

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 1 (490)

СІЧЕНЬ – ЛЮТИЙ 2010

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський, В.М.Горобець, О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, М.Ф.Дмитрієнко, О.М.Донік (заст. головного редактора, відпов. за випуск),
С.В.Кульчицький, В.І.Кучер, О.Є.Лисенко, М.І.Панчук, Р.Я.Піріг, О.П.Резнт (заст. головного редактора),
В.М.Ричка (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко, В.П.Троцинський, О.А.Удод, Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Резнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, В.В.Григор'єв, О.М.Донік, В.І.Кузнецов

Електронна версія: О.В.Жданович

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник

Комп'ютерна верстка – А.О.Михайлова

Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 27.01.2010 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 900 прим. Зам. №19

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001р.
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60. Тел./факс: 246-27-38, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво “Вперед”»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

До 60-річчя головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія 4

І С Т О Р И Ч Н І С Т У Д І І

До 20-річчя створення Народного руху України

Кульчицький С. В. Народження Народного руху України 8
Андрощук О. В. В.Чорнів та ідея федералізації України: еволюція поглядів 22
Бажан О. Г. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову 35

***

Моща О. П. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України 41

***

Блануца А. В. Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти 52
Білоус Н. О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (*до 440-річчя Люблінської унії*) 65
Романова О. О. Очікування «чуда» як основа народної побожності (Київська митрополія, XVIII ст.) 84
Савченко С. В. (*Дніпропетровськ*). «Заблудла» та «вірна» паства очима православних місіонерів Півдня України початку ХХ ст. (за матеріалами «Екатеринославских епархиальных ведомостей») 107
Гончаренко О. М. (*Переяслав-Хмельницький*). До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхс-комісаріату Україна (1941–1944 рр.) 128
Швидкий В. П. Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні 142

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Космина В. Г. (*Запоріжжя*). Цивілізаційний аналіз історії у світлі системної теорії Н.Лумана 165
Пінчук Ю. А. Питання національного самоусвідомлення у студії М.Костомарова «Гетманство Бруховецького» 179
Гончар О. Т. Микола Костомаров у пошуках історичного портрета Івана Мазепи (за епістолярними джерелами) 190
Перкун В. П. Українські сфрагістичні студії 1991–2008 рр.: стан та перспективи досліджень 199

Р Е Ц Е Н З І І

Дмитрієнко М. Ф. О.О.Крижановська. Таємні організації: масонський рух в Україні 216
Гуржій О. І., Падалка С. С. А.А.Костиря. Історіографія, джерелознавство, бібліографія спецоперації СРСР в Афганістані (1979–1989 рр.) . . . 220

Черевко О. С. С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинів. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу 223

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Пришляк В. В. (*Луцьк*). Міжнародна наукова конференція «Волинська земля у житті середньовічної Європи» 230

Трасенко І. Ю. Наукові читання у музеї-меморіалі гетьмана Івана Виговського 233

Баженова Г. Ю. Міжнародна літня школа «Вивчення та викладання російської спадщини у глобальному світі». 234

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . 237

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 30 сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – Microsoft Word for Windows, шрифт – Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!!!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу:

UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

ДО 60-РІЧЧЯ ГОЛОВНОГО НАУКОВОГО РЕДАКТОРА «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ В.А.СМОЛІЯ

Приєднуючись до численних поздоровлень вітчизняного наукового загалу, редколегія і редакція «Українського історичного журналу» щирозсердно вітають головного наукового редактора видання, академіка НАН України, директора Інституту історії України НАН України Валерія Андрійовича Смолія зі славним ювілеєм, який він відзначив у перший день нового 2010 року!

Людина широкого світогляду, креативна, толерантна і надзвичайно працелюбна, сьогодні Валерій Андрійович своїми працями з різноманітних аспектів української історії, переважно доби середньовіччя та нового часу, а також ґрунтовними розробками у сфері теорії та методології історичної науки добре відомий не лише в Україні, а й далеко за її межами.

Свою професійну стежку юнак із подільського села Авратин, що на Хмельниччині, обрав відразу і назавжди. Його шлях у велику науку пролягав через студентські лави історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, досвід викладацької роботи на посадах вчителя історії у восьмирічній та середній школах Житомирської й Тернопільської областей, а також асистента кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного педагогічного інституту.

Виявлені ще під час навчання у вузі евристичні та аналітичні нахили яскраво проявилися вже у стінах Інституту історії АН УРСР, до аспірантури якого В.А.Смолій вступив 1972 р., відтоді пов'язавши свою подальшу життєву долю з цією провідною історичною науковою установою країни. 1975 р. успішно захистив кандидатську дисертацію, присвячену возз'єднанню Правобережної України з колишньою Лівобережною Гетьманщиною. Молодший науковий, а з 1979 р. – старший науковий співробітник відділу історії феодалізму (нині це відділ історії України середніх віків і раннього нового часу) відразу ж включився у роботу над багатотомними колективними монографіями, підготовці яких тоді підпорядковувався весь науковий потенціал Інституту.

Ці роки збагатили молодого вченого безцінним досвідом наукової роботи, тісним творчим спілкуванням із визначними тогочасними представниками української історичної думки, відомими російськими фахівцями з епохи середньовіччя і раннього нового часу. Водночас вони виявилися сповненими пошуком нових шляхів і нетрадиційних дослідницьких проблем у царині його власних наукових інтересів. Як результат – у 1985 р. побачила світ монографія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст.», яка стала основою захищеної того ж року докторської дисертації.

Сьогодні в науковому доробку академіка В.А.Смолія понад 1000 наукових і науково-популярних праць. Вони різняться за форматом, тематикою, жанровими формами та цільовим призначенням. Серед них – ґрунтовні монографічні, навчально-довідкові видання, розлогі статті, присвячені важливим подіям чи постатям української історії, студії постановочного характеру, великі передмови до колективних наукових проектів або археографічних видань чи перевидань історіографічної спадщини, вступи до монографій колег, збірників наукових праць, матеріалів наукових конференцій, художніх творів тощо. Проте спільне, що поєднує всі ці праці, – це ґрунтовна джерельна база, виваженість висновків, застосування нових методів і принципів наукового пізнання, які побутують у сучасному історіографічному просторі, миттєве реагування на виклики часу за повної відсутності будь-яких спроб пристосування під поточні політичні вимоги.

В.А.Смолій у науці пройшов шлях від дослідника-позитивіста радянської доби, який мав творити у межах суто марксистської наукової парадигми, до сучасного європейського вченого, добре обізнаного з новітніми науковими методами, людини плюралістичних поглядів, спроможної працювати в різних наукових форматах та на різних дослідницьких рівнях, генерувати нові наукові ідеї, які він уміє щедро імплантувати у праці колег та учнів. Сьогодні добре відома школа академіка В.А.Смолія, кожен із представників якої вже зарекомендував себе непересічним ученим, здатним сказати своє слово в науці, водночас зберігаючи і шануючи традиції й творчий внесок своїх попередників.

Безперечно, як кожен учений, В.А.Смолій має свою улюблену проблематику. Насамперед це боротьба українців за соціальне та національне визволення, свідомісна складова масових народних рухів, доба Української національної революції та державотворення раннього нового часу, політична культура і ментальність українського суспільства XVI–XVIII ст., історія українського козацтва тощо. Водночас він упевнено накреслює перспективи дослідження історичного процесу давньоруської та литовсько-польської доби вітчизняної історії, має своє бачення «українського XIX ст.», місця у національному історичному процесі революційних подій початку XX ст., складних і неоднозначних перипетій новітньої доби.

Провідний науковець та організатор сучасної української історичної науки, вихователь молодих дослідників, Валерій Андрійович Смолій водночас значну увагу приділяє спрямуванню творчих зусиль ввіреного йому колективу науковців на створення багатомірної й багатоаспектної, водночас виваженої й позбавленої кон'юнктурних чи ідеологічних нашарувань версії національного історичного процесу, в якій би знайшли глибоке і рівномірне висвітлення всі без винятку історичні епохи і періоди як у подієвому, так і в антропологічному наповненні. Із його ініціативи та за безпосередньої участі на межі 1990–2000-х рр. було реалізовано такі фундаментальні проекти, як «Все про Україну» (К., 1998), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001), «Уряди України у XX столітті: науково-документальне видання» (К., 2001), «Нариси з історії дипломатії України» (К., 2001), «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.» (К., 2002), 3-й том фундаментального академічного видання «Історія української культури» (К., 2003), «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» (К., 2003), «Україна і Росія в історіографічній ретроспективі: Нариси у 3 томах» (К., 2004), «Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (К., 2004), «Історія українського селянства: Нариси у 2 томах» (К., 2006), «Історія українського козацтва: Нариси у 2 томах» (К., 2006–2007), «Історія державної служби в Україні: У 5 томах» (К., 2009) та ін. Йому вдалося згуртувати українських науковців навколо створення багатотомної «Енциклопедії історії України», яка є відзеркаленням останніх досягнень вітчизняної історичної думки.

Значний досвід редакційної роботи, здобутий В.А.Смолієм в іпостасях відповідального редактора, голови чи заступника голови редакційних рад або членства в редколегіях не однієї сотні індивідуальних чи колективних монографій, багатотомних історичних серій, археографічних видань, збірників наукових праць тощо, без сумніву, прислужився йому і на посаді головного наукового редактора «Українського історичного журналу», яку він обіймає з 1995 р. Загалом співпраця Валерія Андрійовича з цим провідним в Україні профільним виданням розпочалася вже 1973 р., коли у часопису було надруковано першу рецензію тодішнього аспіранта на монографію свого наставника у студентські роки професора Л.О.Коваленка, а вже наступного року на шпальтах журналу побачили світ відразу дві його наукові статті. Загалом же вчений опублікував в «УІЖ» десятки наукових розвідок, рецензій, повідомлень, інформацій, узяв участь у роботі кількох «круглих столів», присвячених

перспективам розвитку вітчизняної історичної науки, а очоливши редколегію, він почав активно впливати на редакційну політику. Сьогодні часопис упевнено зберігає статус провідного періодичного органу національної історіографії. Відображаючи загальні тенденції розвитку української історичної думки, він націлений на нові завдання, які вимагають мобільного реагування на новітні здобутки світової історичної науки та їх оперативного впровадження в український історіографічний простір з одночасною популяризацією досягнень вітчизняних науковців серед найширшого українського загалу.

Діяльність В.А.Смолія як адміністратора розпочалася 1986 р., коли він очолив відділ, в якому відбулося його творче зростання від аспіранта до дійсного члена Національної академії наук України. Довіра, взаємоповага й водночас вимогливість до якості наукових досліджень, як і взагалі до своїх посадових обов'язків, підкріплена насамперед власним прикладом, – такі засади поклав Валерій Андрійович в основу взаємовідносин як із колективом відділу, який він очолює вже понад 20 років, так і зі співробітниками Інституту загалом, чи то на посаді заступника директора з наукової роботи (з 1991 р.), чи директора установи (з 1993 р.).

В.А.Смолій перейняв на себе керівництво науковою інституцією у складний для академічної сфери час. Незважаючи на фактичне припинення у середині 1990-х рр. фінансування фундаментальної науки, згортання видавничих і дослідницьких програм, відтік із системи НАНУ кваліфікованих кадрів йому не лише вдалося зберегти науковий потенціал Інституту, а й поповнити його молодими здібними вченими, націлити співробітників на розробку нових тем, зокрема, з ухилом в історичну компаративістику, що забезпечує успішне вписання української складової в європейський цивілізаційний процес, посилити технічне оснащення науково-дослідних розробок шляхом комп'ютеризації структурних підрозділів, створення власної видавничої бази, що дозволяє значно прискорити втілення доробку кожного науковця у друковану продукцію, яка стає надбанням читацького загалу. Те, що колектив поважає свого директора, довіряє йому, засвідчує, зокрема, той факт, що вже четвертий раз поспіль співробітники Інституту історії України НАНУ одностайно вручають йому керівні важелі установою, а, отже, і свої долі.

Валерій Андрійович Смолій має високий авторитет не лише в академічних колах. Із його думкою рахуються політики різних рангів, до нього прислуховуються митці, письменники, сценаристи, журналісти. Безумовно, почесні звання, високі державні нагороди – це гідне визнання особистого внеску вченого в історичну науку. Однак ще більшим показником його потенційних можливостей є незгасаючий творчий запал, устремління до нових наукових висот, продукування нових ідей, реалізація масштабних дослідницьких задумів. Примітно, що до свого ювілею вчений підійшов із двома великими науковими працями, в яких спробував висвітлити нові грані суспільно-політичних подій в Україні у середині – другій половині XVII ст., увівши їх у контекст революційної ситуації в ранньомодерній Європі. На часі – реалізація нового фундаментального проекту, присвяченого такій непересічній постаті в політичній історії України, як гетьман Петро Дорошенко.

Побажаємо ж ювілярові від щирого серця життєвих гараздів, міцного здоров'я, плідного творчого довголіття!

Редакційна колегія і редакція «Українського історичного журналу»

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 20-річчя створення Народного руху України

С.В.Кульчицький*

НАРОДЖЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

У статті аналізуються передумови народження Народного руху України і його роль у завоюванні незалежності в 1989–1991 рр. Автор подає свою версію відповіді на те, чому не були реалізовані далекосяжні наміри українських патріотів, які 20 років тому опинилися на гребені революційної хвилі.

Народний рух України давно випав із політичних баталій. На українській авансцені ще залишаються деякі діячі з рухівським «родоводом», але її вже заповнили представники молодшого покоління. Проте сучасна Україна сформувалася саме за діяльної участі НРУ. Ми повинні пам'ятати 8–10 вересня 1989 р., коли у Київській політехніці працювали 1109 делегатів з усіх областей України, щоб покласти початок феномену Народного руху.

У 2000 р. редакція щорічника «Україна. Наука і культура» на чолі з Оленою Сергієнко підготувала і видала книгу «Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали установчого з'їзду Народного руху України за перебудову». Порівняно невеликий (4 тис.) наклад швидко розійшовся, але до 20-річчя Руху книгу вдалося передрукувати в такому ж зовнішньому оформленні. Для істориків цей немалий за обсягом (496 стор.) том – цінне джерело свідчень про початковий етап руху за революційне реформування радянської дійсності.

Як оцінити історичне місце Народного руху у подіях, що відбулися на переламі 80-х і 90-х рр. минулого століття? Ювілейна конференція, організована до 20-річчя Руху його засновниками, дістала таку назву: «Рух у відновленні української державності і зламі комуністичної системи». У цій назві поєднані два різні явища. Зрозуміло, що відродження української державності безпосередньо пов'язане зі зломом комуністичної системи. Але ці поняття співвідносяться між собою як наслідок і причина.

А рігорі можна сказати, що Рух дав істотний поштовх формуванню незалежної України як національної держави, яка успадкувала демократичні традиції Української Народної Республіки. Із відстані у 20 років стає зрозумілим, що пострадянська Україна могла б розвиватися на інших засадах. Політичні сили, котрі прагнуть денационалізувати державотворчий процес, під час народження Руху були надзвичайно впливовими, і за ці два десятиліття свого впливу не втратили.

Роль Народного руху у зламі комуністичної системи об'єктивно не простежується. Навпаки, народження цієї майбутньої політичної сили прямо і безпосередньо пов'язане з агонією комунізму як суспільно-економічного ладу. Тому аналіз витоків Народного руху слід починати з питання про те, як і чому загинув так званий «розвинутий соціалізм».

*Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

1. Витоки горбачовської «перебудови»

«Горбачов-Фонд» двічі друкував документальний збірник під промовистою назвою «Союз можно было сохранить»¹. У цій книзі багато цікавих документів, які не «працюють» на назву. Готували збірник люди, щиро переконані у тому, що СРСР розвалений зусиллями трьох «біловезьких зубрів» – Б.Єльцина, Л.Кравчука і С.Шушкевича. Справді, дуже живучою є легенда про керівників Росії, України і Білорусі, які зібралися в Біловезькій пущі і домовилися між собою про те, щоб Радянський Союз перестав бути суб'єктом міжнародного права і геополітичною реальністю. У цій легенді вражає те, що вона узгоджується з фактами. Але ці троє були лише реєстраторами смерті наддержави. Щоб зрозуміти, чому розвалився Радянський Союз, треба знати, що собою являла ця геополітична реальність.

СРСР був багатонаціональною країною, побудованою як федерація вільних і рівноправних республік. Федерація, однак, передбачає поділ повноважень між центром та її суб'єктами, а в радянських конституціях цей термін звучав тільки в назвах республік. Усі повноваження зосереджувалися в компартійному центрі, яким було політбюро Центрального комітету КПРС на чолі з генеральним секретарем ЦК. Багатомільйонна політична партія, якою керував генсек, мала в собі ще одну партію, що складалася з керівників усіх рангів. Вона була всесильною в кожній своїй ланці, але будувалася на засадах «демократичного централізму», тобто сліпої покори нижчих ланок вищим. Це означало, що всі ланки були провідниками диктатури, і лише остання – її носієм.

На вершині владної піраміди знаходився ЦК КПРС. Та роль останньої інстанції він виконав тільки двічі: у 1957 р., коли М.Хрущов воював з «антипартійною групою», і в 1964 р., коли він був усунутий від влади. А в повсякденному житті реальним уособленням диктатури стало політбюро ЦК на чолі з генсеком. Словосполучення «політбюро ЦК» треба сприймати як цілісність, тому що всі рішення цього неформального органу оформлялися як рішення ЦК. Центральний комітет у повному складі (пленум) збирався лише кілька разів на рік, що й не дивно: у ЦК, обраному ХХVII з'їздом КПРС у березні 1986 р., налічувалося 308 осіб майже з усіх регіонів СРСР². Диктатура політбюро ЦК маскувалася під «диктатуру пролетаріату». Маскування зайшло так далеко, що в перших радянських конституціях партія більшовиків взагалі не фігурувала, а в конституціях 1936 і 1977 рр. вона визначала себе словами, позбавленими правової функціональності («керівна і спрямовуюча сила»).

Радянська влада мала три паралельні вертикалі, які сходилися в політбюро ЦК КПРС – радянську, партійну, безпекову. Радянські органи влади були позбавлені політичного впливу, але наділені у повному обсязі управлінськими функціями. Партійні органи мали диктаторські повноваження, але залишали радянським безпосереднє управління всіма сферами життя. Органи державної безпеки формально підпорядковувалися радянським органам, але насправді зливалися з партійними, будучи матеріальним уособленням їхньої диктатури. Апаратники трьох вертикалей влади контролювали всю товщу населення, цілком позбавленого горизонтальних зв'язків і штучним чином згуртованого у незліченній кількості різноманітних організацій вертикального підпорядкування. Завдяки технічним засобам ХХ ст. диктатура політбюро ЦК КПРС проникала в усі верстви суспільства і впливала на кожну людину – її працю, дозвілля, мозок. У руках політичних олігархів зосереджувалася влада, якої не мали абсолютні монархи будь-яких епох і країн. Є спокуса назвати таку владу тоталітарною, тобто привести Радянський

Союз до одного знаменника з нацистською Німеччиною або фашистською Італією. Але тоталітаризм радянського типу був принципово іншим – комуністичним. Шляхом «революції згори», яка тривала два десятиріччя, радянське суспільство було позбавлене ознаки, на якій тримається вся людська цивілізація – приватної власності. Усуспільнення власності не призвело, однак, до появи суспільної власності. Трапилося інше: держава-комуна (за термінологією В.Леніна) увібрала в себе все і вся. У руках десятка людей (якщо існувало «колективне керівництво») або одного вождя зосередилася не тільки політична, а й економічна диктатура. Трьома вертикалями влади і всіма «передавальними пасами» (за термінологією Й.Сталіна) у вигляді багатомільйонної партії, комсомолу, профспілок і сотень громадських організацій держава-комуна намертво злилася із суспільством.

Ось таким державосуспільством і був «союз нерушимий республік свободних». Вожді державної партії скроїли його, як здавалося, на віки. Чому останній генсек вирішив перебудувати цю державу? Від Михайла Горбачова не раз доводилося чути, що він міг би секретарювати і далі багато років, якби не зважився на перебудову.

На установчому з'їзді НРУ було заслухано 18 програмних доповідей. У доповіді Михайла Швайки знаходимо думку, яка ілюструє саму суть Радянського Союзу – не як країни, а як побудованої в цій країні держави-комуні. Ось вона: «Адміністративна система, яка за природою є унітарною, намагається уніфікувати всі свої елементи, вона хоче мати єдину систему управління, єдину державну власність, одну партію, одну мову, одну церкву, єдину фінансову, кредитну, грошову систему. Їй потрібне все єдине. Вона проявляє велику нетерпимість до структур, підпорядкованих інакше, ніж їй цього хочеться. Тобто – не за допомогою диктату. Особливу нетерпимість вона виявляє до структур, побудованих за допомогою зворотних зв'язків, що йдуть знизу вгору з великим числом ступенів свободи. А відсутність зворотних зв'язків, як вчить кібернетика, призводить до руйнування системи»³.

Теоретики «перебудови» придумали заміник для поняття радянського тоталітаризму – адміністративно-командна система. Заміник прижився й використовується досі. Але суть не в терміні, а в описаній М.Швайкою схемі радянського ладу. Він помилявся тільки в одному: імпульси знизу (зворотні зв'язки) були здатні йти передавальними пасами з народної товщі до влади. Інша річ, що влада до них не завжди прислухалася. Поки система використовувала масовий терор, вона залишалася стабільною без використання зворотних зв'язків. Так було при Сталіні, за винятком короткого періоду Великої Вітчизняної війни. Коли масовий терор припинився, система змушена була забезпечувати стабільність цілком щирою турботою про потреби народу. Щоб опинитися на вершині влади, М.Хрущову потрібно було розгорнути житлове будівництво, реформувати пенсійну систему, закупити за кордоном зерно під час посухи тощо. У часи Л.Брежнєва стабільність системи забезпечувалася видобутком золота і нафтодоларами, тому що продовольча ситуація щороку погіршувалася. М.Горбачов прийшов до влади вже в період глибокої системної кризи і тому опинився перед необхідністю здійснити політичну реформу – першу від народження радянського ладу (найдосконаліша у світі Конституція СРСР 1936 р. була лише імітацією політичної реформи). Народний рух України став і породженням цієї реформи, і одним із чинників, які перетворили бюрократичну горбачовську «перебудову» на революційний процес.

2. Ідея Народного руху

Республіки Балтії і західні області України, масштабна радянська організація яких розгорнулася тільки у повоєнні часи, сприйняли запропоновану М.Горбачовим лібералізацію політичного режиму найбільш активно. Всі верстви населення в цих регіонах вступали в діалог із владою, вимагаючи від неї поступок. На відміну від них, основна частина України характеризувалася тоді прорабами «перебудови» як заповідник застою.

Протестний потенціал почав зростати, насамперед, у письменницькому середовищі. Хоч курс на «перебудову» був оголошений одразу після приходу М.Горбачова до влади, масштабна лібералізація в політичній сфері почалася тільки з 1988 р. Тоді в Україні й народилася ідея створення масової суспільно-політичної організації. 30 жовтня з ініціативи безпартійних літераторів П.Мовчана і В.Терена у Спільці письменників України були скликані разом із деякими науковцями Інституту літератури АН УРСР збори, які повинні були ініціювати створення народного фронту по типу фронтів у прибалтійських республіках. Народний фронт мав згуртувати численні «неформальні», тобто незалежні від КПРС, громадські організації, що почали з'являтися в Україні. Вранці наступного дня секретарі правління СПУ І.Драч і Д.Павличко були викликані у ЦК КПУ на бесіду із секретарем ЦК Ю.Єльченком. Під його тиском письменники відмовилися створювати «фронт», але відстояли ідею організації, здатної підтримати здійснювану партійним керівництвом лібералізацію політичного життя. За аналогією з національно-визвольним рухом була запропонована назва для такої організації – Народний рух. На звітно-виборчих партійних зборах Київської організації СПУ вирішили створити ініціативну групу сприяння перебудові у складі І.Драча (голова), В.Маняка, О.Мусієнка, Ю.Мушкетика, Б.Олійника, П.Осадчука, Д.Павличка, В.Рогози, М.Слабошпицького, С.Тельнюка і В.Терена⁴. Пленум правління СПУ наприкінці листопада розробив проект програми Народного руху України за перебудову і вирішив організувати подібні групи в областях. 31 січня 1989 р. у Будинку кіно зібралася майже половина київських письменників, які схвалили цей проект. Інша половина членів письменницької організації висловилася проти утворення Руху. У листі-доносі першому секретарю ЦК Компартії України В.Щербицькому забутий ще при житті поет Данило Бакуменко рекомендував: «Хоч нині й рік змії, але таку змію необхідно нищити негайно, доки вона не виповзла з яйця»⁵.

16 лютого 1989 р. проект програми був опублікований у газеті «Літературна Україна». Дозвіл на публікацію ЦК Компартії України дав, щоб розпочати викривально-засуджуючу акцію з участю громадських організацій і трудових колективів. Однак акція загальмувалася через втручання М.Горбачова: перебуваючи у лютому 1989 р. в Україні, він пристав на бік письменників, оскільки не вбачав у їх діях політичної небезпеки. Звітуючи 3 березня на політбюро ЦК КПРС про поїздку, Горбачов зазначив, що в республіці дуже сильні інтернаціоналістські прихильності, і глашатаям «самостійності» доводиться їздити за вірусом у Прибалтику⁶. Тим часом обговорення програми органічно перейшло в розбудову структур НРУ на місцях.

Рух був однією з перших громадських організацій, які виникали в умовах «перебудовної» лібералізації, тобто без попереднього розгляду цілей, програм, структури і кадрового складу в партійних комітетах і КДБ. Такі організації дістали назву «неформальних». Смісл, який вкладався у цей «перебудовний» неологізм, був охарактеризований у листі, надісланому в ЦК КПРС 4 травня 1989 р. В.Щербицьким. Перший секретар ЦК Компартії

України повідомляв, що «відбуваються спроби створення в республіці т.зв. «Народного руху України за перебудову» (НРУ) – широко розгалуженої, за задумом її ініціаторів, політичної структури, яка ставить себе над партійними і радянськими органами»⁷. Така організація була чужорідною для радянського суспільства, тобто антирадянською й антисуспільною, за словником В.Щербицького, через те, що всі наявні громадсько-політичні організації перебували під партійними і радянськими органами.

Народний рух України почав розвиватися в якісно новій ситуації, що склалася після здійснення політичної реформи конституційного значення. У два етапи, на ХІХ конференції КПРС (червень 1988 р.) і на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР (листопад–грудень 1988 р.) М.Горбачов здійснив конституційну реформу. Смісл її полягав у перетворенні радянських органів влади на справжні владні структури, позбавлені підпорядкування компартійним комітетам. «Керівна і спрямовуюча роль» КПРС повинна була реалізовуватися шляхом виборів партійних функціонерів до рад та їхньої роботи у виконавчих комітетах рад. Задум полягав у тому, щоб поставити кожну ланку управління в залежність не тільки від рангом вищої структури, а й від волевиявлення виборців.

Із 1989 р. держава і суспільство перебували в новій політичній реальності, хоч цього не усвідомлювали ні функціонери апаратних структур, ні виборці. Народу повернули узурповане після більшовицького перевороту 1917 р. право наділяти владою своїх керівників. Обсяг влади радянських органів кардинально змінився, тому що вони позбулися опікування з боку парткомів. Вищим законодавчим органом ставав, як і до запровадження Конституції СРСР 1936 р., З'їзд народних депутатів. Але тепер цей орган влади формувався на вільних виборах. Аби члени ЦК КПРС і депутати Верховної Ради СРСР погодилися на таку реформу, Горбачов запропонував специфічну виборчу процедуру: дві третини депутатів (1500) обиралися на прямих виборах із довільним числом кандидатів на кожне депутатське місце, а одна третина (750) висувалася офіційно зареєстрованими організаціями: КПРС, комсомолом, профспілками, науковими товариствами, творчими спілками тощо. Усі ці організації включно з партією будувалися на засадах «демократичного централізму», тобто перебували під контролем партійного керівництва.

У березні 1989 р. відбулися перші з 1917 р. вільні вибори в радянські органи влади. Всеукраїнський з'їзд народних депутатів працював у Москві у травні–червні 1989 р. Кожний день його роботи висвітлювався засобами масової інформації і викликав величезний інтерес суспільства. Хоч керівникам КПРС вдалося сформувати «агресивно-слухняну» більшість, на з'їзді відбувалася гостра політична боротьба. Потім опозиціонери об'єдналися в Міжрегіональну депутатську групу (МДГ). Оцінюючи за свіжими враженнями Перший з'їзд, голова Всеукраїнського товариства репресованих Є.Пронюк зазначив: «Після з'їзду суспільство при всьому бажанні реакційних кіл вже ніколи не стане таким, яким було до нього»⁸.

У липні 1989 р. Б.Єльцин оприлюднив програмні вимоги МДГ: визнання приватної власності, у тому числі на землю, децентралізація влади, економічна самостійність республік, досягнення республіками реального суверенітету. Під знаком цих вимог 8–10 вересня 1989 р. у Києві пройшов установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.

Делегати з'їзду по-різному формулювали свою відповідь на основне питання: в якій формі має проявитися реальний суверенітет України? Однак різниця у поглядах, яку відзначив В.Чорновіл, не мала, на його думку, істотного зна-

чення на початковому етапі діяльності Руху. «Від того, – зазначав він, – що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють тільки лібералізації партії, до якої вони належать, – ще не підстава до роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ»⁹.

Найголовнішою з конкретних щоденних справ НРУ стала боротьба за скасування недемократичної виборчої процедури, що дозволила керівництву КППС сформулювати на Першому з'їзді народних депутатів СРСР «агресивно-слухняну більшість». Народні депутати СРСР від України, які були членами МДГ, утворили республіканський депутатський клуб, що підготував альтернативний проект закону про вибори. Проект передбачав прямі й пропорційні вибори до Верховної Ради УРСР, без гарантованого представництва від громадських організацій, отже, і без з'їзду народних депутатів. Народний рух організував масштабну кампанію на підтримку свого варіанту виборчого закону, не зупиняючись перед організацією несанкціонованих мітингів та інших акцій. Недемократична процедура, яка використовувалася в ході загальносоюзних і республіканських виборів, в Україні не була застосована.

3. Вільні вибори 1990 р.

У доповіді С.Головатого на установчому з'їзді НРУ був сформульований важливий висновок: неформальні, тобто незалежні від КППС утворення у вигляді клубів, самодіяльних об'єднань та масових рухів слід розглядати як паростки майбутнього громадянського суспільства. Доповідач розумів, що народ, якому повернули право вибору своїх керівників, не зможе їх контролювати (на що й сподівалися реформатори Кремля), тому що він неорганізований. Упродовж трьох поколінь цей народ жив у суспільстві вертикальних зв'язків. Органи державної безпеки слідкували, щоб між людьми не виникали горизонтальні зв'язки, бо в такому випадку вони могли б організуватися проти влади.

Аналізуючи поточний момент, С.Головатий робив висновок, який здався йому беззаперечним: створення громадянського суспільства є чи не найпершочерговішим завданням революційної перебудови¹⁰. Адже він і його колеги творили Народний рух – найбільш яскраве уособлення громадянського суспільства. Ніхто тоді не зміг збагнути, що будувати можна тільки штучне суспільство – комуністичне. Густа мережа економічно незалежних від держави організацій, яка становила на Заході фундамент демократичних суспільств, була продуктом тривалого еволюційного розвитку. Вона структурувала народ і тим самим перетворювала його на реального суверена, здатного не тільки обрати запропоновані кандидатури політичних діячів, але й повсякденно контролювати їхню діяльність.

Та не підлягало сумніву, що першим кроком до народження в Україні громадянського суспільства були вільні вибори в органи влади. Народний рух мав зробити все, щоб провести якомога більше своїх кандидатів у парламент республіки. 18 листопада представники 43 неформальних організацій сформували Демократичний блок України. НРУ став одним із співзасновників блоку. Впродовж трьох місяців, які залишалися до виборів, Рух розгорнув мітингову кампанію та інші акції. Найбільш вагомою виявилася акція

«Українська хвиля», організована на відзначення річниці возз'єднання двох українських республік у 1919 р.

За рік до того Українська гельсінська спілка звернулася до київських властей із проханням дозволити мітинг на Софійській площі у зв'язку з 60-ою річницею проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР. Шевченківський райвиконком не дав згоди: мовляв, УГС не є зареєстрованою громадською організацією. Ювілейні урочистості довелося влаштувати з мізерною кількістю учасників. Та минув лише рік, і 61-та річниця Акту злуки була відзначена з грандіозним розмахом. У неділю 21 січня 1990 р. Рух спромігся вивести на автомобільну трасу Київ–Житомир–Рівне–Тернопіль–Львів–Івано-Франківськ сотні тисяч людей (за явно применшеними даними МВС УРСР – 450 тис.). У зазначений момент вони взяли за руки й утворили живий ланцюг, який символізував єдність українців Заходу і Сходу. У рамках акції «Українська хвиля» у шести областях відбулося 30 мітингів. Найбільш багатолюдні мітинги мали місце у Львові (20 тис. осіб), Тернополі (20 тис.), Києві (16 тис.). У листівці секретаріату Народного руху, яка закликала гідно відгукнутися на річницю Акту злуки, пролунало гасло «Виборюймо волю України, її незалежність економічну і політичну!»¹¹.

У радянських підручниках Акт злуки замовчувався. Датою возз'єднання українських земель вважалося 17 вересня 1939 р., коли Червона армія приєдналася до гітлерівських військ, які окупували Польщу. Але компартійно-радянське керівництво України не наважилося вступити в полеміку з Рухом із приводу Акту злуки після визнання на Другому з'їзді народних депутатів СРСР в грудні 1989 р. факту радянської окупації Польщі відповідно до таємного пакту Ріббентропа–Молотова. Секретар ЦК Компартії України Л.Кравчук примирливо зауважив: «Від того, що спробу об'єднання народу очолив буржуазний уряд, або ж Директорія, це прагнення не стало темнішим або світлішим. Воно залишилося прагненням українського народу до єдності»¹².

Вибори відбулися 4 березня 1990 р. На виборчі дільниці з'явилося 85% тих, хто був занесений до списків. Лише у чотирьох округах (з 450) бюлетені містили тільки одну кандидатуру. Демократичний блок здобув 111 депутатських місць. 15 травня Верховна Рада УРСР 12-го скликання (за сучасною нумерацією – 1-го скликання) почала працювати на постійній основі.

У парламенті сформувалися два депутатські блоки: очолювана О.Морозом комуністична більшість під назвою «За радянську суверенну Україну» й опозиційна «Народна рада» на чолі з І.Юхновським. Компартія України впевнено контролювала парламент, у руках якого тепер зосереджувалася вся повнота влади. Це була не окрема партія, а лише продовження КПРС на території республіки. Тому здавалося, що влада Кремля над Україною залишалася непорушною.

З іншого боку, хоч політбюро ЦК КПРС позбавилося диктаторських повноважень, генеральний секретар ЦК М.Горбачов зберіг верховну владу, тому що був обраний президентом на позачерговому з'їзді народних депутатів СРСР у травні 1990 р. Із його ініціативи цей з'їзд скасував 6-ту статтю Конституції СРСР про «керівну і спрямовуючу роль» КПРС у суспільстві, тобто узгодив Основний закон із конституційною реформою 1988 р. Звідси виникало враження, що Кремль пристосувався до нової політичної реальності, створеної реформою.

4. Блок із суверен-комуністами

Як виявилось, реформатори з оточення М.Горбачова прорахувалися. Влада Кремля над багатонаціональною державою спиралася на диктатуру партійних вождів, що існувала до 1989 р. По лінії радянських органів країна будувалася як федерація союзних республік, кожна з яких мала рівні й вагомні права, аж до права сецесії (тобто виходу із Союзу). Тому березневі вибори 1990 р. обумовили появу 15 нових центрів влади. Кожен із них прагнув утвердитися як реальний центр влади, але постійно натрапляв на диктат загальносоюзного центру. Парадоксально, але прагнення до суверенізації найбільш яскраво виявилось не в національних республіках (за винятком республік Балтії), а в Російській Федерації.

На це були причини. Під час утворення СРСР російський партійний центр перетворився на загальносоюзний, але залишив за собою керівництво усіма парткоммами на території Росії. Так само союзний уряд взяв на себе керівництво найбільш важливими російськими об'єктами, хоч дозволив появу Раднаркому РСФРР із надзвичайно обмеженими повноваженнями.

Становище Росії у Радянському Союзі завжди залишалося двоїстим. З одного боку, вона була політично ущемленою, тому що Кремль не міг собі дозволити існування двох центрів влади в Москві. З іншого боку, Росія реально залишалася державоутворюючою республікою, і загальносоюзний компартійно-радянський центр завжди відстоював її інтереси. У неофіційній «табелі про ранги» росіяни були титульною нацією в масштабі всього СРСР, а не тільки Російської Федерації. Це означало, що вони не ставали національною меншиною в будь-якій іншій союзній республіці. Розглядаючи у свій час росіян як національну меншину, Микола Скрипник наразився на звинувачення в націонал-ухильництві і навіть націоналізмі.

З оголошенням «перебудови» Росія висунулася в авангард демократичного руху. У боротьбі з горбачовською «агресивно-слухняною більшістю» на з'їздах народних депутатів СРСР оформився блок демократичних сил на чолі з А.Сахаровим із номенклатурними працівниками другого ешелону на чолі з Б.Єльциним. Горбачов і його команда із зростаючим занепокоєнням спостерігали за активізацією політичного життя в Росії. Голова Ради міністрів СРСР М.Рижков на засіданні політбюро ЦК КПРС 9 листопада 1989 р. зауважив: «Треба боятися не Прибалтики, а Росії і України. Тхне загальним розвалом»¹³. І дійсно, у травні 1990 р. Перший з'їзд народних депутатів Російської Федерації сформував Верховну Раду РРФСР, яка обрала своїм головою Б.Єльцина. Останній не зупинився перед наміром скористатися закладеними в Конституції СРСР і конституціях союзних республік нормами, щоб усунути від влади союзний компартійно-радянський центр і в такий спосіб ліквідувати двовладдя, що виникло після виборів 1990 р. З іншого боку, компартійно-радянська номенклатура в національних союзних республіках втратила надію на підтримку з боку Москви, де йшла боротьба між Горбачовим і Єльциним. Частина її стала розуміти, що вона залежить не стільки від Кремля, скільки від власних виборців. Тому в її середовищі почали стрімко множитися суверен-комуністи. Вони розглядали діячів Народного руху та інших опозиційних депутатів не як противників, а як ситуативних союзників у справі суверенізації України. Головним завданням суверен-комуністи в УРСР та інших союзних республіках вважали опанування загальносоюзними об'єктами і силовими структурами на своїй території.

Як тільки Верховні Ради союзних республік зібралися на першу сесію, Грузія, Литва та Естонія прийняли парламентські акти про державний суверенітет, щоб убезпечити себе від посягань загальносоюзного компартійно-радянського центру. 4 травня такий же акт схвалив парламент Латвії. Прийнята 11 березня декларація литовського парламенту мала назву «Про відновлення незалежності Литовської держави». Парламентарі мали рацію: країни Балтії були включені до складу СРСР на підставі злочинного пакту Ріббентропа-Молотова, наявність якого визнав і засудив Другий з'їзд народних депутатів СРСР. Та завдяки посередництву Ф.Міттерана і Г.Коля парламент Литви оголосив тимчасовий мораторій на декларацію про незалежність. Франція і Німеччина переживали, мабуть, не менш М.Горбачова за долю Радянського Союзу. Вони теж мали рацію: розпалася країна з найбільшим у світі ракетно-ядерним потенціалом. У чії руки він міг потрапити?

Що треба було робити раніше – трансформувати комуністичну систему, яка уже кілька десятиліть знаходилася у стані гниття, чи добиватися політичного суверенітету? У резолюції «Про економічну самостійність Української РСР» по доповіді В.Черняка установчий з'їзд НРУ 10 вересня 1989 р. висунув вимогу поєднати досягнення Україною господарського і політичного суверенітету. З'їзд проголосив: «Ми відкидаємо союзні марнотратні відомства, але не хочемо замість них своїх київських адміністративно-бюрократичних корпорацій»¹⁴.

Та події випереджали. Радянська країна розпалася швидше, ніж існуючий у ній соціально-економічний лад. 12 червня 1990 р. з'їзд народних депутатів Російської Федерації ухвалив Декларацію про державний суверенітет РРФСР. За два тижні до цієї події Б.Єльцин виклав на прес-конференції своє розуміння російського суверенітету: «Грунтуючись на Декларацію про суверенітет, яка буде прийнята, на необхідних законах, Росія буде самостійна в усьому і рішення її повинні бути вище союзних»¹⁵. Зрозуміло, що мова не йшла про негайний вихід зі складу СРСР. Однак ст. 7 Декларації засвідчувала намір Росії йти до кінця у протистоянні з союзним центром: «РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві»¹⁶.

Приклад Грузії і республік Балтії не схвилював компартійно-радянську номенклатуру інших національних республік. Але приклад Росії відкрив «парад суверенітетів», як іронічно назвали цей процес ті, хто намагався зберегти Радянський Союз. 20 червня декларацію про суверенітет прийняв Узбекистан, 23 червня – Молдова, 16 липня – Україна, 27 липня – Білорусь.

Компартійно-радянська номенклатура в Україні, як і в інших національних республіках, поділилася на прибічників Кремля і суверен-комуністів. У ході обговорення Декларації про державний суверенітет суверен-комуністи в Компартії України стали пануючою течією. Їхній безсумнівний лідер Л.Кравчук був обраний 18 липня головою парламенту.

Хоч декларація про державний суверенітет України була схвалена майже одногосно, комуністична більшість у Верховній Раді заблокувала зусилля Народного руху та інших опозиційних сил втілювати в життя її революційні положення. Тільки під організованим Народним рухом тиском громадськості Верховна Рада спромоглася 10 жовтня 1990 р. ухвалити рішення про повернення в Україну для продовження служби солдатів Радянської армії, призваних з території республіки¹⁷.

5. Референдум

У зв'язку з прийняттям декларацій про державний суверенітет Союзний договір 1922 р. позбувся правової основи. Тому команда М.Горбачова розробила і розіслала в союзні республіки проект нового договору. Цей документ визнавав республіки суверенними державами, які мали всю повноту влади на своїй території, але проголошував верховенство законів Союзу над республіканськими законами. «Намагаючись зберегти унітарно-тоталітарні структури адміністративно-командної системи під приводом збереження Союзу, – підкреслював член комісії Верховної Ради УРСР по виробленню нової конституції В.Василенко, – центр насправді захищає не інтереси республік, а вузько-егоїстичні, корпоративні інтереси бюрократії центральних відомств»¹⁸.

Другий Всеукраїнський з'їзд НРУ звернувся 28 жовтня 1990 р. до української громадськості із закликом відмовитися від Союзного договору і вимагати від Верховної Ради встановлення двосторонніх договорів між суверенними державами, в першу чергу, сусідами України – Росією, Польщею, Білоруссю, Румунією, Чехо-Словаччиною, Молдовою та Угорщиною. «Відмова від Союзного договору – необхідна умова перетворення України в суб'єкт міжнародного права», – йшлося у відповідній резолюції з'їзду¹⁹.

Блискавичний візит Б.Єльцина у Київ 19 листопада 1990 р., який ознаменувався підписанням українсько-російської угоди, істотно підвищив особистий авторитет Л.Кравчука, посилив вплив суверен-комуністів і послабив позиції ортодоксів, очолюваних першим секретарем ЦК Компартії України С.Гуренком. До кінця року Кравчук уклав двосторонні угоди з республіками Балтії, Білоруссю, Узбекистаном і Казахстаном.

Втрачаючи владу, Горбачов почав звільнятися від реформаторів і сперся на консерваторів, які наполягали на зміні політичного курсу. Голова радянського уряду М.Рижков публічно оголосив, що перебудова провалилася. На Четвертому з'їзді народних депутатів, який відкрився 17 листопада 1990 р., було ухвалено рішення про проведення всесоюзного референдуму у питанні збереження СРСР. Це питання Верховна Рада СРСР винесла на референдум у такому формулюванні: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»

Організатори референдуму розраховували, що більшість громадян висловиться за збереження країни, в якій вони жили все своє життя. Заспокійливі словосполучення «оновлена федерація» та «суверенні республіки» не мали правового наповнення і тільки заколисували громадян. Водночас позитивна відповідь зводила до нуля значення прийнятих республіканськими парламентами декларацій про державний суверенітет. Розуміючи небезпеку, республіки Балтії, Вірменія, Грузія і Молдова відмовилися брати участь у референдумі, призначеному на 17 березня 1991 р.

4 лютого 1991 р. керівництво Народного руху і парламентської Народної ради влаштували прес-конференцію, на якій обговорювалося питання про участь України в референдумі. Михайло Горинь і Дмитро Павличко вказали на небезпеку «ковбасної свідомості» і висловилися за те, щоб замінити все-союзний референдум на республіканський, в якому визначити ставлення населення до утворення незалежної України. Левко Лук'яненко відзначив правову недосконалість всесоюзного референдуму: центр звертався до населення через голови верховних органів республік. Тож він запропонував провести одночасно два референдуми: за бюлетенями М.Горбачова і Народного руху.

Блок рухівців і суверен-комуністів у Верховній Раді виявився досить плідним. Рухівці вели перед в ідеологічному обґрунтуванні державотворчого процесу, тоді як суверен-комуністи взяли на себе прагматику: переконували ортодоксів і визначали найбільш безпечну формулу референдуму. Небезпеку заміни всесоюзного референдуму республіканським вони зрозуміли одразу і ця пропозиція навіть не обговорювалася. У результаті багатогодинних дискусій в українському парламенті сформувалися дві точки зору. Президент Верховної Ради висунула ідею помістити в одному бюлетені два запитання, щоб з'ясувати не лише майбутнє Радянського Союзу, але й право України брати участь у його реформуванні. Комуністична більшість схилилася до підтримки формули М.Горбачова, хоч деякі депутати з її середовища висловлювали серйозні застереження. Зокрема, голова комісії з питань законодавства і законності Олександр Коцюба вважав неправомірним із правової точки зору привласнення центром прав, що належали республікам. Підсумовуючи дискусію, Л.Кравчук вказав: «Верховна Рада СРСР повинна була порадитися з Україною та іншими республіками. Вона цього не зробила. Є їхнє право, є наше право... Ми не можемо далі перебувати у стані послушниці, заплющуючи очі на те, що порушуються наші права і з нами не хочуть до кінця рахуватися. Нехай Верховна Рада СРСР знає, що є Верховна Рада УРСР, яка має право говорити від імені українського народу, від народу України»²⁰. Відштовхуючись від цієї тези, Кравчук одночасно врахував неправомірність включення однією з республік додаткових питань у бюлетень, запропонований Верховною Радою СРСР. У результаті визріла пропозиція провести одночасно із загальносоюзним референдумом республіканське опитування населення за такою формулою: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня громадяни України дали позитивну відповідь на обидва запитання переважною більшістю голосів. Отже, референдум не зупинив процес дезінтеграції СРСР. Більш-менш однорідна комуністична більшість у Верховній Раді розкололася, суверен-комуністи заручилися підтримкою народу. Тепер вони разом із Народною радою утворювали парламентську більшість у питанні про незалежність. 5 липня 1991 р. ця більшість зробила ще один крок в утвердженні незалежності – ухвалила закон про заснування посади президента України. Ця посада суперечила концепції тоталітарної влади. При всьому тому, що радянські органи влади завжди були підконтрольні компартійним, вони очолювалися колегіальним органом – президією, а не однією особою, щоб не створювати конкуренції партійним вождям. Вибори президента України призначалися на 1 грудня 1991 р.

6. З путчем чи без путчу?

М.Горбачов не пошкодував зусиль, щоб узгодити проект Союзного договору з усіма учасниками переговорного процесу. Після тривалих дискусій у Ново-Огарьово сторони прийшли до хиткої згоди. Підписання Союзного договору призначалося на 20 серпня.

Роль путчу 19–21 серпня 1991 р. не треба абсолютизувати. Путч організовувався керівниками тих державних установ, які ставали зайвими після підписання договору. Провал був обумовлений тим, що підконтрольні їм структури не погодилися тягати для них каштани з вогню. Не можна сумніватися в тому, що путч прискорив розпад СРСР, але рано чи пізно ця подія мусила відбутися й без нього. Варто зауважити, як поставилася громад-

ськість України до узгодженого керівниками республік проекту Союзного договору. Посилаючись на результати референдуму, комуністичні ортодокси у Верховній Раді вимагали негайно підписати Союзний договір. Натомість Народний рух розгорнув кампанію засудження договору. У результаті Верховна Рада ухвалила рішення повернутися до розгляду Союзного договору 15 вересня 1991 р. Ішлося про відповідність договору Декларації про державний суверенітет. Оскільки невідповідність кидалася в очі, результат обговорення, якби воно відбулося, ставав прогнозованим.

Після путчу Верховна Рада голосами 346 народних депутатів ухвалила Акт проголошення незалежності України. Референдум на підтвердження Акта призначався на 1 грудня 1991 р. одночасно з президентськими виборами. Невідомо, що показав би республіканський референдум на підтримку незалежності України, якби він був організований 17 березня замість всесоюзного на підтримку збереження СРСР. Однак у шоківій ситуації після путчу на підтримку Акта проголошення незалежності висловилися 90% громадян, які брали участь у голосуванні.

7. Висновки

Рух зробив усе, аби сучасна Україна стала незалежною державою – правонаступницею Української Народної Республіки. Зрозуміло, що пострадянська Україна фізично залишалася радянською, бо складалася з вихованців радянської школи. Інших громадян в Україні не існувало, за винятком певної кількості людей старшого віку в західних областях. Але вже досягло повноліття покоління, яке не знає радянської школи. Для нього відвойовані Рухом державні символи – герб, прапор, гімн є цілком природними, засвоєними з дитинства.

Радянська держава-комуна, яка народилася в голові В.Леніна і була явленою світові як ідея в його «Квітневих тезах», будувалася методами страхотливого насилля. Вона прожила відведений їй історичний строк до самого кінця, тобто до цілком спонтанного саморозпаду. Ще й досі нема цілком об'єктивних досліджень про стан Радянського Союзу в роки горбачовської перебудови.

Горбачовська «перебудова» була спробою керівників КПРС надати людське обличчя радянському комунізму. Реформатори з оточення останнього генсека вважали, що за допомогою політичної реформи можна справитись із системною кризою, яка загрожувала колапсом радянського ладу.

На відміну від хрущовських реформ, цілком точно охарактеризованих як відлига, конституційна реформа 1988 р. призвела до того, що тоталітарна крига скресла. Під кригою виявився бурхливий потік, бюрократична «перебудова» переросла в революцію. В усіх радянських республіках, не виключаючи Росії, відродилися політичні сили, придушені більшовиками під час громадянських і міжнаціональних воєн 1917–1920 рр.

Цільна роль у відродженні й поширенні ідей, які хвилювали засновників і захисників Української Народної Республіки, належить Народному руху. Своїми просвітницькими, культурницькими і політичними кампаніями він повертав народу витруєну з його свідомості за довгі десятиліття історичну пам'ять. У ситуації спонтанного розвалу командної економіки Рух змусив ту частину компартійної номенклатури, яка боялася втратити владу, перетворитися на суверен-комуністів і взяти курс на суверенізацію України. Блок діячів Народного руху із суверен-комуністами організував перші вільні вибори в республіканський парламент за цілком демократичною формулою (на відміну від загальносоюзних і російських виборів), прийняв Декларацію про

державний суверенітет України, ліквідував загрозу знецінення Декларації під час Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р., заснував посаду Президента України з вибором президента всенародним голосуванням, проголосив Акт незалежності України, прийняв державну символіку задушеної більшовиками УНР і, врешті-решт – диво дивне: заборонив Компартію України.

Завдяки Народному руху нова Україна взяла курс на демократизацію, утвердження загальнолюдських цінностей, відродження приватної власності як матеріальної основи суспільного життя, політичне зближення й економічне співробітництво з країнами Заходу. Слід докласти зусиль для того, щоб покоління громадян, яке народилося вже у вільній Україні, знало і шанувало засновників та активістів Народного руху, розуміло їх визначальну роль в утвердженні національної самосвідомості народу, у відродженні української державності. Цілком актуальним залишається завдання подолання стереотипів, імплантованих у свідомість поколінь.

Народний рух вписав себе в історію національно-визвольної боротьби на її останньому, переможному етапі. Він заслуговує на те, щоб увійти в історичну пам'ять громадян України.

На установчому з'їзді Народного руху за перебудову багато говорилося про громадянське суспільство, про необхідність його перебудови. Тоді здавалося, що громадянське суспільство можна будувати. Проте будувати його не можна. Воно повинне народитися в ході природних процесів, трансформації директивної економіки в ринкову і перетворення тоталітарної політичної системи в демократичну. Чи відбулися ці трансформації? В українських школах викладається громадянознавство, тобто навчальна дисципліна, яка має своїм об'єктом громадянське суспільство. У наших умовах цей предмет мало спирається на реальність, зважаючи на відсутність в Україні системних реформ. Суспільство вже не можна назвати тоталітарним, але ще рано називати громадянським.

Будучи яскравим осередком громадянського суспільства у свої перші роки, Народний рух перетворився з широкого руху на політичну партію, а потім остаточно згас. Він не знайшов в Україні економічного фундаменту, на який міг би спертися. Це не вина тих або інших політичних діячів. Це швидше біда тих, хто не спромігся за 18 років здійснити системні реформи. І не тому, що не було бажання здійснювати реформи, перш за все – економічні. Ми знаємо, що з ініціативами таких реформ, починаючи з установчого з'їзду Народного руху, виступали Володимир Черняк та інші активісти Руху. Але вони постійно зустрічали опір тих соціально-політичних сил, які не були зацікавлені у реформах.

Проте перетворення Руху на політичну партію і поступове згасання його як політичної сили було викликане, мабуть, не тільки цими обставинами. Треба пам'ятати, що політичні партії – явище історичне, яке має початок і кінець. Вони були започатковані в 1890 р., якщо мова йде про західноукраїнські землі, і в 1900 р., якщо взяти підросійську Україну. З якими явищами пов'язується їх відмирання? Мабуть, із розвитком громадянського суспільства.

У розвинутому громадянському суспільстві послаблюється потреба об'єднуватися в політичні партії, які існують завдяки членським внескам і представляють інтереси певних суспільних кіл у парламенті. Партії продовжують існувати, зберігаючи свої зовнішні форми (подібно демократичній і республіканській у США), але швидше як штаби під час чергових виборів. Фактично ж громадяни тепер перебувають в густій мережі різноманітних і економічно незалежних організацій, завдяки яким можуть втручатися в державне управління постійно, а не тільки під час виборів.

Усе це стосується високорозвинутих країн, в яких громадянське суспільство давно народилося. Але в Україні воно почало народжуватися тільки в останні роки горбачовської «перебудови», коли виникли перші «неформальні» організації. У радянську епоху у країні існувала колосальна кількість громадських організацій включно з 20-мільйонною партією, але всі вони мали вертикальну будову. Горизонтальні зв'язки між членами суспільства були практично відсутні, держава намагалася контролювати навіть зв'язки сімейного типу. У сучасній же Україні організації горизонтальної будови народжуються з великими труднощами, тому що суспільство ще не позбавилося економічної залежності від держави.

Народний рух міг існувати як масовий лише в добу революційного піднесення. Коли воно вичерпало себе, він закономірно перетворився на політичну партію. Чи можна звинувачувати її керівників у тому, що вони незадовільно розпорядилися політичним капіталом, нагромадженим на переламі 80-х і 90-х рр.? Чи є вина керівників Руху в тому, що він вичерпав себе як політична сила? Відповідаючи на ці питання, слід поглянути на всю політичну авансцену сучасної України. Ми побачимо два уламки колишньої КППС, вплив яких на суспільство скорочується, як шагренева шкіра. Ці партії продовжують існувати за інерцією. І ми побачимо безліч нових партій, які народжуються на гроші олігархів, щоб представляти їхні інтереси в парламенті. Це – кишенькові партії, які не мають підтримки в народі і не можуть представляти його інтереси.

Громадянське суспільство в іншому вимірі виступає як політична нація, тобто сукупність громадян різних національностей, об'єднаних навколо державоутворюючої етнічної нації. Виходячи з того, що в Україні воно тільки утворюється, можна наперед сказати, що країна ще не має сформованої політичної нації. Чи формується вона?

На установчому з'їзді Народного руху Станіслав Тельнюк запропонував резолюцію «К русскому населению Украины». Вона викликала багато зауважень, після чого на пропозицію Д.Павличка була передана у редакційну комісію для доповнень, виправлень і скорочень. Врешті-решт цього документа приймати не стали, а обійшлися резолюцією, підготовленою Іваном Зайцем – «До всіх неукраїнців України»²¹. У чому тут справа? Мабуть, першу резолюцію не прийняли, тому що треба було відповідати і самим собі, й росіянам: ким вони будуть у незалежній Україні – національною меншиною чи державоутворюючою нацією? Тоді, в 1989 р., Радянський Союз не тільки існував, але й здавався непорушним. Як же ця дилема почала виглядати після його розпаду? Ті, хто сидить у Кремлі тепер, відповіли на це питання по-своєму: соотечественники.

Громадянське суспільство будувати не можна, але можна добиватися економічних реформ, які сприятимуть появі повноцінного середнього класу – основи, на якій тримається це суспільство. Можна і треба боротися зі стереотипами у свідомості людей. Відтворення історичної пам'яті – реальна справа. Важливо тільки не вигадувати нових історичних міфів на заміну старим і не застосовувати інтелектуального насилля щодо тих, хто з трудом осмислює нову реальність.

Відтворюючи історичну пам'ять, ми торуємо шлях до утвердження громадянського суспільства і політичної нації – української політичної нації.

¹ Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М.С.Горбачёва по реформированию и сохранению многонационального государства / Изд. 2-е, перераб. и доп. – Москва, 2007. – 526 с.

² Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б). Историко-биографический справочник / Сост. Ю.В.Горячев. – Москва, 2005. – С.75–81.

³ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К., 2000. – С.29.

- ⁴ Литвин В. Україна: від бюрократичної «перебудови» до народної революції (1985–1991). – К., 2005. – С.95.
- ⁵ Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С.71–72.
- ⁶ Союз можно было сохранить. – С.99.
- ⁷ Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного руху України. – К., 2009. – С.58.
- ⁸ Пронюк Є. Перший з'їзд // Голос відродження (Київ). – 1989. – Травень. – Ч.4. – С.1.
- ⁹ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. – С.282.
- ¹⁰ Там само. – С.74.
- ¹¹ Бойко. Указ. праця. – С.128.
- ¹² Радянська Україна (Київ). – 1990. – 19 січня.
- ¹³ Союз можно было сохранить. – С.99.
- ¹⁴ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. – С.282.
- ¹⁵ Советская Россия (Москва). – 1990. – 31 мая.
- ¹⁶ История России XX века / Под редакцией А.О.Чубарьяна. – Москва, 2003. – С.342.
- ¹⁷ Камінський А. На перехідному етапі. – Мюнхен, 1990. – С.620.
- ¹⁸ Літературна Україна (Київ). – 1990. – 20 грудня.
- ¹⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.IX. – К., 2001. – С.161.
- ²⁰ Літературна Україна. – 1991. – 28 лютого.
- ²¹ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. – С.382–384, 387–389.

The article analyses the reasons for emergence of People's Movement of Ukraine and its role in gaining independence in 1989–1991. The author gives his own version of the reasons why far-reaching goals of Ukrainian patriots that 20 years ago found themselves in revolutionary process were not fulfilled.

О.В.Андрощук*

В.ЧОРНОВІЛ ТА ІДЕЯ ФЕДЕРАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ**

У статті, написаній на широкій джерельній основі (тексти виступів, промов, положення політичних програм та декларацій), простежено еволюцію поглядів В.Чорновола на ідею запровадження федералізму в Україні, окреслено чинники, які зумовили зміну думок політика щодо згаданої проблеми, тобто поступову відмову від суто федеративних проектів і зосередження на відстоюванні принципів децентралізації влади та забезпеченні повноцінного місцевого самоврядування.

Тема можливої федералізації України належить до тих, які активно фігурували у політичному, політологічному й історичному дискурсі України впродовж двох останніх десятиліть. Водночас ця тема – типовий приклад того, як буває складно дослідникам побачити первісні, реальні факти серед нашарувань із міфів та стереотипів.

У дискусіях довкола теми федеративного устрою для України неодмінно присутнє прізвище В'ячеслава Чорновола. Достатньо задати слова «федералізм» і «Чорновіл» у найпопулярнішу пошукову систему всесвітньої елек-

*Андрощук Олександр Володимирович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ.

**Стаття підготовлена на основі виступу на круглому столі «Народний рух України: історія, ідеологія та політична еволюція» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 вересня 2009 р.), присвяченому 20-й річниці створення Народного руху України за перебудову.

тронної мережі й переглянути результати, аби переконатись у потужній силі стереотипного мислення та новочасної міфотворчості. Уже з коротких анотацій до згадок і посилань на матеріали Інтернету можемо дізнатися, що саме В'ячеслав Чорновіл, чи то наприкінці 1980-х, чи на початку 1990-х рр. був головним ініціатором й адептом ідеї перетворення України на федеративну державу. При цьому лише окремі матеріали містять більш-менш розлогий опис обставин, за яких проголошувалася ця ідея, як вона еволюціонувала. Адже для з'ясування цих питань потрібне ретельне, з використанням якнайширшої джерельної бази, дослідження, що не завжди притаманне журналістським рефлексіям стосовно почутого та прочитаного з описуваної теми.

У періоди гострої політичної напруги в Україні тема федералізації, а разом і позиція В.Чорновола стосовно неї, набувала надзвичайної політизації. В умовах політичного протистояння, що супроводжувало президентські вибори 2004 р., творці окремих сепаратистських проєктів активно апелювали до прихильності лідера Народного руху України В.Чорновола до ідеї федеративного устрою та діяльності на початку 1990-х рр. очолюваної ним Галицької асамблеї. Останнє розцінювалося як намагання автономізувати один із регіонів країни.

У таких умовах цілком логічним було б зацікавлення дослідників питанням витоків цієї ідеї у В.Чорновола та ролі політика в її популяризації в Україні на межі 1980-х – 1990-х рр. Проте дослідницький інтерес до окресленої проблеми виявився доволі незначним. Варта згадки хіба що спроба історика Сергія Адамовича простежити погляди визначного громадського діяча і політика на проблему державного устрою України, й, зокрема, ставлення до проблеми федералізації та регіоналізації країни, реалізована у невеликій науковій розвідці¹. Щоправда, дослідник зосередив увагу переважно на діяльності В.Чорновола в рамках Галицької асамблеї.

З огляду на вищезазначене, мета даного дослідження полягає в тому, щоб максимально конкретно, з опертям на широкий джерельний матеріал (тексти виступів, промов, положення політичних програм і декларацій, виголошених В.Чорноволом) простежити еволюцію поглядів політика на ідею федералізму в Україні, окреслити траєкторію такої еволюції та чинники, що її визначили.

Актуалізація ідеї федералізму в пізньорадянській і пострадянській Україні, на думку фахівців та сучасників подій, обумовлювалася кількома обставинами. Ярослав Дашкевич писав про те, що гасло федералізації висувалось і підтримувалось «як політичне заклинання: або просто бездумно, що є великою політичною провиною в такий важкий для України час; або задля демагогії, без політичного обґрунтування, що є, очевидно, не меншою політичною провиною; або з провокаційною метою, щоб збуджувати відсередні тенденції, скеровані на розвал Української держави й чергове розчленування української нації»². Два перші аргументи можемо доповнити і припущенням про те, що політики щойно проголошеної незалежної держави, перед якою постало багато проблем, інтуїтивно покладали на ідею федералізму великі, часто необґрунтовані, надії. Адже в посткомуністичних країнах унітаризм, як антипод федералізму, зазвичай ототожнювався із централізмом і ніс негативне смислове навантаження³. З іншого боку, у прихильників демократії ідея федеративного устрою базувалася на небезпідставному (з огляду на брак демократичного досвіду) страхом перенесення свавілля колишнього союзного центру до центру республіканського, а також розумінні необхідності конструктивних противаг неминучим у перехідний період відцентровим тенденціям у вигляді крайового сепаратизму⁴. Остання теза певною мірою пояснює той факт, що найраніше з підтримкою федеративної ідеї в Україні новітньо-

го часу виступили політики національно-демократичного блоку, насамперед, В'ячеслав Чорновіл.

За свідченням сина політика – Тараса Чорновола, ідея федеративної України вперше виникла у В.Чорновола у 1987 р. Свій задум він виклав на засіданні Львівського дискусійного клубу⁵. На разі нам не вдалося віднайти документального підтвердження наведеного факту, як і, зрештою, спростувати його. Здається, наведений факт може бути цілком правдивим.

Підтвердження прихильності В'ячеслава Чорновола федеративній ідеї знаходимо за два роки по тому, у 1989 р. У жовтневому номері часопису «Політика», що мав підзаголовок «Незалежне інформаційне агентство» (наступний номер вийшов із підзаголовком «Незалежне видання при Асоціації молодіжних організацій») була вміщена політична програма В.Чорновола, як кандидата в народні депутати. Її виклад цілком підтверджує висловлену раніше тезу про сприйняття федералізму як протиположності централізму: «Гадаю, що натерпівшись від тоталітаризму і імперського централізму, вільна Україна здобуде стійкий імунітет проти всяких диктатур, однопартійних режимів, непогрішимих вождів, партій вчень. І не захоче мій народ міняти накинутий ззовні московський централізм на рідний київський, а піде шляхом традиційного ще з князівських і козацьких часів демократичного самоврядування»⁶. Політик уявляв майбутню Україну федеративною державою – «союзом земель, які склалися історично і несуть на собі природно-кліматичні, культурно-етнографічні, мовно-діалектні, побутово-господарчі та інші відмінності, що творять неповторне різнолике обличчя єдиного народу». Документ важливий ще й тим, що, на відміну від багатьох інших, деталізував бачення Чорноволом федеративного проекту для України. З огляду на завдання цієї розвідки, дозволимо собі навести дещо розлогу, але красномовну цитату зі згаданої програми. У ній, зокрема, зазначалося: «Бачу в складі Української Федеративної Народної Республіки такі землі, як Київщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донеччина, Таврія (Чорноморія), а Крим – як незалежного сусіду, або автономну республіку в союзі з Україною. Кожна із земель матиме свій парламент (Донецьку Раду, Галицьку Раду і т.д.) і свій земельний уряд, а двопалатна (з пропорційним представництвом від усього населення, і порівним – від земель) Центральна Рада України відатиме і берегтиме гарантії демократичних прав (на опозицію, на вільні вибори, на свободу слова і друку, на приватну чи колективну власність, на недоторканість і гідність особи)»⁷.

У запропонованій В.Чорноволом програмі-мінімум перелічувалися законопроекти, прийняття яких він обіцяв домагатися насамперед. Серед першочергових кроків мало бути ухвалення «Закону про державний устрій України» та проголошення України федеративною республікою, що складалася б із 12 федеральних земель із широким політичним, соціально-економічним, культурним самоврядуванням. Відповідно до проекту найвищим законодавчим органом республіки мала стати двопалатна Центральна Рада України. Наступним кроком, на думку політика, мало бути прийняття «Закону про національні меншості, який гарантував би неукраїнським меншостям республіки (росіяни, євреї, поляки, білоруси та ін.) культурно-національну автономію, а у випадку суцільного замешкання (угорці, греки, румуни та ін.) – адміністративно-національну автономію (національні сільські ради, повіти та ін.)». Окремий пункт цього закону мав передбачити «повернення (при матеріальному та іншому сприянні держави) репресованого кримськотатарського народу в місця колишнього проживання у Криму і утворення у складі України Кримської Автономної Республіки, в якій із трьох основних

національностей корінному народу для відновлення його державності будуть надані певні пріоритети (щодо мови, участі у керівних органах)»⁸.

Проте зі вступом до активної політичної практики федералістська риторика В.Чорновола зазнала певних коректив. Після перемоги національно-демократичних сил на виборах до місцевих рад у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях з'явилась ідея автономії західного регіону. В умовах інформаційної війни, економічної та політичної блокади з боку комуністичного керівництва влада опозиційних областей почала координувати свою діяльність. Одним із наслідків спільних дій стали створення та функціонування Галицької асамблеї. У відповідь на закиди комуністичної влади у сепаратизмі та планах автономізації Галичини учасники асамблеї зважляли, що питання про автономію та перехід до федеративного устрою є передчасним. В.Чорновіл, зокрема, зазначав: «Хочу особливо підкреслити, що Галицька асамблея – не реалізація моєї давньої ідеї про федеративний устрій України. Поки що це було б не на руку демократичним силам. Але вважаю цю ідею плідною, і коли в нас буде нова, суверенна держава, перші кроки галицької єдності, без сумніву, знадобляться»⁹. До такої обережності політика, очевидно, підштовхувала і критика з боку частини прихильників національно-демократичних сил. Уже згаданий вище Я.Дашкевич, зазначав тоді: «Якщо демократи (ті, що далі пропагують федералізацію-регіоналізацію) потуратимуть такому процесові, то він охопить із законодавчим процесом, треба думати, Донкривбас, т. зв. Новоросію, Закарпаття, може й інші «землі». Якесь дитячо-наївне захоплення Галицькою асамблеєю багатьом не дає можливість зрозуміти, що такий галицький сепаратизм – вода на млин сепаратистам, шовіністам, які прагнуть розчленувати соборну Україну»¹⁰. Лідер Української міжпартійної асамблеї Ю.Шухевич застерігав, що тенденції до автономізації Галичини могли призвести до розпаду України¹¹.

До того ж, як зізнавався сам В.Чорновіл, попри певні підстави для популярності ідеї галицької окремішності (існування ЗУНР; вищий, ніж у цілому по Україні рівень національної свідомості та організованості), галичани дуже насторожено сприймали проекти федеративного устрою України в майбутньому¹². Ідею окремішності, автономії Галичини заступило почуття месіанської ролі регіону, покликання пробуджувати цілу країну. Виступаючи на Галицькій асамблеї 16 лютого 1991 р., В.Чорновіл підкреслював, що «Галичина мислить себе тільки в складі Української держави, але держави національної (в широкому розумінні цього слова)... Якщо буде обрано курс національно-державницький, то відпаде і окремішність Галичини і певна особність її політичної лінії – залишиться географічний термін та ще, може, назва федеральної землі при можливому майбутньому федеративному устрої незалежної Української держави... Галичина – не сама за себе, Галичина – не сама по собі, Галичина сьогодні – остання фортеця української нації, здавати яку ми не маємо права і не будемо цього робити»¹³.

Немає потреби детально зупинятися на характеристиці діяльності Галицьких асамблей та ролі у них В.Чорновола. Для загального контексту цієї розвідки достатньо скористатися вже згаданим дослідженням С.Адамовича, а також оцінками, що представлені у публікаціях з теми. Зокрема, історик, політолог і журналіст Вахтанг Кіпіані вважає, що порушення питання федералізму В'ячеславом Чорноволом на початку 1990-х було суто політичним кроком, спробою захисту вибору національно-патріотичної Галичини від комуністичної «групи 239» у Верховній Раді УРСР, а ідея Галицької асамблеї тоді так і не вийшла за рамки оригінального проекту голови Львівської облради народ-

них депутатів. На думку дослідника, Чорновіл за короткий час сам переконався, що ідея об'єднання трьох галицьких областей не спрацювала, залишившись лише політичним інструментом, не підпертим ні механізмами, ні конкретними планами, ні фінансами, ні, зрештою, бажанням громадян якось виокремитись із загальнореспубліканського процесу «розбудови держави». Більш радикальним у своїх оцінках ролі В.Чорновола в історії Галицької асамблеї є політолог і відомий прихильник «галицького сепаратизму» Олег Хавич. Він критикував політика за те, що той використав «цей реальний плацдарм автономізму лише як трамплін до Києва й піддався впливу Леоніда Кравчука»¹⁴. Останньому вдалося, на думку політолога, переконати Чорновола в небезпеці сепаратизму.

Втім, і надалі В.Чорновіл постійно підкреслював, що не відмовляється від федеративного проекту для України, але його реалізація стане можливою лише після побудови у країні міцної національної держави. При кожній нагоді політик декларував позицію послідовного прихильника широкої політичної та економічної децентралізації. Виступаючи як кандидат на посаду голови Верховної Ради УРСР у травні 1990 р., В.Чорновіл гостро критикував монополію на політику й ідеологію КПУ, нездатної вести конкурентну ідейну боротьбу без обману, без придумувань «галицьких автономій» та провокування «розмежування на Схід і Захід України». Він вважав, що відмінності в політичному розвитку різних регіонів країни, які стали очевидними на стадії розпаду тоталітарної системи, насправді були лише «різними фазами одного й того ж невідворотного процесу національного відродження і демократизації». Викладаючи тези власної політичної програми, В.Чорновіл зазначав, що відстоюватиме відмову від демократичного централізму та «найширше самоврядування аж до федеративного устрою незалежної України в дальшому майбутньому, але не зараз (це я трохи полемізую з претендентом Гриньовим)...»¹⁵.

На початок 1990-х років В.Чорновіл, із притаманними йому ідеологічними принципами та переконаннями, в тому числі, й стосовно майбутнього територіального устрою України, зайняв власну нішу на загальноукраїнській політичній арені. Разом із тим у той час з'явилися й інші політики, які декларували свою прихильність федеративній ідеї. Найчастіше серед пропагандистів федеративного устрою в Україні, поряд із прізвищем В.Чорновола, згадується Володимир Гриньов. Будучи ще одним претендентом на посаду спікера в 1990 р., В.Гриньов, презентуючи власну платформу, акцентував увагу на можливих внутрішніх загрозах територіальній цілісності України, а тому вважав питання федералізації України саме на часі. «На мій погляд, нам конче потрібно врахувати своєрідність регіонів України і вести політику, яка враховувала б історичні, етнічні, економічні та інші особливості. На порядку денному для мене, принаймні, стоїть питання про федеративний устрій України» – зазначав політик¹⁶. Згодом, уже як кандидат на президентських виборах, політик продовжував відстоювати ідею федерації земель України з широкими правами самоврядування, але без права самовизначення як найбільш прийнятну форму адміністративно-територіального устрою для нової України¹⁷. При цьому макетом для такої побудови країни, на думку політика, могли послугувати США або Німеччина¹⁸.

Варто зазначити, що В.Гриньов залишався активним пропагандистом ідеї федералізації України і в наступні роки, будучи лідером виборчого блоку, а згодом партії Міжрегіональний блок реформ і водночас радником Президента України. У середині 1990-х власний погляд на перспективи здійснення глибоких економічних і політичних реформ цей політичний і державний діяч виклав у книзі «Нова Україна: якою я її бачу» (1995 р.). Відзначивши жорстку конфронтацію між прихильниками альтернативних під-

ходів, автор, поміж іншим, запропонував власну аргументацію на користь запровадження в Україні федеративної форми державного устрою¹⁹.

Ще важливішим було те, що окремі регіони почали активно демонструвати прагнення до автономії чи навіть незалежності. Ще у 1990 р. професор Одеського університету О.Сурилов очолив організаційний комітет Демократичного Союзу Новоросії і Бессарабії, який мав пропагувати ідею створення Новоросії як автономного утворення в межах федеративної України. Нова автономія мала охопити територію колишньої Херсонської губернії. Для поширення цих ідей було засновано газету «Новороссийский телеграф»²⁰. Влітку-восени 1991 р. у донецькій пресі з'явилася низка статей, в яких пропагувалася ідея автономії Донбасу і пропонувалося з цією метою провести обласний референдум. Найбільш дієвими у просуванні ідеї автономного статусу Донбаського регіону стали очолювана Дмитром Корніловим громадська організація Інтеррух Донбасу та Рух «Демократичний Донбас», створений на Луганщині. Активісти цих організацій закликали до проведення Донецької асамблеї (за зразком Галицької) та проголошення відновленої Донецько-Криворізької Республіки чи «республіки Малоросії»²¹. У жовтні 1991 р. на сторінках газети «Вечерний Николаев» місцевий осередок Конституційно-демократичної партії України закликав до створення громадсько-політичної організації «Рух за федерацію на Україні»²². Загострення політичної ситуації на ґрунті активізації автономістських прагнень русинських організацій спостерігалось у той час на Закарпатті.

Втім, варто зазначити, що ставлення до питання можливої федералізації України серед місцевого партійного та громадського активу було далеко неоднозначним. Це спровокувало запеклі суперечки між прихильниками автономістських ідей і місцевими активістами загальноукраїнських партій правого спрямування (Української республіканської партії, Народного руху України, Демократичної партії України).

Зазначені обставини серйозно непокоїли захисників ідеї «соборної України» та єдиної української нації. Тому, вступивши в передвиборчу боротьбу за президентську посаду, В.Чорновіл, часом з власної ініціативи, а часом у відповідь на закиди опонентів, пояснював свою позицію стосовно можливостей федералізації України. При цьому він підкреслював, що не є прихильником територіальних автономій, таких як Крим. Більше того, звинувачував партійно-управлінську верхівку в мусуванні ідей автономізації Закарпаття чи створення так званих Новоросії, Криворізько-Донецької республіки. В одному з інтерв'ю у вересні 1991 р. В.Чорновіл висловився з притаманною йому емоційністю: «Нам ніхто не давав права розвалювати Україну на якісь державки! Моя ж ідея федеративного устрою нічого спільного з цим не має. Вона полягає лише в ширшому місцевому самоврядуванні з підпорядкування центру, центральному уряду... А крім того, перехід до такого устрою зараз не на часі. Спершу слід збудувати міцну Українську державу»²³.

У програмному документі «Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В.Чорновола» йшлося про те, що основними принципами політики кандидата у сфері державного будівництва, серед іншого, будуть: реорганізація системи державного управління – створення двопалатного професійного парламенту; політико-адміністративна реформа, яка передбачатиме розширення місцевого самоврядування, запровадження регіонального (земельного) самоврядування, прямі вибори керівників усіх територіально-адміністративних одиниць²⁴. У документі можемо помітити зміну риторики політика: у тексті не вжито

термінів «федеративний», «федералізм». Натомість В.Чорновіл починає частіше вживати менш політично дражливий термін «земельний поділ»²⁵. Попри це, суперники на виборчих перегонах продовжували акцентувати увагу на федеративних поглядах Чорновола. Зокрема, Л.Лук'яненко наголошував на принциповій різниці їх позицій: «Скажімо, пан В'ячеслав як реальну розглядає можливість федерального (земельного) устрою України. Власне кажучи, це теж не особлива позиція. Вона дедалі частіше звучить в устах кандидатів, з огляду на процеси в Криму, на Донбасі, Нижньому Придніпров'ї»²⁶; «Основна різниця, яка є між мною і Чорноволом є те, що він виступає за федеративний устрій України. Я проти федерації»²⁷.

Відповідаючи на запитання журналіста газети «Голос України» під час тижневої поїздки Донбасом у рамках президентської кампанії 1991 р., В.Чорновіл почасти пояснив такі зміни у власному політичному лексиконі: «Відносно федеративного устрою. Я зараз не буду включати у свою програму такої термінології, бо мене можуть не зрозуміти. Але ж є федеративний устрій в середині єдиної однонаціональної Німеччини, і є такі країни, як Югославія і Радянський Союз, які також називаються федеративними. Деякі мої опоненти постійно плутають ці два поняття, чи роблять вигляд, що не розуміють, причому так, що використовують це проти мене. І тому я, певне, заміню поняття федеративність іншим – регіональне самоуправління... На мою думку, федеративний устрій – це широке місцеве самоуправління. Це не національне самовизначення, спроба робити на Україні якісь республіки, тобто держави в державі. Це дуже небезпечна справа, це те, що може розтягти, розвалити Україну на окремі держави»²⁸. Чорновіл вважав штучним існуючий поділ України на 25 областей і пропонував для більш широкого самоврядування об'єднати дві–три суміжні області, запозичивши при цьому досвід скоординованої роботи в Галичині.

Негативно оцінював В.Чорновіл перспективи відокремлення східних областей України, вважаючи що нав'язування місцевому населенню подібних ідей є «чиєюсь спрямованою політикою»²⁹. З огляду на гостроту ситуації особливу увагу В.Чорновіл приділяв Криму. Політик вважав прецедент Кримської автономії «величезною помилкою» і «однією з найбільших провин Леоніда Кравчука перед Україною»³⁰.

На початку 1990-х років у поглядах на проблему реформування територіального поділу визначилося кілька основних підходів, які, по великому рахунку, були відбиттям різних стратегій формування державності та перспектив її розвитку. За відсутності чіткої державної позиції стосовно проблеми на першому плані опинились авторські концепції територіального устрою. Частина з них передбачала формування нового устрою на засадах федералізму. Проте, як зазначав у 1992 р. політолог Сергій Грабовський, за останні два роки проблема, поставлена В.Чорноволом, стала настільки заплутаною, що вже важко було зрозуміти, що саме мали на увазі прихильники і противники федеративності³¹. Навіть побіжний огляд пропозицій, які висувались у той час, свідчить про помітний романтизм їх авторів, які радше воліли ліквідувати стару систему, ніж всебічно розробити нову. Такий підхід був особливо притаманним опозиційним до все ще прокомуністичної влади політичним групам.

Одним із перших форумів, який продемонстрував різне бачення майбутнього територіального устрою України, стала науково-практична конференція, організована й проведена 26–27 листопада 1992 р. з ініціативи Адміністрації Президента України, Секретаріату Верховної Ради України та низки державних і наукових інституцій³². Дискусії, що тут розгорнулися, за-

свідчили відсутність у найвищого керівництва держави спільних, визначених підходів до проблеми. Якщо Президент України Л.Кравчук пропонував на початковому етапі зберегти існуючий територіальний устрій, то голова Верховної Ради України І.Плющ припускав можливість надання областям статусу адміністративної автономії, що означало делегування законодавчих і виконавчих функцій на місця³³. Частина учасників конференції ставила під сумнів доцільність збереження чинного поділу держави на 24 області та Автономну Республіку Крим і пропонувала схему нового адміністративно-територіального устрою. Зокрема, лідер Української республіканської партії, народний депутат М.Горинь, озвучуючи розробку львівських учених, пропонував заміну обласного поділу і створення в Україні 80–90 адміністративно-територіальних одиниць, подібно до французьких департаментів. Прихильність до ідеї скасування обласного поділу від імені Української селянсько-демократичної партії озвучив С.Плачинда. Про можливість запровадження федеративно-земельного устрою (формування 13-ти регіонів) говорив кандидат географічних наук Л.Нечипоренко. Він уважав за доцільне в якості апробації такої системи проведення експерименту на базі окремих регіонів. Від імені Асоціації шахтарських міст Донбасу заступник голови Горлівської міськради Ю.Бурих висловив пропозицію про проведення в найближчі 2–3 роки адміністративно-територіальної реформи з переходом до федеративно-земельного устрою³⁴. Інша частина доповідачів відстоювала необхідність збереження існуючого обласного поділу.

Водночас на початку 1990-х Україна ідейно і політично близько підійшла до створення умов для конституційного закріплення федерації. Впродовж травня–червня 1992 р. Конституційна комісія розробила перший варіант проекту Конституції. У конституційних дебатах 1992–1993 рр. активно дискутувалися питання конкретизації форми державного устрою. Виступаючи на п'ятій сесії Верховної Ради України 30 червня 1992 р., Президент України, голова Конституційної комісії України Л.Кравчук відзначив, що серед політиків було чимало прихильників федеративного устрою України. Проте, на його думку політика, порушувати питання про федеративний устрій України на той момент було передчасно. У виступі йшлося про необхідність розширення самоврядності територій та розвитку місцевого і регіонального самоврядування³⁵.

Дещо оптимістичніше про перспективи федералізації України висловився на тому ж засіданні голова Верховної Ради України та співголова Комісії по розробці нової Конституції України І.Плющ. Він, зокрема, зазначив: «Я цілком допускаю, що на певному етапі ми прийдемо до необхідності запровадження федеративних засад побудови державного устрою України. Можливо згодом нам доведеться відмовитись від обласного поділу території і перейти на земельний устрій з певними елементами федералізації України... Якщо так звана федералізація України сприятиме активізації економіки, відродженню самобутності певних територій, розвитку їх соціально-культурної сфери, регіонального самоврядування, то тут нема чого боятися. Інша справа щоб не ігнорувались засади соборності України, її територіальна цілісність»³⁶. Зрештою, проект Конституції, опублікований у газеті «Голос України» 17 липня 1992 р. у статтях 228, 229 містив виразний натяк на федералізацію державного устрою. Проте автори конституційного проекту свідомо ухилялися від чіткого окреслення федеративного устрою. Такий тактичний хід дослідники пояснюють бажанням керівних органів рад усіх рівнів зберегти за собою владні повноваження та прагненням уникнути чіткого розмежування виконавчих і контрольних функцій на місцевому та регіо-

нальному рівнях. Натомість більш послідовно й відкрито федералістські проекти пропонували фахівці-юристи, лідери регіональних автономістських рухів та регіональні асоціації підприємців³⁷.

Загострення проблеми автономістських і сепаратистських рухів, а особливо розвиток подій у Криму, призвели до послаблення позицій прихильників федеративного устрою. Ідеї перебудови України на принципах федералізму почали тлумачитися багатьма політиками, в першу чергу, правоцентристського спрямування, або як антидержавні, або як необґрунтовані та передчасні. Своєю чергою, як засвідчило соціологічне опитування, проведене незалежним центром «Демократичні ініціативи» у травні-червні 1993 р., кількість противників федералізації серед населення превалювала в усіх без винятку регіонах країни. Негативне ставлення до пропозицій про федеративний устрій України продемонстрували 42% опитаних, тоді як позитивно ці ідеї оцінило лише 13% респондентів. Деяко вирізнялася позиція мешканців Донецького регіону, де кількість прихильників і супротивників ідей федералізації України була приблизно рівною (відповідно – 24% і 28%). Водночас соціологи прогнозували можливе пожвавлення ідей федералізації країни й автономізації її окремих територій, оскільки частка тих, хто не визначився з цього питання, залишалася доволі значною (45%)³⁸. Така ситуація давала політикам можливість маніпулювати громадською думкою.

Саме у той час ставлення В.Чорновола до проблеми територіального устрою зазнає подальших змін. На наш погляд, остаточний відхід політика і державного діяча від федеративного проекту для України стався після 1992 р. і був прискорений уже згаданими чинниками. До такого висновку спонукає дискусія, що розгорілася на IV Великих Зборах Народного Руху України, що відбулися 4–6 грудня 1992 р. На Зборах обговорювалася підготовлена робочою групою «Концепція державотворення України». Презентуючи «Концепцію», В.Черняк наголосив на важливості питання про форму державного устрою. Викладаючи позицію розробників програмного документа, він зазначив: «Ми виходимо з того, що за історичними, етнічними, політичними, соціально-психологічними чинниками Україна тяжіє до федералізму. Перспектива України, на наш погляд, – федеративна держава. Ми за поділ України на землі, за регіоналізацію і федералізацію, але на основі принципу соборності України. Ми за федералізацію в розумінні децентралізації»³⁹. Доповідач наголошував, що мова йшла про перспективу, а в тогочасних умовах Україна мала залишатися унітарною. Водночас децентралізація розглядалася як шлях до демократизації всієї політичної системи і суспільства: «Ми вважаємо, що поступовий перехід до тривалого процесу земельно-поділу України сприятиме збереженню її соборності... Тобто, надаючи автономію землям, ми будемо сприяти демократизації державності... Крім того, земельна, територіальна організація України, тобто демократизація на місцях, сприятиме нейтралізації авторитарних і тоталітарних тенденцій із боку центральної влади і забезпечить їх демократизацію»⁴⁰.

Попри намагання згладити категоричні формулювання, в ході обміну думками виникла гостра дискусія щодо можливих федеративних перспектив для України. Так, М.Поровський у своєму виступі вказував на зовнішні, зокрема, російські чинники у провокуванні сепаратистських рухів у різних регіонах України, особливо у Криму, і застерігав від небезпек, які могла нести ідея федералізації: «І тому я сьогодні не міг знову ж таки погодитись із висновками виступаючого з цієї трибуни шановного пана Черняка про те, що майбутнє України – у федералізмі. Це початок краху... Ідея федералізму є абсолютно ворожою ідеєю соборності Української держави. На заса-

дах федералізму негайно, в той час, коли не сформоване державне мислення людей, буде законсервовано сьгоднішній стан русифікації України, в частині регіонів буде введена, виходячи з прав місцевого самоврядування, двомовність, російські школи, видання... Якщо Росія сьогодні в цілому не може проковтнути Україну, то ця ідея федералізму спричиниться до поглинання її частинами. І тому вважаю, що ми на з'їзді цю ідею повинні абсолютно викреслити, вона не поєднується з ідеєю унітарності Української держави. Це щось таке якби ми захотіли печеного льоду. Україна повинна бути унітарною, централізованою до сформування державної свідомості людей соборною державою»⁴¹.

Занепокоєння можливим посиленням відцентрових процесів на місцях, пов'язаних із федералізацією, висловив також голова держадміністрації Львівської області Степан Давимука. Ще більш категоричним у критиці ідеї федералізації був голова Селянсько-демократичної партії С.Плачинда: «Зараз перший період державотворення, і це необхідність – унітарно-централізована держава. [Федералізація, децентралізація] – це лавірка для шовіністичних сил, для отих, як ми делікатно називаємо, сепаратистських сил, які намагаються розчленувати Україну»⁴². Згадані виступи тричі переривалися оплесками, що свідчило про підтримку такої позиції присутніми в залі делегатами.

Під кінець засідання В.Чорновіл узяв слово, щоб відповісти на подані записки, серед яких багато стосувалося «того нещасного федералізму». Політик, зокрема, запевняв: «У нашій програмі державотворення йде мова тільки про перспективу, я навіть не вживав би слово «федералізація» – воно дуже, дуже багатозначне. Воно натякає на якусь державність у державі. Можна говорити тільки про далеку перспективу земельної устрою, розширення місцевого самоврядування... Те, з чим ви не погодитесь, там (у концепції – О.А.) ніколи не буде»⁴³. У результаті, пункт «Форма державного устрою» було відредаговано у такому вигляді: «За історичними, етнічними, економічними, політичними, соціально-психологічними чинниками українське суспільство не є однорідним. Із метою забезпечення незалежності і розбудови повноцінної державності Україна має залишитися унітарною за формою свого державного устрою. При цьому слід рішуче і послідовно проводити децентралізацію функцій державного управління», а також до тексту додано речення «Потребує розв'язання проблема Кримської автономії». В іншому місці, де йшлося про земельний устрій було уточнене формулювання (після слова «земельний» додано «адміністративно-територіальний»).

Описані дебати, здається, остаточно примусили В.Чорновола уникати надалі у своїх виступах питання можливого федеративного устрою в Україні. Разом із тим можемо припустити, що це не означало цілковитої відмови політика від ідеї децентралізації влади та управління, в тому числі, шляхом запровадження федеративного устрою. Окрім того, В.Чорновіл постійно тримав у полі зору Кримську проблему і щоразу реагував на загострення ситуації.

Певний відступ від федералістських настроїв був помітний у публічних виступах й інших політиків, які спочатку симпатизували цій ідеї. На середину 1990-х рр. питання можливого реформування державного устрою на засадах федералізму фактично зникло з передвиборчих гасел та партійних програм. Домінуючою стала вимога децентралізації влади без посягання на зміну унітарного устрою України. Політолог, народний депутат України Б.Андресюк писав у 1999 р., що політичні партії та їх лідери ніби остерігалися навіть підозр у нелояльності до єдності й цілісності України⁴⁴.

Положення про відстоювання інтересів регіонів помістили в свої програми більшість політичних партій. Проте відкрито про підтримку перехо-

ду України до федеративного устрою заявили лише одиниці серед політичних груп. Прихильність до федералізму виявляли Партія праці, Міжрегіональний блок реформ, Партія регіонального відродження. Можливість запровадження земельного поділу передбачалася програмами СДПУ, ХДПУ, партії «Союз»⁴⁵. Разом із тим, позиція більшості політичних партій правочентристського спрямування зводилася до того, що державно-політична система України повинна ґрунтуватися, поряд з іншим, на «унітарності держави, існуванні сильного центру з широкими повноваженнями місцевих органів влади і суб'єктів самоврядування»⁴⁶.

Із часом програмові положення політичних партій та виборчих блоків стосовно державного й територіального устрою суттєво змінилися. Зіставлення передвиборчих документів 1998 р. дає підстави говорити про те, що поняття федеративного устрою не згадувалося у програмі жодної з партій. Разом із тим, всюди підкреслювалася необхідність перегляду державної політики, особливо бюджетної, на користь регіонів, розширення прав місцевого самоврядування, передбачалася можливість регіональної автономії, в першу чергу економічної (Партія регіонального відродження), розширення повноважень регіонів (партія «Союз»), відтворення національно-територіальної автономії кримськотатарського народу (Партія мусульман України), які за своєю суттю потенційно могли наблизити Україну до федерації.

Подібної трансформації зазнали також програми кандидатів на виборах Президента України у 1999 р. Про проблеми регіоналізації та територіального устрою у них згадувалося мимохідь або не згадувалося взагалі. Лише програма О.Базилюка конструювала Україну як федеративну державу. При цьому перелік суб'єктів і спосіб розмежування повноважень мали визначитися згодом. Програми Л.Кучми та В.Онопенка передбачали проекти регіоналізації і внесення змін до Конституції України. У першому випадку пропонувався перехід до двопалатного парламенту, у другому – до виборності голів державних адміністрацій. Найбільш чисельна група претендентів на найвищу чиновницьку посаду (Н.Вітренко, М.Грабар, Ю.Костенко, В.Кононов, Є.Марчук, О.Мороз, В.Олійник, О.Ржавський, О.Ткаченко) відстоювала необхідність збереження унітарності України з широкими повноваженнями регіонів⁴⁷.

На кінець 1990-х стало зрозумілим, що суспільством більше турбують не вирішені соціальні й економічні проблеми, аніж демагогічні заклики до регіональних автономій. У чергову річницю Акту соборності України 1919 р. В.Чорновіл у колонці редактора видання «Час/Time» з невід'ємною долею суб'єктивізму писав: «Чи мають ці ідеї (регіонального автономізму – А.О.) відголос у народі? На диво, незначний. Залишилися невеличкою ізольованою групкою сповідники виплеканого КГБ та спецслужбами сусідніх держав «політичного русинства» в Закарпатті. Шахтарям Донбасу, харків'янам та одеситам болять проблеми безробіття, невиплачених зарплат, злиденного життя, а не «двомовності» чи «єдиного простору». Мешканці Кримського півострова поступово байдужіють до сепаратистських вибриків «своїх» політиків, розпізнавши за тим економічні інтереси мафіозних кланів. Народ наш виявив здоровий інстинкт самозбереження, не піддавшись навіть в економічній скрутні на провокаційні заклики лівих і шовіністів»⁴⁸. Такий оптимізм політика, на перший погляд, може здатися невинуватим. Адже менш ніж за десять років по тому як були написані ці слова, політики в черговий раз скористались сепаратистськими гаслами, збуривши ними суспільство й посиливши і без того глибоку внутрішньополітичну кризу в Україні. Проте й на початку 2000-х, як і на початку 1990-х, ідеї федералізації України не

набули справжньої підтримки суспільства. Автономістські та сепаратистські гасла стали лише одним із засобів мобілізації електоральних груп на підтримку певних політичних сил у боротьбі за владу.

Таким чином, можемо стверджувати, що з часу першого оприлюднення ідеї федеративного устрою для України В.Чорноволем наприкінці 1980-х, позиція політика зазнала помітної трансформації. Ці зміни можна охарактеризувати як рух у напрямку відмови від відверто прямолінійної пропозиції федералізації України і запровадження поділу на 12 автономних утворень (земель) до відстоювання необхідності децентралізації в державі, забезпечення реального місцевого самоврядування. Відтак, федералізація почала розглядатися В.Чорноволем лише як віддалена перспектива. Така еволюція поглядів політика на проблему не зашкодила різним політичним силам України в наступні роки використовувати й інтерпретувати згадані тут факти у власних цілях у ході гарячих баталій за владу.

¹ *Адамович С.В.* Погляди В'ячеслава Чорновола на державний устрій України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. – Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.380–383.

² *Дашкевич Я.* Майбутня Україна: федерація? // Слово. – 1991. – червень (Ч.12).

³ *Боренько Я.* Що може регіон? Співвідношення територіальної організації держави і можливостей реалізації регіональних інтересів // Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 23. – С.122.

⁴ *Дашкевич Я.* Майбутня Україна: федерація? // Слово. – 1991. – червень (Ч.12).

⁵ *Стецишин О.* Автономія чи децентралізація влади? // Експрес. – 2003. – 23–30 січня.

⁶ *Чорновіл В.* Моя виборча програма // Політика. – 1989. – №1. (жовтень). – С.2–3.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ В єдності сила народу // За вільну Україну. – 1991. – 16 лютого.

¹⁰ *Дашкевич Я.* Майбутня Україна: федерація? // Слово. – 1991. – червень (Ч.12).

¹¹ *Адамович С.В.* Погляди В'ячеслава Чорновола на державний устрій України // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. XI. – Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.382.

¹² *Чорновіл В.* Компартія фактично існує // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня.

¹³ До незалежності – мирним шляхом // За вільну Україну. – 1991. – 21 лютого.

¹⁴ *Хавич О.* Смерть Галичини // Молода Україна. – 2003. – №5 (Листопад). Ел. версія публікації розміщена за адресою: <http://www.molodaukraina.org/news.asp>

¹⁵ Виступи кандидатів, висунутих на посаду Голови Верховної Ради Української РСР // Радянська Україна. – 1990. – 1 червня.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Основа держави – суверенітет особи (З програми кандидата у Президенти України В.Гриньова) // Демократична Україна. – 1991. – 19 листопада.

¹⁸ *Гриньов В.* Боротьба проти програми, а не проти людини // Молода гвардія. – 1991. – 8 жовтня.

¹⁹ *Гриньов В.Б.* Нова Україна: якою я її бачу. – К., 1995. – 92 с.

²⁰ К вольному краю новороссов? // Знамя коммунизма. – 1990. – 4 сентября.

²¹ *Болбат Т.В.* Проблема государственного устройства Украины в деятельности общественных организаций Донбасса в начале 1990-х гг. // Наука, релігія, суспільство. – 2005. – №1. Електронна версія публікації розміщена за адресою: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/1_2005/contents/begin.php?l=u. Сайт відвідано 28 грудня 2009 р.

²² За федеративную Украину. Обращение кадетов // Вечерний Николаев. – 1991. – 10 октября.

²³ *Чорновіл В.* Компартія фактично існує // Літературна Україна. – 1991. – 19 вересня.

²⁴ Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на пост Президента України В.Чорновола // Демократична Україна. – 1991. – 19 жовтня.

- ²⁵ Рышков В. Вячеслав Чорновіл: «Для мене Донбас не є Terra incognita» // *Жизнь*. – 1991. – 27 септембра.
- ²⁶ Лук'яненко В. Президентом можеш і не бути, а гетьманом – зобов'язаний // *Демократична Україна*. – 1991. – 19 жовтня.
- ²⁷ Лук'яненко Л. «Чорновіл – за федеративний устрій, а я – проти» // *Молода гвардія*. – 1991. – 5 жовтня.
- ²⁸ Тиждень у шахтарському краї: В.Чорновіл про устрій України // *Голос України*. – 1991. – 28 вересня.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Чорновіл В. Компартия фактично існує // *Літературна Україна*. – 1991. – 19 вересня.
- ³¹ Грабовський С. Федеративна Україна: міф чи реальність? // *Сучасність*. – 1992. – №10. – С.47.
- ³² Актуальні проблеми управління територіями в Україні. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 26–27 листопада 1992 р. – К., 1993. – 348 с.
- ³³ Там само. – С.6, 24–25.
- ³⁴ Там само. – С.61, 66–67, 85–89.
- ³⁵ Доповідь Президента України, Голови Конституційної Комісії України Л.Кравчука на сесії Верховної Ради України 30 червня 1992 р. // *Голос України*. – 1992. – 3 липня.
- ³⁶ Виступ голови Верховної Ради України, співголови комісії по розробці нової Конституції України І.Плюща на п'ятій сесії Верховної Ради України 30 червня 1992 р. // *Голос України*. – 1992. – 2 липня.
- ³⁷ Становлення владних структур в Україні (1991–1996). – К., 1997. – С.71–72.
- ³⁸ Бекешкіна І. Громадська думка про майбутній економічний та територіально-державний устрій України // *Політичний портрет України*. – К., 1994. – С.6–8.
- ³⁹ IV Великі збори Народного руху України 4–6 грудня 1992 р.: Стенографічний звіт. – К., 1993. – С.23.
- ⁴⁰ Там само. – С.24.
- ⁴¹ Там само. – С.47–48.
- ⁴² Там само. – С.50, 61.
- ⁴³ Там само. – С.95.
- ⁴⁴ Андресюк Б. Региональные интересы как двигатель предвыборной кампании // *Зеркало недели*. – 1999. – 16–22 октябрия.
- ⁴⁵ Яблонський В., Латко Я. Сучасні політичні партії. – К., 1999. – 227 с.
- ⁴⁶ Там само. – С.107.
- ⁴⁷ Андресюк Б. Региональные интересы как двигатель...
- ⁴⁸ 22 січня – велике свято України, ще не визнане державою // *Час/Time*. – 1996. – 19 січня. Цит. за: Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора. – К., 2002. – С.124.

The piece investigates an evolution of V.Chornovil's views on federalization of Ukraine, analyses factors that influenced this evolution. The article is based on wide array of published documents (public speeches, political statements and declarations).

О.Г.Бажан*

СПРОБИ ПРОТИДІЇ КДБ УРСР СТАНОВЛЕННЮ ТА ФУНКЦІОНУВАННЮ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ

У статті розкривається тактика й стратегія боротьби республіканської спецслужби із неформальними організаціями в період Горбачовської «перебудови».

Кардинальні зміни у внутрішній і зовнішній політиці СРСР розпочалися по смерті К. Черненко (початок березня 1985 р.), коли на позачерговому пленумі ЦК КПРС було обрано нового лідера – 54-річного М. Горбачова. Із метою оновлення застарілої тоталітарної системи, поліпшення економічної та політичної ситуації у країні новий партійний лідер на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС проголосив курс на «перебудову» радянського суспільства, прискорення соціально-економічного розвитку і розширення гласності у СРСР. Складовими цього курсу, на думку «архітектора перебудови», були науково-технічний прогрес, технічне переозброєння машинобудування, активізація «людського фактора». Проголошення гасел побудови «гуманного, демократичного соціалізму» у СРСР, що мав забезпечити політичний плюралізм, «виправлення деформацій» у національному питанні, збільшення ролі державних органів в управлінні народним господарством, розширення економічних прав підприємств при збереженні основ існуючого режиму стимулювали стрімку демократизацію суспільного життя в УРСР.

В умовах поглиблення у другій половині 1980-х рр. системної соціально-політичної, економічної, ідеологічної кризи та розгортання у радянському суспільстві під час «перебудови» демократичних процесів для партійно-державного керівництва СРСР ставала дедалі очевиднішою необхідність перегляду тактики й стратегії боротьби з опозиційним рухом. Усталені методи придушення опозиції на тлі перебудовчих гасел демократії та гласності кидали тінь на імідж Радянського Союзу. Правлячий режим під тиском світового співтовариства просто змушений був відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнити з тюрем і заслання політичних в'язнів, дозволити існування неформальних груп та організацій різноманітних політичних і релігійних напрямків.

З урахуванням нових реалій діяв і Комітет держбезпеки УРСР. Починаючи з 1987 р., республіканський КДБ спільно з прокуратурою та міліцією здійснював комплекс профілактичних й оперативних заходів стосовно осіб, засуджених за ст.62 (антирадянська агітація та пропаганда), а також за ст.187 (наклеп на радянський державний та суспільний лад) Кримінального кодексу УРСР. При цьому основна увага правоохоронних органів приділялася доведенню помилковості поглядів громадян, покараних за антирадянську діяльність, схилянню їх до подачі письмових заяв до президії Верховної Ради СРСР про помилування і недопущення надалі ворожих і протиправних дій. У результаті проведеної роботи з 72 особами (зі 109) раніше засуджених за ст.62 і 187 КК УРСР на території республіки, працівникам правоохоронних органів на кінець березня 1987 р. вдалося «переконати» 48 чол. написати «покаянні» заяви. Водночас із метою виявлення та запобігання не-

* Бажан Олег Григорович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

бажаним «проявам» із боку звільнених від покарання дисидентів (на підставі указів президії Верховної Ради СРСР на 20 березня 1987 р. було звільнено 36 осіб) у центральному апараті КДБ УРСР в терміновому порядку провадився пошук новітніх методів «чекістської роботи». Поряд із традиційним арсеналом засобів впливу на опозицію КДБ УРСР не вважав за необхідне перешкоджати виїзду за кордон (у приватних справах чи на постійне проживання) особам, які вже відбули покарання за «антирадянську діяльність»¹.

І все ж упродовж другої половини 1980-х рр. тональність інформаційних повідомлень КДБ до ЦК КПУ залишалася незмінною. Так, протидію неформальним самодіяльним організаціям «чекісти» визначали як «лінію боротьби проти українського буржуазного націоналізму у сучасних умовах розширення демократії та гласності». Відмовившись від широкомасштабних жорстких карально-репресивних заходів, КДБ продовжував здійснювати «моніторинг» громадської думки, пильно стежачи за людьми, відомими своїми опозиційними поглядами. У «Довідці про підривні спрямування противника до студентської молоді та процесах у цьому середовищі» від 19 січня 1988 р. голова КДБ УРСР М.Голушко інформував ЦК КПУ про численні спроби утворення «організацій революційної молоді» у вузах Києва, Полтави, Мелітополя, висловлював занепокоєння «відсутністю навичок ведення політичних дискусій, нестачею інформації з маловивчених питань історії нашої країни та республіки», звертав увагу партійного «ареопагу» на той факт, що «викладачі вузів, партійні та комсомольські активісти часто-густо складні проблеми пояснюють непереконливо, проявляють поступливість під натиском екстремістів, не можуть зацікавити, повести за собою молодь». Прикметно, що подолання «негативних проявів» у молодіжному середовищі керівник республіканської спецслужби вбачав не у застосуванні репресій, а у проведенні агітаційно-пропагандистських заходів. Так, на думку М.Голушка, у великих містах під егідою ЦК ЛКСМУ та міністерства освіти слід засновувати молодіжні центри для спілкування, творчої діяльності, самоосвіти та організації дозвілля; в інститутах історії та філософії АН УРСР, інших наукових установах – організовувати проведення соціологічних досліджень причин негативних явищ серед молоді та вироблення рекомендацій щодо їх усунення й нейтралізації; редакціям молодіжних республіканських та обласних газет і журналів – у численних публікаціях «розвінчувати наміри закордонних підривних центрів»².

Цілком зрозумілим видається той факт, що органи КДБ досить ретельно відстежували діяльність лідерів самодіяльних формувань різної спрямованості, зокрема «Спадщина», «Громада», Народний союз сприяння перебудові (Київ), «Товариство друзів Лева» (Львів), Народний союз сприяння перебудові (Одеса), «Апрель» (Харків), Сумський комітет захисту демократизації (Суми), «Добра воля» (Ялта) тощо, які намагалися створити єдину громадську структуру, подібну до народних фронтів в Естонії, Литві та Латвії. Представники деяких самодіяльних формувань як гості були присутні на установчих зборах зазначених прибалтійських організацій, контактували з їх діячами, отримували від них програмні документи, які активно обговорювалися серед різних прошарків населення республіки.

На початку липня 1988 р. у Львові органи КДБ УРСР зафіксували спроби консолідувати самодіяльні групи та організації. Колишні політ'язні В.Чорновіл, М.Горинь, М.Скочок та інші вживали конкретних заходів щодо створення у цьому місті Демократичного фронту підтримки перебудови (ДФПП) як «федерації різноманітних самодіяльних формувань», до складу якої мали ввійти Міжнародний комітет захисту політ'язнів, Комі-

тет захисту Української католицької церкви, «Товариство друзів Лева» та інші неформальні організації міста. За задумом В.Чорновола та М.Гориня, ДФПП мав стати прообразом «української національно-демократичної партії», провідна роль в якій відводилась Українській гельсінській спілці та її друкованому органу «Українського вісника». Оперативним шляхом спецслужби роздобули документ під назвою «Головні принципи створення ДФПП у м.Львові», який 23 липня 1988 р. ліг на стіл першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького. У ньому, зокрема, зазначалося: «1. Основною метою ДФ повинно стати сприяння перебудові, громадський контроль за демократичними перетвореннями в радянських, державних, громадських, партійних органах, а також виховання у громадськості демократичної свідомості та пропаганда ідей перебудови. 2. Головним напрямком діяльності ДФ повинні стати участь у виборах та контроль за дотриманням демократичних процедур у їх проведенні. 3. Членство в ДФ повинно бути відкритим для всіх, хто погоджується з принципами фронту. Колективні члени фронту можуть керуватися власними програмами, висувати політичні, соціальні, національні та інші вимоги, які не суперечать загальнодемократичним принципам. [...] 4. ДФ не має органів, наділених функціями керівництва. Організаційно він є коаліцією, всі органи якої мають тільки дорадчі права або виконавчі обов'язки. [...] 6. ДФ повинен впливати на процес перебудови за допомогою громадських комісій, преси та інших демократичних засобів. [...]»³. Діям «неформалів», спрямованим на згуртування однодумців, КДБ протиставив «заходи з документування здійснюваних ними антигромадських проявів, внесення розбіжностей у середовище екстремістів, компрометацію їх на побутовій та іншій основі»⁴.

Ідея створення в УРСР Народного фронту стала предметом дискусій у середовищі творчої та наукової інтелігенції, а також студентської молоді Києва. 28, 30 жовтня 1988 р. під час засідань об'єднання «Зелений світ» (у Будинку літераторів) та комісії з екології Союзу художників України (у Будинку художників) у виступах письменників Ф.Бурлачука, О.Микитенка, О.Гижі, співробітників відділення географії АН УРСР Е.Виноградової, академічного Інституту ядерної фізики М.Міняйло та інших публічно пролунала пропозиція про створення республіканського Народного фронту. Однак конкретних організаційних рішень ухвалено не було. 1 листопада 1988 р. на звітно-виборчих партійних зборах Спілки письменників України, незважаючи на думку її секретаря Б.Олійника про те, що не слід копіювати прибалтійський досвід, у постанові було вказано створити ініціативну групу для розробки програми Народного фронту.

Активна робота над проектом програми майбутньої громадської організації (на першу декаду листопада 1988 р., за оперативними даними республіканської спецслужби, розроблялися декілька проектів, які суттєво відрізнялися один від одного) спонукала КДБ УРСР «вживати необхідних заходів для своєчасного надання процесам, що відбуваються, позитивної спрямованості». Так, у «Довідці про деякі активні самодіяльні громадські об'єднання, що діють у Києві», 5-те управління республіканського Комітету держбезпеки звертало увагу вищого політичного керівництва УРСР на Народний союз сприяння перебудові, що налічував уже близько 100 осіб. Автори конфіденційного документа стверджували, що «негативних дій зі сторони учасників «союзу» не помічено. Ініціатори створення НССП перебувають на правильних ідеологічних позиціях і їх діяльність носить у цілому позитивну направленість». У зв'язку з цим КДБ УРСР вважав за необхідне «посприяти в реєстрації об'єднання та наданні необхідної допомоги (методичне керівництво, виділення приміщення)»⁵.

Разом з інформаційним донесенням «Про задуми створення “Українського народного фронту”» від 9 листопада 1988 р. голова КДБ УРСР М.Голушко надіслав ЦК КПУ один з отриманих оперативним шляхом проектів «Українського демократичного фронту», запевнивши першого секретаря ЦК В.Щербицького в тому, що «органами КДБ здійснюється контроль за ситуацією, викриття справжніх задумів організаторів створення «фронту», недопущення екстремістських, націоналістичних дій з їх сторони, припинення спроб проникнення у самодіяльні громадські організації, що орієнтуються на створення «фронту», вороже налаштованих осіб, у минулому засуджених за здійснення державних злочинів»⁶.

Скориставшись очікувальною позицією ЦК КПУ та позбувшись пильної опіки органів КДБ, творча інтелігенція Києва впродовж грудня 1988 – січня 1989 рр., спочатку на загальних зборах колективу Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, а потім і на загальних зборах київського відділення Спілки письменників України схвалила два документи – проект програми Народного руху України і відозву його засновників до українського народу. Спроба ідеологічного відділу ЦК КПУ у ході спеціальної зустрічі з представниками письменницької організації І.Драчем, Ю.Мушкетиком, Д.Павличком, Б.Олійником внести до згаданих документів деякі застереження виявилася невдалою. Не зміг ЦК КПУ завадити й рішенню розширеного пленуму Спілки письменників України щодо створення НРУ та опублікування на шпальтах друкованого органу республіканської письменницької організації – «Літературної газети» – проекту його програми. Наступного дня (16 лютого 1989 р.) після оприлюднення «Проекту програми Народного руху України за перебудову» В.Щербицький у листі до ЦК КПРС висловив упевненість, що надрукований документ стане для населення республіки нагодою переконатися у «справжніх цілях» нечисленної групи членів СПУ, а також дасть змогу «побачити розходження у підготовлених нею проектах документів із Конституцією СРСР й Конституцією УРСР»⁷.

Публікація проекту програми Руху викликала значний суспільно-політичний резонанс, вочевидь неприємний для партійної верхівки. Незважаючи на зливу критики в республіканській пресі, організовані обласними осередками КПУ заходи, що мали на меті дискредитувати, продемонструвати неспроможність та шкідливість цілей і завдань НРУ, ідея його організації ставала дедалі більш популярною серед українства. Інтерес до створення Руху на кінець квітня 1989 р., окрім Києва, спостерігався у Дніпропетровській (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ), Київській (Обухів, Глеваха, Гребінка), Кримській (Сімферополь, Севастополь, Ялта) областях, а також у Вінниці, Харкові, Хмельницькому, Черкасах тощо. На установчих зборах, мітингах, зустрічах, в яких брали участь різні верстви населення – інтелігенція, студенти, робітники, пенсіонери – жваво обговорювався проект програми НРУ, збиралися підписи на його підтримку. Так, у Житомирі ініціативною групою було зібрано понад 7 тис. підписів. Діяльність, спрямована на утворення організаційних структур НРУ, була виявлена спецслужбами у Тернополі – на місцевому комбайновому заводі та у педінституті. Щиру підтримку програмним засадам Руху висловили 5 тис. учасників несанкціонованого мітингу, що відбувся у Львові 12 березня 1989 р.

Поглиблення політизації українського соціуму, сприятлива атмосфера для просування ідеї Руху всерйоз непокоїла правоохоронні органи республіки. У доповідній записці на адресу президії Верховної Ради УРСР прокурор УРСР П.Осипенко, голова КДБ УРСР М.Голушко, міністр внутрішніх справ УРСР І.Гладуш, міністр юстиції УРСР В.Зайчук просили законодавчий орган за допомогою місцевих рад реально вплинути на керівни-

ків підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, вимагаючи від них дотримання громадського порядку в колективах із метою «недопущення пропагандистської та організаційної роботи по створенню осередків НРУ». Очільники силових відомств рекомендували керівництву Верховної Ради УРСР звернутися до президії Верховної Ради СРСР із проханням щодо прискорення ухвалення загальносоюзного закону про добровільні громадські організації, в якому чітко мав бути прописаний єдиний порядок реєстрації самодіяльних організацій, їх статутів та програм, що дозволило б правоохоронним органам у разі потреби поставити надійний заслін «екстремістським устремлінням ініціаторів створення розгалуженої мережі цього руху на місцях», запобігши можливим незаконним, антигромадським діям і вчинкам громадян⁸.

Одночасно продовжував чинитися тиск на засновників НРУ. 13 квітня 1989 р. в комісії партійного контролю при ЦК КПУ відбулася бесіда із секретарем партійної організації Інституту літератури АН УРСР В.Брюховецьким, у ході якої його було попереджено про недопустимість подальшого проведення організаційної роботи щодо створення альтернативної КППС структури, оскільки подібна діяльність несумісна з перебуванням у партії. Однак бажаного результату розмова не принесла. Незважаючи на пропозиції позитивно вирішити «житлове питання», В.Брюховецький так і не дав обіцянки присутнім на зустрічі партійним функціонерам припинити роботу зі створення Руху, мотивуючи це тим, що «люди повірили нам, про що свідчить велика кількість листів. Що вони скажуть?»⁹.

Жорсткий пресинг силових структур відчув на собі й активіст НРУ на Слобожанщині С.Сапеляк. Управління КДБ УРСР у Харківській області зробило цілий комплекс заходів щодо компрометації колишнього політ'язня. Із метою «нейтралізації» впливу С.Сапеляка та його оточення на студентське середовище за вказівкою КДБ у місцевій газеті було вміщено 11 (!) статей («Під знаком тризуба», «Так виникають легенди», «Куди дивиться міліція?» та ін.), в яких розкривалася «антигромадська» діяльність поета-дисидента. Крім того, з ініціативи КДБ в управління внутрішніх справ Харківського міськвиконкому для вжиття заходів адміністративного впливу було спрямовано матеріали про організацію С.Сапеляком у центрі міста несанкціонованого мітингу¹⁰. Проте самі харківські «чекісти» мало вірили в ефективність ужитих щодо активних членів самодіяльних організацій заходів, адже «скочуванню на пронаціоналістичні позиції інтелігенції, студентства, робітництва» сприяють «неоднозначні передачі та публікації у ЗМІ про події у республіці у царині соціально-політичних процесів; відсутність чітких політичних акцентів у питаннях розвитку української державності, ставленні до самодіяльних неформальних організацій, у тому числі до НРУ; плюралізм думок при обговоренні проектів закону про вибори народних депутатів, роль та місце української мови» тощо¹¹.

У ще більш «складних умовах» випало «працювати» співробітникам республіканського КДБ під час хвилі шахтарських страйків (липень – серпень 1989 р.), якими було охоплено 203 з 286 наявних шахт із загальною кількістю страйкуючих понад 120 тис. осіб¹². «Органи» намагалися створити штучний заслін спробам представників неформальних організацій, у тому числі і НРУ, проникнути у страйковий рух. Так, завдяки підготовленій УКДБ у Львівській області інформації про спроби членів УГС та НРУ спровокувати антигромадські прояви, яку було доведено безпосередньо до лідерів страйкового комітету, «шахтарі засудили екстремістські їх наміри і висловились проти надання страйку політичного забарвлення»¹³.

Загострення політичної ситуації, викликане широкомасштабним страйком шахтарів, свідчило про необхідність подальшого вдосконалення форм і методів «чекістської» роботи. Перед спецслужбами постали нагальні питання забезпечення власної безпеки, конспірації в роботі з агентурою і довіреними особами, подальшого зміцнення зв'язків із трудовими колективами, випереджаючого інформування партійних органів, пошуку діалогу з лідерами неформальних об'єднань.

У серпні 1989 р. під час засідання колегії КДБ УРСР зверталася увага на те, що в окремих підрозділах «простежуються елементи розгубленості, нерішучості в діях керівного й оперативного складу, які зводяться в основному до накопичення інформації, що потребує в ряді випадків негайної реакції». З іншого боку, тональність підготовлених спецслужбами у зазначений період документів переконує в тому, що на рівнях інспекції та колегії КДБ УРСР відбувалися процеси «переосмислення», спостерігалось прагнення неупереджено «поставити діагноз» збуреному горбачовською «перебудовою» радянському суспільству.

Так, у доповідній записці інспекції КДБ УРСР «Про особливості громадсько-політичної та оперативної ситуації і завдання органів КДБ республіки у сучасних умовах» підкреслювалось: «У цілому страйки продемонстрували зростання громадянської свідомості шахтарів, їх небажання миритися з існуючою системою придушення особистості адміністративно-бюрократичним апаратом». За умов, що склалися наприкінці літа 1989 р., колегія КДБ УРСР закликала особовий склад «активно вчитися працювати по-новому, напрацьовувати сучасні концепції організації боротьби з націоналістично та екстремістські налаштованими особами: ширше залучати гласні форми чекістської роботи, уміло поєднувати оперативні та політичні методи боротьби, оперативно застосовувати гласні й негласні форми профілактичного впливу на політично незрілих правопорушників». Усього в 1989 р. за сприяння КДБ УРСР було порушено 28 кримінальних справ, до адміністративної відповідальності притягнуто 1125 осіб, у тому числі 15 організаторів і 94 активних учасника несанкціонованих зібрань.

Після проведення у вересні 1989 р. установчого з'їзду Народного руху України за перебудову КДБ УРСР поставив за мету «пригасити» інтерес та участь співробітників республіканської Академії наук у діяльності цієї громадської організації, адже тільки до складу керівних органів НРУ було обрано 9 відомих учених, серед яких академіки В.Лішко, О.Скороход, членкореспонденти АН УРСР П.Кислий, Д.Гродзинський, В.Долін тощо¹⁴. Як показала практика, задіяний в умовах наростаючої в республіці хвилі політичного та національно-культурного піднесення арсенал впливу виявився геть неефективним. У зв'язку з цим прокурор УРСР М.Потебенко, міністр внутрішніх справ І.Гладуш, голова КДБ М.Голушко, міністр юстиції В.Зайчук, голова Верховного Суду О.Якименко в листі до ЦК КПУ, Ради Міністрів та Верховної Ради УРСР від 20 лютого 1990 р. запропонували «ввести в УРСР до 1 липня мораторій на будь-які політичні акції, направлені на дестабілізацію обстановки на національному та релігійному рівні; у всіх трудових колективах, навчальних закладах створити групи з числа передових робітників, колгоспників для протидії екстремістам»¹⁵.

Наприкінці літа 1990 р. новий міністр внутрішніх справ УРСР А.Василишин разом із головою КДБ М.Голушком із метою позбавити НРУ та інші громадські організації підтримки з боку української діаспори запропонували розглянути у Верховній Раді проект закону «Про громадські організації та політичні партії в УРСР» через призму правового регулювання фінансової й технічної допо-

моги, отримуваної від іноземних держав, фондів, приватних осіб¹⁶. Характерно, що ані створення відповідної нормативної бази, спрямованої на звуження діяльності неформальних груп і організацій, ані застосування силовими структурами різноманітних заходів адміністративного впливу для залякування політичних опонентів не зупинили процесів формування багатопартійності та не убезпечили радянський тоталітарний режим від краху.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.3. – Арк.83–85.

² Там само. – Пор.4. – Арк.3–5.

³ Там само. – Пор.8. – Арк.131–142.

⁴ Там само. – Арк.133.

⁵ Там само. – Пор.9. – Арк.100.

⁶ Там само. – Арк.15–16.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.14–18.

⁸ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.5. – Арк.30–33.

⁹ Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали: До 20-ї річниці створення Народного руху України. – К., 2009. – С.56–57.

¹⁰ ГДА СБУ, м.Харків. – Ф.8. – Спр.3278. – Арк.90–91.

¹¹ Там само.

¹² ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.2. – Арк.199.

¹³ Там само. – Пор.7. – Арк.105.

¹⁴ Там само. – Пор.6. – Арк.213–215.

¹⁵ Там само. – Пор.7. – Арк.96–98.

¹⁶ Там само. – Пор.8. – Арк.160–166.

The article shows strategy and tactics of struggle of republic intelligence services against informal organizations during the period of Gorbachev's perestroika.

***

О.П.Моця*

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В АВТОХТОННОМУ СЕРЕДОВИЩІ НА ЕТАПІ РАНЬМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядається останній етап еволюції сучасної самоназви автохтонного населення півдня Східної Європи – українців – починаючи із часів написання козацьких літописів Самовидця, Грабянки, Величка й закінчуючи напрацюваннями М.Грушевського, який виняткову роль у даному процесі відводив Т.Шевченку.

Питання встановлення власної ідентичності залишається актуальною темою для багатьох народів і нині: хто ми, звідки ми, куди рухаємося і т. д. Але проблемне поле української нації має більш складний рельєф, ніж у більшості сучасних народів. Серед питань, котрі перейшли до нас із минулих століть, слід відзначити проблему ствердження національної державності та деякі інші. Більшість європейських націй пройшла цей шлях, так би мовити, у більш природних або «протиприродних» умовах, ні перед чим не зупиняючись, – але проходити його зараз, у часи інтеграційного форсажу, в обширно-

* Моця Олександр Петрович – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ.

му просторі глобальних викликів та імперативів, чітко у відповідності до норм, котрі вже вироблені для націй, що «відбулися», – набагато складніше завдання й більш складна доля. Хоча у чомусь і більш шляхетна: у сенсі можливості не ускладнювати своє самоствердження несправедливостями перед іншими¹.

При цьому слід пам'ятати, що нація є феноменом, що постійно розвивається, як результат синтезу її складових, як комбінація взаємодіючих процесів. Не існує однозначної моделі нації, оскільки кожен конкретний випадок є конкретним варіантом. Формування нації завжди унікальне, хоча у цьому процесі можливо побачити одні і ті ж діяння, котрі можуть бути подібними в деталях. Така діалектична єдність загального і конкретного одночасно й абстрактна, але і цілком конкретна: вона існує в рамках соціальної реальності. Будь-який випадок виникнення нації характеризується унікальними особливостями; але їх можливо розглядати лише в руслі загального процесу, у зв'язках даного випадку із зовнішнім світом і в усе зростаючому переплетенні факторів як внутрішніх, так і зовнішніх, конкретних і загальних. Формування європейських націй розпочалося в цілому до ХІХ ст. Воно включало певні спільні для всіх народів категорії, проходило через подібні історичні події, але кожна з цих категорій і сам процес формування кожної нації були по-своєму історично неповторними².

Із поняттям «нація» тісно пов'язане і поняття «етнічність», під котрим розуміється поєднання багатьох рис або компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи. Таким чином, етнічність – це суміш спільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення спорідненості в групі, спільної групової пам'яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин у середині групи та прагнення до продовження існування³. Тут, у контексті даної статті, слід лише додати, що однією зі складових самосвідомості є самоназва.

Якщо ж далі розглядати, але у взаємозв'язку, два вищенаведені терміни, то слід відзначити таке. Історична територія, політико-юридична спільність і рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія – ось компоненти стандартної західної моделі нації. З огляду на вплив Заходу на сучасний світ вони залишаються суттєвими елементами, хоч і в трохи зміненій формі, багатьох незахідних концепцій національної ідентичності. Водночас, за межами Заходу, зокрема у Східній Європі та Азії, сформувалась інша модель нації. Із погляду історії вона становила виклик перевазі західної моделі й додала чимало нових важливих елементів, більш відповідних зовсім іншим обставинам та шляхам розвитку незахідних спільностей.

Таку незахідну модель можна називати «етнічною» концепцією нації. Її визначальною рисою є наголос на спільності походження й рідній культурі. Тоді, як західна концепція проголошує, що індивід має належати до певної нації, але може вибрати, до якої саме приєднуватися, незахідна, або етнічна концепція не припускає такої широти поглядів. Тобто, чи то людина зоставатиметься у своїй спільноті, чи то емігрує до іншої, вона завжди неминуче й органічно залишатиметься членом спільності, в якій народилася, і довіку нестиме на собі її відгомін.

Нині вважається, що нація стоїть у центрі одного із найпопулярніших і найпоширеніших міфів сучасності – міфу націоналізму. Провідною у цьому міфі є ідея, ніби нації існують із давніх-давен, а націоналісти мають пробудити людей від довгого сну, щоб вони посіли належне місце у світі націй.

І останнє у плані короткої характеристики стану вивчення цієї непростої теми. Нині на теоретичному рівні виділяються так звані «латеральні» та «вертикальні» етнічні спільноти (Е.Сміт). До першого типу належать суспільства, у котрих відчуття єдності присутнє в основному на рівні аристо-

кратії та духівництва, хоча від часу до часу до них можуть приєднуватися й чиновники, військова верхівка, заможні торговці. Такий тип об'єднань названо латеральним, оскільки він був одночасно і соціально обмеженим верхнім прошарком, і водночас географічно поширеним. Його виражене чуття спільної етнічної належності часто пов'язується з почуттям спільності інтересів даної верстви із високим статусом панівного класу.

І навпаки, «вертикальному» типові етнічної групи були властиві більша компактність і народність. Його етнічна культура намагається проникнути в усі соціальні верстви та прошарки. Соціальний поділ не був пов'язаний із різницею культур: радше чітко виражена історична культура допомагала об'єднати різні класи навколо спільної спадщини і традицій, надто коли їм загрожувала зовнішня небезпека. Унаслідок цього етнічні зв'язки часто були набагато сильніші й закритіші, а впускні бар'єри – вищі. Звичайно, чітке розмежування латеральних та вертикальних етнічних спільнот притаманне лише ідеальним випадкам. Але для нас важливим є те, що у процесі свого розвитку окрема людська спільність може перетворюватися з одного полярного типу на інший або навіть поєднувати елементи обох типів⁴.

Уся вищенаведена інформація теоретичного рівня потрібна в даному випадку для більш ясного розуміння процесів, котрі відбувалися в історичному минулому України у визначений в назві час. На перший погляд, порушене питання начебто вже загалом вирішене. Адже жоден із серйозних істориків минулого і сьогодення не сумнівався у територіально-географічному характері початкового використання назви «Україна». Писемні джерела не мають будь-яких свідчень про міфічне плем'я або народ, ім'я якого хоча б віддалено перегукувалося з українською назвою.

Не називалася територія півдня Східної Європи Україною і в XII–XIII ст., про що навіть інколи пишуть серйозні дослідники. Аналіз контексту статей 1187, 1189 та 1213 рр. Іпатіївського літопису, де трапляються ці назви, переконливо свідчить, що тоді йшлося про окраїнні території Переяславського, Галицького та Волинського князівств. Термін «Україна» означав у тих повідомленнях не власну назву якоїсь певної місцевості, а лише її прикордонний характер.

Аналогічне значення це слово мало також у XIII–XVII ст. Назви «Оукраїна», «Країна», «Вкраїна» трапляються в оповідях про західно-, південно-, східноруські та інші землі, розташовані на порубіжжі із сусідніми державами. Наявність такої великої кількості «Україн» нерідко створювала великі складнощі у визначенні конкретного адресата. Тож і в ті часи чітко простежується їх географічно орієнтований характер.

Ситуація починає змінюватися у XVII – на початку XVIII ст.: даний термін поступово набуває значення конкретного географічного поняття, рівнозначного назвам інших колишніх південноруських земель – Волинь, Поділля, Запоріжжя, Червона Русь, Покуття. Але ще й тоді назва «Україна» часто супроводжувалася уточнюючими словами – «Малоросійська», «Козако-русська», «Козацька».

Та, ставши територіальним осередком гетьманської держави, Україна не передала їй своєї назви. Як і раніше, в усіх сферах життя широко вживалася давня етнічна й політична назва «Русь – Мала Русь». Переважного поширення термін «Україна» набув тільки у другій половині XIX – на початку XX ст. Заслуга у цьому належала українській інтелігенції, яка очолила рух за національне відродження народу. Залежно від того, як зростала самосвідомість українського люду, це поняття набувало дедалі ширшого територіально-го етнографічного змісту⁵.

Але революційні й безапеляційні лозунги «ура-патріотів» про одвічність етнічного українства навіть у самоназві на нинішніх землях змушує ще раз звернутися до розгляду даної проблеми й навести нові та більш розширені аргументи на користь науково виважених тверджень. Якщо ж звернутися до початкового періоду відзначеної у назві статті історичної доби, то слід відзначити, що найбільш вагомий фактологічний матеріал містять тексти козацьких літописів Самовидця, Грабянки, Величка⁶.

На сторінках двох останніх із названих творів простежується картина, відома з більш ранніх джерел – використання традиційної назви «Русь», але вже в набагато меншій кількості випадків. Превалює «зі значним відривом» назва «Україна» з її чисельними похідними. Але вже з'являється і новий термін – «Мала Росія», або ж «Малоросія». Одного разу зафіксовано й назву «Вкраїна». Слід відзначити, що виявлено і досить багато «малоросійських» похідних, а це свідчить про активне використання тоді даного терміну в реальному житті.

Обидві назви неможливо локалізувати однозначно і суто в якомусь певному районі – вони могли використовуватися на обох берегах Дніпра. Та все ж частіше «український варіант» (із певними винятками) фіксується на Правобережжі, а «малоросійський» (теж із винятками) – на Лівобережжі. Таке розмежування проходить не лише у широтному напрямі: у територіальному плані «українсько-малоросійські» терени у кількох випадках відділяються від «запорозьких» володінь. Звичайно, зафіксовано й розмежування із Польщею – спочатку кордон проходив у Погоринні, хоча надалі планувалося переміщення його до Сяну і Вісли. Але пізніше, ще за життя Б.Хмельницького, територіальні межі козацької держави, котра займала території по обох берегах Дніпра, вимальовуються більш конкретно. Для географічного найменування цих земель використовувалися обидві назви – «Мала Росія» та «Україна», але для назви самої держави інша – «Військо Запорозьке» («У другій половині панування гетьмана Хмельницького, по Переяславській умові, Військо Запорозьке стає в повнім значенню того слова державною творчою верствою: аристократичним станом, цілою нацією українською з посеред себе виділеним, на яким організація цієї нації, її держава, її сила спирається»⁷).

Розгляд «малоросійського питання» у географічному контексті дозволяє говорити про те, що ця назва використовувалася стосовно всіх земель, що ввійшли до держави Б.Хмельницького. Пізніше поступово вона все ж частіше згадується під час розгляду подій на Дніпровському Лівобережжі, або ж просто означає даний регіон сучасної України. Але набагато частіше і Самовидець, і Грабянка використовують «український варіант» під час географічної характеристики теперішніх українських територій (звичайно, не всіх), що, своєю чергою, відображає ще «не відстояне» територіальне сприйняття даного регіону в козацьку епоху в понятійному та етнімічно-топонімічному аспектах.

Але найбільше важливої та різноманітної інформації знаходимо на сторінках фундаментального твору Самійла Величка. Її кількість дозволяє виділити три блоки, у котрих свідчення, з одного боку, певною мірою перегукуються, а, з іншого, різняться, доповнюють решту. Ідеться про листування між представниками різних соціальних груп тогочасного українського суспільства; про погляди на терени України з боку можновладців різних іноземних держав та задокументовані зносини з ними українських гетьманів; про погляди самого автора літопису на історично-географічну ситуацію в ті часи.

До першої із названих груп документів належить кореспонденція між заporожцями та гетьманами, універсали останніх, а також листування між

столичним Батурином і московськими зверхниками за часів І.Мазепи, коли при царській канцелярії було навіть створено відповідний підрозділ.

Уже в перших гетьманських універсалах Я.Острянина та Б.Хмельницького йшлося про їхню Батьківщину – «Малу Росію» та «малоросійську Україну», котра розміщується по обох берегах Середнього Дніпра і де проживають як «шляхетно уроджені», так і все «поспільство руського народу». Окрім того, ішло звернення до «наших братів, усіх малоросіян». Поступово територіальні апетити збільшувалися, а українська та малоросійська термінологія співіснували. «Далекі руські міста» розташовувалися далі на захід – у районі Карпат і дещо північніше їх. А щодо найменування автохтонного населення, то окрім давніх «русів» і «савроматів», для означення сучасників використовувалися терміни «малоросіяни» і «козаки».

Із самого початку листування українські та малоросійські назви використовували і запорожці, які постійно пам'ятали про «милу вітчизну». І все ж, на першому етапі зносин із гетьманами, розуміння вітчизни як «малоросійської» у них певною мірою превалювало; тоді, як правобережні дніпровські райони та місцевий гетьманський титул визначалися ними частіше як «українські». Пізніше обидва поняття використовувалися в рівній мірі. Що ж стосується територій між Дніпром і Карпатами, колись підпорядкованих великокняжому Києву, то вони характеризуються як «руські, раніше православні» (таке уточнення стало необхідним у зв'язку з релігійною католицькою експансією). Заселяв подніпровські землі «руський люд», в якого були «предки українські». Сама ж Русь для запорожців перебувала тоді на Волині та інших західних землях, уже підпорядкованих Польщі. Цікавою і незвичною є назва козацької Батьківщини, котра була зафіксована лише один раз – «Мала Україна малоросійська». А в часи І.Мазепи, коли було створено приказ Малої Росії, у листуванні з його керівництвом гетьман використовував малоросійську термінологію, а із запорожцями – в основному українську.

Тож для запорожців, як у часи гетьманування І.Мазепи, так і раніше, батьківщина могла бути як «українською», так і «малоросійською», але іноді Дніпровське Правобережжя все ж територіально сприймалося як «українське», а Лівобережжя – як «малоросійське». Тут існує ще один, і не менш важливий аспект: запорозьким та українсько/малоросійським землі – це дві різні території⁸. Об'єднувальним фактором для всіх розглянутих районів півдня Східної Європи було релігійне віровчення: «руське благочестя», «православна греко-руська віра», «греко-руська душеспасенна віра», «східна церква».

У міжнародній документації фігурують акти та листи російських, польських і татарських володарів; статті гетьманських угод, прийняті під час затвердження нових гетьманів царськими представниками (Глухівські, Конопські, Коломацькі); листи на адресу вже згаданого приказу Малої Росії; інформація про обговорення на засіданнях польського сейму чи в адміністрації короля ситуації у східній частині Речі Посполитої. У всіх них простежується чітка градація: російська сторона використовує малоросійську термінологію, а польська й турецька – українську.

Власний досвід і знання, аналіз наявної інформації, сприйняття тогочасних реалій дозволяли і самому С.Величку вивчити та певною мірою систематизувати й використовувати історично-географічну термінологію (як і похідні від неї). Уже на перших сторінках його літопису маємо повідомлення про активізацію козацького руху за дніпровськими порогами на початку XVI ст., носіями котрого стали вихідці із руських (тобто, східнослов'янських) територій: «Русь і козаки», «руси і козаки україно-малоросійські», «малоросій-

ський народ». Козацькі впливи із придніпровських місцевостей поширюються в кількох напрямках уже в перші десятиліття цієї доби. Але при збереженні ідеї загальнодержавної право/лівобережної території, автор усе частіше перші з них характеризує як «тогобічні», а другі – як «цьогобічні» (враховуючи його власне місце проживання).

Надалі, коли йшлося в основному про Дніпровське Лівобережжя і де мешкав «малоросійський народ», говорилося знову про малоросійські «цьогобічні» землі (хоча і з певними українськими «домішками»). Правобережжя в більшості випадків було «тогобічним», українським. Хоча об'єднавча ідея продовжувала жевріти. І ще одна важлива деталь: уже в постперейславські часи місцевий люд з обох берегів Дніпра кілька разів іменується «українським народом», а не лише «малоросіянами», хоча й це найменування надалі використовувалося. І лише одного разу західноукраїнські центри (Львів, Броди та ін.) віднесено до «Малої Росії».

Давні батьківські землі кілька разів називаються старим руським ім'ям. Не останнє місце у цьому, вірогідно, відіграла й релігійна ідеологія: тоді, коли у протистоянні були задіяні проблеми віри, з'являється давня назва країни – «Русь», «Руський край», «Руська держава». Згадується і минула велич, а це простежується, у першу чергу, щодо середньодніпровського регіону (ситуація у Прикарпатті була більш складною – там руська назва використовувалася і в географічному плані).

Розгляд літопису С.Величка дозволяє зробити певні висновки:

1. У тексті виокремлюються райони місць проживання предків сучасних росіян та українців. Зафіксовано «світи великоросійський і малоросійський», а до них, як до окремих тогочасних просторових структур, належать і військові формування – «війська великоросійські й малоросійські». Виділяються також окремі зони в межах сучасних українських теренів. У першу чергу це стосується районів перебування реєстрового козацтва та запорожців. Останні свої вольності не відносили до «материкової» України (хоча вона і була для них «милою вітчизною») та чітко визначали свої простори як «Запорозьке низове військо». Говорячи ж про землі на обох берегах Дніпра, то вони сприймалися запорожцями у відносно рівній пропорції як «Україна» і «Мала Росія». Деяко рідше згадуються «малоросійська Україна» та «малоросійська вітчизна», а також інші визначення розглянутих земель.

2. В етнічному плані населення Центральної України та лівобережних районів іменується таким чином: «руси», «малоросіяни», «козаки», «малоросійський народ», «український народ», «простодушний козако-русський народ», «православний український козако-русський народ» або ж «козако-український народ». Не були забутими й території, що перебували під владою Польщі – це «Русь» (Волинь і суміжні райони), де проживає «русська людина», в якій є «предки українські».

3. Виокремлення територій на цьому не завершується. Специфіка розвитку козацької державності призвела до того, що не лише С.Величко, але й інші автори фіксували події цієї доби як і окремі процеси на «цьогобічному» (в основному, правому) та «тогобічному» (відповідно, лівому) берегах Дніпра. У Самовидця і Г.Грабянки іноді щодо лівобережних районів використовується термін «Задніпров'я».

4. На першому із названих – правому – березі розміщувалася «Україна малоросійська», або просто «Україна»; тут правлять «гетьмани українські», хоча щодо них є й «малоросійські» винятки. «Мала Росія» та похідні від неї, також із винятками, перебувають здебільшого на лівому дніпровському березі. Слід ще раз відзначити, що в іноземних джерелах (у першу чергу поль-

ських та російських) «українсько-малоросійська» градація відносно дніпровських берегів теж відображає подібну географічну картину.

Якщо розглянуті козацькі літописи належать до початку XVIII ст., то його кінця або ж початку XIX ст.⁹ стосується «Історія русів» – твір невідомого автора, котрий надав підстави для національного пробудження в освічених сферах тогочасного суспільства. Це був історіософський трактат, написаний у жанрі політичного памфлету. Але слід відзначити, що його автор негативно ставився до понять «Україна», «український». Він цілком резонно вважав, що Русь – це назва саме України, а руси – споконвічні жителі цієї землі, ім'я яких через політичні та династичні зазіхання було перейняте московітами. На думку аноніма, назву «Україна» та штучний етнонім «українці» нашим землям і народів прищепили поляки¹⁰.

Слід навести хоча б кілька фраз із цього оригінального твору: «Історія Малоросії ... початок сеї історії, разом із початком правління російського, берегься з князів і князівств київських, із прилученням до них лише одного новгородського князя Рюрика»; «Україна наша малоросійська»; «козаки і взагалі малоросіяни»; «Володимир був насправді князем руським київським, а не московським, і походив од скіфів»; «король польський Ян Собеський, привласнивши собі Задніпровську Малоросію» і т. д. Акцентування на «руській» назві було викликане, мабуть, тим, що тоді робилася спроба простежити історичну тяглість (навіть у самій назві) в автохтонному середовищі півдня Східної Європи від Київської Русі до часів російсько-турецької війни 1769 р.

То був складний період і щодо подальшого становлення українства як фундаментального явища. Інтеграція та часткова асиміляція української еліти в суспільство Російської імперії великою мірою вплинула на подальший розвиток власне України – місцева провідна верства була позбавлена лідерства у формуванні самосвідомості того ж місцевого люду¹¹. А частина її взагалі сприйняла державну ідеологію північного сусіда й навіть узяла активну участь в її розбудові. Дуже характерною та промовистою є відповідь В.Кочубея, який входив до найближчого оточення імператора Миколи I, коли до нього по допомогу звернулися представники лівобережного дворянства (як до земляка): «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж будь-хто інший. ... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують»¹².

Та український «караван» рухався далі на шляху кристалізації власної ідентичності. Важливим етапом в історичному процесі формування національної ідеї стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, до складу котрого ввійшли кращі представники інтелектуальних сил середини XIX ст., а також М. Драгоманов – лідер вітчизняної політичної думки 1870–1890-х рр. У ці часи національне почуття збуджувало інтерес до історії свого народу, до його політичних традицій¹³.

Саме на середину XIX ст. припадає завершення того процесу інтелектуального розвитку, що набув ознак національного відродження, оскільки в даний час остаточно сформувалася концепція українського народу як самобутньої гілки у сім'ї слов'янських народів, із його мовою, культурою і традиціями.

Слід зазначити, що новим елементом в ідеології Кирило-Мефодіївського братства, порівняно, скажімо, з декабристами, був український націоналізм. Програма цієї організації, де поєднувалися засади романтичного на-

ціоналізму із радикальними суспільно-політичними ідеями декабристського руху, відзначалися духом християнської віри. Основою національного відродження своєї Батьківщини кирило-мефодіївці вважали визволення селянських мас; їхньою метою була незалежна українська республіка у федерації слов'янських народів і новий суспільний устрій, заснований на християнських принципах свободи, справедливості й рівності. Світогляд членів Кирило-Мефодіївського братства містив проєвропейську інтерпретацію вітчизняної історії, у котрій демократичні традиції України (утілені, до речі, у тому ж козацтві) вигідно відрізнялися від самодержавства Московщини/ Росії і навіть аристократизму Польщі¹⁴.

На чолі товариства стояв М.Костомаров, а у його роботі активну участь брав Т.Шевченко. Слід відзначити, що обидва використовували українську термінологію для означення батьківщини. Зокрема, перший із них у своїй праці «Книга буття українського народу» писав: «І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді, і повинні були слуговати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками. ... І день ото дня росло, умножалося козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдино-го, і, дивлячись на Україну, так би зробилося і в Польщі, а там і у других слов'янських краях»¹⁵.

І далі у тій же праці йшлося: «Бо голос її, голос, що звав усю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, у Польщі, коли 3 мая повстали поляки, щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того. ... І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і встановити республіку, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділимо і незмісимо; а сього Україна ще за 200 років до того хотіла»¹⁶.

Ну, а щодо другого із названих лідерів Кирило-Мефодіївського братства, достатньо навести слова з безсмертного «Заповіту»: «Як умру, то поховайте / Мене на могилі / Серед степу широкого / На Вкраїні милій / Щоб лани широкополі / І Дніпро, і кручі / Було видно, – було чути / Як реве ревучий / Як понесе з України / У синєє море...».

Але не всі члени братства використовували лише «український варіант» назви свого народу. Таким був хоча б П.Куліш – безсумнівно, теж один із лідерів згаданої організації. Як приклад, можна навести уривки із його листування з І.Пулюєм – ще одним славним сином українського народу:

Від 16 червня 1874 р.: «Хвалити Бога, маю шматок хліба на Вкраїні, та не маю такого присмаку до його, якого бажав би». І далі: «Слухають українці всячину, та віри не ймуть нікому». Від 1 грудня 1875 р.: «Любий друже Іване! Галицька Ваша Українщина йде дорогою порожньої фантазії, то й зайшла в гайдамащину». Від 3 серпня 1878 р.: «Тепер я переписую и поповню нову книгу «Отпаденіє Малороссіи от Польщи». Буде томів зо два невеличких». Від 30 травня 1881 р.: «В кінці додамо огляд науки про Малоросію давню і нашого часу. Як розум вияснив собі те, що було колись и що діялось за нашого часу в літературній Малоросії подніпрянській и подністрянській»¹⁷.

Аналогічне «черезсмужжя» у використанні самоназв простежується й у працях М. Драгоманова. З одного боку – це «український варіант»: «Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала років двісті мирному життю нашої землі і Руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а zostавлено Донщину? Хіба степи донські не так же потрібні «для миру і освіти», як дніпрові й дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій Московському царству, вірніший йому, хоть і Донові врізано волі, бо й він колись бунтував! Ну, то це ми лишимо! Ми зовсім не задрімо «тихому Донові», – хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, яке ще zostалося у нього, до других, ліпших часів, поки воно зайде буйним деревом. Тоді він неперемінно згадає, що колись Дон і Дніпро, які правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали українські кобзарі «славу війську Запорозькому і Донському з усією черню низовою на многая літа до кінця віка» ... що ж нам була за користь із того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців Биронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеева, холодну самоволю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і, коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямых хохлов», ніж своїх «руських»¹⁸.

Та подеколи М. Драгоманов удавався й до іншої назви. Це, зокрема, простежується в полеміці між ним та етнографом О. Лоначевським, який звертався до М. Драгоманова зі словами: «Друже мій, не пишійте «Малоросія»! Для чого вводити в українську мову нове слово «Малоросія»? Кажу вводити, бо крім вас ніхто з роду не писав його по-українськи». Далі йде аргументація того, що втворена в умовах імперського ставлення до України як до провінції ця назва притлумлює національну свідомість українців, веде до засвоєння імперської ідеї «общерусії», нівелює всі особливості життя України, створює психологічну атмосферу зближення з російським державницьким напрямом.

М. Драгоманов, який стояв на позиціях автономістсько-федералістичного бачення майбутнього України, відповідав своєму опонентові, що він є «першим панмалорусистом», який працює на території між Доном і Тисою. Саме тому він працює над завданням, щоби українство всіх країв підписалося під ім'ям «Україна», але треба, щоби вона «заслужила попереду свій чин, справді завелось нове, логічне, організоване, робуче і дуже українство». Коли так станеться, то наша спільна батьківщина сама найменує себе Україною. Він далі розмірковує, що «ймення «Мала Росія», «Малоросія» більш по чину нам тепер», адже народ і на Волині називає себе православним і не знає, що він український». Чужий політичним амбіціям, він писав, що не полишаючи своєї хати, українці стають, при поєднанні соціальних ідей та національного руху, не лише «всеслов'янськими», але й інтернаціоналістами. «Ми звіку «українні люде», – додає історик, – й тепер децентралізація, федерація вже стала нашою натурою. ... Ми становимось знов всесвітними громадянами-людьми, не перестаючи бути й українцями і слов'янами. ... Ми люде українські, й нема нічого руського, слов'янського і людського, котре було б нам чуже, коли тільки воно людське»¹⁹.

Український поступ тривав і далі (М. Міхновський, Д. Донцов та ін.), але його пік у зазначений у назві нашої статті історичний період відбувся у

часи наукової та політичної діяльності М.Грушевського. Ревізія ним схеми розвитку східного слов'янства по лінії Київська – Владимирська – Московська Русь призвела до концептуального висновку, що на півдні Східної Європи «київський період перейшов не у владими́ро-московський, а у галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Владимиро-московська держава не була ані спадкоємицею Київської, вона виростає на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, нпр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не приєднання двох періодів у політичній і культурній життю Франції. Київське правління двома періодами у великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань – вони жили своїм життям за своїми історичними стичностями і стрічами»²⁰.

У радянські часи такі погляди піддавалися нищівній критиці, у першу чергу з боку партійного керівництва країни. Після розпаду СРСР в Україні вони почали використовуватися під час написання узагальнюючих праць, а в Росії просто ігнорувалися. Ситуація змінилася останнім часом, коли в одній із фундаментальних монографій російські колеги запропонували новий варіант своєї вітчизняної історії: спочатку існували чотири складові східнослов'янської цивілізації – Київська Русь («южнорусские княжества»), Новгородська республіка, «Русский Север» та «центрально-руссские княжества». Далі автори простежують еволюцію такої цивілізаційної моделі спочатку через формування російської, а потім і появу обширної євразійської цивілізації²¹. У контексті даної праці слід відзначити той факт, що східноєвропейські історичні процеси, починаючи з післямонгольських часів, характеризуються вже без вивчення ситуації на землях сучасної України. Тож, певною мірою, через 100 років, критика «звичайної схеми «руської» історії...» та запропонована М.Грушевським історична модель почала знаходити підтвердження і з боку російських науковців.

Та повернімося до його «української схеми». Будучи професійним істориком, академік запропонував кілька важливих положень стосовно українських теренів:

1. «На сій землі український народ, або краще сказати – ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними іншими іменнями, – жили тут не менше, як півтори тисячі літ».

2. «...приймалася у наших людей дедалі все більше назва «Україна», так за давніх часів, за Київської держави звалися пограниччя».

3. «І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки, – люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії».

4. «Так, ми стара Київська Русь, але ми разом із тим український народ, осібний народ, зі своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю, рівність, котрої не знали інші «народности руські». У ній ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю»²².

І завершуючи виклад поглядів М.Грушевського з даного питання слід навести його слова: «Обставини так зложились, що великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалежну Україну, а й Україну Велику. Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над иньшими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про котрі я сказав. Сеї величи я їй бажаю й прагну, иньшої – імперіалістичної чи мілітаристичної, не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про котрий я говорив»²³. Проте в його часи такі грандіозні плани реалізувати не вдалося...

Закінчити розгляд даної теми хотілося б тим, із чого вона була розпочата – з усвідомлення, чим була українська спільнота у розглянутий тут час (у першу чергу, у плані самоусвідомлення через самоназви). Тому ще раз нагадаємо, що за типологією Е.Сміта етнічні групи розподіляються на «латеральні» і «вертикальні». На нашу думку, у козацькі часи українська громада у цілому більше відповідала другому із названих об'єднань, а пізніше – першому. Сам процес на цьому не скінчився – він був динамічний, безперервний і тривалий. У розглянутий час нація продовжувала робити перші кроки на шляху свого формування до сьогоденного її стану. Про це свідчить хоча б різноманітність наведених у козацьких літописах самоназв місцевого люду. Але вивчення подальшої еволюції етнічного розвитку українців – тема вже іншої спеціальної праці.

¹ Дзюба І. Между прошлым и будущим // Родина. Славянский мир. – 2001. – Январь-февраль. – С.17.

² Ле Маршан Г. Становление европейских наций // Вопросы истории. – 1989. – №2. – С.59.

³ Основи державознавства. – К., 1997. – С.119–120.

⁴ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С.20, 23, 61–62.

⁵ Толочко П.П. Від Русі до України. – К., 1997. – С.28–32.

⁶ Моця О.П. Исторично-географічна ситуація на українських землях у XVII ст. з погляду Самійла Величка // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Кіровоград, 2008. – Вип.11. – С.18–28; Його ж. «Русь», «Мала Русь», «Україна» на сторінках літописів Самовидця та Грабянки // «Слово о полку Игореве» та його епоха. – К.; Суми; Путивль, 2008. – С.91–99; Його ж. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в міжнародних документах за літописом Самійла Величка // Дьнеслово. – К., 2008. – С.322–327.

⁷ Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С.155–156.

⁸ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т.1. – С.328.

⁹ Історія русів. – К., 1991. – С.8; Когут З. Коріння ідентичності. – К., 2004. – С.72.

¹⁰ Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії русів» // Історія русів. – К., 1991. – С.27.

¹¹ Когут З. Указ. праця. – С.79.

¹² Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С.189.

¹³ Рафальський О.О. Українська інтелектуальна еліта в середині – другій половині XIX ст. і процес формування української нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – С.129.

¹⁴ Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблема становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2001. – С.6, 183.

¹⁵ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т.1. – С.164–165.

¹⁶ Там само. – С.168–169.

¹⁷ Іван Пулюй – Пантелеймон Куліш. Подвижники нації. – К., 1997. – С.216–217, 221, 232, 249.

¹⁸ Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) // Пам'ятки України. – 1990. – №4; 1991. – №1.

¹⁹ Левенець Ю. Указ. праця. – С.384–385.

²⁰ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству / Под. ред. акад. В.И.Ламаанского). – Санкт-Петербург, 1904. – С.299–300.

²¹ Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивілізації: теорія, історія, діалог, майбутнє. – Т.IV: Істоки и вершини восточнославянської цивілізації. – Москва, 2008. – С.9, 181, 405.

²² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.31, 111–112.

²³ Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1991. – С.33.

The article examines the last stage of evolution of modern self-named autochthonous population of the southern part of Eastern Europe – the Ukrainians – starting with the time when Cossack chronicles by Samovydets', Hrabianka and Velychko were written and ending with works of M.Hrushevs'kyi, who gave special role to T.Shevchenko in this process.

***

А.В.Блануца*

РИНОК ЗЕМЛІ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ В 1529–1566 рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ, ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розкрито джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти ринку нерухомості (землі) у Великому князівстві Литовському за період чинності I Литовського статуту, положення якого регулювали умови обігу шляхетської земельної власності. Угоди купівлі-продажу, оренди, застави, обміну, дарування тощо закріплювалися на юридичному рівні (листи-дозволи на здійснення операцій із нерухомістю («консенси»), листи-підтвердження («потвержене»)). У додатках подано типові зразки угод купівлі-продажу, дарування, обміну, а також підтвердний лист на купівлю.

Володіння земельною власністю у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) було шляхетською прерогативою. Право розпоряджання земельним фондом у державі мав великий князь литовський, а шляхта (князі, пани і зем'яни) отримала лише частину відповідних повноважень, які у до-статутівий період регулювалися уставними земськими грамотами, а з прийняттям I Литовського статуту (далі – I ЛС) – його артикулами.

Правовою підставою на володіння чи розпоряджання шляхтою певними маєтностями стали великокнязівські привілеї – листи-надання, привілеї та підтвердження¹. Перерозподіл же земельної власності всередині шляхетської корпорації здійснювався шляхом укладання трансакційних угод (купівля-продаж, застава, оренда, обмін, дарування). Отже, звернімося до артикулів I ЛС², якими у ВКЛ регулювалися ринки землі та нерухомості.

Насамперед відзначимо, що наскрізною темою у I ЛС проходить питання земельної власності, умови її набуття, перерозподілу та втрати. Уже в арт.2 (розд.I) указуються типи набуття володінь: за правом вотчинного успадкування, вистлуги та купівлі. Причому з усіх земель шляхта мала нести зем-

* Блануца Андрій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

E-mail: an_blan@mail.ru

ську (воєнну) службу на господаря, окрім тих, які були у заставі (розд.ІІ). Незалежно від типів набуття чи тримання земельних володінь, шляхта ВКЛ їх безповоротно втрачала на користь великого князя у разі державної зради. Ті шляхтичі, які придбали землю у власника, котрий невдовзі втік до ворожої сторони, зобов'язувалися присягнути, вказуючи на незнання скоєного вчинку попереднього власника. Відмова від присяги автоматично призводила до втрати набутих володінь (арт.3, розд.І). Утеча або зрада того чи іншого шляхтича призводила також до позбавлення права на маєтності зрадника його дітей та близьких родичів. Такі землі переходили до великокнязівського домену і могли слугувати резервом для пожалувань іншим шляхтичам.

Наприклад, після втечі до Московії князів Василя та Семена Масальських усі маєтності, якими вони володіли у ВКЛ, відійшли до великокнязівського домену і були надані московським боярам, що перейшли на службу до великого князя литовського³. Так, у 1534 р. Сигізмунд I Старий надав боярському сину Івану Поросукуву на «хлебокормление» чотирьох чоловік і чотири землі «пустовских» під Василішками, якими раніше володів князь В.Масальський⁴. Цього ж року господар у своєму листі до василішського і марківського державці пана Яна Миколайовича Радивіловича наказував надати на «хлебокормление» боярському синові Федорові Селеву двох чоловік і три землі «пустовских» у Василішках, що відійшли до великого князя після зради і втечі до Москви князя Василя Масальського⁵. Другим листом великий князь наказував василішському і марківському державці панові Радивіловичу надати на «хлебокормление» боярському сину Івану Козиновичу одного чоловіка і дві землі «пустовских» у Василішках⁶. За кілька місяців до книги Литовської метрики було зроблено запис – внесено список бояр московського князя, яким Сигізмунд I Старий наказав давати осілості на «хлебокормление» у Василішках і Жолудку, які до цього «відбив» князь Василь Масальський⁷. У даному випадку норма, за якою великому князеві заборонялося надавати землі у ВКЛ іноземцям (арт.3, розд.ІІІ), не порушувалася, оскільки московські бояри присягли на вірність Сигізмундові I Старому, ставши, відповідно, його підданими. Діти та кривні близькі зрадника могли зберегти за собою землі лише у тому випадку, коли ще до втечі (чи зради) їхній батько розподілив свої землі між ними. У такому разі на користь господаря припадала лише частина землі зрадника, а діти залишали за собою свої частки володіння (арт.4, розд.І). Саме вказані норми I ЛС визначали верховне право великого князя на розпорядження земельним фондом ВКЛ.

У сфері визначення правил та умов обігу земельної власності шляхти ВКЛ ключове положення унормовував арт.15, розд.І, згідно з яким шляхтичам надавалося право відчужувати (продавати, віддавати, дарувати) не більше 1/3 маєтності⁸, а 2/3 віддавати у заставу (арт.16, розд.І) з обов'язковим викупом, тому що на заставні володіння не поширювалося право давності (арт.5, розд.Х). Артикул 15 (розд.І) визначав і процедуру здійснення операцій із нерухомістю. Так, шляхтич, який вирішив відчужити частину свого володіння, зобов'язувався отримати відповідний дозвіл у самого господаря, а за його відсутності – у воєводських та повітових урядників (панів, воєвод, маршалків, старост). Причому у разі відчуження на землі, надані за особистим привілеєм великого князя, дозволи мали видаватися ним персонально. За цим же артикулом передбачалися штрафні санкції за зловживання при здійсненні відчуження маєтностей чи земель. Так, якщо відчужувалася понад третина маєтності і за неї вже були сплачені кошти, то така трансакція мала бути скасована. У випадку, якщо кошти, сплачені за третину маєтності, перевищували її реальну вартість, то їх надлишок переходив до велико-

князівської скарбниці. Таким чином, норми І ЛС передбачали можливі зловживання, а також механізм їх подолання.

Правомочність володіння маєтностями чи землями визначалася правом давності. Так, якщо шляхтич, котрий у результаті трансакції отримав ту чи іншу маєтність і не пред'явив перед урядом (повітовим або великокнязівським) відповідні документи, тобто не здійснив запис до канцелярських чи повітових судових книг протягом 10 років, втрачав юридичні підстави на володіння. Якщо маєтність у власність чи володіння отримував неповнолітній шляхтич, то право давності починали рахувати від часу його повноліття (для чоловіків – з 18, для жінок – з 15 років). Право давності не розповсюджувалося на шляхтичів, які перебували за межами ВКЛ, а початок дії цієї норми відраховувався від часу повернення на батьківщину (арт.18, розд.І).

Не менш важливе значення для ринку нерухомості мало положення, за яким землі, надані шляхтичам за часів Казимира Ягеллончика, проте не підтверджені за часів правління його наступника – Александра Ягеллончика, усе ж визнавалися власністю тієї чи іншої особи (арт.19, розд.І). Яскравою ілюстрацією тут виступає декларований литовськими володарями постулат «старини не рухаємо, новин не вводимо», яким гарантувалася непорушність усіх давніх «добрих» порядків, у тому числі й один із базових у ВКЛ – право власності або володіння на землю.

Як показувала практика, дозволи великого князя чи його представників на місцях здебільшого лише затверджували факт зміни власника маєтності. У джерелах відклялися й відповідні документи, якими на юридичному рівні закріплювалися угоди купівлі-продажу, оренди, застави, обміну, дарування тощо. Це або листи-дозволи на здійснення операцій із нерухомістю («консенси»), або листи-підтвердження («потвержене»). Що важливо, такі листи набували правомочності, коли великий князь підписував їх, перебуваючи у межах ВКЛ (винятками були лише акти, якими надавався дозвіл на купівлю-продаж маєтності чи землі). Документи, що засвідчували пожалування або підтвердження маєтності вічним правом, мали видаватися за спільним рішенням великого князя і панів-ради лише під час вального сейму (арт.25, розд.І).

Таким чином, низкою артикулів І ЛС у ВКЛ регулювався ринок землі та визначалися правові норми перерозподілу шляхетських земельних володінь. Відзначимо, що розглянуті вище положення статуту, а також більшість артикулів, якими внормовувалися практично всі сфери функціонування державного організму ВКЛ, стали результатом кодифікації як звичаєвих, так і правових норм, що широко застосовувалися в юридичній практиці ВКЛ задовго до виникнення І ЛС⁹.

Практичне застосування відповідних норм І ЛС яскраво ілюструється конкретними договорами купівлі-продажу, застави, дарування або запису, оренди та обміну. Угоди (контракти) купівлі-продажу особливого поширення набули у середині XVI ст. Цьому сприяла позитивна економічна кон'юнктура, що склалася як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Литовська шляхта (власне литовська, а також українська й білоруська) після запровадження І ЛС отримала певні можливості для розширення своїх володінь не лише за рахунок великокнязівських пожалувань, а й через купівлі, нехай і обмежені третиною від загальної величини маєтності. Причому придбані таким чином землі (купівля) відразу отримували статус приватної власності шляхтича.

У результаті купівлі у волинських шляхтичів Тихна й Олехна Гринковичів Козинських віленським біскупом Яном Ісаївського дворища, а також полів і сіножатей Хотенового, Ловчого та Грем'ячого у Кременецькому повіті за 60 кіп литовських грошів у Луцьку був оформлений відповідний запис

продажу, датований 8 квітня 1532 р. Указані володіння перейшли братам Козинським у спадок від їхнього батька Гринка Мжачича Козинського, які той вислужив у великого князя Александра Ягеллончика. Продавці передавали новому власникові разом із володіннями також і документи, які підтверджували їхні права на вказані землі (у цьому випадку – привілей Александра Ягеллончика Гринкові Мжачичу Козинському). Тихно й Олехно Козинські у диспозиційній частині договору записали умову (санкцію), згідно з якою ані самі вони, ані їхні нащадки чи родичі не претендуватимуть у майбутньому на продані землі. Важливою складовою запису продажу мали бути відтиски печаток свідків, безпосередньо присутніх під час оформлення угоди – авторитетних у даній місцевості шляхтичів. Договір купівлі-продажу Козинських із віленським біскупом Яном своїми печатками засвідчили князі Василь Федорович Четвертинський та Юрій Михайлович Сокольський, пани Боговитин Петрович Шумбарський і Богдан Костюшкович Ставицький, котрий був луцьким намісником, уповноваженим князем Федором Михайловичем Чорторійським¹⁰. Наступного року віленський біскуп Ян дещо збільшив свої володіння на Кременеччині. Про це свідчить запис продажу кременецького шляхтича Івашка Сенкевича Денисковича віленському біскупові на вистужені ним у великого князя Александра Ягеллончика селище Демківці і двірець «верх Вілії» неподалік від Кременця за 230 кіп грошів (від 20 березня 1533 р.). І. Денискович, як і попередній продавець землі, зобов'язувався не претендувати на продані володіння, а також гарантував «оказувати и заводити и при его м(и)л(о)сти у праве мощно стояти и очищати, как скоро его м(и)л(о)сть мне через листь свой росказати рачил под виною его ж м(и)л(о)сти тремасты копами грошей» та представляв усі документи на свої володіння: «А котрыи листы и потвержене гос(пода)рей королей ихъ м(и)л(о)сти на тыи селища есми мел, ям тыи листы всии потверженя ихъ м(и)л(о)сти его м(и)л(о)сти кн(я)зю Яну в руки дал, а тыи пенязи двесте копъ и тридцат копъ грошей зуполна у его м(и)л(о)сти взялъ»¹¹. Свідками укладання контракту стали князі Іван та Федір Михайловичі Вишневецькі, Кузьма Іванович Заславський, ейшицький державця, а також пан Боговитин Петрович Шумбарський, котрий одночасно обіймав уряди кременецького судді, городничого та мостовничого¹².

У 1542 р. литовські шляхтичі Брожин, Мартин та Урбан Станіславовичі Борбенаєвичі разом зі своєю матір'ю за 310 кіп литовських грошів продали власні сіножаті Петрові Станкевичу Гуделю, ключникові пана Миколая Радзивілла. У документі була також визначена «зарука» (своєрідна компенсація за недотримання або порушення умов укладеного договору¹³) на господаря у розмірі 12 рублів грошів. Даний контракт купівлі-продажу був укладений 3 серпня 1542 р. у Підбереззі й скріплений трьома печатками¹⁴. Подібна форма запису продажу маєтності існувала й напередодні набуття чинності другою редакцією Литовського статуту. Так, 20 квітня 1562 р. господарський маршалок князь Олександр Андрійович Сангушкович Кошерський оформив у Вільно запис продажу Річицького маєтку шляхтичу Матису Савицькому за 4000 кіп литовських грошів¹⁵. Якщо у попередніх прикладах у змісті договорів купівлі-продажу ми не знаходимо вказівок про відчуження третини маєтностей їх власників (вочевидь, це малося на увазі без спеціального застереження), то князь Сангушкович Кошерський уважав за необхідне у своєму записі вказати на те, що «вынявши з третее части всихъ именей моихъ отчизных, одно именье мое Речицу, лежащее на Полесьи межи волостями Ратечскими и Ковелскими Хотяшева, продал есми тое именье свое Речицкое пану Матысу Савицькому»¹⁶. Із цього запису видно, що Річицький маєток не перевищував третьої частини від усіх володінь князя.

Цікаву інформацію про особливості перерозподілу земельного ринку надають привілеї та підтвердні листи литовських володарів. Так, 27 вересня 1538 р. у Кракові господарський боярин Іван Леонович отримав від Сигізмунда I Старого підтвердний лист на свою вислугу і купівлю, яка у листі означена наступним чином: «Кгардиянъ кляштора панни Марии у Вильни князь Юрий зъ дозволеньемъ всее братьи свое тамошнее продали ему два человеки отчизныхъ того кляштора панни Марии на ймя Мартина Неверовича а Юхна Дацевича зъ братьею, и з детми ихъ, и со всеми полми, сеножатми, дубровами, з водами и службами тыхъ людей, з данми грошовыми и медовыми и иншими всякими пожитки, который от давныхъ часовъ з оныхъ людей бывали и со всимъ с тымъ, якъ ся тьи люди здавна в себе мають за сорок копъ грошей литовскихъ вечно»¹⁷. Великий князь своїм рішенням наказував Іванові Леоновичу «держати и вживати водле купли свое и листов купчихъ на вечные часы, а с тою выслугою, которую на князи Матфеи выслужил, маеть онъ князю Матфею служити до его живота, а по животе князя Матфеевомъ волень он самъ и его потомки з оными двема человеки кому хотят служити водле листу его, который онъ на то в себе маеть. И на то дали есмо ему сесь нашъ листъ, до которого и печать нашу казали приложити»¹⁸.

Із подібних листів можна також почерпнути інформацію про обіг тих чи інших володінь. Зокрема, у диспозиційній частині привілею польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа раконтишському намісникові Дмитрові Ігнатовичу на будинок у Вільно (від 12 листопада 1557 р.) вічним правом згадується попереднє надання цього будинку Сигізмундом I Старим панові Богданові Скипорову, котрий невдовзі продав цей двір предкові Дмитра – Войтехові Павловичу Влошку («...ино ач колвек тот продок его Войтех Павлович Влошко сам доброволне под право местское был поддался и почал был к нему через который час послушенство чынити...»¹⁹). Дмитро Ігнатович виклопотав у Сигізмунда II Августа підтвердний лист на вказану маєтність. Господар задовольнив прохання шляхтича таким чином: «Тот дом его в месте Виленском лежащий за рекою Вилнею против пляцу пани Войтеховое Носиловское от права местского и всяких полатков капщизны, повинностей и послушенства к нему належачого и от стояня в нем господою каждого гостя и дворан наших вызволили есмо, и сим нашим листом вызволяем и подтвержаем то ему самому, его жоне, детем и их потомком вечно и навеки непорушно...»²⁰. Як бачимо, перш, ніж указаний будинок у Вільно перейшов до Дмитра Ігнатовича, він змінив двох власників.

Не менш поширеними документами, які засвідчували стан ринку землі у ВКЛ, були дарчі угоди. Як правило, такі договори уклалися у колі крвних чи близьких родичів, а також між патронами й слугами. Так, дарчим записом від 13 листопада 1530 р. у Коріжичах шляхтич Сенко Гринкевич Гавсович подарував своєму патрону лущькому старості князеві Федорові Михайловичу Чорторийському третю частину купленого у свого брата Федка маєтку Тудорова. У договорі була обумовлена санкція («а я, Сенко Гавсович, и жона, и братя, и сестры, и ближний мои не маем ся ни чим у тую третюю част уступовати, и ни о то з их милостью правом правоват, ани з детьми их милости и вже некоторыми причинами того под их милостью того поискивати не маем») та визначалася зарука у розмірі по 100 кіп грошів на користь князя і замок Новгородок. Що цікаво, у цьому ж документі С.Гавсович зробив запис, згідно з яким заставляв князеві Ф.Чорторийському дві третини маєтку Тудорова у сумі 80 кіп грошів «до живота» заставника²¹. Даний документ ілюструє поширений на той час спосіб, за допомогою якого шляхта оминала статутні положення про заборону відчуження всієї маєтності. Чис-

ленні приклади свідчать, що, згідно зі статутними артикулами, шляхтичі продавали чи дарували третину маєтності, а дві третини або віддавали у заставу, або в довічну оренду («до живота» заставника чи орендодавця).

Із даного у Вільно 24 грудня 1552 р. підтвердного листа Сигізмунда II Августа дізнаємося, що новгородський воєвода, маршалок дворний, підскарбій земський, староста слонімський і мстибоговський пан Іван Горностаї подавав своїй дружині пані Марії Богданівні Заславській чотири двори «з двори мурованними и деревеными по своемъ животе до ее живота на доживотное ее мешканье и к тому и иншии речи, и самъ то усты своими нам объявил и привилеем нашим господарскимъ то в нас ей потвердилъ». Далі І.Горностаї, ушановуючи вірність і цнотливість своєї дружини, розпорядився наступним чином: «Одно именьє с тых именьє своих купленное дал даровал и записал ей малжонце своей с тых чотырех дворцов своих один двор свой Солнинский з дворцомъ, Мустенянский з будованьемъ дворным и с пашнею дворною, и с челядью невольною, и с паробками и людьми тяглыми, и со всеми землями тых дворцов, и с озеры и со всем на все, яко его милость тот двор купил и што к нему прислужил от всих детей, сынов, дочок и от близких своих по своемъ животе вечно и навеки непорушно». Таким чином, І.Горностаї надавав право дружині по його смерті вільно розпоряджатися подарованими дворами і, до того ж, «от инших близких своих ее заховываючи и в моц, и в поживанье, и в шафованье по своем животе тоей малжонце своей пускаючи»²².

Такий же прихований механізм переходу у повному обсязі нерухомості від одного власника до іншого простежується у двох трансакційних договорах між подружжям Пронських. Так, першим листом від 11 січня 1556 р. (Вільно) дружина житомирського старости князя Андрія Глібовича Пронського Ганна Миколаївна Сапежанка записала своєму чоловікові 8000 кіп литовських грошів заставним правом на двох частинах своїх «именей отчизныхъ и материстых. Того есть меновите именья подъ Браславлемъ Литовскимъ лежачие, замокъ и место, и кажно дворъ и место Задвичье, двор Лужьки, а в Литве дворъ Ятвезьско, двор Титовячы и двор Овновячы в Жомойти». Мотивацією позики було те, що маєтності князя А.Пронського зазнали значних збитків. У договорі також визначалася зарука у 2000 кіп литовських грошів²³. Своім другим листом, датованим тим самим днем, Ганна Миколаївна Сапежанка дарувала своєму чоловікові, посилаючись на відповідний артикул статуту, третю частину всіх своїх володінь²⁴. Таким чином, вона спочатку записала дві частини борговим записом, а третю частину подарувала, у результаті чого відчужила всі свої володіння на користь князя А.Пронського. У двох випадках княгиня зверталася з проханням до віленського воєводи пана Миколая Радзивілла, щоб її договори були внесені до віленських замкових книг. Відтак, укладені угоди засвідчувалися публічно.

Згодом, 5 березня 1555 р., у Вільно датується договір, згідно з яким Ганна Миколаївна Сапежанка та її чоловік князь Андрій Глібович Пронський дарують дядькові Сапежанки дворному маршалкові князеві Павлові Івановичу Сапезі (на знак подяки за його опікунство над Сапежанкою) і записують вічним правом «часть мою всю именья Понемоня и Кгедикголдишок, которая на мене, Ганну Михайловну, по небожчику пану Фридриху Ивановичу Сопезе, дядьку мему, приржонным спадком пришла, якъ двор, такъ бояр, слугъ пугных, людей тяглых месцких и их земель, так и челяди невольное, пашен, пол, лесов, боров, бортей, дубров, пуць, сеножатей, озер, лововъ звериных, пташих и бобровых гон, рекъ, ставовъ и всяких пожитков пеняжных, медовых, житных, дяколных и куничных»²⁵. Наведені приклади дарчих угод підтверджують положення про обіг шляхетських маєтностей шляхом дарування у колі родичів.

Шляхта ВКЛ широко практикувала укладання заставних та орендних договорів, менш розповсюдженими були угоди обміну. Як зазначалося вище, шляхом укладання заставних чи орендних контрактів шляхтичі могли приховувати свої наміри щодо відчуження володінь у повному обсязі. Дані договори також надавали можливість вирішувати фінансові проблеми, адже передаючи у заставу чи в оренду свої маєтності шляхтич отримував готівку, необхідну для нагальних потреб, і тим самим не втрачав своїх володінь, маючи можливість викупити їх (у випадку застави) або припинити оренду. Так, наприклад, за умовами договору застави від 15 березня 1540 р. київський воєвода пан Андрій Якубович Немирович отримав 1600 кіп литовських грошів (солідна як на той час сума). Згідно з договором, він заставив 2/3 усіх своїх володінь, як отчизних, так і материзних, своєму синові Станіславові²⁶.

В орендних договорах чітко визначався термін оренди та її ціна. Наприклад, листом від 25 квітня 1563 р. луцький та острозький єпископ Марко Жоравницький повідомив луцький замковий уряд, що передає в оренду князеві Іванові Чорторийському Медківське дворище з виплатою щорічно по 5 кіп литовських грошів²⁷. За два дні князь і луцький та острозький єпископ уклали відповідний контракт²⁸, а 19 червня 1563 р. князь І.Чорторийський отримав від Сигізмунда II Августа підтвердний лист, за яким йому та його нащадкам надавалося право на володіння церковним дворищем Медківським, отриманим в оренду від луцького й острозького єпископа Марка Жоравницького зі щорічною виплатою по 5 кіп литовських грошів на користь соборної церкви Іоанна Богослова у Луцьку²⁹.

Угоди обміну укладалися шляхтою здебільшого або за потреби конценрації володінь у межах однієї господарсько-адміністративної одиниці, або при зміні місця проживання (наприклад, унаслідок посідання уряду в іншій місцевості). Так, договором обміну від 17 листопада 1536 р. Федір Якович Вористський віддавав бояринові маршалка Волинської землі свої села Лепесівку та Радошівку в обмін за маєток Біличі³⁰. Згідно з контрактом від 12 квітня 1540 р., князь Дмитро Іванович Путятич обмінявся з паном Іваном Іллінічем селами «во Дрюцку на имя сельцо Ильи Диринича, а Харкович». Село Дириничі з усіма прилеглими землями отримав І.Іллініч, а князь Д.Путятич – село Харковичі «так жо со всем, какъ пан Ивашко держалъ ..., а менили есмо промежи собою вечно непорушно при наших животех и по насъ будучимъ ближнимъ нашим и детемъ нашим ненадобно того рушати...»³¹.

Траплялися випадки, коли в обміні маєтностей були зацікавлені представники правлячої у ВКЛ династії. Наприклад, 29 вересня 1544 р. королева Бона Сфорца ініціювала укладення угоди обміну з луцьким старостою князем Андрієм Михайловичем Санґушковичем Кошерським. Згідно з контрактом, князь (а також усі наступні луцькі старости) отримував у володіння луцьке вїтївство взамін за Мельницький маєток. Цим договором також визначалися умови відносин луцького старости і луцького лентвійта³². 23 травня 1565 р. за ініціативою дорогицького зем'янина Матиса Савицького було укладено договір обміну між ним і Сигізмундом II Августом, за якою перший просив володаря взяти до свого столу куплений у князя Олександра Андрійовича Санґушковича Кошерського за 400 кіп литовських грошів маєток Річицю у Володимирському повіті й надати взамін 60 волок землі в Упітській волості. Дане прохання М.Савицький мотивував тим, що він надалі не може володіти Річицею через постійні сутички річицьких підданих із ковельськими сусідами. Великий князь зважив на аргументи дорогицького зем'янина й погодився на обмін, у результаті чого видав М.Савицькому відповідний трансакційний договір³³.

Вище аналізувалася норма І ЛС (арт.19, розд.І), згідно з якою за шляхтою визнавалося право на володіння маєтностями, якщо їхній власник мав відповідні надавчі або підтвердні листи Казимира Ягеллончика чи його нащадків. Даний припис широко використовувався у сфері регулювання ринку землі, що підтверджується низкою документів. Так, великий масив інформації про великокнязівські надання чи підтвердження міститься у книгах записів Литовської метрики. Механізм укладання трансакційних договорів дедалі вдосконалювався, і з часом оформився стандартний формуляр відповідних договорів купівлі-продажу, дарування, оренди, застави, обміну й запису³⁴. Процес отримання великокнязівського підтвердження на володіння тією чи іншою маєтністю складався з кількох етапів. Спершу шляхтичі укладали відповідний трансакційний договір, потім вони його оприлюднювали, записуючи або у замкові книги (вони збереглися лише фрагментарно), або до книг Литовської метрики. Таким чином, теоретично документи за угодою мали зберігатися у двох контрагентів – набувача і збувача землі, а також у вигляді копії впису до замкових книг чи до книг Литовської метрики. За потреби власник маєтності міг отримати ще одну копію угоди – т.зв. випис³⁵. Після цього він звертався до великого князя із проханням, щоби той видав йому підтвердний лист на володіння. Саме така процедура забезпечувала шляхтичу правомочність його дій щодо оформлення документів на володіння нерухомістю, а підтвердні листи великих князів литовських слугували відповідною гарантією у випадку ймовірних судових процедур, порушених проти землевласника.

Підтвердні листи намагалися отримати якнайшвидше. Так, від Сигізмунда І Старого відповідні документи на свої купівлі одержали кн. Костянтин Іванович Острозький (17 лютого 1529 р., Вільно)³⁶, Дашко Васильович (10 грудня 1532 р., Краків)³⁷, волинський зем'янин Василь Юрійович (6 квітня 1533 р., Краків)³⁸, кн. Федір Андрійович Сангушкович (12 серпня 1533 р., Вільно)³⁹, (10 вересня 1533 р., Вільно)⁴⁰, кн. Ян, біскуп віленський (10 жовтня 1533 р., Вільно)⁴¹, (22 вересня 1534 р., Вільно)⁴², господарський дворянин Томко Сачкович (2 січня 1536 р., Вільно)⁴³, кн. Василь Михайлович Сангушкович (20 травня 1536 р., Вільно)⁴⁴; на заставу – кн. Ілля Костянтинович Острозький (7 квітня 1535 р., Вільно)⁴⁵; на записи, або дарчі договори – кн. Ян, біскуп віленський (6 березня 1531 р., Краків)⁴⁶, (8 жовтня 1533 р., Вільно)⁴⁷, волинські зем'яни Яцько Яцькович Скленський (16 березня 1532 р., Краків)⁴⁸ та Олехно Богданович Княгининський (1 березня 1533 р., Краків)⁴⁹, кн. Федір Михайлович Чорторійський (1 березня 1534 р., Вільно)⁵⁰, вінницький зем'янин Грицько Олексійович (12 березня 1536 р., Вільно)⁵¹ тощо. Подібними ж прикладами характеризуються й періоди владарювання інших литовських правителів⁵². А наведений перелік підтверджень Сигізмунда І Старого лише за 1529–1536 рр. дає чітке уявлення про масштаби операцій із нерухомістю й, відповідно, про ринок землі у ВКЛ.

Нижче подано типові угоди купівлі-продажу, дарування, обміну, а також підтвердний лист на купівлю. До наукового обігу зазначені документи вводяться вперше. Публікація здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом та у відповідності до запропонованих В.Німчуком «Правил видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (К., 1995) із деякими змінами.

***

№1

**Запис продажу Тихна і Олехна Гринковичів Козинських віленському
біскупові Янові з князів литовських на дворіще Ісаївське, поля із сіножатями
Хотенове, Ловче, Грем'яче у Кременецькому повіті у сумі
60 кіп литовських грошів (8 квітня 1532 р., Луцьк)**

А Тихно а Олехно Гринковичи Козинский зъ жонами и з дѣтми н(а)ш(и)ми, визнаваєм симъ н(а)шимъ листомъ кождомъ доброму, хто на него посмотриѣт або | чтучи его слышит нинешнимъ и на потом бѣдѣчимъ, комъ бѣдетъ потреб того вѣдати. Што ж которое дворіще Исаевское, а к томъ пола | и сеножати на има Хотеново а Ловчѣе, а Гримачѣе в Кременецкомъ повѣтѣ от(е)ць нашъ небожчик Гринко Мжачич Козинский выслужил на корист славное памяти Александрѣ королѣ его м(и)л(о)сти. Мы тоѣ дворіще и пола и сеножати, к тому и два ч(е)л(о)в(е)ки наши отчизный на има Пархѣна Иванѣвича а Мацка Дѣмковича из землею ихъ на долгость и на широкость со всимъ, как са в собѣ тоѣ дворіще, пола и сеножати и тыи люди | зъ землами своими мають з работами, з доходы и поплатами всѣми, которыи з нихъ идут, продати кн(я)зю Ану его м(и)л(о)сти с кн(я)жать | литовскихъ з Божѣе м(и)л(о)сти бискупѣ виленскомѣ за шестьдѣсать копъ грошей широкоѣ личбы литовское монеты его м(и)л(о)сти самомѣ | и потомкомъ его м(и)л(о)сти вѣчно и навеки непорушно. Волень его м(и)л(о)сть и справедливый наследки его м(и)л(о)сти то собѣ розширити, прибавити, людми осадити, мѣнати, даровати и ку своему вжиточномъ и лѣпшому обернути, как налепей его м(и)л(о)сть розумеючи. До чо|го жъ вжо мы дети и близкий наши ничого не мають мети и который привилей кор(о)ла его м(и)л(о)сти на есмо в себе мѣли, тотъ | есмо его м(и)л(о)сти в рѣки дали, а тыи пѣнази шестьдѣсать копъ грошей зполна ѣ его м(и)л(о)сти взяли.

А при томъ были и тому добре звѣдоми кн(я)зь Василей Федорович Четвертеньский а пан Б(о)говитин Петрович Шумьбарский, а кн(я)зь Юрей Михайлович Соколский, а пан | Богдан Костюшкович Ставецкий, на томъ час бѣдѣчи намѣстникомъ луцкимъ от кн(я)за Федора Михайловича Чорторыйского. |

Іакож ихъ м(и)л(о)сть дла лѣпшого сведомѣя и твердости на жаданѣ наше и печати свои весполк и з нашими печатми къ семѣ | нашому листу приложили.

Писан в Луцкѣ, м(е)с(я)ца апрѣл(я) 8 день, лѣта Божего | нароженна 1532, инѣдикѣта 5.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Dz.X: Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Sygn.4789. – K.1.

№2

**Дарчий запис Сенка Гринкевича Гавсовича князеві Федорові Михайловичу
Чорторыйському на третю частину купленого у брата Федка Гринкевича Гавсовича
маєтку Тудорова (13 листопада 1530 р., Коріжичі)**

Іа, Сенко Гринкевич Гавсович, визнаваю самъ на себе симъ моимъ листом, | кождомъ добромъ ны(н)єшнимъ и на потом бѣдѣчимъ, хто на нег(о) по|сморит або чтучи его слышит, и кому бѣдетъ потреб(а) тог(о) ведати, | моимъ ближчимъ, иж которю часть отдѣленю кдпиль есми | ѣ брата своег(о), ѣ Федка Гринкевича Гавсовича, воймѣни н(а)ш(о)мъ Тудоровѣ, | которал была в заставѣ ѣв Олехна Мишковича ѣ тридцати копах | грошей съ ч(е)л(о)в(е)комъ отчизнымъ на йма Олисѣцѣмъ Даниловичим, | его жоною из ихъ дѣтми обѣль вѣчно и непорѣшно, никомъ не | вѣнноѣ за шестьдѣсат коп грошей зъ огороды, и с селищи, з навозы, с полми, и з гаи, и с сеножатми, и с промѣжки, з рекою, рѣча[ем], | и з млиномъ, и з мѣтвицѣмъ, и с попасы, и зъ кгороды, овоща[ми] | и зо всѣмъ с тымъ, как са тоѣ в собѣ з вѣкѣ маѣт. А так іа, Сенко Гринкевич, | видачи есми кѣ собѣ великю ласку и добродѣство кн(я)за Федора его м(и)л(о)сти | Михайловича Чорторыског(о), старосты лѣцког(о), а бѣдучи ни чимъ не припѣже|ный тую третюю часть имѣнья Тудорова, которю есми купиль | ѣ брата моег(о) Федка, даю, дарю и записю вѣчне и непорѣшне кн(я)зю Федорѣ | его м(и)л(о)сти | Михайловичѣ Чорторыскомѣ, старости луцкомѣ, и ег(о) м(и)л(о)сти кна|гини и их м(и)л(о)сти дѣтемъ и потомками зо всѣмъ с тымъ верхъ писаными, | ако ѣ брата своего есми купил. Мають их м(и)л(о)сть тую третюю

часть, которюю | на ѿ брата своег(о) кѡпил, держати и еживати вѣчно и на вѣки вѣч(но). | Маеѿ волны их м(и)л(о)сть тѡю третюю часть продати, и отдати, и промѣнати, и росширити, и ку своемѡ лѣшпомѡ пожиточному обернути, | а на Сѣнко Гавсович, и жона, и брата, и сестры, и ближнии мои не маемъ са | ни чимъ ѡ тѡю третюю част ѡступовати, и ни ѡ то зъ их м(и)л(о)ст)ю правомъ правовати, а ни з дѣтми их м(и)л(о)сти, и вже никоторыми причинами | тог(о) под их м(и)л(о)ст)ю того поискѡвати не маемъ. А если быхъ на, Сѣнко, або жо|на, або брата, або сестры, и которыи ближнии мои хотѣли са ѡ тѡю третюю часть ѡступовати и тог(о) поискѡвати, тогды не позываючи || [Арк.1 зв.] предъ жадное право, первѣи маемъ их м(и)л(о)сти заплатити стѡ коп грошей то[...] | мовити, а вины на замок г(о)с(по)д(а)рьскый Новгородок сто коп грошей заплатити, | а их м(и)л(о)сть предъ са тѡю третюю част на вѣчность держати, а его треба была | мнѣ пѣназей, Сѣнку Гавсовичѡ, на застави, есми тѡю двѣ части, которюю есми купил ѡ брата моег(о) Федка в Тѡдоровѣ кн(я) зю Федорѡ ег(о) м(и)л(о)сти | Михайловичу Чорторыйскомѡ, старосте лѡцкомѡ его м(и)л(о)сти, кн(я)г(и)ни | и их м(и)л(о)сти детемъ восмидесат копах грошей монѣты и личбы | Великог(о) кн(я)зства Литовског(о) по десати пѣназей ѡ грош зо вѣмъ, | якъ са тьи двѣ части в собѣ маюѿ и како на ѡ брата моег(о) купилъ, не ѡставаючи на себе ничог(о), какъ вышеѿ в симъ моемъ листе выписано. Маюѿ их м(и)л(о)сть тьи двѣ части, вѣрхѡ писаные, держат(и) | и вживати в той сѣме пѣназей восмидесат копах грошей до живота его, а на, Сѣнко, до живота моег(о) не маюѿ их м(и)л(о)сти тыхъ двохъ частехъ | выкѡповати, если бы по моемъ животе брата або сестры | и ближнии мои хотѣли за тьи двѣ части пѣнази, верхѡ писаные, отложити, тогды што его м(и)л(о)сть и дѣти его м(и)л(о)сти на тое | имѣне наложат, выкупѡючи з долговъ люди, земли и сѣножати, што | еше отецъ н(а)шъ и matka, и брат мой позаставляли и што тежъ | его м(и)л(о)сть наложит в бѡдоване и в село, и на ставы, и распашы | и людьми ѡсадит, тогды первѣи маюѿ их м(и)л(о)сти тотъ вес на|клад отложити, тую верхѡ писаню сѣму пѣназей осмѡдесат коп грошей литовское личбы, маюѿ их м(и)л(о)сти отдати, | а тьи двѣ части ку своимъ рѡкамъ взати, а которое збоже ег(о) м(и)л(о)сть | [...] (рядокъ настѣльки зѡсований, що не пѣдається реконструкцѣи – А.Б.) | тыхъ двохъ частей, маюѿ тое свое збоже с той земли за[брати] | и кѡ своимъ рѡкамъ взати, а землю яловюю подати, и збоже поста|новеное зъ оное землѣ маюѿ их м(и)л(о)сть взати.

А при томъ были к то|мѡ добре свѣдоми: митрополитъ Киевскый и Галицкый и сѣна Рѡси | Макарей его м(и)л(о)сть, а панъ Богданъ Мартиновичъ Хребтович, а | князъ Василей Ивановичъ Крошинскый, а панъ Юрей Федоровичъ Хребтович, а | панъ Семѣнъ Кмита, намѣсникъ новгородскый, а панъ Иванъ Харитоновичъ || [Арк.2] [...] (половина рядка не пѣдається реконструкцѣи – А.Б.) тымъ панамъ, верхѡ писаные, | и их м(и)л(о)сти печати. И их м(и)л(о)сть на мое чоломбите вчинили и пѣчати свои приложили к сѣму моемѡ листу и на, Сѣнку Гринковичъ | Гавсович, и свою печатъ приложилъ есми к сѣму моему листу. |

Писанъ ѡ Корѣжичох, под лет(о) Бож(его) нарож(еня) 1530, | м(е)с(я)ца ноабра 13 денъ, индикта 11.

Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей. – Ф.293: Западнорусские акты. – Оп.1. – Ед. хр.43. – Л.1–2.

№3

Запис угоди обміну королеви Бони луцькому старості князеві Андрієві Михайловичу Сангушковичу Кошерському і всім майбутнім луцьким старостам на луцьке вїйтівство з усіма прибутками заміною за Мельницький маєток (29 вересня 1544 р., Брест)

Бона, Божю м(и)л(о)ст)ю королеваа полскаа, великаа кн(я)г(и)на лит(ов)скаа, рускаа, прѡскаа, жомоитскаа, мазовецка и иныхъ

ѡзнаймемъ тымъ нашимъ листомъ, которое войтовство лѡцкое купили есмо в дочокъ войта лѡцкого Гана, а такъ мы змовѡ | вчинили съ старостою лѡцкимъ, маршалкомъ корола его м(и)л(о)сти кн(я)земъ Андрѣемъ Михайловичемъ Сѣнкушковичемъ Кошерскимъ, который имен|на волости Мелницкое Брѡховичи, Козлиничы и ѡстатокъ головбѡ з давныхъ часѡв тагнули кѡ Мелници, ино кды великий князь | Швигригаило отдалъ былъ Мелницѡ стрелцѡ своемѡ Зѡбу, тогды тьи имена zostали при замкѡ корола его м(и)л(о)сти Лѡцку, а

так | тоє имєне Мелница пришла в руки наши, где ж есми замок заробити казали. Ино мы тыи имѣна взяли фримарком и привернѣли | к замкѣ н(а)шомѣ Мелници. А старосте лѣцкомѣ и его потомком старостам лѣцким против тых именей дали есмо войтовство | луцкое зов сими доходы к войтовствѣ прислѣхающими, тоест три дома войтовских, двѣ лазни, померное з медѣ прѣсного, из збожа катка | и к тому плат з лазен мещанских, которыи в домех своих мещане маюта, а вино горѣлое, а колада и великоцоцкое вины малыи и великии, а | домъ, где Кграбинский мешкал, которыи доходы староста луцкий теперешний и потом будѣчи маюта на себе брати, с которых доходов в кож|дый год шло нам плату сто и тридцат копѣ грошей, нижли кн(я)зь, староста луцкий и потомки его, не маюта лантвойта обирати и встановлати, | леч бурмистрове и радцы и все посполство маюта собѣ лантвойта обирати и кого они оберут, того емѣ принати и нам дати знати то, | гды з волею нашою оного лантвойта им мѣти, а кн(я)зь староста не мает мещан правом замковым судити, але лантвойт з бурмистры и радцы маюта мещан сдѣдити правом их малбарским дла того, ижбы подданым нашим от старосты обтаженна не было.

И на | то есмо емѣ дали сѣс нашѣ листь з нашою печатью.

Пи(и)сан в Бересты, под лѣт(о) Бож(его) нарож(еня) 1544, м(е)с(я)ца сѣнт(ября) 29 дна, | индикта 3.

Bona regina |

Иванъ Шимкович.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Dz.X: Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Sygn.4805. – K.1.

№4

Підтвердження Сигізмунда I Старого князеві Василю Михайловичу Сангушковичу на купівлю половини маєтку Туличова у Володимирському повіті на вічність (20 травня 1536 р., Вільно)

Жикгимонт Божю м(и)л(о)стью корол полский, великий кн(я)зь ли(то)вский, | рдский, пруский, жомойтский, мазовецкий и иных |

Чинимъ знаменито симъ нашихъ листомъ, хто на него посмотришь, або чтучи его дельшишь, нынешнимъ и потомъ будучимъ, кому бѣдетъ потребъ того ведати. Билъ намъ чоломъ кн(я)зь Василей Михайловичъ Санъгшукѣвича Ковельский ѿ томъ, штож продашь ему имєньє, выслугѣ свою, ѣ поветѣ Володимєрьскомъ половицу Туличова кн(я)зь Петръ Михайловичъ Острожецкий, за чотыриста копѣ грошей монеты Великого кн(я) зства Литовъского на вечность, которое онъ выслужилъ на братѣ нашомъ, славное памєтє Александрѣ, короли его м(и)л(о)сти, з дворомъ своимъ, и с польми пашными того двора, и сеножатми, з людьми со всьими ихъ подачьками и роботами, и со всимъ з тымъ, якъ онъ самъ к рукамъ своимъ тоє имєньє держалъ и якъ сѣ то сѣ стародавна в собѣ мєло, которого жъ имєнья онъ самъ з жоною, и з детьми, и с потомъки, и з ближними своими вечнє сѣ | вырекъ, ижъ вжо немають в то ничим сѣ дступати и никоторыми причинами того подъ кн(я) земъ Васильємъ поискивати, и листь свой на паръкгаменѣ писанный подъ печатью своєю и подъ сведомомъ и печатъми | з людей добрыхъ ему даль, и тежъ привилей нашѣ за чимъ кн(я)зь Петръ тоє имєньє держалъ и листь брата нашего Александра, корола его м(и)л(о) сти, ему жь ѿдалъ, где жь кн(я)зь Василей тотъ листь его продажный и привилей наш | и листь корола Александровъ перед нами покладалъ. Ино на привилейи нашомъ описано, ижъ есмо за его к намъ веръную службу половицу того имєнья Туличова, которю держалъ Федько Твличовъский водлє даінины брата нашего Александра, корола его м(и)л(о)сти, кн(я)зю Петру и его жонѣ, и детемъ и напотомъ будучимъ ихъ счадкомъ з людьми и со всеми ихъ землами пашными и бортными, сѣ сеножатъми, з лесы, боры, и з даіньми грошовыми, и медовыми, бобровыми, куничными, с озєры, з реками и речъками, сѣ ставы и зѣ ставищи, з млыны и ихъ вымелками, и со всеми ихъ землами и пожитъки, как сѣ тоє имєньє сѣ стародавна | ѣ границахъ своихъ мєло навєчность потвердили. А к тому на листѣ брата нашего, корола Александра, и тежъ на томъ же привилейи нашомъ выписано, ижъ земанинъ володимиръский Тирика хотєтъ | половицу того имєнья Туличова без дозволенъя брата нашего на вечность продати. И его м(и)л(о)сть тую половицу кн(я)зю Петру дозволилъ в оно-

го землина по близкості купити. А тому Тирику приказаль, | абы оное половины нико-
му иному мимо кн(я)за Петра непродавалъ. Ино дей кн(я)зь Петръ тоева право свое ему
спустилъ. И билъ намъ чоломъ кн(я)зь Василей Ковельский, абыхмо при той купли его за-
ставили и листом | нашимъ на вечность то ему потвердили, о чомъ жо и панове рада н(а)ша
Великого кн(я)зства насъ за нимъ ждали. А такъ мы привилыя нашего кн(я)зю Петрѣ да-
ного и листу корола его м(и)л(о)сти Александрова и теж | листу его купчого огледавши,
з ласки наше на чоломъ битье его то вчинили на то дали ему сесь нашъ листъ и тѣю ку-
плю его потверждаемъ нашимъ листомъ вечно ему и его кн(е)гини, и ихъ детемъ | и на-
потомъ будучимъ ихъ счадкомъ, маеть онъ тѣю половинѣ имениа Туличова, выслугу кн(я)
за Петрову, з людми и со всеми ихъ и со всеми ихъ землами пашными и бортными, и з
сеножатями, з лесы, боры, и з даньми | грошовыми, и медовыми, бобровыми, и куничными,
и с озеры, з реками и речъками, съ ставы и ставищи, з млыны и ихъ вымельки, и со всеми
ихъ землами и подачками, и со всемъ с тым, | ак са тоє имении съ стародавна љ границахъ
своихъ маеть, водле данины Александрова, корола его м(и)л(о)сти, и потверженья нашего,
ак кн(я)зю Петрѣ на твердстахъ его было то описано. А што са | дотычетъ дрѣгое половицы
того имениа Тѣличова, естли кн(я)зь Василей тую половинѣ в оного землина Тирика або въ
его потомковъ купитъ, тогда маеть такеж держати то навечные часы, а том Тирикъ або
его потомки мимо кн(я)за Васила Ковельского немают того никому продавати, и воленъ
онъ тамъ себе розширити, прибавити и къ своему лепшому а вжиточному обернути, акъ
самъ налепей розумеючи.

А на твердость того и печат(ь) нашу казали есмо привесити къ сему нашому листѣ.

Писан љ Вилии под леть Божего нарожена тисача пачсот тридцать | шостого року,
м(е)с(я)ца маа двадцатого дна, индикта девятого |

Михайло писар.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Dz.X: Zbiór Dokumentów Pergaminowych (Tak zwana Metryka Litewska). – Sygn.4786. – K.1.

¹ Про джерела шляхетського землеволодіння у Великому князівстві Литовському див: *Блануца А.В.* Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // *Укр. іст. журн.* – 2009. – №2. – С.194–207. Не вдаючись до детального аналізу історіографії питання, звернемо лише увагу на останню працю, пов'язану із запропонованою тематикою: *Topolska M.B.* Przemiany zachodnioeuropejskiego pogranicza kulturowego pomiędzy Bugiem a Dźwiżą i Dnieprem (polsko-litewsko-białorusko-ukraińskie losy od XV do początku XX wieku). – Zielona Góra, 2009. – S.47–74.

² *Pirmasis Lietuvos Statutas: Tekstai senąja balt., lot. Ir senąja lenkų k. / VU, Lietuvos MA Lietuvos istorijos inst.* – Vilnius, 1991. – T.2, d.1. – 428 p.

³ Див.: *Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.* – Вип.1 / Підгот. до друку й авт. текст А.Блануци, Д.Ващука. – К., 2007. – С.116.

⁴ *Lietuvos Metrika* (далі – LM). – Кн. №227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga / I.Valikonytė, S.Lazutka. – Vilnius, 1999. – P.165.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid. – P.131.

⁸ Про функціонування інституту третини у ВКЛ див.: *Bardach J.* Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // *O dawnej i niedawnej Litwie.* – Poznań, 1988. – S.120–139; *Блануца А.* Норма про «trzeciznu» в Першому Литовському статуті та її рецепція до кінця XVI ст. // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / I.Valikonytė, L.Steponavičienė.* – Vilnius, 2005. – P.99–106.

⁹ Про практичне застосування норм щодо регулювання ринку землі у ВКЛ до набуття чинності І ЛС див.: *Блануца А.* Трансакційні угоди шляхти Великого князівства Литовського у достатутівий період // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки.* – Т.20 (стаття передана до друку).

¹⁰ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (далі – AGAD). – Dz.X. – Sygn.4789. – K.1.

¹¹ Ibid. – Sygn.4790. – K.1.

¹² Ibid.

¹³ Про інститут заруки див.: *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005. – С.22; *Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // *Czasopismo prawnohistoryczne.* – 1985. – Т.XXXVII. – З.2. – С.123–137; *Idem.* Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku. – Warszawa, 1993.

¹⁴ Lietuvos mokslu akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. – F.6-190. – Апр.1.

¹⁵ AGAD. – Dz.X. – Sygn.4806. – К.1.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Lietuvos mokslu akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. – F.6-166. – Апр.1.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Lietuvos nacionaline Martyno Mažvydo biblioteka. Retų knygų ir Rankraščių skyrius. – F.93-1. – Апр.73.

²⁰ Ibid. – Апр.73 v.

²¹ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей (далі – РНБ). – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.43. – Л.1.

²² Lietuvos mokslu akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. – F.4-10. – Апр.1.

²³ Ibid. – F.2-48. – Апр.1.

²⁴ Ibid. – F.2-49. – Апр.1.

²⁵ Ibid. – F.2-47. – Апр.1.

²⁶ Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius. – F.72-1820. – Апр.1.

²⁷ РНБ. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.176. – Л.1–2.

²⁸ Там же. – Ед. хр.177. – Л.1.

²⁹ Там же. – Ед. хр.178. – Л.1.

³⁰ Там же. – Ед. хр.115. – Л.1.

³¹ AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.1. – Sygn.7609. – К.1.

³² Ibid. – Dz.X. – Sygn.4805. – К.1.

³³ Ibid. – Sygn.4807. – К.1.

³⁴ Про формуляр трансакційних договорів див.: *Лазутка С., Валиконите И., Карнавичене Й.* Введение // Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga. – Р.СІ; *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. – К., 2007. – С.86–97; *Його ж.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти у другій половині XVI ст. – К., 2005. – С.6–22.

³⁵ Наведемо типовий приклад отримання випису. 12 травня 1568 р., Поневіж. Випис з упітських земських книг, за яким господарський зем'янин Упітського повіту Станіслав Юрійович продав упітському земському судді пану Бартоломею Яновичу Левону «службу людей своїх властних отчизнх у повіте Упитском лежачую найме Грица Руковица и з синми его за певную суму пенязей за пятьдесят коп. грошей литовских на вечность». Цей запис він вніс спочатку до упітських гродських книг і звернувся із проханням до земського судді перенести його до земських книг. Упітський земський підсудок Якуб Юрійович Лемеша та писар Ян Млечко перевірили, чи були на виписі печатки і чи був він підписаний свідками (у даному випадку: упітський державця князь Іван Крошинський та упітський гродський писар). Після цього підсудок наказав слово у слово перенести гродський випис до земських книг (див.: Lietuvos nacionaline Martyno Mažvydo biblioteka. Retų knygų ir Rankraščių skyrius. – F.93-441. – Апр.1–2 v.).

³⁶ LM. – Knyga №12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / D.Antanavičius, A.Baliulis. – Vilnius, 2001. – P.542–543.

³⁷ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.361 об. – 363.

³⁸ Там же. – Л.425–426.

³⁹ Там же. – Л.480–481 об.

⁴⁰ Там же. – Л.490 об. – 491 об.

⁴¹ Там же. – Л.498 об. – 499 об.

⁴² AGAD. – Dz.X. – Sygn.4786. – К.1.

⁴³ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.601 об. – 603.

⁴⁴ AGAD. – Dz.X. – Sygn.4805. – К.1.

⁴⁵ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.578 об. – 581 об.

⁴⁶ Там же. – Л.150 об. – 151 об.

⁴⁷ Там же. – Л.493–495, 495 об. – 498 об.

⁴⁸ Там же. – Л.254 об. – 255.

⁴⁹ Там же. – Л.432 об. – 433 об.

⁵⁰ Там же. – Л.547–547 об.

⁵¹ Там же. – Л.612–613.

⁵² Див., напр.: *Блануца А.* Земельні надання та підтвердження Казимира Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2007. – Вип.7. – С.124–140; *Його ж.* Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Terra cossacorum. – К., 2007. – С.434–455; *Его же.* Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попытка реконструкции по источникам Литовской метрики // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей. – К., 2007. – С.17–19; *Його ж.* Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2008. – Вип.8. – С.78–97.

The article reveals source, legal, social and economic aspects of real estate (land) market in Grand Lithuanian Duchy during the period of action of I Lithuanian statute that regulated conditions of gentry's land turnover. Agreements of sale, tenancy, pledge, exchange, donation etc. were secured on legal level (letters permitting operations with real estate («konsens»), confirmation letters («potverzhene»)). The article gives typical patterns of agreements of sale, donation, exchange and purchase confirmation letter.

Н.О.Білоус*

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 Р.: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПОГЛЯДИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ (до 440-річчя Люблінської унії)

Укладена понад 440 років тому Люблінська унія стала поворотним пунктом в історії України, об'єднавши долі кількох народів в єдиній державі – Речі Посполитій, і докорінно змінивши політичну ситуацію у Центрально-Східній Європі аж до кінця XVIII ст. У статті представлено погляди відомих польських та українських істориків, перебіг найважливіших подій, що передували підписанню люблінського акту, його наслідки та значення в історичній перспективі.

1 липня 1569 р. у Любліні сейм затвердив унійний акт, що проголошував об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського та утворення нової федеративної держави – Речі Посполитої. Відтак на геополітичній мапі Європи постала нова держава, яка на довгі роки тісно пов'язала історичні долі польського, литовського, українського й білоруського народів. Ця подія практично до кінця XVIII ст. докорінно змінила політичну ситуацію у цілому регіоні і широким відлунням відбилась у XIX і XX ст. І навіть у наш час ми звертаємося до спільної сторінки історії України і Польщі, аби наново усвідомити значення і наслідки тієї далекої події та позбутися деяких стереотипів, які все ще панують у нашому суспільстві.

* Білоус Наталія Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

І. Люблінська унія очима польських та українських істориків

Як кожна визначна історична подія, Люблінська унія трактувалася по-різному залежно від часу й обставин, тих чи інших поглядів та пануючої ідеології¹. Дискусії щодо її причин та наслідків становили чи не найголовніші теми при обговоренні питань співжиття польського, литовського, українського, білоруського народів на зламі ХІХ–ХХ ст., адже саме у цей період активно досліджувалася історія східних земель Речі Посполитої та польсько-литовської унії. Одним із поштовхів цих студій стало прагнення польських консерваторів (виразно окреслилося протягом 1860-х рр.) на тлі українсько-польського протистояння здобути для Галичини автономію в межах Австро-Угорської імперії і перетворити її на центр відродження польської нації та державності, об'єднавши землі давньої Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Провідну роль у розробці даної проблематики у цей період відігравали історики краківського осередку, праці яких не тільки вплинули на подальший розвиток польської історіографії, а й тривалий час формували політичну свідомість польського народу². До цієї когорти належали, зокрема, такі історики, як Ю.Шуйський, М.Бобжинський, Ст.Кутшеба, О.Галецький. Дуалістичний підхід (із політичного та цивілізаційного поглядів) в оцінюванні історичного значення Люблінської унії виявився у працях Ю.Шуйського. Простежуючи вплив унії на розвиток польської державності, він убачав у ній одне з джерел слабкості та політичного краху Речі Посполитої у ХVІІІ ст. На його думку, «освоєння» розлогих новоприєднаних земель перевищувало можливість тогочасної Речі Посполитої, яка безуспішно намагалася їх колонізувати, водночас протистоячи Туреччині, Московії, Швеції. Критикуючи умови унії з точки зору державних інтересів, Ю.Шуйський визнавав її позитивні наслідки лише з «цивілізаційного» погляду (поширення колонізації, польської культури, християнства західного обряду та західної цивілізації на литовсько-руські землі, що звільнилися від литовських феодалних повинностей тощо). Історик наголошував на тому, що унія 1569 р. стала найвизначнішою подією польської минувшини, оскільки втілювала ідеї рівності і свободи, які західна цивілізація несла на Схід, а також встановлювала міцний бар'єр на шляху поширення московських і турецьких впливів³. Таким чином, історичний ревізіонізм краківського історика вперше підважив деякі елементи близького серцю багатьох поляків «ягеллонського міфу»⁴, який, утім, і далі продовжував жити своїм життям.

Більш цілісний та критичний підхід в оцінюванні даної події простежується у працях М.Бобжинського, погляди якого з часом еволюціонували. У першому виданні «Нарисів історії Польщі» (Варшава, 1879 р.) автор підкреслював, що укладення унії, незважаючи на тогочасну політичну необхідність її запровадження, негативно вплинуло на розвиток польської державності і внутрішньо виснажило поляків⁵. На противагу Ю.Шуйському, він наголошував не на позитивних рисах «цивілізаційної місії Польщі на Сході», а на негативах унії. Процес цивілізації та колонізації нових земель, на його думку, поглинув життєві сили Корони, втягнув у воєнні конфлікти, сприяв децентралізації влади⁶. Проте, зі зміною політичних обставин, зумовлених розвитком федеративних концепцій і посиленням українського питання в Галичині, погляди М.Бобжинського на наслідки цієї події ставали менш категоричними. У третьому виданні своєї праці (Варшава, 1890 р.) історик доводив, що тісніша унія була більш корисною передусім для Литви, а не для Польщі, і що литовські й руські землі до польської держави наближала насамперед економічна необхідність та потреба засвоєння здобутків західної цивілізації⁷.

Краківські історики кінця ХІХ – початку ХХ ст., представляючи загалом пропольське, нерідко однобічне бачення цієї події, в основному звеличували здобутки Люблінської унії. Так, на думку Ст.Кутшеби державно-правові відносини після Віленсько-Радомської унії 1401 р. лише частково були видозмінені у 1569 р. новою унією, запровадженою на засадах повної рівноправності обох держав. Історик розглядає дану подію у світлі популярних тоді концепцій федералізму, наголошуючи на свободі віровизнання, зрівнянні у правах православних із католиками, на позитивному ставленні польського суспільства до «руської» мови, її функціонуванні у діловодстві на новоприєднаних землях⁸.

Апологетом унії справедливо вважається О.Галецький, ідеалом якого була «історична Польща» у кордонах 1772 р. Будучи прибічником федералізму, історик наголошував на «цивілізаційній» ролі Польщі для Литви, особливо у християнізації і поширенні латинської культури, рішуче заперечував популярну тезу литовських істориків із приводу насильницького приєднання Великого князівства Литовського, а відокремлення від Литви Підляшшя, Волині і Київщини трактував як вияв ініціативи і бажання політичних еліт цих земель приєднатися до Корони⁹. Водночас, говорячи про збереження мовно-правової автономії на приєднаних землях, О.Галецький відкидав ідею, висунуту в Гадяцькій угоді 1658 р., про можливе виокремлення «Великого князівства Руського», аргументуючи це недостатньою розвиненістю в українців національних почуттів і небажанням Речі Посполитої підтримувати антидержавні гасла козаків¹⁰. До звеличення «ягеллонської ідеї» історик знову звернеться у своїй пізнішій праці передвоєнної доби, убачаючи у Польщі покликання бути «передмур'ям» західної цивілізації перед «навалою зі Сходу»¹¹.

Українські історики другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як і їхні польські колеги, перебуваючи під впливом тогочасних політичних обставин, не могли без упереджень оцінювати історію польсько-українського співіснування. Саме тому висвітлення Люблінської унії у працях як польських, так і українських істориків представлено переважно зі значним нашаруванням націоналістичних поглядів. Українські історики відкидали польське бачення наслідків і значення унії 1569 р. та можливість співіснування трьох слов'янських народів у кордонах Речі Посполитої. Негативне висвітлення спільної історії й акцентування на утисках українського населення «польськими загарбниками» помітне у працях професора Київського університету св.Володимира, творця Київської документальної школи В.Антоновича, відомого своїми полонофобськими поглядами, що сформувались у середині 1860-х рр. – у переломний період для «польського питання»¹².

Погляди вченого з часом перейняв і розвинув його учень – М.Грушевський. На формування світогляду визначного українського історика безумовно вплинули такі фактори, як загострення українсько-польського протистояння у Львові (місті, де написана більша частина «Історії України-Руси»), панування у польській неоромантичній історіографії зламу ХІХ–ХХ ст. неприйнятної для українців ідеї відродження Польщі в «історичних кордонах», поширення серед української інтелігенції слов'янофільських настроїв. З огляду на це стають зрозумілими витоки антипольської позиції вченого. Тому, уперше в українській історіографії приділивши Люблінській унії чимало уваги у своїй монументальній «Історії України-Руси» (загалом 74 сторінки!), М.Грушевський дає цій події вкрай нищівну оцінку: «Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, у дійсності сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин. [...] Справа при-

лучення Києва особливо в повній наготі виставляє голий, нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилучення Київщини буде користне для Польщі. В ідеологію ті польські політики не бавилися зовсім, хоч буда дешева вимівка під рукою – про ту шляхту на Україні і в Литві, що бажала унії, а не могла виломити ся з під впливів панів. Всякі ідеологічні прикраси поляки XVI віку лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту «унію» з далекого віддалення»¹³.

Про шкідливі наслідки Люблінської унії йдеться й у наступних виданнях, розрахованих на масового читача: «Очерк истории украинского народа» (Санкт-Петербург, 1904 р.), «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» (Львів, 1908 р., 1 вид.; 1912 р., 2 вид.). В останньому з них, зокрема, наголошується на «занепаді українського життя» в післяунійну добу: «В середині й другій половині XVI в. українські землі, актом 1569 р. майже в цілості включені в склад Польської держави і приведені в тісну зв'язь з її політичним і культурним життям, переживали часи глибокого занепаду й розстрою свого культурного й національного життя. [...] По містах – головних осередках тодішнього культурного життя – український елемент був теж збитий на далекий план. Міста були організовані на німецькому праві, опертому на основах строго католицької виключності і дуже неприхильному всім некатолікам. Православні здебільшого були вповні відтиснені від міської управи, їм навіть у цехи був утруднений приступ, – то значить, утруднена дорога до технічного образования, до промислу, так само до торгівлі. Се все – не кажучи про різні моральні пониження – засуджувало міщан-українців на упадок і зникнення»¹⁴.

Запропоновані видатним українським істориком інтерпретації та схеми історієписання перейняли ще за його життя представники державницької історіографії – Д.Дорошенко і Н.Полонська-Василенко, а пізніше і наступні покоління українських істориків, нерідко сприймаючи погляди вченого як аксіому.

Так, у нарисі Д.Дорошенка (Варшава, 1932 р.) простежується двозначний погляд на цю подію. З одного боку, він наголошує на позитивах, називаючи люблінський акт «многочисним в історії чотирьох народів: польського, литовського, українського й білоруського», а колонізацію і залюднення Наддніпрянщини вважає «найважливішим наслідком» унії; з іншого – у підсумку, наслідуючи оцінки М.Грушевського, трактує унію як «ланцюг насильств»¹⁵.

Н.Полонська-Василенко у своїй праці «Історія України», написаній 1964 р., але опублікованій у Мюнхені 1972 р., слідуючи у фарватері «концепції М.Грушевського», наголошує переважно на негативних наслідках унії: «Найбільше втратила Україна: національне життя і національні традиції зазнали тяжких ударів. Польська шляхта згідливо ставилася до всього чужого, і перед українцями постала дилема: або зректися політичного життя, або полонізуватися. Поволі польське право, мова, католицизм ширилися так, як то було в Галичині»¹⁶. Схоже, що чимало тез Н.Полонська-Василенко запозичила також із праць своїх колег довоєнної доби, коли вона працювала в Інституті історії АН УРСР (1937–1941 рр.), а також від російських істориків, із багатьма з яких автор підтримувала дружні стосунки¹⁷.

Напередодні Другої світової війни сталінським режимом було висунуто войовничу тезу про «польське загарбання» України через акт Люблінської унії¹⁸. Невдовзі її було підсилено і розвинуто у вузівському підручнику з історії України (Уфа, 1943 р.)¹⁹ та закріплено у постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», яка накреслила нову радянську концепцію історії України. Тези ЦК КПКР «Про 300-річчя воз'єднання України з Росією» (1954 р.), зрозуміло, теж рясніли войовничими гаслами про «польське

загарбання» і «жорстоке поневолення» українського народу. Тому не дивно, що концепція «загарбання», як офіційна модель історичного процесу, набувши статусу аксіоми, міцно зайняла своє місце у світоглядних орієнтирах радянських людей, а в деяких підручниках нерідко доводилася до абсурду²⁰.

Усі країни, що колись складали єдину Річ Посполиту, після Другої світової війни опинилися в одному радянському таборі. Це залишило глибокий слід в національних історіографіях, а також позначилося на баченні власної історії, яка, до того ж, становила основну складову ідеології і політики у радянському суспільстві. Зрозуміло, що Люблінська унія оцінювалася тоді однозначно негативно. Так, у восьми томній «Історії Української РСР» ідеться про те, що «правлячі кола Великого князівства Литовського вирішили піти на дальше зближення з Польщею, щоб використати її сили в боротьбі з Росією і зміцнити своє зовнішньополітичне становище». А наслідки цієї події трактувалися таким чином: «Приєднання Волині, Київщини і Брацлавщини до Польщі різко посилило на ці українські землі експансію польських світських і духовних феодалів, до яких приєдналися й українські магнати з Волині. Захоплення селянських і козацьких земель супроводжувалося посиленням соціального гніту й наступом на національні права українського населення і його релігію. Усе це загострювало класові й національні суперечності»²¹.

Ця праця вийшла у двох варіантах – україно- та російськомовному, причому у другому, опублікованому майже вдвічі більшим тиражем, негативні моменти ще більше підсилювалися: «После отторжения от Великого княжества Литовского украинских земель, составляющих более половины его территории, и включения их в состав Польского королевства крупные феодалы Литовского государства прекратили сопротивление. 1 июля 1569 г. послы Великой княжества Литовского приняли присягу на верность польскому королевству унии и подписали унитарный акт, продиктованный им, по существу, польскими магнатами. [...] Так сравнительно легко литовские, украинские и белорусские феодалы покорились воле короля и правящей феодальной верхушке Польши. Личные, узкоклассовые интересы оказались для них выше интересов государственных и национальных. В.И. Ленин подчёркивал, что борьба господствующих классов всегда была «борьбой исключительно из-за меры и формы уступок»»²².

На відміну від української, польська історіографія після 1945 р. пережила недовгий період «ідеологічного штурму». Нова концепція історії Польщі, примусово скоординована за радянським підручником «История Польши» (Москва, 1954 р.), категорично відкидала «ягеллонську традицію» на користь післяялтинських кордонів. Відтепер в її основу належало класти «марксистсько-ленінський» принцип – із наголосом на «класовій боротьбі», «антифеодальному рухові народних мас», «прогресивних явищах» тощо. Унія, як «справа рук польських феодалів», звісно, не могла трактуватися як «прогресивне явище», тим більше не йшлося про добровільність чи федералізм²³.

Відхід від радянської концепції бачення історії був помітний у Польщі вже наприкінці 1950-х рр. «Першою ластівкою» стало перевидання синтетичної двотомної праці краківського історика В.Конопчинського «История ранньомодерної Польщі» (Варшава, 1936 р., 1 вид.; 1958–1959 рр., 2 вид.), котра відігравала роль підручника історії для польської молоді у 1936/1937 навчальному році і далі – у часи окупації. Підкреслюючи загалом переваги Люблінського акту, історик акцентує увагу на його політичних наслідках, порівнюючи «польський метод “уніювання”» з московським режимом царя Івана Грозного²⁴. Остаточно «реабілітація» унії в польській історіографії відбулася вже у 1970 р., коли авторитетний історик права Ю.Бардах звернувся до тези Ст.Кутшеби про федеративний (а не унітарний) устрій Речі Посполитої, запроваджений люблінським актом, і виразно наголосив на цьому²⁵. А наприкінці 1990-х рр. учений

закликав розглядати цю подію не з погляду «здобутків» чи «втрат», а з перспективи «плюсів» і «мінусів» для кожного народу Речі Посполитої²⁶.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у польській історіографії простежується помітний відхід від полоноцентричного трактування Люблінського акту та його наслідків, що було безумовно новаційним кроком. Поштовхом до цього став видаваний у Парижі з 1962 р. в рамках «Бібліотеки “Культури”» часопис «Історичні зошити» під редакцією Є.Гедройця, концептуально спрямований на досягнення польсько-українського, польсько-білоруського та польсько-литовського порозуміння²⁷.

***

Унаслідок нових політичних реалій 1990-х рр. відбулося зміщення деяких акцентів в історіографіях Польщі й України щодо трактування та оцінки багатьох історичних подій. Люблінська унія не стала тому винятком. У 1994 р. у Любліні було створено Інститут Центрально-Східної Європи, за ініціативою якого у 1999 р. відбулися врочистості, присвячені 430-річчю Люблінської унії. У рамках святкувань 30 червня – 1 липня того року було проведено міжнародну наукову конференцію «Люблінська унія й інтеграційні традиції у Центрально-Східній Європі». Результатом співпраці істориків Польщі, України, Білорусі й Литви став збірник статей, що відображають нові погляди на цю історичну подію і місце кожного з названих народів в історії Речі Посполитої. Особливий акцент робився на належності наших народів до Центрально-Східної Європи та визначенні їх місця у сучасному європейському просторі. Підсумовуючи свої спостереження, директор інституту Є.Клочовський зазначав, що «європейське мислення суттєво позначається на баченні всієї нашої спільної минушпани і культурної спадщини. Можна сказати, що Люблінська унія і Річ Посполита як наша спільна європейська дорога і дорожня карта – це тема, яка все більше привертає увагу істориків, скеровуючи їх на дослідження нових проблем, понять, уявлень, змушуючи на кожному кроці виходити поза традиційні межі, надаючи дослідженням нового імпульсу»²⁸.

У рамках започаткованої люблінським інститутом серії «Історія країн Центрально-Східної Європи» автор нарисів «Історія Речі Посполитої багатьох народів, 1505–1795» А.Сулима-Камінський полоноцентричну візію польських істориків трактує вже як «історіографічний імперіалізм», натомість у центр уваги ставить «державу громадян» (*państwo obywatelskie*) – форми громадянського суспільства, які забезпечували спільність політичних і культурних інтересів на багатонаціональних землях Речі Посполитої. Автор нарисів у нетрадиційному для польської історіографії ракурсі намагався дати всебічну оцінку Люблінській унії²⁹.

В іншому нарисі цієї ж серії Н.Яковенко – відомий фахівець з історії України ранньомодерного періоду – спробувала відійти від традицій народницького національно-державного історієписання й ідеологічних штампів, накинутих радянською історіографією, та всебічно розглянути причини і наслідки Люблінської унії для українських земель. Так, говорячи про причини цього явища, авторка звертає увагу як на зовнішні, так і внутрішні чинники. До перших вона відносить загрозу для Великокого князівства Литовського не лише з боку Московії, а й Кримського ханства, адже для українських земель татарська небезпека в той час була куди більш вагомим фактором. До внутрішніх чинників належало «внутрішнє полонофільство», притаманне частині української шляхти, яка після 1569 р. набула нових привілеїв і вольностей. Ідеться і про економічний фактор – бурхливий розвиток торгівлі, інтенсивну колонізацію та, як наслідок, господарське освоєння незаселених українських земель. Визначаючи наслідки Люблінської унії, Н.Яковенко звертає увагу на спалах князівської потуги, поширення езекуційного руху, ство-

рення можливостей для «зустрічі Русі з Руссю» (внаслідок об'єднання Холмщини, Галичини, Поділля, Волині, Наддніпрянщини в кордонах однієї держави), «бурхливе культурне переоснащення України-Руси» (відкриття Острозької академії, прискорений розвиток шкільництва, книгодрукування, поширення латинської культури, реформи у церковній сфері та ін.)³⁰.

Прикметно, що у новітній українській академічній історіографії акценти ставленні до Люблінської унії децю пом'якшали, хоча подеколи натрапляємо на притаманний окремим працям парадоксально двоїстий погляд (присутність в одному тексті двох протилежних інтерпретацій), або вкрай модернізоване розуміння тогочасних подій. Так, у двотомному колективному нарисі Інституту історії України НАНУ «Історія України: нове бачення» (Київ, 1995–1996 рр.) та у наступних перевиданнях цієї праці як посібника, де, як зазначено у передмові, підходи до тлумачення минулого «спираються на міцний фундамент української історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., передусім на праці М.Грушевського», Люблінську унію описують не тільки за схемою М.Грушевського, а й за відомою (і надалі не раз цитованою) статтею американського історика українського походження Я.Пеленського (1973 р.)³¹, дослівно повторюючи його думку про те, що ставлення руської еліти до інкорпорації у склад Корони було «продуманим, реалістичним і навіть мудрим вибором»³². Автор відповідного розділу, О.Русина, надалі розвиває цю тематику в окремих працях – у книзі «Україна під татарами і Литвою», виданій у серії Інституту історії України НАНУ «Україна крізь віки» (Київ, 1998 р.) та у нещодавно надрукованій багато ілюстрованій книзі «Від Батиевої навали до Люблінської унії» (серія «Україна: хронологія розвитку», т.3, Київ, 2008 р.). Більшу частину відповідних параграфів двох останніх книг, де йдеться про Люблінську унію, авторка присвятила «історичним доказам», якими польські сеймові послі мотивували правомірність прилучення українських воєводств до Корони Польської, доводячи читачам їх «бездоказовість». Постає риторичне питання: а чи можна було очікувати від людей ХVІ ст. чогось іншого, скажімо, критичного ставлення до писемних джерел? У тих же текстах зустрічаємо зовсім протилежні за змістом інтерпретації унії – такої, як вона бачилася М.Грушевському, і такої, як її представив Я.Пеленський. В усіх випадках авторка завершує виклад відомою розлогою цитатою з праці Я.Пеленського.

Не привнесла «нового бачення» і спеціально присвячена цій події дисертація О.Шами (1996 р.). Стверджуючи на початку праці про те, що «люблінський сейм 1569 р., результатом якого став перехід Волині, Підляшшя й Київщини до Королівства Польського, входить у коло найбільш важливих проблем вітчизняної історіографії, адже внаслідок інкорпорації склалися передумови Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. й виникнення Української козацької держави», автор більшу частину дослідження присвятив переказові відомих історикам подій люблінського сейму й закінчив скромним висновком про те, що «аналіз суспільно-політичних реалій останньої третини ХVІ ст. дає змогу констатувати, що принаймні перші 20 років після інкорпорації українська шляхта мала всі формально-правові можливості відстоювати автономію своїх земель»³³, однак забувши при цьому уточнити, що йшлося лише про права на культурно-адміністративну й аж ніяк не на політичну автономію.

Події люблінського сейму та його наслідки для українських земель опинилися у центрі уваги науково-популярних нарисів В.Горобця, який, на відміну від своїх попередників, намагався відійти від традиційних канонів академічної історіографії і представив нове авторське бачення тих подій. Як у першому нарисі – «Сподівання та розчарування від народження нової вітчизни» (серія «Україна: хронологія розвитку», т.4, Київ, 2009 р.), так і у другому – «Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни», що вийшов окремим виданням (Київ, 2009 р.), історик зосереджує увагу на позитивних наслідках унії, переко-

нує читача у «важливості Люблінського процесу як для всієї Європи загалом, так і України зокрема». Водночас автор констатує, що «політична суб'єктність України-Руси як рівноправного партнера Корони Польської та Великого князівства Литовського люблінськими постановами не передбачалась. І це було чи не найголовнішою втратою України під час цих доленосних подій»³⁴. На наш погляд, питання про політичну суб'єктність України-Руси на люблінському сеймі не могло виникнути хоча б із тих причин, що ані руські князі, ані волинська чи київська шляхта, які мали цілком прагматичні погляди, загалом не були готові тоді висунути такі вимоги, для них це питання було передчасним, про що, зокрема, слушно зауважив А.Сулима-Камінський у своєму нарисі: «Якби на люблінському сеймі українські воєводства оголосили про утворення Київського або Руського князівства, спротив Корони або Литви навряд чи щось змінив би. Однак, політичне мислення руських князів залишалося у середньовіччі, а шляхти ще знадобиться принаймні два покоління, аби стати громадянами не тільки з надання, але й з усвідомленим відчуттям своїх людських і політичних прав»³⁵. Зауважимо, що третій складник Речі Посполитої активно заявить про себе лише від початку 20-х років наступного століття (про що йтиметься далі).

«Нове бачення», на жаль, не торкнулося більшості сучасних підручників і посібників для середніх і вищих шкіл з історії України³⁶. Так, у навчальному посібнику В.Короля «Історія України», перевиданому в 2005 р., ця подія трактується у «кращих» радянських традиціях³⁷. В іншому навчальному посібнику з вітчизняної історії, який витримав кілька перевидань, зустрічаємо подібну ж характеристику. Автор спеціально звертає увагу на те, що «українська шляхта всупереч українським магнатам не тільки не противилася, а й сприяла переходу Волині, Київщини, Брацлавщини та Підляшшя під владу Польщі. Основну роль у цьому процесі відігравали егоїстичні вузькостанові інтереси». А розмірковуючи над наслідками Люблінської унії, автор цього посібника О.Бойко безпідставно заявляє: «Укладення Люблінської унії відкрило новий етап у житті українських земель, етап згортання політичного життя, економічних утисків, прогресуючої втрати національних традицій та культури» і далі навіює негативний «образ поляка»: «...у основу свого курсу поляки одразу поклали тотальну католизацію, колонізацію і колонізацію краю, чим запрограмували загострення релігійних, соціальних та етнічних відносин»³⁸. У посібнику М.Пасічника «Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи», який начебто претендує на осмислення державотворчих процесів на українських землях, наголошується на тому, що утворення Речі Посполитої, до складу якої ввійшли Польща, Україна та Литва, зробило цю державу однією з наймогутніших в Європі, однак це об'єднання не принесло Україні жодної користі³⁹. Навіть у сучасному академічному виданні – «Юридичній енциклопедії» – ідеться про те, що «польські феодали» і «католицьке духовництво», скориставшись з ослаблення Великого князівства Литовського, прагнули приєднати українські і литовські землі до Польщі, а після приєднання «польська мова, право, католицька релігія за підтримки держави впроваджувалися на всіх захоплених Польщею землях України»⁴⁰.

Отже, як польській, так і українській історіографіям у цілому притаманна строкатість думок і суджень в оцінюванні даної події. Більш модерна польська історіографія змогла подолати тягар застарілих історіографічних і світоглядних штампів, тоді, як для української ця проблема є вкрай важливою. Зрештою, нові політичні реалії, нова інтелектуальна атмосфера, що утверджуються впродовж останніх двох десятиліть на посткомуністичному просторі, сприяють переглядові усталених поглядів на спільну українсько-польську історію і подоланню стереотипів.

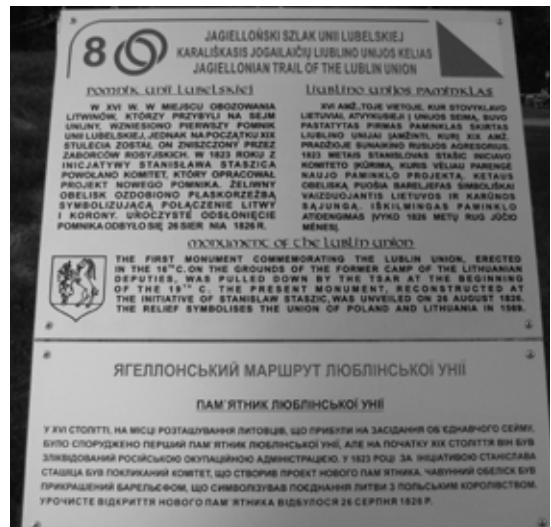

***

У 2009 р. історики знову активно звернулися до «унійної» тематики – у зв'язку з відзначенням 440-річчя події. Проведена 2–3 квітня того року у Торуні міжнародна наукова конференція «Люблінська унія 1569 р. З уніфікаційних традицій І Речі Посполитої» ще раз засвідчила актуальність порушених проблем. Важливе дискусійне питання – була Річ Посполита польсько-литовською державою чи спільнотою, що об'єднувала багато народів? – обговорювалося на конференції в Торуні ще у 2004 р.⁴¹ Святкування 1 липня 2009 р. у Любліні ювілею стало приводом до важливих переговорів на тему українсько-польських відносин між президентами України та Польщі. Під час перебування глави української держави В.Ющенко у Люблінському католицькому університеті йому було присвоєно почесний титул доктора honoris causa. Даному акту передувала інша урочистість – відкриття пам'ятної дошки на оновленому монументі, присвяченому цій події, із гаслом Папи Римського Івана Павла II: «Від Люблінської унії до Європейської унії», що супроводжувалося покладанням вінків від президентів Польщі, України, Литви, Білорусі. Під таким же гаслом 2–3 липня у Любліні відбулася ще одна міжнародна наукова конференція та було випущено спеціальну ювілейну монету – «євродукат». До святкування ювілею долучилися білоруські та литовські історики. Ідеї, оцінки, значення цієї події жваво обговорювалися під час двох наступних міжнародних конференцій – у Мінську («Проблеми інтеграції та інкорпорації у розвитку Центральної і Східної Європи в період раннього нового часу» (15–17 жовтня)) та Вільнюсі («Люблінська унія: ідея та її продовження» (19–20 листопада 2009 р.))⁴², зібравши під одним дахом відомих істориків із кількох країн. Тож чекатимемо на видання чотирьох чергових збірників матеріалів ювілейних конференцій.

Монумент на честь Люблінської унії (Люблін, 2 липня 2009 р.)

Пам'ятна дошка, встановлена біля відреставрованого монументу

фото: Н.О.Білоус

II. Люблінська унія в історичній перспективі

Варто нагадати, що шлях до реальної унії виявився задовгим та охопив кілька проміжних унійних актів, укладених протягом 1385–1569 рр. В основі польсько-литовського зближення наприкінці XIV ст. лежали спільні зовнішньополітичні інтереси, пов'язані з необхідністю протидіяти експансії Тевтонського ордену. Результатом тривалих двосторонніх переговорів стало підписання 14 серпня 1385 р. у литовському замку Крево акту, що передбачав інкорпорацію Великого князівства Литовського до складу Польського королівства. Згідно з умовами Кревської унії, великий князь литовський Ягайло зобов'язався прийняти християнство західного обряду та християнізувати всіх литовців, виплатити Вільгельмові Габсбургу відшкодування за зірвану шлюбну угоду з польською королевою Ядвігою, використовувати власні кошти на повернення Короні втрачених у минулому земель, звільнити всіх християнських невільників. За виконання цих умов Ягайло мав узяти шлюб з Ядвігою і стати польським королем⁴³. У лютому 1386 р. у Любліні Ягайло був обраний королем, а в березні того ж року відбулася його коронація у Кракові, після чого він отримав ім'я Владислава II, залишивши за собою титул великого литовського князя. Акт, підписаний у Крево, передбачав персонально-династичне об'єднання двох держав. На перешкоді реалізації інкорпорації стали сильно розвинуті у Литві сепаратистські тенденції. До незадоволених політикою Ягайла долучилися його брати – Скиргайло і Вітовт, конфлікти між якими вправно роздухували хрестоносці.

Загострення польсько-литовських відносин припинилося після розгрому 1399 р. татарами литовського війська на р.Ворскла. За Віленсько-Радомською унією 1401 р. Вітовт визнав верховну владу Ягайла, склав йому ленну присягу, після чого отримав титул великого князя литовського. З огляду на смерть королеви Ядвіги (1399 р.) і її бездітний шлюб із Владиславом II Ягайлом, литовські князі і бояри залишили за собою право після смерті короля обрати нового спільно з польськими можновладцями. Польсько-литовська унія значно зміцнила зовнішньополітичні позиції Польського королівства, зокрема, у відносинах з Орденем. У 1401–1403 рр. Ягайло підтримував Вітовта в його боротьбі з хрестоносцями за повернення Литві Жемайтії (Жмуди), а 15 липня 1410 р. об'єднана союзна армія поблизу Грюнвальда завдала нищівної поразки військам Ордену⁴⁴.

По закінченні війни Литви і Польщі з тевтонцями 2 жовтня 1413 р. у м.Городло було укладено нову польсько-литовську унію, що в основних рисах повторювала умови попередньої: Велике князівство Литовське є державою зі своїм великим князем, який визнає над собою верховну владу польського короля. За умовами Городельської унії такий статус Литви зберігався і після смерті Вітовта, а вибір спільного монарха мав взаємно погоджуватися. Вирішено було збирати спільні польсько-литовські сейми у Любліні або Парчеві. Литовська шляхта урівнювалася у правах із польською. До польських гербових родів було прийнято 47 литовських римо-католицького віровизнання⁴⁵.

Черговим унійним актом стала укладена 15 жовтня 1432 р. у м.Гродно угода, підписана новим литовським князем Зигмунтом Кейстутовичем і польським посольством, очолюваним Збігневом Олесницьким. Литовський князь заприсягся, що ніколи не претендуватиме на польську корону, а у випадку його смерті Велике князівство Литовське перейде до Ягайла або його наступ-

ників. Ця угода анулювала виборені Вітовтом у Городельській унії права на суверенітет Литви, обмежила її зовнішню політику, призвела до територіальних поступок спірних земель Поділля і Волині⁴⁶. Унія була зірвана через насильницьку смерть Зигмунта Кейстutowича 20 березня 1440 р. й відновлена як персональна після коронації у Кракові 1447 р. великого князя литовського Казимира Ягеллончика (помер 1492 р.)⁴⁷. Його наступник – Александр – перший із великих князів литовських погодився на зречення династичних прав на Велике князівство Литовське після коронації 1501 р.

23 жовтня 1501 р. у м.Мельник було підписано нову польсько-литовську унію, що проголошувала об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського в одну державу, керовану єдиним монархом і сеймом, зі спільним військом. Ухвалено було також, що разом обраний володар титулуватиметься не тільки як король польський, а й великий князь литовський. Мельницьку унію можна інтерпретувати як політичне завдання династії Ягеллонів, що його мав реалізувати Александр (помер 1506 р.)⁴⁸. Однак ця унія не була затверджена литовським сеймом і залишилася тільки декларацією.

Вольове рішення щодо укладення реальної унії було прийняте останнім представником династії Ягеллонів – Зигмунтом Августом на початку 1560-х рр.⁴⁹ Поштовхом до об'єднання, як і у 1385 р., стала зовнішня небезпека для обох держав. У зatoryжних війнах із Московією кінця XV – першої третини XVI ст. Велике князівство Литовське втратило майже третину своєї території. Відсуття нової, ще більшої, загрози загострилося у 1562 р. з початком Лівонської війни. Втрата Полоцька (1563 р.) та інші військові невдачі доповнювалися слабкістю литовсько-руського війська, скрутним економічним становищем переобтяженого податками населення. Вихід із цієї ситуації вбачався в укладенні нової унії.

Аби приготувати ґрунт для неї, король розпочав реформи, метою яких було уніфікувати устрій Великого князівства Литовського за коронним взірцем. Основні зміни ухвалено на віленському сеймі 1565–1566 рр.: II Литовський статут, адміністративну реформу, що запровадила поділ на воєводства і повіти; на взірець польських шляхетських інституцій мали скликатися місцеві суди (земські, гродські, підкоморські) і сеймики. Напередодні унії король вирішив скасувати всі обмеження у законодавстві, що стосувалися православної шляхти. Із цією метою він видав два привілеї – 1563 та 1568 рр., що зрівнювали у правах шляхту західного та східного обрядів⁵⁰.

Після кількарічних дебатів 10 січня 1569 р. у Любліні розпочався спільний сейм, на якому вже з перших днів виявилися різючі розбіжності у поглядах щодо майбутнього державного устрою: литовські послы бачили його як федеративне об'єднання двох рівноправних держав, польські ж наполягали на безумовній інкорпорації Великого князівства Литовського. По двох місяцях переговори зайшли у глухий кут. Коли коронні послы звернулися до Зигмунта Августа виступити посередником, литовська делегація на чолі з віленським воєводою Миколаєм Рудим Радзивіллom, аби запобігти конфронтації з королем, вирішила зірвати сейм і в ніч на 1 березня залишила Люблін⁵¹. Це, своєю чергою, змусило короля вдатися до радикальних заходів: 5 березня він оголосив про приєднання Підляшшя і Волині до Корони та підготував універсали і листи до князів, шляхти й урядників із закликem з'явитися на сейм для складення присяги на вірність королеві. Терміни для присяги було визначено на 27 березня – для підляшан, 3 квітня – для волинян⁵². Утім, у запланований термін волинські князі і шляхта відмовилися присягати, а свої мір-

кування оформили в окремій петиції до короля (Луцьк, 29 березня 1569 р.), що дало привід сучасним історикам кваліфікувати цей учинок як прояв волинського регіоналізму⁵³. Прикметно, що король пішов на поступки і задовольнив більшість вимог волинської шляхти, зокрема мовне питання⁵⁴.

По складенню у травні присяги на вірність Короні делегація волинської шляхти брала активну участь у підготовці інкорпораційного привілею (27 травня), завдяки чому отримала для себе вигідні умови: волинянам гарантувалося збереження всіх прав, мови, релігії, а також, що було важливо для місцевих можновладців – спеціально вказувалося, що на Волині не проводитиметься езекуційна реформа, а князі збережуть свої титули⁵⁵. На таких самих умовах волинська шляхта сприяла інкорпорації Київщини (6 червня). Багато дослідників відзначають, що у позитивному ставленні української шляхти до унії гору взяв прагматизм. Виникав він із прагнення зберегти три пов'язаних між собою воєводства в рамках однієї суспільно-політичної системи. Окрім того, унія з Короною надавала більше надій на захист від деспотичної Москви і докучливих татарських наїздів. Чималий вплив на поступливість волинської шляхти справило ставлення князів, які погодилися на приєднання до Корони за умов збереження свого статусу і престижу. Це надавало їм у перспективі можливість розширення політичних впливів у Короні⁵⁶. У тій ситуації, як зауважив Я.Пеленський, станові інтереси виявилися важливішими за релігійні й національні чинники. Здається, що останні відіграли другорядну роль, а їх порушення в інкорпораційних привілеях мало на меті радше створення корисного клімату навколо самої інкорпорації⁵⁷.

До кінця сейму волинські послы засідали разом із польськими. Ведучи переговори щодо унійних питань, вони навіть пропонували коронній шляхті вигідні засоби впливу у дискусії з литовцями. Волиняни солідаризувалися з послами інших українських земель, що входили до 1569 р. до складу Корони, зокрема у справі регламентації мит. Унаслідок тривалих переговорів поляки і литовці дійшли згоди і король, урешті, видав акт про об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського. 1 липня нова польсько-литовська унія була схвалена сеймом. Ці документи декларували утворення двоєдиної держави – Речі Посполитої – з окремими виконавчою владою, скарбом, монетною системою, військом, судочинством. Спільними для обох держав, окрім монарха, були законодавчий орган – сейм (сенат і посольська ізба) та закордонна політика. Литовська шляхта урівнювалася у правах із коронною. Польським магнатам і шляхті дозволялося набувати землеволодіння у Великому князівстві Литовському, а литовським – у Короні. За князями інкорпорованих земель зберігалися їхні родові титули⁵⁸.

Українська шляхта отримала очікувані гарантії. В унійних привілеях Волинського, Брацлавського, Київського воєводств декларувалося, що вони приєднуються до Польського королівства як «рівні до рівних, вільні до вільних», підтверджувалося збереження стародавніх кордонів з усталеною мережею самоврядних шляхетських інституцій та судово-адміністративних органів. Підтверджувалася чинність Литовського статуту, гарантувалося збереження «руської мови» у місцевому діловодстві, побуті. Усі місцеві уряди, почесні титули, пільги мали надаватися тільки мешканцям відповідного українського воєводства без огляду на віросповідання. Отже, унійний акт 1569 р. гарантував мешканцям приєднаних земель культурно-адміністративну автономію в межах Речі Посполитої⁵⁹.

***

Розмірковуючи над наслідками та історичним значенням Люблінської унії, історики наголошують на тому, що це був союз двох «політичних народів» – шляхти Польського королівства і Великого князівства Литовського. Домінування шляхти у публічному житті, а польської мови у культурі Речі Посполитої не змінює того факту, що її історія об'єднала долі мешканців різних народів, незважаючи на економічні, правові, етнічні, релігійні поділи. У суспільних реаліях XVI–XVIII ст. усі вони мешкали не в окремих культурних анклавах, а співіснували, взаємодіяли і взаємозбагачувались⁶⁰. Такі взаємозв'язки пізніше вплинули на розвиток польсько-російських культурних відносин – адже до початку XVIII ст. Річ Посполита була головним посередником, за допомогою якого Росія переймала елементи західноєвропейської культури⁶¹.

Укладення унії у 1569 р. розглядалося учасниками люблінського сейму як очевидна необхідність об'єднання сил перед зростаючого військовою загрозою з боку Московії. Більшість литовських і білоруських істориків різних поколінь визнають саме це за основну причину підписання унії й не заперечують того факту, що вона врятувала Велике князівство Литовське від московської агресії та поширення режиму східної деспотії на литовські землі. Утворення Речі Посполитої стало також стримуючим чинником татарської експансії на українські землі.

Новостворена держава була однією з наймогутніших в Європі військово-політичною силою, вирізнялася політичною стабільністю, внутрішньою злагодою і релігійною толерантністю на тлі кривавих конфліктів, що вирували на континенті у той час (релігійні війни у Франції, реформаційні війни в німецьких землях, інквізиція в Іспанії, опричний терор у Московії тощо). Річ Посполита була однією з найбільших європейських держав останньої третини XVI–XVIII ст.: на території 815 тис. км² мешкало близько 8 млн осіб різних етносів і віровизнань. Територіально і за чисельністю населення у ній переважало Польське королівство (завдяки приєднанню Підляшшя, Волині, Брацлавщини та Київщини).

Говорячи про наслідки Люблінської унії для українських земель, варто звернути увагу на те, що вона сформувала умови для об'єднання українців, які мешкали на різних територіях. Після скасування міждержавного кордону і зміни державної належності новоприєднаних воєводств активізувалися міграційні процеси. Досить помітним був переселенський потік на Волинь і Київщину галицької шляхти, яка відчувала привабливість служби на княжих дворах. Прибула з коронних земель польська і галицька шляхта з часом інтегрувалася у місцеві спільноти і відіграла важливу роль у суспільно-політичному та культурному житті Волині й Наддніпрянщини⁶². А масова колонізація спричинила значну міграцію простолюду із західних областей у східному напрямку й, відповідно, господарське освоєння незаселених теренів Брацлавщини та Київщини. Наслідком колонізації став значний демографічний приріст: чисельність населення на південно-східних територіях протягом 1569–1648 рр. зросла у 20–30 разів.

Поряд із колонізаційним рухом Люблінська унія дала значний поштовх урбанізаційним процесам. Заснування нових міст і містечок супроводжувалося наданням їм самоврядування на засадах маґдебурзького права. Появу нових осад у Волинському, Київському, Брацлавському, а після 1633 р. – і Чернігівському воєводствах в останній третині XVI – у першій половині XVII ст. можна образно порівняти з появою грибів після рясного дощу. Так, тільки у перше поунійне десятиліття на Волині виникло близько 50 містечок, а до середини XVII ст. ця кількість зросла до 112⁶³. Темпи урбанізації Київщини і Брацлавщини були меншими, але й ці регіони не залишалися

осторонь вказаних процесів. Так, якщо у Київському воєводстві напередодні Люблінської унії статус міст мали 12 осередків, з яких тільки 3 користувалися маґдебурзьким правом, то в 1630-х рр. у цьому регіоні нараховувалося майже 300 міст і містечок, з яких третина – на маґдебурзькому праві. Під кінець XVI ст. локаційна хвиля охопила лівобережну частину Київського воєводства, а пізніше – Чернігівського, де ці процеси тривали впродовж XVII–XVIII ст., незважаючи навіть на те, що ці території вже не належали Речі Посполитій⁶⁴. Закладення нових міст на південно-східному прикордонні супроводжувалося будівництвом оборонних замків, які відігравали важливу роль у протистоянні татарським нападам. Зауважимо, що у XVI ст. міські уряди в містах Волині і Наддніпрянщини міцно тримали в руках місцеві православні міщани, і лише на початку 1620-х рр. у деяких волинських містах бачимо серед райців певну кількість осіб із польськими прізвищами, що може вказувати на їх належність до католицького віросповідання.

З ентузіазмом сприйняла унію українська шляхта, її сподівання поліпшити власне становище за прикладом польської виправдалися. Бурхливий розвиток шляхетських вольностей, емансипація шляхти від маґнатської верхівки – процеси, що відбувалися у Польському королівстві у XVI ст., торкнулися і південно-східних територій Речі Посполитої. Протягом 1569–1648 рр. шляхта Волині, Київщини та Брацлавщини перейняла стандарти правової й політичної культури коронної шляхти, уповні адаптувавши інституцію сеймику. Ці шляхетські зібрання відігравали ключову роль у політичному житті українських земель, були основними представницькими і самоврядними органами шляхти. Як і в інших регіонах держави, сеймики на українських землях виконували кілька функцій. Передусім вони були пов'язані з парламентською системою Речі Посполитої. Волинська та наддніпрянська шляхта обирала тут своїх послів на загальний сейм, а також кандидатів на урядників повітових судів, депутатів до коронного трибуналу тощо⁶⁵.

Культурне піднесення, що спостерігалось після Люблінської унії на українських землях, М.Грушевський охарактеризував як українське національне відродження⁶⁶. Підставою для цього було заснування Острозької академії, Києво-Могилянського колеґіуму, братських шкіл, запровадження реформаторських новацій у сфері шкільної освіти, виникнення друкарень, і як наслідок масовий друк та поширення оригінальної полемічної літератури, провідницька діяльність українських інтелектуалів. Для шляхетської молоді відкрилися перспективи навчання в університетах Центрально-Східної і Західної Європи. Поширення ренесансної культури й латинського письменства, відкриття езуїтами мережі навчальних закладів в українських містах створили можливості для здобуття освіти молоддю зі шляхетських і міщанських родин середніх статків⁶⁷. При цьому, згідно з останніми дослідженнями, випадки конверсій на католицизм православних учнів із Волині і Наддніпрянщини були доволі нечисленними⁶⁸.

«Культурна революція», безумовно, вплинула на розвиток політичної культури та формування національної свідомості українського народу⁶⁹. Розглядаючи світоглядні новації у працях українських інтелектуалів, зокрема, у «Палінодії» Захарії Копистенського (1621 р.) та «Протестації» Йова Борецького (1621 р.), Н.Яковенко зазначає, що їх підсумком стала концепція договірних взаємин руського народу з володарями держав, до складу яких увійшли колишні киево-руські князівства. Договірна теорія поєднання Русі з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським автоматично передбачала існування третього рівноправного члена Речі Посполитої «Двох Народів»⁷⁰. Як відомо, ця ідея з часом вкоренилася у шляхетській політич-

ній свідомості, і хоч не мала успіху у 1620–1640-х рр., згодом була випробувана на життєздатність у Гадацькій угоді 1658 р.

Цікавими виглядають оцінки наслідків унії та її ролі в розвитку національної свідомості українців у зарубіжній історіографії. Так, Є.Боженцький вважає, що вона «була зворотнім пунктом в історії України. [...] Несучи нові громадянські та політичні ідеї, а також створюючи умови для розвитку локального патріотизму в інкорпорованих воєводствах, вона сприяла створенню світського суспільства, культурно-політичної спільноти, необхідної для формування національної свідомості. Таке суспільство розвинулося спочатку в межах руського шляхетського стану, аби поширитись із часом на козацтво завдяки старшині, що мала шляхетське коріння. У такий спосіб в реакції на різноманітні кризи, спричинені Люблінською унією, сформувалися тривалі підстави української національної свідомості»⁷¹.

Однак держава, яка мала б бути свого роду «мостом» між Заходом і Сходом, із кінця XVI ст. потерпала від чисельних внутрішніх конфліктів, передовсім національно-релігійного характеру, закладених Берестейською унією 1596 р.⁷² Вони дедалі підсилювалися небажанням королівського двору помічати появу в Речі Посполитій «третьої сили», здобутої сеймовим опором української шляхти та козацькою шаблею⁷³. Загострення національно-релігійних суперечностей ускладнювалося ще й небажанням проводити такі необхідні суспільству реформи, що в результаті призвело до вибуху Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Унаслідок руйнівних воєн середини та другої половини XVII ст. Річ Посполиту охопила затяжна політична й економічна криза, що тривала до її розподілів наприкінці XVIII ст.

Отже, Люблінська унія 1569 р. стала поворотним пунктом в історії України, реалізуючи політичну програму об'єднання двох сусідніх держав, двох «політичних народів», для завершення якої знадобилося майже два століття. Детальний аналіз цього процесу, а також усіх його наслідків, незважаючи на існуючу велику історіографію даної теми, міг би стати предметом окремої книги.

Безсумнівним, із погляду сучасних істориків, залишається одне – вибір польського короля як сюзерена для українських земель на той час був обдуманим і реалістичним, оскільки Люблінська унія відкривала широкі перспективи на майбутнє⁷⁴. Інша справа, що політичні й ідеологічні деформації моделі суспільства, а, особливо, різкий відхід від принципів релігійної толерантності призвели до глибокої політичної кризи, яка знайшла логічне розв'язання у нищівній війні середини XVII ст. Безперечно, як показують дослідження сучасних істориків, наслідки унійного акту 1569 р. для кожного з народів багатонаціональної Речі Посполитої були різними⁷⁵. Утім, незважаючи на всі плюси і мінуси, ця подія мала без перебільшення історичне значення.

¹ Комплексну оцінку Люблінській унії в польській історіографії кінця XVIII – початку XX ст., а також аналіз різних історіографічних стереотипів, що стосуються спільної українсько-польської історії, представив А.Стемпнік. Див.: *Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918.* – Lublin, 1998. – S.47–49, 101–104, 175–179, 251–257. Усебічна оцінка цієї події у давній і сучасній польській історіографії прозвучала у доповіді торунської дослідниці Д.Михалюк у рамках конференції «Люблінська унія 1569 р. З уніфікаційних традицій І Речі Посполитої» (Торунь, 2–3 квітня 2009 р.). У нашій статті з огляду на обмежений обсяг публікації представлено погляди лише деяких представників польської та української історіографії.

² *Grabski A.F. Zarys historii historiografii polskiej.* – Poznań, 2000. – S.122–136. Спробу проаналізувати оцінки Люблінської унії істориками краківського осередку XIX – початку XX ст. здійснено у статті: *Руда О.* Висвітлення проблематики Люблін-

ської унії 1569 р. у працях краківських істориків зламу XIX–XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VIII. – Дрогобиць, 2004. – С. 146–155.

³ *Szujski J.* Historii polskiej treściwe opowiedzianej ksiąg dwanaście. – Warszawa, 1880; *Z wycieczki do Lwowa. Listów pięć.* – Kraków, 1866; *Michalak H.S.* Józef Szujski 1835–1883. Światopogląd i działanie. – Łódź, 1987. Див. також: *Руда О.* Указ. праця. – С. 147–148; *Її ж.* Юзеф Шуйський та польсько-українські відносини в Галичині // *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola Historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Praca zbiorowa pod red. I. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaszkilniaka.* – Rzeszów, 2008. – С. 223–227.

⁴ *Сінкевич Є.* Роль краківської історичної школи у формуванні свідомості поляків у другій половині XIX ст. // *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola Historii oraz historyków...* – С. 199.

⁵ *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1879. – Wyd. 1.

⁶ *Kaute W.* Synteza dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego. – Katowice, 1993; *Stepnik A.* Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczyźstych okresu porozbiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – С. 176–177; *Idem.* Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej // *Przegląd Humanistyczny.* – 1977. – R. 21, nr 12. – С. 131–142.

⁷ *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1890. – Wyd. III. – Т. 2 (перевид.: *Dzieje Polski w zarysie.* – Warszawa, 1987). Див. також передмову до вид.: *Serejski M.H., Grabski A.F.* Michał Bobrzyński i jego *Dzieje Polski w zarysie* // *Ibid.* – С. 5–37.

⁸ *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą // *Polska i Litwa w dziejowym stosunku.* – Warszawa; Lublin; Łódź; Kraków, 1914. – С. 654–655.

⁹ *Halecki O.* Unia Lubelska. Wykład habilitacyjny, wygłoszony na uniwersytecie Jagiellońskim 10 grudnia 1915 r. – Kraków, 1916. – С. 10–14. Роком раніше О. Галецький опублікував свою не менш відому працю: *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony r. 1569.* – Kraków, 1915. На думку сучасних польських істориків, найважливішою його роботою з цієї проблематики залишається: *Dzieje unii jagiellońskiej.* – Т. II. – Kraków, 1920.

¹⁰ *Halecki O.* Unia Lubelska. – С. 30–31.

¹¹ *Halecki O.* Idea Jagiellońska. – Lwów, 1937.

¹² Про погляди вченого та його науковий доробок див.: *Ульяновський В.І.* Син України (Володимир Антонович – громадянин, учений, людина) // *Антонович В.Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 5–76.

¹³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 414–415.

¹⁴ Цит. за вид.: *Грушевський М.С.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // *Грушевський М.С.* Духовна Україна: Зб. тв. – К., 1994. – С. 139, 141.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т. 1: До половини XVII ст. – К., 1992. – С. 110–111, 138–139.

¹⁶ Цит. за вид.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 1: До середини XVII ст. – К., 1993. – С. 344.

¹⁷ *Ульяновський В.* Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Там само. – С. XXXIII–XXXVI.

¹⁸ *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII ст. // *Нариси з історії України.* – К., 1941. – Вип. 3.

¹⁹ *Юшков С., Славін Л., Петровський М., Гуслистий К.* Історія України. – Уфа, 1943. – Т. 1. – С. 183–185.

²⁰ Див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVI ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 2008. – С. 226–227.

²¹ *Історія Української РСР.* – К., 1979. – Т. I. – Кн. 2. – С. 199–200.

²² *История Украинской ССР.* – К., 1982. – Т. II. – С. 233.

²³ *Historia Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.* – Warszawa, 1954; *Historia Polski / Red. T. Manteuffel.* – Т. 1. – Warszawa, 1957. Ширше про ці видання див.: *Зашкільняк Л.О.* Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки). – К., 1992.

²⁴ «Уже за рік Європа мала змогу порівняти польський метод «уніювання» з московським, де Іван тисячами моторошних тортур вибив із голів своїх новгородців будь-який потяг до польського досвіду (1570 р.). Чи був люблінський акт тривалим,

незворотним, досконалим? Історія не знає прикладів великих змін, після яких не наступила б принаймні тимчасова реакція, і небагато знає таких, що не мали б побічних негативних наслідків. Наразі можемо стверджувати, що за важливістю Люблінська унія не поступається Кальмарській, що вона переживе всі подібні ранньомодерні державні об'єднання Європи та не обернеться на утиски або визиск будь-кого, оскільки покладена в її основу любов триватиме до гробової дошки ягеллонської держави (1795 р.)» (цит. за: *Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. Wyd.4. – Warszawa, 1999. – S.162*). Див. також передмову до вид.: *Maternicki J. Władysław Konopczyński i jego synteza dziejów Polski nowożytnej // Ibid. – S.5–67*.

²⁵ *Bardach J. Krew i Lublin. Z problemów unii polsko-litewskiej // Idem. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku. – Warszawa, 1970. – S.11–67*. Основні тези, висловлені у цьому дослідженні, були повторені вченим у підручниковому виданні: *Bardach J., Leśniadorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1976. – Wyd.4. – Warszawa, 1999. – S.185*.

²⁶ *Bardach J. Od aktu w Krewie do zaręczenia wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791) // Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie środkowo-wschodniej. – Lublin, 1999. – S.30–32*.

²⁷ Див. матеріали конференції, присвяченої пам'яті Є.Гедройця, що відбулася у Києві 24–26 листопада 2006 р.: Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії / Упор. О.Гнатюк, А.Мокроусов. – К., 2009.

²⁸ *Kłoczowski J. Unia lubelska – nowe perspektywy i spojrzenia // Unia lubelska i tradycje integracyjne... – S.11*.

²⁹ *Kamiński Sulima A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów, 1505–1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin, 2000. – S.48–58* (нині готується переклад українською мовою). Див. також полемічну рецензію на цю працю: *Яковенко Н. «Ничого не має бити дорожчого над вольність» // Український гуманітарний огляд. – Вип.7. – К., 2002. – С.11–26*.

³⁰ *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 1997; Вид.2, доп. – К., 2005. – С.195–208*. Польський переклад: *Jakowenko N. Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. – Lublin, 2000*.

³¹ *Pelenski J. The Incorporation of the Ukrainian Lands of Old Rus' into Crown Poland (1569) // American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists. Warsaw, 21–27 August 1973. – Т.3. – The Hague, 1973. – P.19–52*. Польський переклад: *Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rzeczypospolitej do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. – 1974. – Т.LXV. – Z.2. – S.243–260*.

³² Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А.Смолія. – К., 1995. – Т.1. – С.139–142; Історія України: нове бачення. Вид. 2, доп. / За ред. В.А.Смолія. – К., 2002. – С.6, 80–82.

³³ *Шама О.І. Польсько-литовська унія та інкорпорація українських земель до Королівства Польського на люблінському сеймі 1569 р.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.2, 178*.

³⁴ *Горобець В. На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. // Україна: хронологія розвитку. – К., 2009. – Т.4. – С.13*.

³⁵ *Kamiński Sulima A. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów... – S.58*.

³⁶ Ширше про це див: *Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.366–379*.

³⁷ *Король В.Ю. Історія України: Навч. посіб. – К., 2005. – С.75*.

³⁸ *Бойко О.Д. Історія України: Навч. посіб. Вид. 2. – К., 2001. – Розд.4.2: Польська експансія на українські землі; Розд.4.3: Люблінська унія*.

³⁹ *Пасічник М.С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. – К., 2006. – С.132–133*.

⁴⁰ *Чехович В.А. Люблінська унія // Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т.3. – С.535–536*.

⁴¹ Виданий по конференції збірник містить цілу низку цікавих статей із даної тематики: *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. – Toruń, 2007*.

⁴² Нове польсько-литовське бачення представлено у виданій напередодні цієї конференції книзі «440 lat Unii Polsko-litewskiej. 440 metų Lenkijos-Lietuvos Unijai» – статті професорів А.Бумбляускаса і Р.Щигла.

- ⁴³ *Bardach J.* Od aktu w Krewie do zaręczenia wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791) // *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie środkowo-wschodniej.* – S.12–13.
- ⁴⁴ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.94–96.
- ⁴⁵ *Balcer O.* Unia Horodelska. – Kraków, 1913.
- ⁴⁶ *Kiaupa Z., Kiaupienie J., Kuncevicus E.* Historia Litwy od czasów najdawniejszych do 1795 r. – Warszawa, 2007. – S.200–202.
- ⁴⁷ Див.: *Ibid.* – S.204–211.
- ⁴⁸ *Ibid.* – S.212.
- ⁴⁹ Докл. про це див.: *Cynarski S.* Zygmunt August. – Wyd.3. – Wrocław, 2004. – S.104–127.
- ⁵⁰ *Bardach J.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 1970. – S.49–51.
- ⁵¹ Докл. про це див.: *Ferenc M.* Mikołaj Radziwiłł «Rudy» (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa. – Kraków, 2008. – S.331–354.
- ⁵² Про перебіг подій і перипетії, пов'язані з приєднанням українських земель до Корони, див.: *Halecki O.* Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony r. 1569. – Kraków, 1915; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IV. – К., 1907; вид.2. – К., 1993. – С.386–415.
- ⁵³ Текст петиції та передмову див.: *Mazur K.* Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // *Соціум.* – Вип.2. – К., 2003. – С.41–56; *Idem.* Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // *Przegląd Historyczny.* – 2004. – Т.XCV. – Zesz.1. – S.37–51; *Idem.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – S.33–36. Про прояви волинського регіоналізму у судових практиках у перше поунійне десятиліття див.: *Starczenko N.* Unia lubelska jako legitymacja regionalizmu wołyńskiego (na przykładzie praktyki sądowej pierwszych dziesięcioleci po unii lubelskiej) (стаття передана до друку).
- ⁵⁴ *Mazur K.* Proces integracji Wołynia z Koroną w latach 1569–1648. Wybrane aspekty polityczne i prawne (стаття передана до друку).
- ⁵⁵ Текст інкорпораційного привілею для Волині опубліковано: *Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S.Kutrzeba i W.Semkowicz.* – Kraków, 1932. – S.300–308. У цьому ж виданні вміщено тексти присяг, щоправда, із помилками у прізвиськах. Оригінали цих текстів та списки присяглих осіб Луцького повіту див.: Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.253 зв. – 261. Процес приєднання решти волинської шляхти, луцьких зем'ян та міщан тривав з 16 по 23 червня.
- ⁵⁶ *Halecki O.* Dzieje unii. – Т.II. – S.309–316; *Mazur K.* Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej... – S.49–50.
- ⁵⁷ *Peleński J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rzeczypospolitej do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia. – S.243–260.
- ⁵⁸ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі... – С.121–122. Генеза Люблінської унії, перебіг подій сейму 1569 р., його постанови, наслідки унії також проаналізовано та підсумовано: *Błaszczyk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. – Poznań, 2002. – S.143–159.
- ⁵⁹ *Яковенко Н.* Нарис історії... – С.201.
- ⁶⁰ *Augustyniak U.* Historia Polski 1572–1795. – Warszawa, 2008. – S.26.
- ⁶¹ *Bardach J.* Od aktu w Krewie do zaręczenia wzajemnego... // *Unia lubelska i tradycje integracyjne...* – S.31–32.
- ⁶² Докл. про це див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – С.225–242.
- ⁶³ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині у XVI – першій половині XVII ст. – Л., 2003. – С.167–169.
- ⁶⁴ *Bilous N.* Wprowadzenie prawa magdeburskiego w miastach województwa kijowskiego pod koniec XV – w pierwszej połowie XVII w. // *Krzysztofor.* – Kraków, 2008. – Т.26. – S.131–142; *Idem.* Wpływ unii lubelskiej na rozwój urbanizacji województwa kijowskiego (стаття передана до друку).
- ⁶⁵ Див.: *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy...; *Старченко Н.* Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я (1572–1576 рр.) // *Парламентська структури ф'єлди ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Пасполітай у XV–XVIII ст.* – Мінск, 2008. – С.110–126; *Litwin H.* Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. – Warszawa, 2009.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 412–538. Див. також: Історія української культури: У 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С. 477–800.

⁶⁷ Яковенко Н. Протестантські і католицькі школи. Замойська академія // Історія української культури. – Т. 2. – С. 575–591; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Л., 2005.

⁶⁸ Яковенко Н. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII ст. (спроба «колективного портрета») // Записки НТШ. – Т. CCLVI: Праці історично-філософської секції. – Л., 2008. – С. 163–190.

⁶⁹ Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.

⁷⁰ Яковенко Н. Русь як третій член Речі Посполитої «Двох Народів» в українській думці першої половини XVII ст. // Unia lubelska i tradycje integracyjne... – S. 84–88.

⁷¹ Borzęcki J. Unia lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej // Unia lubelska i tradycje integracyjne... – S. 60–78. Англійський переклад: The Polish Review. – Vol. 41: 1996, nr 1. – P. 37–61. Ця тема була предметом розгляду також інших істориків: Sysyn F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 6: 1982. – P. 171–173; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985.

⁷² Наслідки Берестейської унії 1596 р. у сучасній українській і польській історіографіях оцінюються здебільшого негативно. На думку деяких істориків, ця унія мала не тільки згубні наслідки для українського суспільства, а й позитивний момент – змобілізувала православну українську шляхту до значної публічної активності. Серед інших праць на цю тему див.: Кемпа Т. Ziemie ruskie inkorporowane do Korony 1569 r. – odrębności prawnoustrojowe i postawy polityczne szlachty ukraińskiej do połowy XVII w. // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku / Pod red. B. Dybasia, P. Hanczewskiego, T. Kempy. – Toruń, 2007. – S. 145.

⁷³ Яковенко Н. Нарис історії... – С. 242–244.

⁷⁴ Peleński J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony... – S. 260–261; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 228.

⁷⁵ Погляди сучасних литовських та білоруських істориків щодо оцінки цієї події, зрозуміло, різняться від польських, див., напр.: Мальдзіс А. Беларускае стаўленне да Люблінскай унії і інтэграцыйных традыцыяў на працягу XX ст. // Unia lubelska i tradycje integracyjne... – S. 154–159; Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі. ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мінск, 2001. – С. 199–223; Янушкевіч А. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. – Мінск, 2007. – С. 287–315; Rachuba A., Kiaupienis J., Kiaupa Z. Historia Litwy. Dwugłos polsko-litewski. – Warszawa, 2008. – S. 87–92, 289–293.

The article is dedicated to 440th anniversary of Union of Lublin – the event that was a turning point in the history of Ukraine joining the fates of several nations in a single state – Rzeczpospolita, and changing the political situation in East-Central Europe completely until the end of XVIII century. The article presents viewpoints of famous Polish and Ukrainian historians, course of the most important events that proceeded signing of Lublin act, its consequences and role in perspective of history.

О.О.Романова*

ОЧІКУВАННЯ «ЧУДА» ЯК ОСНОВА НАРОДНОЇ ПОБОЖНОСТІ (КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ, XVIII ст.)

У статті аналізуються матеріали судово-слідчих справ, пов'язаних з освідченням новоявлених «святинь», які проявилися на теренах Київської митрополії у XVIII ст. Особливу увагу приділено типовим моделям зародження та формування народних культів, їх відповідності усталеним в офіційній церкві уявленням про святині та ролі у формуванні цих культів самого духівництва. Проаналізовано основні риси народної побожності, ментальні стереотипи й установки у сприйнятті сакрального та звичне розуміння способу «прилучитися до благодаті». Автор доходить висновку, що поклоніння «чудодійним» іконам, криницям, каменям тощо ґрунтувалося на традиційній схемі вшанування загальнохристиянських святинь, але без відведення у цьому культі відповідного місця церкві. Народні культу могли складатися під покровительством церковної (здебільшого місцевої) ієрархії, а могли існувати і всупереч їй бажанням, що аж ніяк не применшувало їх «святості» в очах віруючих.

Ушанування «чудотворних» ікон та мощей божих угодників є неодмінною складовою православ'я. У народній побожності ці святині нерідко наділялися сакральною силою та прирівнювалися до окремого божества. «Чудотворними» властивостями наділялися також криниці, вода яких вважалась цілющою, камені та інші предмети, які не мали безпосереднього відношення до церковних святинь, але вшановувалися народом нарівні із такими. Подібні «святині» періодично з'являлися в різних місцевостях і сприймалися як прояв Божої благодаті, а їх культу могли функціонувати роками незалежно від визнання з боку офіційної церкви.

У даній статті зосередимо увагу на справах, пов'язаних зі слідством та освідченням новоявлених «святинь», які проявилися на теренах Київської митрополії у XVIII ст. Особливу увагу приділимо типовим моделям зародження й формування цих культів, їх відповідності усталеним у церкві уявленням про святині та ролі у формуванні цих культів духівництва. Гадаємо, подібний аналіз дозволить бодай схематично окреслити основні риси народної побожності, ментальні стереотипи й установки у сприйнятті сакрального та народне розуміння способу «прилучитися до благодаті» у конкретний проміжок часу (XVIII ст.) і на конкретній території (Київська митрополія).

Справи про народні культу невизнаних Синодом російської православної церкви святинь набувають особливої цінності з огляду на той факт, що указом від 1722 р. було заборонено вшановувати ікони у формі привісів (які наказано було зняти). Також до кримінального злочину прирівнювалося розголошення «фальшивих чудес» та поклоніння неосвідченим іконам¹. Духовний регламент навіть зобов'язував духівників доносити про почуті на сповіді змови, бунти та «фальшиві чудеса»². Це положення було особливо актуальним для власне російських територій, де під виглядом «видінь» і «пророцтв» поширювалися антиурядові настрої (як з боку старовірів, так і політичних опонентів Петра I). Одразу наголосимо, що оскільки з кінця XVII ст. Київська митрополія опинилася у складі Московського патріархату, то й офіційні погляди київських церковників

* Романова Оксана Олексіївна – канд. іст. наук, мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: oخانar@inbox.ru

у сприйнятті «чуда» мали б збігатися із синодальними. Відтак ітиметься власне про протонародну побожність, а не думки із цього приводу місцевих архієреїв³.

Судячи з наявного матеріалу, протягом XVIII ст. на теренах Київської митрополії «проявилось» шість «чудотворних» ікон (принаймні така їх кількість привернула увагу церковних властей). Це ікона Богоматері Володимирської в Києво-Межигірському монастирі, точніше у с.Жуляни на Правобережжі, яку в 1759 р. привіз до цього монастиря «з полської області» монах Саватій⁴, та ікона святителя Миколая у с.Лазорки⁵, культ якої почав складатись ще наприкінці XVII ст. і безперешкодно функціонував на рівні місцевої святині до 1760-х рр., коли неосвідченою іконою зацікавився Синод. У 1745 р. Київська духовна консисторія (далі – КДК) розслідувала справу про народний культ ікони святителя Миколая, виставленої біля джерела неподалік від с.Переорки відомства Києво-Подільської хрестової намістії⁶. А в 1771–1772 рр. у ході слідства, яке проводилося в Лубенській протопопії про причину появи привісів біля ікони Богоматері у соборній лубенській церкві Різдва Богородиці, відкрився ще один народний культ місцевопошанованої, але неосвідченої ікони⁷. Усі чотири ікони⁸ не були офіційно визнані як «чудотворні».

Від 1766 р. маємо донесення протопопа зінківського й опошнянського про вшанування ікони Богоматері у церкві святого великомученика Георгія у с.Бобровинці⁹, щоправда, матеріали слідства по цій справі не збереглися¹⁰. Із рапорту протопопа Молчановського (1774 р.) дізнаємося про «суевєрие» в м.Кролевеці – ушанування місцевим людом тамтешньої ікони Богоматері як «чудотворної», культ якої особливо відзначався, за підтримки місцевого духовництва, «на новолуніє»¹¹.

Ще одна «чудотворна» ікона, що «проявилась» у Чернігові близько 1688 р.¹², незважаючи на свою широку славу як «зцілююча» та «воскрешаюча», а також підтримку в особі чернігівського єпископа, також не була визнана Синодом «чудодійною»¹³.

Збереглися відомості про обретіння священиком Святопокровської церкви в м.Охтирці образу Пресвятої Богородиці (1739 р.)¹⁴ та уривок зі слідчої справи (1768 р.), що провадилася по промеморії Білгородської духовної консисторії в КДК про «чудесне прозріння» вдови Марії Дукліної, колишньої жительки м.Глухова, після того, як вона дала обітницю йти на поклоніння до згаданої «чудотворної» ікони Богоматері в Охтирку¹⁵. До речі, охтирська ікона Божої Матері – це єдина «чудодійна» ікона, що проявилася на території підросійської України у XVIII ст. і була в 1751 р. офіційно визнана Синодом (щоправда, після визнання її такою імператрицею Єлизаветою Петрівною)¹⁶.

У 1769 р. КДК розслідувала справу про явлення вві сні жителю с.Невеликине Іванові Небезину (росіянину) ікони Богоматері Київської, по яку він збирався йти до Москви¹⁷. Яка саме київська ікона йому явилася, так і залишилося загадкою як для слідчих у цій справі, так і для нас.

До цієї групи джерел віднесемо також розслідувану КДК в 1756 р. справу про «цілющий» камінь у священика с.Ковалюв Миргородської протопопії Івана Петрова, який, за легендою, був відколотий бродячим монахом від «чудотворного» каменя у Хиландарському монастирі на Афоні¹⁸. Спорідненими з названими є справа про вшанування народом «чудотворної» хорольської криниці у с.Яреськи (1756 р.) на Полтавщині¹⁹.

Звернення до матеріалів слідств щодо освідчення цих ікон («чудес»), гадаємо, дозволить нам побачити деякі специфічні риси народної побожності, притаманні саме жителям Лівобережної України XVIII ст. У контексті названих справ згадаємо також розповіді про «чудесні видіння» турецького підданого етнічного болгарина Богдана Строева²⁰, що являлись йому ще під час його життя в «турецькій області» у с.Кумне (Болгарія). Усі видіння не-

письменного 44-річного шевця Б.Строева становлять для нас опосередкований інтерес, адже вони спонукали його піднятися вгору Дніпром до Києва і заявити про них у київській губернській канцелярії, звідки справа, як духовна, була передана на розгляд до КДК. Видіння відповідають саме болгарським уявленням про святість і чудо, які багато у чому відрізняються від схеми української народної побожності та уявлень про сакральне. Відтак звернення до матеріалів цієї справи дозволить чіткіше відтінити саме українську специфіку.

На даний момент нам невідомо про жоден випадок проявлення і культу «чудотворних» мощей, або вшанування надгробків невідомо/новоявлених святих, на теренах Київської митрополії у XVIII ст., що було характерним для північної частини Російської імперії цього періоду, де, на думку дослідників, бракувало місцевих святинь²¹. Також ми не зустрічали ані спеціальних справ про українських юродивих XVIII ст., ані згадок про якесь їх ушанування народом у контексті інших справ. Термін «юродивий» в українських судових справах подеколи трапляється як синонім до слів «несповна розуму», «божевільний», «бісодержимий»²². До того ж, у нас є дані про визнання деяких осіб ще за їх життя «святими»²³. Але ані баба Оришка з Полтави, яка займалася цілительством і славилась у народі як свята²⁴, ані Саватій, що проповідував «пришестя церкви ерусалимської під землею» і називав себе святим²⁵, не були юродивими в повному сенсі цього слова.

Таку малу кількість новоявлених чудес у XVIII ст. можна пояснити, з одного боку, насиченістю київського православ'я здавна відомими святинями (їх культ ми спеціально не розглядатимемо), а, з іншого, досить лояльним ставленням церкви (особливо нижчої ієрархії) до подібних проявів народної побожності²⁶. Саме тому культу місцевих святинь могли залишатись поза увагою церковної верхівки. Свідченням такої версії пояснення скромного переліку новоявлених «чудотворних» ікон на території Київської митрополії у XVIII ст. є побічні згадки у джерелах про нефіксовані Синодом народні поклоніння «чудодійним» іконам²⁷ та «цілющим» криницям²⁸. Не слід забувати також і про синодальну заборону поклоніння неосвідченим «чудесам». Проте якби цей важіль був основним, то за умови відсутності визнаних Синодом чудес, в архівах мали б зберегтись справи про освідчення, хай навіть і без позитивного результату, новоявлених святинь. Тим більше, що у шести (с.Лазорки, Києво-Межигірський монастир, Лубни, Кролевець²⁹, Чернігів, Охтирка) із восьми³⁰ відомих нам випадків поклоніння неосвідченим «чудотворним» іконам продовжувало існувати по кілька років (у с.Лазорки – навіть не один десяток літ) із відома і під покровительством церковних властей³¹. Для прикладу: три пирятинські протопопи – Андрій Юречко, Максим Федорович і Фома Збриський – почергово веліли лазорському ієреєві Григорієві Стефанову, щоб він *«бываєміє чуда с обстоятельством записывал»*, *«а яко от означенных протопопов никакова в том запрещенья ему, да и об оной иконъ и чудах освидетелствования и слѣдствія не начинано»*³², тому ієрей Григорій і новому протопопові Іллі Максимовичу про те не доповідав. Показово, що останній, який був пирятинським протопопом із 1734 р. (з перервою в 1742–1743 рр.), доніс про виявлену ним неосвідчену «чудотворну» ікону у с.Лазорки лише в 1764 р.³³ Досі він названої ікони і привісів на ній нібито не бачив, і на виконання указу від 1737 р. про огляди благочинь у своїх звітах про наявні у протопопіях «марновірства», напевно, рапортував, що все гаразд.

Култ же «чудотворної» ікони святителя Миколая поблизу с.Переорки сформувався під безпосереднім покровительством ієрея Федора Ситникевича, котрий, судячи із матеріалів справи, був духівником сім'ї Корбіїв, яка, по суті, і створила цей култ. Служі Михайла Корбія – Якову Базаренку, що незадовго

до різдвяних свят захворів на очі (19.XII.1744 р.), наснився сон, в якому невідомий чоловік, за описом дуже схожий на канонічне зображення св.Миколая, звелів купити образ останнього й поставити за селом на хуторі Корбія біля криниці. Яків розповів цей сон своїй пані, а та, переповівши його ієреєві Федорові Ситникевичу, придбала в нього і названу ікону, яку й було встановлено на хресті у хуторі. Цікаво, що ієрей, замість того, щоб спробувати перешкодити такому «суеверию», як того вимагав Духовний регламент 1721 р., таки продав названу ікону, ще й додав від себе, що йому також наснився схожий сон, в якому невідомий чоловік велів йому, аби той продав названу ікону тому, хто її проситиме, і не перечив. Таким чином, ієрей Ф.Ситникевич ніби благословив зародження нового культу³⁴. Парафіяльні ж священики Кирило Чепурківський та Лука Яковлів на допиті в духовному правлінні пояснювали, що нібито вони ні про яку ікону, виставлену за селом біля криниці, не чули, аж допоки їм про те не сказав намісник Роман Лубенський. При цьому, незважаючи на кількарізний наказ намісника поїхати на місце, де «явилась проща», особисто все оглянути, у панотців Кирила та Луки часу для цього не знайшлося (*«он Лука в ть пори за недосужеством своим твоей прощи неосматривал»*). Натомість з їхніх свідчень дізнаємось, що вони, хоча про ікону не чули, але *«по прошенію инспектора дѣтей Михайла Корбіи Василя Новоселского генваря 9 отправилъ онъ Кирилъ молебствіе Бѣи и Николаю* (тут і далі виділення у цитатах – О.Р.) *в хуторъ Корбіном, при которой оная икона стоить в избѣ»*³⁵.

Таке покровительство (чи елементарна недбалість) церковних властей нижчих рівнів спричиняло навіть курйози. Так, під час щорічного огляду благочинь лубенський протопіп помітив біля ікони Пресвятої Богородиці, що зберігалася в лубенській соборній церкві Різдва Богородиці (*«по лъвому боку за крилосом в кіоте состоящей»*³⁶) привіси, а оскільки Духовний регламент, ставлені грамоти для духівництва та ряд імператорських указів зобов'язували протопопа доносити про появу різних «марновірств» в його приході та розслідувати новоявлені «чудеса», то свідомий пастир і поквапився поцікавитись у парафіяльного ієрея – лубенського намісника Івана Богдановича, ким і чому ці привіси привішені до ікони, і чи не зветься ікона в народі «чудотворною»? У відповідь І.Богданович запевнив, що про жодні «чудеса» він не чув, а привіси начепили його прихожани для оздоблення (*«только от горливости и почтенія імени Пресвятыя Бѣи, в кое и храм перстолный оной церкви посвящен»*³⁷). Проте, це не дуже переконало запозваного протопопа, адже привіси мали досить екзотичний, як для прикрас, вигляд: *«Привѣси зъ сребра многіе изображающіе разніе составы корпуса человеческого имѣются, как то головы, глаза, ребра, руки и ноги и протчіе составы»*³⁸. Причому подібні «прикраси» чомусь були на всю церкву лише при названій іконі, яка, до того ж, зберігалася у вітварі (отже, миряни без участі священика не могли самостійно нависити привіси). Навіювали сумніви також *«ежечасто при той іконѣ поемья молебни»*³⁹. При подальшому слідстві з'ясувалося, що ікону таки здавна в народі почитають за «чудотворну», знайшлися і описи чудес від неї⁴⁰. Курйозність же ситуації, окрім уже названих моментів, полягала в тому, що сам І.Богданович був членом слідчої комісії, посланої із КДК у с.Лазорки Пирятинської протопопії для розслідування справи про тамтешню «чудотворну» ікону та причини, чому лазорський ієрей Євстафій упродовж багатьох років не доповідав про «чудодійну» ікону св.Миколая та привіси до неї (також у формі відлитих зі срібла окремих частин людського тіла)⁴¹.

Не один десяток років (понад тридцять) існував культ поклоніння «чудотворній» криниці, що у с.Яреськи Миргородському полку, до якої щоріч-

но на Зелені свята священики околиць церков здійснювали хресні ходи, де освячували воду «августовским чиноположенієм»⁴². Дуже цінним є збережений у цій справі опис самого культу криниці (тобто, обрядових дій, які при ній відбувалися) та протистояння віруючих спробам церкви ліквідувати неосвідчену святиню як «противну Богові».

Характерною рисою середньовічного суспільства був високий рівень набожності (чи то в ортодоксальному, чи у протестантському варіантах), яка принижувала всі сфери суспільного життя⁴³. Відзначено, що роздуми про «правильність» віри та надійний шлях до спасіння набувають особливої актуальності у суспільстві, розщепленому поміж кількома конфесіями (сектами), кожна з яких пропонує свій шлях до мети⁴⁴. У XVIII ст. на території Київської митрополії православ'я, будучи офіційною релігією, не бачило перед собою жодного серйозного конкурента. Проблема розколу (старообрядництва) тут не набула такого масового характеру, як у російських областях імперії, а в повсякденному побуті народ, швидше за все, узагалі не бачив різниці у вірах⁴⁵, і, судячи із наявних у нашому розпорядженні джерел, мало замислювався про потойбічне спасіння. Тому, розслідуючи справи про «чари», «чуда», «марновірства», навіть у судах ніколи не намагалися уточнити ортодоксальність релігійних вірувань людини, перевірити знання основних молитов чи правильність сповідання Символу віри⁴⁶. Навіть підозри щодо розколу чи політичного підтексту чарів, як то бачимо в Росії відповідного періоду, для українського соціуму нехарактерні. Усі «чарівні»/«чудодійні» справи мали тут вузький приватний характер, тому і не викликали такої настороженості з боку як суспільства уцілому, так і церковних діячів зокрема, як то спостерігаємо власне в Росії. Для українських слідчих у справах віри цілком достатньо було посилання на регулярність сповіді, яка виконувала і роль маркера у питаннях релігійної належності⁴⁷.

Наприклад, для монаха Саватія⁴⁸ справою честі було відмовитися від сповіді і причастя у латинян⁴⁹ чи уніатів, що, у його розумінні, межувало зі зміною конфесії⁵⁰ («и он де бискуп (уніатський єпископ із Радомишля – О.Р.) велел ему Савватію принять их вѣру, и исповедаца, и причащатся, за что обѣщал его наградить честію, а он де Савватій сказал тому бискупу, что он веру их непримет и исповедаться и причащатся не станет, и онои де бискуп велел его Савватія битъ розгами...»⁵¹).

Такий «конфесійний патріотизм» Саватія, хоча значною мірою і може бути пояснений простим прагненням виправдати та возвеличити себе перед православним судом, і тим самим хоч якось пом'якшити очікувану кару за грубе порушення монастирського уставу, проте, до деякої міри, підкріплюється його більш нейтральними міркуваннями щодо «правильності» різних конфесій. І навіть якщо і ці роздуми також були лише плодом його фантазій заради виставлення себе в більш вигідному світлі, то все-таки вони до певної міри відображують загальний настрій суспільства – він говорив те, що могло сподобатися судові, тобто було максимально правильним з ортодоксального (офіційного) погляду. Так, відвідавши «чудотворну» ікону в капличці поблизу Радомишля, Саватій подумав «что де неправверные тамо живут, а икона в них явилась чудотворная»⁵² – тож, виходячи з такої логіки, «чудотворна» ікона, тобто Божа Благодать, може зійти лише на правовірних (православних)⁵³. За його ж твердженнями, «чудотворна» ікона, яку він знайшов у с.Жуляни після видіння вві сні⁵⁴, перестала бути такою, щойно офіціал переніс її до сільської уніатської церкви – знову-таки, благодать ніби приписана не стільки до ікони, скільки до конфесії. При цьому «чудотворною» виявилась нова ікона Божої Матері⁵⁵, яку, незадовго до відібрання першого об-

разу з каплички за селом до церкви, Саватій придбав у російських купців і тримав у себе вдома⁵⁶.

Проте односельці Саватія, жителі с.Жуляни, виявилися менш розбірливими в «ортодоксальності» представлених у селі конфесій. Ми бачимо, як одразу після оголошення про «чудесне видіння» Саватія, уже за якихось півроку (із жовтня 1757 р. до Благовіщення (25 березня) 1758 р.) довкола ікони склався цілий культ і була побудована православна капличка. Безумовно, це не сподобалося місцевій владі, тож «офіціал» поспішив поцікавитись у Саватія, чому йому не об'явили про цю ікону і самовільно побудували капличку, а не передали ікону до церкви. На що Саватій відповів, що йому «в явленні було приказано офіциалу не об'являть»⁵⁷. Саватія за зухвальство і непокору властям заарештували, а ікону перенесли, як уже відзначалося, до сільської уніатської церкви. І хоч для Саватія легше було зазнати кари, аніж змінити конфесію, люди без будь-яких вагань перейшли із православної каплички до уніатської церкви, де як і раніше поклонялись іконі. Коли ж з'ясувалося, що перша ікона перестала «творити чудеса», а проявилась інша, у будинку Саватія, яку він згодом знову ж таки переніс до вже існуючої каплички, жителі с.Жуляни та околиць почали активно вшановувати її. При цьому в капличці службу правили спеціально запрошені православні священники із Волощини. Зрозуміло, що це не могло сподобатись офіциалу Немировському, який, приїхавши у с.Жуляни «и бывших в оной каплице іеромонахов из Волощини пришедших отослал, и каплицу с иконою и со всем запечатал, для того де, что тамошнего села Жуленок обывателе унѣятских попов к отправе в оной каплице моленій недопустили, а приняти из Волощини пришедших чернцов іеромонахов»⁵⁸. Офіціал спробував залучити Саватія до унії, а коли той не погодився, то заарештував його. Ікону ж знову перенесли до сільської церкви. І люди навіть не замислюючись, що причиною зруйнування каплички була її православність, спокійно продовжили поклоніння іконі вже в уніатській церкві⁵⁹. По привезенні ж ікони в Києво-Межигірський монастир, жителі с.Жуляни, що «в полской області», продовжували приїздити до цього монастиря на поклоніння іконі⁶⁰. Тож, як бачимо, прості селяни на побутовому рівні навіть не бачили різниці між конфесіями, як і не усвідомлювали чітко своєї конфесійної належності. Для їх віри не важлива конфесія, для них не принциповий об'єкт поклоніння – чи то перша ікона, чи то друга – для них важлива «чудотворність» образу, якій саме вони і поклонялися. Як тільки це «чудо» зникало, як то було у випадку з першою іконою, їхня віра також переносилася на іншу святиню. Ще раз наголосимо, що така конфесійна нерозбірливість селян якимось не узгоджується із «правильною» набожністю освіченого монаха Саватія, у розумінні якого благодать могла зійти лише на православні святині.

Наступний приклад такої ж нерозбірливості населення у християнських конфесіях, їх поклоніння «чуду» і «спецефектам», ми зустрічаємо у справі того ж таки Саватія, але вже через кілька років. Після його приїзду в Києво-Межигірський монастир, неосвідченою іконою зацікавився Синод. І доки тривало слідство, Саватій, уже вкотре удавши юродивого, у ніч на 4 березня 1761 р. втік з-під консисторської варті⁶¹. Наступні відомості про нього зустрічаємо в липні 1763 р., коли до київського митрополита Арсенія Могилянського надіслав листа «полского кievского воеводства наместник офіциал Михаил Примович», в якому повідомляв про чергові безчинства російського підданого Михайла, який називав себе монахом Саватієм, та просив забрати його до свого суду, оскільки той іменував себе ієромонахом. В іншому ж випадку, наголошував офіціал, він передасть Саватія полковому суду⁶². Ви-

кладені у листі неподобства, до яких удавався наш герой, настільки колоритні, що дозволимо собі процитувати їх цілком: «1-е. Что святым себе настолно быть признает; 2-е. Что з Матерію Божією разглаголствуует и о будущих вещах советует; 3-е. Таинства церковные уничтожает и опровергает; 4-е. Иконы стѣх уничтожает и почестъ отдавать запрещает и возбраняет; 5-е. Кто табак или тютюн употребляет есть еретик и хулитель, что церковь іерусалимская имеет прийти по под землю в Брацлавском воеводстве полях Дзюлянских стоя объявлял, чему де означил время, и когда народ многочисленный тым обманувшись на поля Дзюлинскіе на показанный строк вихода церкви іерусалимской с подземель собрался, и предсказаннія церкви не увидел, сказал объявленной обманщик, что некто дорогу перешол с курительною трубкою и для тогоде виход церкви подзмле удержан, и иным баснями будущих вещей проповѣданіем так народ обманул, что позабыв Бѣга и заповеди его во всех случаях к нему прибежали и тысячами собиралися, падали пред ним на землю себе допускать ему Саватію допускали при том же и расколников к себе прибавил и с ними нѣякоесь на вышеписанных полях Дзюленских пред постановленными от себе иконами отправлял набожество, при которм з теми ж расколниками великую зобрал милостиню»⁶³.

Звичайно, протягом вивчення всієї справи, що стосується цього неординарного монаха, закономірно постає питання, чи випадковими були його періодичні юродствування? Суд відхилив ідею про недоумкуватість ченця, і, здається, досить слушно, виходячи з того, що кожен випадок його «в уме помешательства» чомусь траплявся саме тоді, коли Саватію загрожувала небезпека. І як тільки робилися поблажки з огляду на його хворобу – він тікав з-під варті. На суді ж давав хоч щоразу інші, проте цілком логічні свідчення, які жодною мірою не могли нашкодити його авторитету. Відтак він свідомо контролював себе і принципово замовчував усі невігідні для нього моменти власної біографії. І якщо у свідченнях самого Саватія ми можемо запідозрити вигадки і перебільшення в описі масштабів поклоніння іконам (більша половина чудес, записаних до книги, не підтвердилася слідством)⁶⁴, проте сам факт поширення цього культу, побудова за три місяці каплички і масові пожертви грошима (всього 1,5 тис. руб., з яких він близько 0,5 тис. привіз до монастиря – чималенька як на той час сума!)⁶⁵ є додатковим свідченням реальності масового поклоніння «чудодійним» іконам. У випадку ж зі свідченнями М.Примовича причин для недовіри ще менше – він просить допомоги від лиха в особі такого новоявленого «святого».

Отже, внутрішні пошуки сакрального у цьому світі для Саватія нарешті завершилися успіхом – він проголосив себе святим, і народ охоче у це повірив. У його проповідях ми вже відчуваємо великий вплив старообрядництва (засудження тютюну, офіційної церкви). Розкольники, між іншим, діяли разом із Саватієм як священнослужителі. Тож відданість православ'ю дещо похитнулася. Народ, як і раніше, не вникаючи у суть його проповідей і вчення, радо погоджувався бачити у Саватієві святого, «купуючись» на яскраві «спецефекти» на зразок «приходу церкви ерусалимської під землею», чи богослужінь у полі. Для людей не було важливим, чи був він дійсно священиком, чи личить християнинові не поважати ікони і службу Божу, як то проповідував Саватій. Ніхто навіть не замислювався, що стиль життя цього «святого» різко розходився з ученням церкви. Але він обіцяв «чудо» – а це для народу чи не єдиний критерій святості. Згадаємо тут приклад баби Оришки з Полтави⁶⁶, яка ніколи не ходила до церкви, не сповідалася, але славилася в окрузі як свята, оскільки займалася цілительством. Вона по-

своєму робила «чудо», даруючи людям здоров'я, а що перебувала в конфлікті із сільським священиком – це мало кого обходило⁶⁷.

Народ, який зібрався, усупереч забороні місцевого протопопа, на щорічне поклоніння до місцевопошанованої хорольської криниці біля с.Яреськи, відверто ігнорував «увещаніє» спеціально присланих туди для нагляду і недопущення «суеверий» священиків. На спроби останніх перекопати прочан, що їх прихід і поклоніння криниці «*Бѣу противенъ*» люди досить грубо відповідали іереям, докоряючи непошануванням криниці (що в їх розумінні було рівносильним загрози їхньому добробуті – «*якъ свячовали де сію криницю, тогда де и добръ было, и хлебъ де рожувавъ*») і навіть пригрозили побити. При цьому люди заявляли: «*Что хотя де тамо криниць и не будетъ, но и до мѣся де того они всегда ходитъ неперестануть*», «*поки свѣтъ сонца то поти де буду сюда ходти*», «*хочай рачки ползетъ до криниць*»⁶⁸. Показово, що присоромивши священиків за їх відмову, усупереч усталеній традиції, освятити воду у криниці, люди мало переймалися невдоволенням своїми вчинками з боку духовних осіб, зробивши висновок, що попи для вшанування «чудесної» криниці (яка, за легендою, явилася за вказівкою Богоматері) не так уже й необхідні: «*Коли бъ кинувся народъ вичиститъ криницю, та прочитав чистую молитовъ, тобъ случше де якъ попово харамерканка*»⁶⁹. Подібне розрізнення народом церковного і чудесного спостерігаємо і на прикладі пошанування «чудотворної» ікони та криниці у с.Переорки. Коли тамтешній ієрей Лука послав свого пономаря до криниці забрати на приходську церкву гроші та свічі, принесені до виставленої біля криниці ікони, то «*его недопустили жители хутора Корбиного, и сказивали, что пнѣ не велела боли давать*»⁷⁰.

Отже, основу народної побожності становила віра у «чудо». Судячи із судових матеріалів, люди у турботах щоденного життя мало переймалися дотриманням християнських заповідей і спасенними думками⁷¹. Про рівень їхньої побожності можна судити вже хоча б із тогочасних прислів'їв: «*обійшовся, як Сахно в церкве*»⁷²; «*тиснуться, як до дары в церкве, так у корчме тиснуться*»⁷³; «*если голова болит, то в церковь иди*»⁷⁴, – як бачимо, рівень набожності і поваги до офіційної церкви не дуже високий.

Проте коли йшлося про «чудо», ставлення різко змінювалося. Люди радо збиралися у зазначений день і час, аби побачити «явлення» «церкви ерусалимської», звідусіль ішли поклонитися «чудотворній» іконі (прочани до криниці в Яреськах на щорічні поклони приходили за 30–60 верст⁷⁵), навіть викупили із в'язниці свого «святого» Саватія. Словом, жили в очікуванні «чуда», і щойно з'являвся бодай найменший привід його побачити, люди готові були на все. Показово, що більше покладалися на «чудо», яке проявлялося незвичним чином (ікона/святий «явилися» уві сні, ікона «явилася» на дереві, «з'ява» церкви з-під землі), аніж на традиційну, канонічну форму «чуда» як Божої милості від давно визнаної ікони (пор. суми приносів до каплуновської ікони Богородиці й ікони, що проявилася у Саватія (див. прим. 65)). Тут згадаємо приклад Якова Базаренка, який, будучи хворим на очі, тричі впродовж одного дня ходив до різних церков на поклін до тамтешніх святинь, марно сподіваючись отримати миттєве зцілення. Проте до ікони св.Миколая, поставленої ним на хуторі біля криниці, як того вимагав невідомий чоловік із його сну, Яків приходив три дні поспіль, незважаючи на те, що від перших двох візитів жодного полегшення не відчув. Прозрів він лише після вмивання водою із названої криниці вже третього дня, але при описі «чуда» про два попередні, безрезультатні, візити до криниці він не згадав – про них ми дізнаємось зі свідчень інших осіб⁷⁶.

Характерно, що навіть за умови невизнання офіційною церквою народної святині, ліквідації її (забрали ікону до церкви, криницю засипали) люди продовжували вшановувати саме «чудо», а не власне святиню. Ми вже згадували, як жителі с.Жуляни перестали вшановувати «чудотворну» ікону Богоматері, яка, після перенесення її із каплиці за селом до сільської церкви, припинила «творити чудеса». Натомість у с.Переорки, де культ ікони св.Миколая злився із вшануванням криниці, народ продовжував шанувати останню, уважаючи її воду цілющою, навіть після того, як саму ікону забрали з встановленого біля криниці хреста, а хрест зламали⁷⁷. Тож незважаючи на «новизну» культу зазначеної криниці (лише місяць) і первісну її прив'язку саме до церковної святині (ікони св.Миколая), позбавлення «чудотворної криниці» покровительства з боку церкви, народний культ (поклоніння «чуду») продовжував існувати. Подібну ж ситуацію ми спостерігаємо і у с.Яреськи Миргородської протопопії. Після того, як протопіп у липні 1752 р. заборонив місцевим священикам здійснювати традиційні щорічні хресні ходи до хорольської криниці, як то було заведено здавна, народ ще впродовж кількох років (принаймні до 1756 р.) продовжував щорічно збиратись у четвер на Зелені свята біля названої криниці, палити свічки та ладан, вірячи, що її вода – цілюща⁷⁸. У даному випадку відзначимо, що люди, використовуючи церковні атрибутику та символіку (свічі, ладан, молитви і хресні ходи) поклонялися не стільки християнській святині (іконі), скільки «чуду», незалежно від того, чи воно відбувалося під покровительством церкви, чи всупереч йому (заборона з боку духівництва).

Чутка про «чудо» швидко поширювалася округою. Про «чудесне прозріння» Якова Базаренка, яке трапилося на Різдво Христове, уже на другий день знали по всій околиці, а третього дня до «чудодійної» криниці потягнулися прочани⁷⁹. Саватієві знадобилося лише півроку, аби створити культ відразу двох «чудодійних» ікон⁸⁰. Причому характерно, що про «чудодійну силу» ікони (чи іншої святині), від якої «многие исцеление получили», усі говорили взагалі, проте в дійсності при перевірці лише одиниці (малограмотні та неписьменні) підтвердили факт свого зцілення. Із наведених доказів видно всю наївність цієї віри. Так, десятирічна й з дитинства хвороблива дівчинка Уляна визнала, що після третього відвідування монастиря більмо на її очах почало зникати⁸¹, а одна жінка після поклоніння «чудотворній» іконі у Чернігові, отримавши полегшення, уже за кілька днів померла – за висновком синодальних слідчих, це було не «чудо», а «кара Божа за марновірство»⁸². Більшість же людей підтвердили, що, незважаючи на обітницю, приноси та молебні, очікуваного зцілення так і не відбулося⁸³. Проте це не стало перешкодою для поширення в народі чуток про «чудесне зцілення»⁸⁴. Зокрема, як уже згадувалося, ікона Богоматері у с.Бобровинці вважалась за «чудодійну», хоча, як значиться в донесенні місцевого протопопа до КДК, «когда каковы происходили чуда неизвестно»⁸⁵. Вживання води, в якій омивали «цілющий» камінь, за свідченням Єфимії, дружини попа Петрова, який володів ним, «нѣкоим и помагалось, а инимъ и нѣтъ». І все ж жінка продовжувала вважати цей камінець за «чудодійний», пропонуючи «ліки» всім бажаючим⁸⁶. Від ікони св.Миколая у хуторі Корбіїв «прозрів» лише Яків Базаренко, який і засвідчив, що не знає про жодні інші «чудеса» від названої ікони. Але це не перешкодило тому, щоби менше, ніж за місяць («віщий» сон Якову наснився 23 грудня 1744 р., ікону купили і поставили біля криниці 24 грудня, на Різдво Яків прозрів, а 22 січня 1745 р. святиню вже було звідти забрано), довкола ікони і криниці склався цілий культ. Сюди (навіть після вилучення парафіяльним священиком ікони і зламання хреста, на яко-

му вона стояла) продовжували масово сходитися люди, приносячи гроші, свічки, ладан та поширюючи чутки про все нові «чудеса» від названої ікони («прозоріння» Андрія Золотаренка та «неякогось гончара», які, утім, самі не підтвердили власне «зцілені»)⁸⁷.

У справі про «чудодійну» ікону в Києво-Межигірському монастирі, окрім двох уже згадуваних «чудодійних» ікон, які явилися Саватію, фігурує ще кілька таких по інших селах (зокрема, у с.Кочерів, біля Чернобиля⁸⁸), до яких за порадою місцевих жителів, оскільки вони «багатьом уже допомогли», ходив на поклоніння Саватій. Показово, що ієромонах, який жив у скиті неподалік від Кочерева, і, за народними переказами, служив при цій іконі, порекомендував Саватієві заради зцілення йти на Афон, де «*есть чудотворная икона, и имеются благочестивии монастыре, и там де может здоровію і душе спасеніе получить*»⁸⁹, а не до кочерівської ікони⁹⁰. Дяк із церкви поблизу Чернобиля називав лише 2–3 відомі йому «чуда»⁹¹, не уточнюючи, які саме. Та й жоден із монахів Києво-Межигірського монастиря, окрім еклезіарха, який вів «книгу чудес» (причому, записував їх заднім числом і посвідчував зі слів третіх осіб), не підтвердив будь-якого відомого йому факту «чудесного зцілення»⁹².

У чому суть «чудодійного зцілення», зазвичай, не уточнювалося, або ж воно окреслювалося загальними фразами «і з тих пір почало легшати», «одразу не допомогло, але через пару днів» тощо. І все ж «чудо» приписувалося саме візиту чи обітниці здійснити такий у майбутньому до певної «чудодійної» ікони. Для прикладу: вдова Марія Дукліна, яка, за її твердженнями, упродовж 12 років була незрячою, ходила по різних богомільях із найнятою проводиркою вдовою Феодорою. Після чергової сварки з нею Марія вирішила самостійно йти до Охтирки на поклоніння до тамтешньої ікони Богоматері. Пройшовши версту від міста Ніжина, вона раптово прозріла, відтак «чудо» і було приписане «чудодійній» силі названої ікони⁹³.

Чому із маси наявних в певній церкві ікон для обітниці обиралася саме та, а не інша, незрозуміло («і дошло іерею на мысль», аби зцілитися, зробити привіс до ікони св.Миколая)⁹⁴. Перше «чудо», описане у «книзі чудес» у с.Лазорки – це обітниця піти на поклін до ікони св.Миколая у цьому селі та подальше зцілення. Але чому жінка обіцяла йти саме у с.Лазорки і саме до цієї ікони (св. Миколай)⁹⁵ залишається загадкою, хоча, не виключено, що до того моменту («книгу чудес» завів новий ієрей, висвячений на лазорський приход 1704 р., тоді, як ікона вже була давно привезена у село «з польської області» (!)) ця ікона вже встигла набути слави «чудотворної», але новий священик про це ні від кого не чув. Звернімо увагу, як і у випадку з «чудотворною» іконою в Києво-Межигірському монастирі, названа ікона у с.Лазорки також була привезена «з польської області», і, здається, саме в її честь була пізніше побудована у селі церква⁹⁶. Тож названа ікона св.Миколая відразу виділялася на родом із маси інших.

Показово, що у справі про Саватія фігурує шість різних «чудодійних» ікон Божої Матері (у с.Кочерів, у каплиці біля Чернобиля, на Афонській горі, у волоському монастирі та дві, що явились Саватію у с.Жуляни) і жодної іншої⁹⁷. Тут спостерігається певна запрограмованість на сприйняття «чуда» саме в такому вигляді, адже він під час своїх подорожей бачив кілька «чудотворних» ікон Богоматері – тож і йому вві сні явились саме образи Богоматері. Яків же Базаренко, після того, як промив очі водою, принесеною від «Миколи Набережного», того ж дня вві сні побачив невідомого, що за описом дуже нагадував самого Миколая-Чудотворця, який і велів купити ікону св.Миколая⁹⁸.

А.Лавров у своїй праці про народну побожність мешканців Російської імперії XVIII ст. на основі аналізу різних джерел (тогочасні ікони, посвята храмів, замовляння) склав ієрархію російських найбільш шанованих святих⁹⁹, причому в його списку христологічні сюжети неодмінно займають перше місце. Але такий розклад не є типовим для України. На жаль, ми не маємо записів українських замовлянь XVIII ст.¹⁰⁰ в такому вигляді і кількості, як вони представлені в різного роду «чарівних» зошитах північної частини Російської імперії¹⁰¹. Проте поодинокі замовляння, які зустрічаються в матеріалах судів над чарівниками, дозволяють нам зробити припущення про цілковиту подібність найпопулярніших магічних формул XVIII ст. із відомими дослідникам у записах XIX – поч. XX ст.¹⁰² Характерно, що серед святих Трійця і Христос як подателі зцілення майже не згадуються. Найпопулярнішим персонажем українських замовлянь є Мати Божа. М.Гримич це пояснює тим, що Богоматір – посередник між Богом та людьми, тому до неї частіше звертаються в молитвах, аніж до самого Бога, який не зможе відмовити своїй матері¹⁰³. Подібна ієрархія шанованих народом святих вимагується і при детальному аналізі кількості парафіяльних церков, посвячених тому чи іншому святому. Підрахунки зроблені нами на основі матеріалів по Київській губернії XIX ст.¹⁰⁴, а позаяк імперські закони забороняли відкривати нові церкви, до того ж, більшість із них були побудовані ще у XVIII ст., то подібна розкладка є науково коректною. Загалом було охоплено 1261 культову споруду (храм, церква та приділ в ім'я окремого святого). Із них на честь Покрови Богородиці припадає 224 храми (17,8%), архістратига Михаїла – 181 (14,35%), святителя Миколая – 165 (13,08%), Різдва Богородиці – 102 (8,09%), Успіння Богородиці – 90 (7,13%), Іоанна Богослова – 88 (6,98%), Трійці – 82 (6,5%), Богородиці – 59 + 1 на честь животворного джерела Богородиці і 1 Пречистенська (4,83%), Дмитрія – 65 (5,15%), Преображення Господня, Стрітення та Спаса – 56 (4,4%), Параскеви – 50 (3,9%), Хрестовоздвиження – 38 (3,01%), Георгія – 28 (2,22%), Вознесіння, Воскресіння та Іоанна Предтечі – по 19 храмів (1,5%), Різдва Христова, Іллі, Анни, Петра і Павла – по 13 церков (1,03%), Варвари – 11 (0,87%), Козьми і Даміана – 10 (тут і далі відсотковий показник становить менше 1), Уведення, Усіх Святих, Онуфрія – по 7 храмів, Іоанна Златоуста, апостола Луки та Василія Великого – по 6, на честь Благовіщення – 5 храмів, Св. Духа – 4, Трьох Святих, Андрія – по 3 храми, Сергія – 2, Бориса і Гліба, Катерини, Ольги, Софії, Костянтина, Йосифа Обручника – по 1 храму. Усього пов'язаних з ім'ям Богородиці 477 храмів (37,83%), тоді, як на честь Христових свят припадає 111 храмів (8,8%). Серед 49 згадуваних у цих культових спорудах «чудотворних» ікон, 33 образи Богоматері (із них один латинський), у т.ч. з Ісусом на руках (67,35%), образ розпнутого Спасителя, а перед ним Мати Божа та Іван Хреститель, 11 образів св.Миколая (22,24%), 1 образ Онуфрія та 2 образи Антонія Падуанського із латинських каплиць. Згадаймо, в усіх відомих нам справах про «чудотворні» ікони (окрім с.Лазорки та с.Переорки) йдеться про «чудотворний образ» саме Матері Божої. Тож для України характерним є домінування богородичного культу, що суттєво відрізняється від власне російської ієрархії святих, де на першому місці неодмінно Бог, Трійця¹⁰⁵.

Для порівняння згадаємо «чудесні видіння» болгарина Богдана Строева. Серед ряду досить колоритних описів пекла та раю, боротьби Бога і святих (найчастіше св.Георгій) із дияволом, алегоричних віщувальних про перемогу християнства над «бусурманами», описів безпосереднього спілкування візюнера з Богом чи Ісусом Христом лише один раз згадано Матір Божу і то ніби у другорядній ролі – вона лише дублює дії свого сина, наслідуючи якого, та-

кож запитує, чи вірить Богдан у неї, та дарує йому *«ангела в подобіи живого голуба»*¹⁰⁶.

Наголосимо на характерних рисах, якими можна окреслити «проявлен-ня» нової «чудотворної» ікони (святині). Зазвичай, якщо це ікона, то вона старовинна і вирізняється манерою свого письма (*«лице страшлищное и руки правая благословляющая а лъвая к корпусу приближенная необычно безобразно написанные ... вся оная изображеніем весьма старинним ужасно безобразно самими простими красками богомазно или по обычаю расколничому написана без всякой должной пропорции полуценная до коей прикладити зазорно и почитать нль дочего»*¹⁰⁷; *«устроенна каплиця, и в ней древь ной крестъ поставленъ, з написаніемъ з единой стороны распятіе Хрѣстово, а з дрѣгой Бгоявленіе, самимъ крайнъ неискъснимъ майстерствомъ»*¹⁰⁸; *«упомянутая икона, бывшая намъ сная Богородичная ... поелику оне искусно написанни»*¹⁰⁹; *«сыскал он попъ старого великороссийского письма икону»*¹¹⁰).

Наступне, як уже відзначалося, це незвичність появи майбутньої святині в даній окрузі. Вода у полі біля Яресьок з'явилася *«не в обычном мѣстѣ на горѣ»*. Ікону найчастіше привозили звідкись (як правило, із «польської області»), або ж її купували візйонери, спонукані містичним поривом (було «видіння» вві сні з наказом купити першу-ліпшу ікону св.Миколая)¹¹¹, у результаті чого отримували зцілення від давньої хвороби (найперше «чудо»)¹¹². Причому всі подальші «чудеса» повторювали цю модель: водою з криниці біля ікони св.Миколая в Корбійному хуторі вмивалися, аби прозріти; до лазорської та лубенської ікон чіпляли дорожочні привіси, які зображували хворі частини тіла (т.зв. вотивні привіси) й отримували зцілення, а ікона в Мезигірському монастирі творила «чудеса» після обітниць її відвідати (свого роду договір зі святинею: «я – тобі, а ти – мені»)¹¹³. Завершальним етапом у формуванні культу новоявленої «чудотворної» ікони було встановлення її за межами традиційного храму: у полі, на горі, біля криниці, зведення каплички, а також посвята їй (саме іконі, а не зображеному на ній святому!) певних молитов, тропарів, кондака¹¹⁴. Причому перенесення такої ікони до місцевого храму в народній свідомості нерідко прирівнювалося до втрати нею «чудодійної» сили. Зауважимо також, що при освідченні чудес люди, як правило, наголошували, що вони перед цим ходили на поклін до давно визнаних святинь, але безрезультатно, і лише новоявлена ікона (святиня) допомогла.

У цьому контексті відзначимо, що в основі такої побожності був саме культ ікони, а не святого: *«Нас де не сая икона, которая в церквь, но которая в келіи старчой стоит, тая печет и гонит»*¹¹⁵. Наголосимо, що тут описується страх демонів саме перед силою ікони, а не Матері Божої¹¹⁶. Люди давали обітницю зазвичай поклонитись саме певній іконі¹¹⁷, а не святому: *«Исцелил мене ваш лазорский святитель Христов отецъ Николай»*; *«Ото ж мене ваш лазорскій святитель Николай спас»*; *«Призовет в помощь угодника Сѣтого Николая на икон его в церквь лазорской изображенно-го...»*¹¹⁸. У даному випадку показово є також локалізація святих, які радше «прив'язувалися» до конкретної місцевості, а не до загальнохристиянських культів¹¹⁹. Подібне «множення» святих у народному сприйнятті вже відзначали науковці¹²⁰. Зокрема, воно є типовим для замовлянь (*«Ишла Пречиста: одна з Києва, друга з Чернігова, третя з Ніжина...»*¹²¹), що зайвий раз підтверджує тезу про неусвідомлення масою населення основних релігійних догматів та домінування інтуїтивного відчуття надприродності і незбагненності божества, яке не можна осягнути розумом, але можна відчути через «чудо», ставши причетним до нього завдяки виконанню певних формальних обрядів (молитов, обітниць, приносів до ікони)¹²², та прагнення наблизити це боже-

ство до себе через підміну загальнохристиянських культів святих місцевими кльцтами «чудодійних» ікон¹²³, що межувало з ідолопоклонством (згадаймо неодноразово засуджуваний Синодом народний звичай називати ікони «Богами»¹²⁴). За твердженням О.Смілянської: «У народній релігійній свідомості абстрактне поняття «божество» усвідомлювалося цілком матеріально, перш за все утіленим в іконі»¹²⁵.

Історики відзначають, що «чудеса “являлись” людям там, де виникала сприятлива для цього атмосфера, складався відповідний настрій очікування “чуда”, обумовлений соціальними, політичними, економічними чи культурними факторами»¹²⁶. Тож у нашому випадку ми можемо констатувати відкритість українського суспільства XVIII ст. для сприйняття «чуда», яку не міг викоринити навіть скепсис із цього приводу державної влади, що запроваджувала досить суворі санкції за розголошення неосвідчених «чудес»¹²⁷. Тобто, ми спостерігаємо доволі яскравий приклад протистояння традиційної народної побожності з її типово середньовічним вшануванням форми та обряду (не замислюючись про суть), ототожненням божества (святих) з їх символічним зображенням чи навіть просто «чудом», із просвіченою культурою церковної еліти, релігійні почуття якої тяжіли до осмисленого й усвідомленого благочестя (спілкування з Богом не через символ, а як внутрішнє сприйняття віруючим).

Принагідно зауважимо, що описане нами «народне православ'я» принципово різниться від поглядів церковної еліти. Судячи з наявних у нашому розпорядженні джерел, тогочасні заможні прошарки (перш за все козацька старшина), як і рядове духівництво, сповідували саме такі погляди. Показовим у цьому плані є дієва участь у формуванні культу ікони св.Миколая у с.Переорки дружини пана Корбія – Тетяни та киево-подільського священика Федора Ситникевича. Сам Михайло Корбій зайняв подвійну позицію. З одного боку, він, знаючи про «чудесний» сон свого слуги, сприяв (пославши власних підданих Василя й Устима) встановленню біля криниці хреста, і, здається, навіть обіцяв звести там каплицю (хоча на слідстві заперечував це). З іншого ж боку, чудово розуміючи протизаконність подібного культу, він поквапився донести про це *«архімандриту Платону да архідіякону Викентію»*, за чією порадою і велів Саві Толоку зняти ікону з хреста, але той побоювся це робити, оскільки *«неведаєт для чего оная ікона тамо поставлена»*¹²⁸.

Натомість дружина Корбія (як видається, неписьменна, принаймні протоколи допиту за неї підписували дякон церкви Миколи Набережного Андрій Осовський та її чоловік Михайло Корбій¹²⁹) зайняла принципово іншу позицію. Почувши про «чудесний» сон Якова, вона сприяла поширенню чуток про нього всією округою (хоча на допиті запевняла, що нікому про «чудо» прозріння Якова не розповідала), додавши до них деякі уточнення, що посилили містичність збігу снів Якова та ієрея. Пані Корбіїна сама купила ікону й віддала її Якову, звелівши йому збирати принесені людьми до криниці свічі, ладан, гроші, аби було з чого зробити на ікону оклад. Вона охоче розповідала комісії, яка приїхала освідчити новоявлену ікону, про «чудесне» зцілення свого підданого, а також ще кількох осіб¹³⁰. Складається враження, що вона сама настільки перейнялась вірою в можливість новоявленого «чуда» (чи формування відповідного культу), що навіть забула (чи взагалі не знала?) про синодальну заборону поширювати чутки про несвідчені «чудеса». Священик же Ф.Ситникевич, судячи із матеріалів слідства, на перших порах прихильно поставився до звістки про «чудесний» сон Якова, тим більше, що він перегукувався із його власним сном щодо продажу названої ікони. Тому ієрей Федір, як дізнаємось із його власних свідчень, даних на допи-

ті 23 січня 1745 р. в Київ-Подільській хрестовій намістії, які, між іншим, відсутні як у свідченнях інших осіб, так і у зроблених на їх основі двох редакціях екстрактів, сам запропонував купити в нього ікону св.Миколая, яка була намальована його учнем Яковом Шишеренком для продажу¹³¹, і, віддаючи, говорив Якову: *«Есть де у мене святый Николай, отпускаю тебе, будешь мати себе за патрона»*¹³².

У ході слідства, відчуваючи, що така його поблажливість до народних вірувань не схвалюється вищою церковною ієрархією, і чудово розуміючи, що йому з Я.Базаренком не вдасться переконати церковну владу у «чудотворній» силі названої ікони св.Миколая та вже згаданих «видінь», Ф.Ситникович змінив свою позицію. На допиті в канцелярії київського митрополита 11 грудня 1745 р. ієрей запевняв, що хоча йому й наснився сон, в якому невідомий чоловік велів продати ікону св.Миколая тому, хто її проситиме, але *«снился оной сонъ ему Ситнъ кевичу потому, что онъ самъ иконы дѣлаетъ и мыслить, чтобъ вскорѣ ихъ продать, и онъ того сна неменялъ себѣ, что онъ от Бога, и за святость не признавалъ, и его не признаетъ»*¹³³. Тож, як бачимо, фіксована джерелами певна відособленість освічених/знатних осіб (у т.ч. і нижчого духівництва) з їх розумінням сакрального від народних проявів побожності є швидше за все спробою «вигородити» себе із досить комфортної ситуації, тоді, як неграмотні люди навіть не усвідомлювали всю «слизькість» свого становища, і щиросердно розповідали найдрібніші деталі про «чудо» та обставини його проявлення. Показово, що на первісному допиті їх свідчення збігалися, але на очній ставці багато хто змінював свою позицію відповідно до показань їхніх господарів. Також в остаточній редакції екстракту цієї справи, який передавався слідчою комісією на розгляд митрополита та КДК, ряд дуже характерних дрібниць, які могли бути використані не на користь подружжя Корбіїв та ієрея Ф.Ситниковича, були опущені. Відтак, гадаємо, можна зробити висновок, що хоча знатні особи і могли більш чітко усвідомити неканонічність та протизаконність такої форми релігійності, проте внутрішньо вони її цілком поділяли.

Не менш показовим щодо побожності знатних осіб є їх прагнення причаститись до «чуда». Так, у випадку з «чудотворною» іконою у с.Лазорки кидається в очі повторюваність осіб, які, згідно з «книгою чудес», що трапились від ікони св.Миколая, відчули на собі «чудо». До того ж, великий процент між ними (всього, якщо не враховувати повтори та записи під одним номером кількох «чудес», у цій книзі їх згадано 24) становлять саме представники соціальної еліти (полковник, сотник та члени їх сімей – 13 випадків (54%), причому 4 із них трапились у сім'ї бунчукового товариша Александровича, 4 – у родині козацького старшини Родзянка, 2 – із рідними лубенського полковника Дмитрашка) та духівництва (8 чудес (33%), із них 3 припадає на лазорського священника і його сім'ю, 1 «чудо» трапилось із лазорським дячком, 4 – із духовними особами та членами їх сімей з інших приходів).

Люди відносили до «чудес» сон чи такі незрозумілі речі, як *«ощутила во устѣх своих всякій смак предивній»*¹³⁴, що наводить на думку про бажання принаймні поширити чутку про «чудо», і, таким чином, прославити себе як людину з особливою благодаттю (згадаймо часті повтори «чуда» в одній сім'ї).

Неоціненною пам'яткою, яка свідчить про осмислення «чуда» як Божої благодаті та його значення у житті освіченої людини XVIII ст., є опис «чуда» зцілення хворого пальця, що трапилось із військовим товаришем Михайлом Косинським після поклоніння лубенській іконі Богоматері, складений ним самим *«въ незабвенную память потомственного времени»*¹³⁵. Досить обізнаний із церковними догматами й, напевне, синодальними заборонами роз-

голошення фальшивих «чудес», М.Косинський своє раптове зцілення тлумачив як виконання покладеної на нього місії прославляння Божої величі, чому й підкреслював, що «чудодіє» в названій іконі сила Пресвятої Богородиці (а не сама ікона як така!). Характерно, що написав він свій «Опис чуда» для пам'яті нащадків через досить тривалий час після самого зцілення (яке трапилось ще за життя вже покійного на час написання ієрея Якова Михайлова), тоді, коли вища церковна влада намагалася з'ясувати причини появи при названій іконі привісів¹³⁶. Одрозумівши ж по зціленню він усно оголосив про «чудо» тодішньому ієреєві з проханням записати його, а сам зробив привіс до ікони, «*изображающей болную руку мою*»¹³⁷. Подібний вчинок свідчить що побожність М.Косинського цілком вписується у традиційні схеми народного пошанування конкретної «чудодійної» ікони, а не сили, «*чудодѣйствующия в той иконѣ*» Богородиці. Наголос же у складеному ним описі «чуда зцілення хворого пальця» на вшануванні саме Богородиці (а не ікони), очевидно, був зроблений на догоду церковним властям, які не схвалювали розголошення нових «чудес».

Характерним також є вживана назва новоявленої святині, яка творить «чудеса» – «проща»¹³⁸, що деякі дослідники схильні виводити від слів «прощати гріхи». Це, з одного боку, підкреслює давню традицію (яка станом на XVIII ст. уже чітко і не усвідомлювалася) прив'язки хвороби до певного гріха¹³⁹. А, з іншого, особа, яка отримала таке зцілення, уважалася «прощеною» в Бога, богобраною, безгрішною. Тому люди і прагнули наголосити на своєму «чудесному» зціленні, підкреслюючи, що їхні вороги, на відміну від них, були покарані (приклад сліпої Марії Дукліної, яка гордо об'явила про смерть своєї лихої провирки, тоді, як сама вона нібито прозріла «чудесним» чином¹⁴⁰).

Підсумовуючи викладене вище, слід наголосити, що народна побожність українського соціуму XVIII ст. трималася не стільки на класичних догматах християнства (православ'я), яке навряд чи прості люди могли чітко відокремити від інших конфесій, скільки на пошуку «чуда» та підміні загальнохристиянських культів святих місцевими кльотами «чудодійних» ікон, ототожнюваних із божеством. Причому культ останніх чітко відокремлювався від загальнохристиянських догматів («чудодійна» ікона у церкві не допомагає, а ікона в капличці за селом творить «чудо»). Тож поклоніння «чудодійним» іконам, криницям та іншим предметам ґрунтувалося на традиційній схемі пошанування загальнохристиянських святинь, але без відведення у цьому культі провідного місця церкві. Народні кльоти могли складатися під покровительством місцевої церковної ієрархії, а могли існувати і всупереч їй, і це зовсім не применшувало їх «святості» в очах віруючих.

Ознакою праведності, «обраності» індивіда вважалася його причетність до «чуда» як вищого прояву «благодаті». Відзначається прагнення тогочасних віруючих будь-які незвичні події пояснити як «чудесні» знамення, послані ним. Самі ж описи «чудес» стають усе більш невизначеними порівняно із минулими століттями. Нерідко прояви «чудес» підмінювалися чутками про такі або сподіваннями на можливе «чудо». Усе, що обіцяло принести «чудо», уважалася священним, і навпаки. Як тільки «чудо» зникало, пошанування святині також слабшало. Чим незвичніші прояви «чуда», тим більша віра.

Побожність знати, як і рядового духівництва, по суті своїй не відрізнялася від протонародної моделі, а зазначені відмінності пояснюються радше усвідомленням протизаконності подібних проявів віри, аніж принциповою різницею у ставленні до місцевопошановуваних святинь. Релігійність українського суспільства XVIII ст. характеризується значним домінуванням богородичного культу над христологічним, відсутністю політичного підтексту в різних відхиленнях від канонічних норм благочестя, що виокремлює її із за-

гальноросійської моделі. Православна церква в умовах відсутності реальної загрози її місцю у суспільній свідомості навіть не намагалася приділяти увагу з'ясуванню чистоти віри і доволі поблажливо ставилася до подібних проявів народної побожності.

¹ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания (далі – ПСПР). – Т.ІІ. – Санкт-Петербург, 1872. – С.18–19 (№364), 65 (№423), 61 (№419), 246 (№596).

² Бенешевич В.Н. Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русского, кончая временем Петра Великого. – Вып.2. – Петроград, 1914. – С.163–165; ПСПР. – Т.ІІ: 1722 г. – №557. – С.202; Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.160. – №493. – С.28–29.

³ Хоча на момент приєднання Київської митрополії до Московського патріархату між київським і московським православ'ям й існували певні розбіжності в догматичній та обрядовій сферах, що навіть породжувало жваві дискусії у вищих церковних колах впродовж всього XVII ст. (див.: *Опарина Т.* Иван Наседка и полемическое богословие Киевской митрополии. – Новосибирск, 1998; *Шляпкин И.А.* Св.Димитрий Ростовский и его время (1651–1708 г.). – Санкт-Петербург, 1891), але згодом ця упевненість московської церкви щодо київського православ'я зникла. Принаймні після 1720-х рр. ми ще якийсь час зустрічаємо приклади усвідомлення окремішності Київської митрополії, але вже немає підозр у «неканонічності» тутешнього православ'я.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3266, 3736, 3745; Оп.1024. – Од.зб.1164, 1348.

⁵ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.3661.

⁶ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.411, 504.

⁷ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.4234. – Арк.8–27 зв.

⁸ Саме культ цих чотирьох ікон цілком сформувався, набувши довершеного вигляду в досліджуваний період. До того ж, матеріали слідств щодо них найповніше представлені у джерелах.

⁹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1713. – Арк.1–1 зв.

¹⁰ Ми навіть можемо зробити припущення, що, можливо, і слідства як такого не проводилося, адже на рапорті про це «суевєріє» стоїть єдина помітка, зроблена у КДК: «*Записав и предложа к докладу, сообщитъ к таковымъ же докладомъ*» (Там само. – Арк.1), тобто приєднати до рапортів з інших духовних правлінь про відсутність у приходах «марновірств».

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.2279. – Арк.1–6 зв.

¹² Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. В.Станіславський. – Т.І. – К., 2002. – С.283.

¹³ ПСПР. – Т.ІV: 1724–1725 гг. – Санкт-Петербург, 1876. – С.168 (№1323, 15.06.1724 р.); Т. V: 1725–1727 гг. – Санкт-Петербург, 1881. – С.168 (№1639, 25.08.1725 р.).

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф.1975. – Оп.1. – Од.зб.3. – 1743 р. – 2 арк.

¹⁵ Там само. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1768. – Арк.1–40.

¹⁶ *Шерегада Н.* Ахтырская икона Божией матери (к 250-летию со дня проявления) // Журнал Московской патриархии. – 1989. – №7. – С.16–17; *Кізлова А.А.* Побутування шанованих святинь у монастирях старого Києва і Києво-Подолу (середина XVIII – середина XIX ст.) // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – Вип.19. – К., 2007. – С.65; *Едлинский М.* Чудотворные иконы Нерукотворного Спаса, Божией Матери и святые угодники Божии, за помощью к которым прибегают народ наш в различных болезнях и житейских нуждах // *Едлинский М., Едлинский Г.* Любящее Господа сердце. Труды. Проповеди. Воспоминания. – К., 2004. – С.45–46.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1932.

¹⁸ Там само. – Од.зб.984.

¹⁹ Там само. – Од.зб.983.

²⁰ Там само. – Од.зб.559.

²¹ *Лавров А.С.* Колдовство и религия в России. 1700–1740 гг. – Москва, 2000. – С.208–209; *Levin E.* False miracles and unattested dead bodies: Investigations into popular cults in early modern Russia // Religion and the early modern state: views from China, Russia and the West / Ed. by J.D.Tracy, M.Ragnow. – Cambridge University Press, 2004. – P.253–283.

²² ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.40 зв., 42 зв. («з божьего ли допущения или сам от себе притворно начал *юродствовать*, так ни до кого не говорил, и *имгвшаюся на нем одежду было дерет и находился как бы в иступлении ума*»).

²³ За А.Лавровим, народна побожність була орієнтована не на «благочестиве життя», а на «посмертні чудеса» (Лаєров А.С. Колдовство и религия в России. – С.217).

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2052. – Арк.1.

²⁵ Там само. – Од.зб.3736. – Арк.75.

²⁶ У цьому контексті доречно згадати рукописну примітку, зроблену невідомим автором кінця XVII ст. на берегах книги «*Мир человека з Богом*» – проти статті «*Аще бы проповдали ложная кая чудеса*» приписано: «*У неуков попув того много*» (Н.П. Рукописные заметки на полях книги «Миръ человека съ Богомъ» Иннокентия Гизеля, киевской печати 1669 г. // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №1. – С.153).

²⁷ Серед таких можна назвати «чудодійні» ікони у с.Фастовець (Ніжинський полк), с.Іржавець (Київський полк) (ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Од.зб.10935. – 1751 р. – Арк.2). У лютому 1743 р. дружина генерального хорунжого Миколи Ханенка разом із дружиною Федора Корецького «*ездила до Стародуба к образу балкинскому*» (Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка. 1727–1753 гг. – К., 1884. – С.192).

²⁸ Принаймні у XIX ст. відомі приклади вшанування народом давніх культів «чудодійних» криниць (див.: *Левицкий О. Необыкновенная ярмарка // Киевская старина. – 1883. – Т.7. – №9/10. – С.301–309; Целебные воды в Константинограде // Там же. – 1886. – Т.16. – №10. – С.402–403*).

²⁹ Невідомо, як давно функціонував культ ікони в м.Кролевець, хоча видається, що він досить давній. Перший відомий нам рапорт тамтешнього протопопа про цю ікону датується 1774 р. Проте, навіть за десять років, у 1784 р., як дізнаємось із рапорту Кролевецького духовного правління, культ цієї ікони продовжував безперешкодно функціонувати (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.2279. – Арк.1; Оп.1043. – Од.зб.94. – Арк.58).

³⁰ У випадку із «чудотворною» іконою у с.Бобровинці ми не знаємо, як давно склався її культ і наскільки поширеним він був. Ікона вважалася «чудотворною», проте які саме «чудеса» йшли від неї – невідомо. Можемо припустити, що тут ми маємо справу із зародженням нового культу, який, проте, було припинено ще у зародку (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1713).

³¹ Наведемо приклад зі справи про «цілющий» камінець у священика Івана Петрова. Вона була розпочата за поданням іншого священика тієї ж (Святомихайлівської у с.Ковалюв) церкви Григорія Саражиновича з вимогою покарати Івана Петрова за «суевєрие» (20.XII.1755 р.). У липні 1757 р., не відкладаючи справу у «довгу шухляду», «утвердившись» лише на свідчення ієрея І.Петрова та його дружини Євфимії, КДК ухвалила рішення, що оскільки священик та його дружина, як видно з їхніх свідчень, не «*ради прибытку своего или суетной ради славы тотъ каменецъ цглителнымъ болзней какихъ по нъкоему суевєрію огласилъ, или на волшебство употреблялъ, но по единой своей простоте тот каменецъ за святиню нъкуюсь почитая, увгърившись на ргъчахъ означенного іеромонаха*», тому він і «*сужденію в сил святыхъ отецъ правилъ и высокомонаршихъ указовъ не подлежитъ*». Сам же камінець, аби він не служив приводом для різних «суевєрій», було рекомендовано вкинути у Дніпро (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.984. – Арк.5–5 зв.).

³² ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3661. – Арк.54.

³³ Там само. – Арк.1.

³⁴ Як свідчив Яків, ієрей Ф.Ситникевич, розпитавши Базаренка про його сон і оглянувши очі, говорив: «*И мнѣ де Іаков про тебе сон снился... есть де у мене стый Николай, отпуцаю тебя, будешь мати себ его за патрона, и оную ікону тот священникъ прислалъ человеком своимъ*» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.411. – Арк.28 зв.). Цікава деталь: слова ієрея чомусь були опущені при складанні екстракту з цієї справи, де лише переповідав у всіх дрібницях сон Ф.Ситникевича (див.: Там само. – Од.зб.504. – Арк.4 зв.).

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.411. – Арк.20 зв., 22.

³⁶ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.4234. – Арк.10.

³⁷ Там само. – Од.зб.4234. – Арк.19.

³⁸ Там само. – Од.зб.4234. – Арк.10. Так звані «вотивні привіси», тобто зображення частин тіла, що були зціленими, або на зцілення яких дарувальник сподівався у майбутньому, є типовими для вшанування саме «чудотворних» святинь. За наведеними А.Кізловою даними, серед 3944 привісів, зроблених на початку XIX ст. віруючими до мощей св.Варвари в київському Михайлівському Золотоверхому монастирі, було 184 (4,66%) хрестики, 3542 (89,80%) зображення різних частин тіла (вотивні привіси) та 223 (5,65%) інші прикраси (Кізлова А. Шанування мощей св. вміц. Варвари у середині XVII – середині XIX ст.: соціальний аспект // Просемінарії. Медієвістика, історія церкви, науки та культури. – Вип.6. – К., 2007. – С.311). Примітно, що серед привісів, зроблених на початку XVIII ст. до каплуновської ікони Богородиці, домінують монети (ЦДІАК України. – Ф.2009. – Оп.1. – Од.зб.72. – Арк.36–38). Вотивні ж привіси тут є порівняно рідкісними, що наводить на думку про поширення такого типу привісів саме у другій половині XVIII – на поч. XIX ст.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.4234. – Арк.21 зв.

⁴⁰ Там само. – Од.зб.4234. – Арк.27.

⁴¹ Там само. – Од.зб.3661. – Арк.130–142.

⁴² Там само. – Оп.1024. – Од.зб.504. – Арк.3.

⁴³ Гуревич А.Я. Средневековый мир. Культура безмолвствующего большинства. – Москва, 1990.

⁴⁴ Ле Руа Ладюри Э. Монтаню, окситанская деревня (1294–1324) / Пер. с фр. – Екатеринбург, 2001. – С.372.

⁴⁵ «Є підстави ... твердити, що для окремих осіб (?) конфесійна належність до кінця не усвідомлювалася та глибоко не переживалася», – зазначає М.Яременко, наводячи ряд прикладів, що яскраво підтверджують цю тезу (див.: Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – К., 2007. – С.56, 63, 68–69).

⁴⁶ Для прикладу, київський купець Єгорій Павлов, син Кучина, якого в 1751 р. через багаторічні пропуски сповіді у парафіяльного священника запідозрили в розколі, у КДК клятвою заявив, що він «истинный святыя православныя церкви син, а не расколник, понеже верую несумѣнно так, як святая православная исповѣдует церковь» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.147. – Од.зб.41. – 1752 р. – Арк.5). Як бачимо, він наголошує, що вірить так, як вчить православна церква, хоча сам Символ віри, як доказ її правильності, Є.Павлов не зачитує. Згадаймо, що 1722 р. Синод розробив спеціальну форму присяги для підозрюваних у розколі осіб, яка передбачала більш детальну перевірку знання православних догматів (ПСПр. – Т.ІІ. – №877).

⁴⁷ Для прикладу, київська міщанка Домнікія, незважаючи на свої заняття магічною практикою, наголошувала, що вона православна і регулярно сповідується (ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Од.зб.1539. – Арк.7). Показовими у цьому плані є свідчення, дані в Білгородському духовному правлінні жителями с.Лозове, запідозреними у розколі. Усі вони наголошували, що «ми в церковь Бжю ходимо, и в духовныхъ своихъ отцовъ исповдуемъ, и святыхъ таинъ приобщаемъ, и крестъ на себе изображаемъ Троеперстный, а не двоперстный, а расколничества и суеверія никакого неимемъ». При цьому один із них, Клим Москаленко, «оградил себе двоперснымъ сложением» (ЦДІАК України. – Ф.1981. – Оп.1. – Од.зб.77. – Арк.1–1 зв.).

⁴⁸ Ми ще неодноразово звертатимемося до справи цього монаха Києво-Межигірського монастиря. Наприкінці 1750-х рр. він перебував під слідством у Київській духовній консисторії за самовільні відлучки із монастиря, багаторічні мандри «польською областю» та привезення звідти, за його твердженням, «чудотворної» ікони, яку, щоправда, Синод такою не визнав. Принаймні у списку святинь Києво-Межигірського монастиря середини XIX ст. вона не значиться (див.: Похилевич Л. Сказание о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. – К., 1864. – С.5–7; Тарасов О.Ю. Икона и благочестие. Очерки иконного дела в императорской России. – Москва, 1995. – С.70).

⁴⁹ «В котором де бердичевском кляшторе он Савватий принуждаем был споведаться и причащаться, только он Савватий у них ни споведался, ни причащался, чего ради и содержан был месяцей пять в темнице» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.19).

⁵⁰ Тут не зайвим буде наголосити, що Саватій – людина церковна, яка здатна усвідомити різницю між конфесіями. Натомість відомі приклади, коли люди греко-католицької конфесії по багато років сповідалися у православних храмах, «вминая по

невіжеству своему якобы една віра как греческая, так и римская» (цит. за: Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. – С.68–69).

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.72.

⁵² Там само. – Арк.13 зв.

⁵³ У розумінні старовірів «переправлені» на новий лад ікони переставали бути «чудотворними», втрачаючи «благодать», яка чітко прив'язувалася до «єдино правильної» конфесії (*Тарасов О.Ю.* Ікона и благочестие. Очерки иконного дела в императорской России. – С.147).

⁵⁴ За словами Саватія, він бачив названу ікону в домі Івана Руденка, жителя с.Жуляни, в якого зупинявся під час своїх подорожей. Тоді ж і радив І.Руденкові поставити її в капличці, адже вона буде «чудотворною», а чому він так говорив, Саватій не міг пояснити. Коли ж, після залишення Саватієм названого села, йому вві сні явилась названа ікона, тоді він удруге завітав до хати І.Руденка та розповів йому про «видіння». Той не повірив, але дозволив Саватієві забрати ікону й розповів про все односельцям, які через 2–3 тижні почали масово приходити на поклоніння до цієї ікони, розносячи округою погослос про її «чудодійну» силу. За якихось три місяці довкола ікони склався культ, люди побудували капличку, нанесли багато дарів (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.12–13 зв.).

⁵⁵ Дослідники зауважили, що народ наділяв «чудодійними» властивостями як сам архетип ікони, так і всі його списки (*Красилин М.М.* Иконографический архетип и народное почитание чудотворных образов // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. – С.393). Але в даному випадку ми спостерігаємо дещо інше явище – незважаючи на те, що обидві ікони відтворюють зображення Володимирської Божої Матері, проте «благодать» приписується не стільки «чудодійному» образowi, скільки особі власника ікони. Відомі й інші приклади народного вірування, нібито «чудодійна» сила ікони може бути втрачена при перенесенні її до іншого місця, а також випадки наділення такою силою іншої ікони, яка ставилась на місце вибулої, що можна спостерігати на прикладі культу «чудотворних» ікон Божої Матері з Рудні та Мохнатина (*Карпинский К.* О рудненской чудотворной иконе Божией Матери и о мохнатинском месточтимом списке её // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1907. – №2. – С.45–51; №3. – С.85–89; №5. – С.181–185; №6. – С.218–223; *Воробей Р.* Чудодейні ікони Божої Матері з Рудні (Редьківки) та Мохнатина // Сіверянський літопис. – 1995. – №5. – С.34–35).

⁵⁶ *«Народ же по прежнему имея веру к первой иконе, и неведая о другой ничего, для поклонения приходили к той церкви, в которую тая первая икона инстигатором отдана приходил, и так же разних недужих для исцеления приводил, точию де от той первой икони, в церковь отданной чудодійствие перестало, ибо де приводеили и имевшии духов нечистих. сколкократно стали кричать, сказуя: нас де не сая икона которая в церквь но которая в келіи старчой стоит, тая печет и гонит, то де стого народ вразумевши начал к той иконѣ на кварталѣ имеющих нечистих духов и всяких недужих отвсюду приводит»* (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.6, 17).

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.16.

⁵⁸ Там само. – Арк.18–18 зв.

⁵⁹ Там само. – Арк.47.

⁶⁰ Дослідники вже наголошували на такій характерній рисі побожності унійного люду, як поклоніння православним святиням. Причому ареал паломників, що відвідували православні (найчастіше київські) свята місця був досить широким (див.: *Яременко М.* Київське чернецтво XVIII ст. – С.69).

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.74.

⁶² Там само. – Арк.75.

⁶³ Там само. – Арк.75 зв.

⁶⁴ Там само. – Арк.60–69 зв.

⁶⁵ Якщо порівняти розміри грошових приносів до цієї ікони (1,5 тис. руб. за півроку (жовтень 1767 – березень 1768 рр.)) із приносами до здавна шанованої каплуновської ікони Божої Матері у 1733 та 1734 рр., вражає відносна скромність культу останньої (за 14 місяців – 340 руб. 73 коп. та кілька цінних привісів) порівняно із новоявленою і не освідченою іконою Саватія. Примітно, що суми приносів до каплуновської ікони значно різнилися протягом року. Найбільшими вони були у липні – вересні, коли церква від-

значає основні богородичні свята (у тому числі і храмове свято у с.Каплуни – Різдво Богородиці (8 вересня)). Тоді сума доходів від приносів та молебних грошей коливалась від 30 до 60 руб., натомість в інші місяці вона рідко перевищувала 20 руб. Тож за відповідний період року (жовтень 1733 – березень 1734 рр.) приноси та пожертви на молебні разом становили 39 руб. 62 коп. До того ж, якщо взяти до уваги співвідношення кількості дарувальників та розмір одноразового внеску, то масштаби поклоніння цій іконі виглядають ще скромнішими (наприклад, у листопаді 1733 р. до ікони було зроблено єдиний привіс у розмірі 1 руб. і 10 осіб подали на молебен, із них восьмеро подали по 10 коп., а двоє – по 8 та 20 коп.) (ЦДІАК України. – Ф.2009. – Оп.1. – Од.зб.72. – Арк.61–63 зв.).

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2052. – Арк.1.

⁶⁷ Тогочасна народна релігійність орієнтувалася не на «благочестиве життя», а на «посмертні чудеса» (Лавров А.С. Колдовство и религия в России. – С.217). У даному ж випадку ми можемо говорити не стільки про «посмертні чудеса», скільки про «чудо» взагалі як основу для визнання святості.

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.983. – Арк.4 зв., 5, 8.

⁶⁹ Там само. – Од.зб.983. – Арк.4 зв.

⁷⁰ Там само. – Од.зб.411. – Арк.24.

⁷¹ Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. В.Степанкова. – К., 2007. – С.456–476; Ї ж. Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2007. – С.216–238.

⁷² Зинівіє К. Вірші, приповідки посполиті. – К., 1971. – С.239.

⁷³ Там само. – С.249.

⁷⁴ Там само. – С.263.

⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.983. – Арк.6 зв. – 7 зв.

⁷⁶ Там само. – Од.зб.504. – Арк.4 зв., 6 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк.1.

⁷⁸ Цікаво, що нині на Бутових полях біля м.Яреськи функціонує завод мінеральних вод.

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.504. – Арк.11, 5.

⁸⁰ М.Шпачинський, який, очевидно, користувався синодальним екстрактном справи, помилково називає три «чудодійні» ікони Богоматері, які буцімто «проявились» у монаха Саватія, котрий, за його версією, двічі привозив їх у Межигірський монастир (Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянський и состояние Киевской епархии в его правление (1757–1770 гг.). – К., 1907. – С.281–282).

⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.60.

⁸² ПСПР. – Т.V: 1725–1727 гг. – Санкт-Петербург, 1881. – С.170 (№1639, 25.08.1725 р.).

⁸³ «Токмо же де от той болезни и днесь неосвободился», – свідчив борщагівський сотник Афендик. «Токмо де никакова исцеления не получил», – розчарувався у «чудесній» силі ікони Києво-Братського монастиря ієродиякон, що прикріпив до неї срібну бляшку з двома очима. Києво-подільський житель Кривобік, що приніс до ікони срібні привіси і замовив службу, свідчив: «Однак и поныне того исцеления не получил» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.51–52).

⁸⁴ Якщо зіставити «чудеса», що буцімто трапилися від «чудодійних» ікон у XVIII ст., із такими в попередні віки, то неважко помітити, що «чудеса» XVIII ст. не такі виразні й повчальні (пор. описи: Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI в. // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. – С.510–529; Древнейшая редакция сказания об иконе Владимирской Богоматери // Там же. – С.476–510; Галяттовський І. Небо новое... // Галяттовський І. Ключ розумення. – К., 1985. – С.242–343; Могила П. Київські чуда // Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – К., 1997. – С.257–275).

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1713. – Арк.1 зв.

⁸⁶ Там само. – Од.зб.984. – Арк.2 зв.

⁸⁷ Там само. – Од.зб.504. – Арк.1 зв., 6 зв., 8 зв., 9, 9 зв., 11, 11 зв.

⁸⁸ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.9, 13.

⁸⁹ Там само. – Арк.10 зв.

⁹⁰ «Спеціалізація» святих та їх зображень на «зціленні» від певних хвороб чи допомозі від різних негараздів є характерною рисою християнського благочестя як

західного, так і східного обрядів кінця середньовіччя і початку нового часу (Тарасов О.Ю. *Икона и благочестие*. – С.73–74).

⁹¹ «...объявили, что было чуд две или три, а в чем оменно оные состояли не сказали, и он де, Савватий, ни от кого больше о том обстоятельно не уведомлен и не знает, и при том де оные люди сказывали яко де еще немного чуд было для того де еще от официала к позволенію нет отпави при той иконе чинить» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.13 зв.).

⁹² ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736 («...чтоб же какіе от той богородичной иконы чудотворения когда были и сколько при той иконе и каких привесов было и от кого именно і почему оные подани такжеже кто именно той иконе тропар и кондак зложил... он де іеромонах Кесарій неведает» (арк.25); «...были ль когда какіе чудотворения и получил ли кто от онои иконы исцеление и сколько при той иконе і каких іменно привесов было і от кого оные і почему поданы, он іеромонах Елисей знает не может» (арк.36 зв.); «...были ль же де с той богородичной иконі какіе когда чудотворения и сколько именно і почему и какіе привеси наданы он экононом неведает» (арк.39 зв.); «Чудотворений же от той иконы он Анастасій более не знает кроме де самовидец сему случию что сотник перяславского полку так одержим болезнью, что за приездом своим в киевомежигорскій монастырь принесен на носилках в монастырскую келію где де через три дни пожил сам уже в церковь пришел и к онои иконе приложился. и потому здрав с монастыря в дом свой отехал» (арк.41) (далі зі справи дізнаємося, що названий сотник, незважаючи на своє «чудесне зцілення», «759 году октября 31 д. умре. Зачем он сотник Концевич и недопрашиван» (арк.51 зв.); «...какої ж от той иконы происходили чудотворения и сколько и каких при той иконе привесов было и от кого и для чего привесов... он неведает» (арк.43); «...какое жь де от той богородичной иконы происходили были чудотворения і якіе при той иконе были и от кого и почему наданы привеси он шафар неизвестен и никто ему того не объявлял» (арк.45); «Чудотворения же каковы от той иконы происходили оній еклезіарх Петр по приказу архимандрита Никанора записывал» (арк.38).

⁹³ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3901. – Арк.1 зв.

⁹⁴ Там само. – Од.зб.3661. – Арк.131 зв.

⁹⁵ Помічено, що в деяких регіонах уважались за «чудодійні» всі ікони (або всі ікони Миколая-Чудотворця) (Тарасов О.Ю. *Икона и благочестие*. – С.57). Але чому все-таки люди дають обітницю йти саме до с.Лазорки? Показово, що як у випадку з «чудодійною» іконою у цьому селі, так і у с.Жуляни, перше «чудо» трапилося після відвідин ікони (яка тоді ще не була «чудодійною») жителькою іншого села («з-под Тулчина»), яка чомусь приїхала на поклоніння саме до цієї ікони. Характерно, що хоча, за словами Саватія, Іван Руденко сам не повірив у «чудодійну» силу своєї ікони, але розповів про це односельцям, і ті почали масово приходити на поклоніння до названої ікони. Проте у «книзі чудес», що буцімто трапилися від цього образу, чомусь не значиться жодного жителя с.Жуляни – лише мешканці інших населених пунктів (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.30–33). Таким чином, люди, самі не зустрівшись із «чудом», усе-таки поширювали поголос про «чудодійну» силу ікони.

⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3661. – Арк.3.

⁹⁷ Дослідники вже неодноразово відзначали, що більшість «чудодійних» ікон – це зображення Богоматері (Красилин М.М. *Иконографический архетип и народное почитание чудотворных образов // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*. – С.393).

⁹⁸ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.504. – Арк.4.

⁹⁹ Лавров А.С. *Колдовство и религия в России*. – С.185–202.

¹⁰⁰ Відомі нам тогочасні рукописні «зелійники» акцентували увагу не на замовляннях, як то було характерним для Півночі Російської імперії, а на різного роду корисних порадах, хай навіть із магічним підтекстом (див.: Лікарські та господарські поради XVIII ст. – К., 1984; *Стороженко Н.В.* *Малорусские суеверия, коим мало кто верит, собранные 1776 года // Киевская старина*. – 1892. – Т.36. – С.119–130).

¹⁰¹ Див.: *Сперанский М.Н.* *Рукописные сборники XVIII в.* Материалы для истории русской литературы XVIII в. – Москва, 1963; *Памятники отреченной русской литературы, собранные и изданные Тихомировым*. – Т.2. – Москва, 1863; *Виноградов Н.Н.* *Заговоры, обереги, спасительные молитвы и проч.* // *Живая старина* (Санкт-Петербург). – 1908. – Вып.1/4. – С.1–94; 1909. – Вып.4. – С.1–29.

¹⁰² Див.: *Чубинский П.П.* *Труды этнографическо-статистической экспедиции, снаряженной РГО в западнорусский край: Мат. и исслед.* – Санкт-Петербург, 1872. –

Вып.1; *Ефименко П.* Сборник малорусских заклинаний. – Москва, 1874; *Новицкий Я.* Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине. – Екатеринослав, 1913; *Комаров М.* Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, примовок, загадок і замовлянь. – Одеса, 1890; *Малинка А.* Сборник материалов по малорусскому фольклору. – Чернигов, 1902.

¹⁰³ *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія). – К., 2000. – С.152.

¹⁰⁴ *Похилевич Л.* Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. – К., 1864.

¹⁰⁵ *Лаеров А.С.* Колдовство и религия в России. – С.188–191.

¹⁰⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.559. – Арк.14–23.

¹⁰⁷ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.3661. – Арк.94.

¹⁰⁸ Там само. – Оп.1024. – Од.зб.983. – Арк.4.

¹⁰⁹ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.4234. – Арк.19.

¹¹⁰ Там само. – Ф.1975. – Оп.1. – Од.зб.3. – Арк.1.

¹¹¹ Показово, що в XIX ст., незважаючи на пом'якшення ставлення офіційної церкви до новоявлених «чудес», статус «чудодійної» зазвичай набували не привезені звідкись, а старовинні ікони, що «оновилися» (див.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1023. – Од.зб.28 (1838 р.); Оп.1023. – Од.зб.483 (1893 р.); Оп.1023. – Од.зб.505 (1894 р.)).

¹¹² Як можна судити, подібна модель виникнення «чуда» була типовою і для прихожан уніатської церкви Білорусії у XVIII ст. (*Лісейчыкаў Д.* Культ чудотворных абразоў і змаганне з рэшткамі народных вераванняў ва уніяцкіх парафіях Беларусі XVIII – пач. XIX ст. // *Історія релігій в Україні.* – Кн.1. – Л., 2007. – С.565–572), що свідчить радше про загальнохристиянську, східнослов'янську модель народного розуміння «чудесного», і аж ніяк не узгоджується (принаймні, станом на XVIII ст.) із запропонованою білоруським дослідником тезою про розвиток і поширення офіційною церквою культів «чудотворних» ікон як способу боротьби із народними віруваннями (пережитками язичництва) (Там само. – С.566).

¹¹³ За спостереженнями А.Кізлової, серед привісів до мощей св.Варвари на початку XIX ст., згідно з «Тетрадами запису сребреных ... привесок», «тільки для 10,3% причиною названо вже доконане зцілення, для 3,12% – одужання. Інші привіски можна вважати принесеними у сподіванні на допомогу, на молитву, або ж на виконання даної раніше обітницї вже після здійснення чуда» (*Кізлова А.* Вшанування мощей св. вмц. Варвари... – С.313).

¹¹⁴ «*Архимандрит Никанор... на ікону Богородичную... кіот ему ієромонаху Леониду приказал замалеватъ, и на томъ кистью с месячной миной Владимирской Богоматери тропарь и кондак написатъ, почему де он ієромонахъ Леонидъ тот кіот малярским искусствомъ смалевавши на нем оніе тропарь и кондакъ с переменою в тропаре града и написалъ*» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.45 зв., 35, 38, 41 зв.; Оп.1024. – Од.зб.504. – Арк.13).

¹¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.6.

¹¹⁶ Київська духовна консисторія у ході слідства про «чудотворну» ікону в Києво-Межигірському монастирі значну увагу приділяла з'ясуванню, хто і за чийм наказом написав для цієї ікони тропар і кондак (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3736. – Арк.45 зв.).

¹¹⁷ Показовими, гадаємо, у цьому плані є неодноразові наголошування при описі «чудес», які нібито трапилися від ікони у с.Жуляни, на тому, що хворий перед цим уже бував на богомільлі, але це не допомагало.

¹¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.3661. – Арк.130, 133, 136 зв.; Оп.1024. – Од.зб.411. – Арк.63, 65.

¹¹⁹ М.Красилін, досліджуючи перенесення у народній побожності «чудодійних» властивостей від архетипу ікони на всі її списки, відзначив також, що в різних місцевостях списки однієї ікони можуть ушановуватися під різними назвами (*Красилін М.М.* Иконографический архетип и народное почитание чудотворных икон // *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси.* – С.392).

¹²⁰ Ще на початку XIX ст. М.Макаров зауважив таку характерну рису народної побожності, як звичай клястися «тільки своїм рідним патроном, своєю Богоматір'ю-покровителькою» (*Макаров М.* Древние и новые божбы, клятвы и присяги русские //

Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учреждённого при императорском Московском университете. – Ч. VI. – Кн. I. – Москва, 1828. – С. 199–201). Див. також: *Гримиш М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія). – С. 149; *Лавров А.С.* Колдовство і релігія в Росії. – С. 232; *Смилянская Е.Б.* Волшебники. Богохульники. Еретики. Народная религиозность и «духовные преступления» в России XVIII в. – Москва, 2003. – С. 217.

¹²¹ Українські замовляння. – К., 1993. – С. 61.

¹²² Згадаємо тут історію зі сліпотою і прозрінням Марії Дукліної, яку та сама розповіла в Охтирці (цікаво, що тоді діяв указ про заборону поширення чують про невідчені чудеса, і, отже, вона цілком могла опинитися у полі зору духовних властей). Усі свідки, на яких посилалася М. Дукліна, або вже померли, або не підтвердили не те що «чуда», а й навіть самого факту знайомства із нею. А монахині Минодори, в якій нібито два роки жила Марія, у Києво-Фролівському монастирі взагалі не виявилось (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од.зб. 3901. – Арк. 2-2 зв., 4-4 зв.). Схоже, що жінка вигадала всю цю історію.

¹²³ Виданий Синодом 1722 р. указ «О дозволеніи строить церкви в честь пресвятой Богородицы, только с именованиями богородичных двенадцатых праздников» забороняв давати дозвіл на будівництво нових чи відбудову старих, але зруйнованих, церков, якщо ті називатимуться «во имя пресвятой Богородицы Казанской или Владимирской, или иным каким богородичным наименованием кроме двенадцатых...» (ПСПр. – Т. II. – № 586 (30.04.1722 р.).

¹²⁴ *Смилянская Е.Б.* Волшебники. Богохульники. Еретики. – С. 215–218.

¹²⁵ Там же. – С. 218.

¹²⁶ *Долгов В.В.* Древняя Русь. Мозаика эпохи. Очерки социальной антропологии общественных отношений XI–XIV вв. – Ижевск, 2004. – С. 84.

¹²⁷ ПСПР. – Т. II. – № 532, 596.

¹²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Од.зб. 504. – Арк. 10 зв., 11.

¹²⁹ Там само. – Од.зб. 411. – Арк. 34–37 зв., 68 зв., 70.

¹³⁰ Там само. – Арк. 5 зв. – 6 зв.

¹³¹ Там само. – Арк. 41.

¹³² Там само. – Арк. 28 зв.

¹³³ Там само. – Арк. 43.

¹³⁴ Там само. – Оп. 1020. – Од.зб. 3661. – Арк. 135.

¹³⁵ Там само. – Од.зб. 4234. – Арк. 27–27 зв.

¹³⁶ Там само. – Арк. 8–27.

¹³⁷ Там само. – Арк. 27 зв.

¹³⁸ «...в приходъ его явилась какаясь проща», «объявилъ, что в ихъ приходъ явилась гдѣсь нѣкаясь проща, и велъ ему сѣщеннику тую прощу з другимъ священникомъ Кириломъ осмотреть», «до оной ікони люде начали ходитъ третьего дня по Рождествѣ Хртовомъ для прощи» (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Од.зб. 411. – Арк. 18, 22, 30).

¹³⁹ Свідченням такої віри є слова, нібито сказані вві сні Якову Базаренку невідомим, який велів купити ікону: «...за твои де грѣхи Богъ тебе покаралъ слѣпотою» (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Од.зб. 411. – Арк. 50).

¹⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Од.зб. 3901.

The article considers the materials of church court records connected with investigations and the Church authorization of new-attested «sacral things» which emerged at the territory of Kyiv Metropolitanate in XVIII century. The special attention was paid to the typical models of popular cults genesis and formation, their accordance to the Church notions of sacral things, and clergy input into these cults formation. The basic features of popular religion, mental stereotypes together with archetypes of popular feeling of sacral and popular mood to associate oneself to the Grace of God were analyzed. The author concludes that the veneration of miraculous icons, wells, and other things originated from the traditional scheme of All Christians sacral things veneration, but without the Church supremacy in these cults. Popular cults could develop under the influence of local Church, however they could exist in contrary to it, and the last fact doesn't diminish their sanctity in the view of supporters.

С.В.Савченко*

**«ЗАБЛУДЛА» ТА «ВІРНА» ПАСТВА ОЧИМА ПРАВОСЛАВНИХ
МІСІОНЕРІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ЕКАТЕРИНОСЛАВСКИХ
ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»)****

Стаття присвячена проблемі сприйняття православними місіонерами селян – православних та штундистів, що були головним об'єктом церковної місії. Від образу селянства у свідомості місіонерів безпосередньо залежав рівень комунікації між церквою й народом, що відобразалося в успіху їх зусиль. Також порушується питання антицерковних стереотипів у сучасній українській історіографії.

Ліберальна громадська думка дореволюційної Росії ставилася до «внутрішніх» місіонерів із неприхованим презирством. Їх вважали слугами самодержавства, реакціонерами, мракобісами; ліберальна преса писала, що «твори духовної літератури вирізняються важким стилем, безцеремонністю, непристойністю критичних прийомів і розробкою мертвих питань, котрі нікого не цікавлять»¹. Світській інтелігенції православ'я здавалося «темним» та «відсталим», якимось пережитком середньовіччя.² Правда, ця «темрява» й «відсталість» нерідко полягала лише у тому, що парадокси християнської антропології важко було пояснити в рамках парадигми раціональності ХІХ ст.³ «Було б безглуздо думати, – писав один із розчарованих «богошукачів», – що ця світова сила...має якесь свідоме відношення до людини-інфузорії, котра жалюгідно порпається на землі»⁴.

Антирелігійні настрої на початку ХХ ст. поділяли не тільки світські інтелігенти, а і майбутні священники. Митрополит Веніамін (Федченков) згадував про поширений погляд, ніби «всі семінаристи, а тим більше їхні вчителі – безбожники»⁵. Спогадами про «безбожність» періоду свого навчання в духовній школі ділилися чимало служителів церкви.⁶ «Хіба я не знаю ще із семінарії, що Бога немає», – писав Сергій Булгаков про свої перші сумніви у релігії⁷. Викладачі духовних навчальних закладів відзначали «мертвечину» семінарської науки «з її деспотичним монастирсько-поліцейським режимом», котрий виховував священників-найманців, які ненавиділи церкву, богослов'я та все, що було з цим пов'язане⁸. В такій обстановці працювали ті, хто наважувався присвятити життя місіонерству.

Сучасної літератури про православні місії у південній Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. майже немає, якщо не брати до уваги згадок про організацію місіонерських комітетів, їх з'їзди, життя окремих місіонерів⁹. Не заглиблюючись в історіографію проблеми, зазначимо, що її у цілому можна назвати лояльною до антиправославних сект, а уявлення авторів про діяльність церковних місій є доволі схематичними: це інструменти «пригнічення», «поневолення» волелюбних сектантів. Стаючи останніми, селяни ніби

* Савченко Сергій Володимирович – канд. іст. наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України (Дніпропетровськ).

E-mail: serhij@gmail.com

** Стаття написана в рамках наукового проекту, підтриманого American Council of Learned Societies (ACLS).

в такий спосіб протестували проти «феодальної експлуатації», боролися за «духовне і соціальне визволення». Урядове переслідування сектантів та православне місіонерство у деяких працях майже ототожнюються¹⁰.

Методологічна залежність від радянського релігієзнавства простежується на рівні термінології: якщо селянин стає сектантом, то він «вільнодумець»;¹¹ якщо ж він повертається до церкви, його іменують «ренегатом».¹² «Духовне сектантство», орієнтоване на «внутрішню віру», протиставляється «казенщині офіційної церкви». Вважається, що дотримуватися православного вчення можна лише під примусом або завдяки інерції, а «вільнодумати» – лише в секті. Історики й далі керуються антицерковними упередженнями, протиставляючи «розбещене православне духовенство» «прогресивно мислячій інтелігенції» або пишучи нісенітницю про те, як «носіїв нерелігійного світогляду жорстоко переслідували російські каральні органи».¹³ Сенсом існування церкви проголошується «втілення української ідентичності»¹⁴ та боротьба за «соціальні й національно-релігійні права українців»¹⁵. Вона існує для того, щоб асимілювати, пригнічувати чи, навпаки, пробуджувати національну самосвідомість¹⁶.

Окрім невмотивованої симпатії до «пригнічених» сектантів, традиції радянського релігієзнавства проявляються в нерозумінні специфіки богословської термінології (наприклад, недоречному вживанні таких слів, як «догмати», «канони», «соборність»)¹⁷ та домінуванні «базисно-надбудовних» пояснювальних схем. Пояснюючи факт переходу селян у штунду, одна авторка пише, що їх не вдовольняли «догмати православної церкви»¹⁸, тому вони «підвищували вимоги до церковного віровчення»¹⁹, а інша вважає, що «в нових соціальних умовах офіційні церкви не могли вдовольнити зростаючі духовні потреби своїх парафіян»²⁰. Такі пояснення викликають сумніви. По-перше, ми не маємо підстав так високо оцінювати догматичну свідомість українських селян, щоб стверджувати, що вони володіли основами православного богослов'я, а потім відмовилися від нього на користь «більш духовного». По-друге, які переваги над православ'ям дозволили сектантським течіям більш адекватно вдовольняти «зростаючі духовні потреби» людей? І чи, справді, ці останні збільшилися? Чому перехід людини з православ'я у секту сприймається як ознака її «духовного зростання»? Й чи має право історик вносити до свого інструментарію оціночні поняття «духовний», «недуховний», зважаючи на те, що слово «дух» апелює до непідвладних науковцеві реалій?

Тим часом існує перелік питань, без окреслення та вирішення яких неможливе розуміння культурно-релігійної ситуації на півдні України. Це православна місіологія, полемічне богослов'я, сектологія, місіонерська практика; спосіб презентації православ'я на рівні парафії й храмової проповіді; соціокультурні аспекти взаємин місіонерів і сектантів; форми та методи організації релігійних дебатів, їх богословський зміст, трансформація елементів протестантських доктрин у релігійності штундистів; мотивація й динаміка конфесійних навернень; сектантський релігійний досвід як психологічний феномен; штундисти в православному культурному оточенні; їхній мікросоціум; штундистська тріадологія, христологія, апокаліптика, есхатологія, «агіографія», мартирологія та ікономахія; зв'язок між іконоборництвом і христологією; релігійна, соціальна та національна самоідентифікація сектантів; образ останніх у свідомості місіонерів і навпаки та багато інших. Усі ці питання свого дослідника ще не дочекалися. Історикам взагалі властиво вважати церковні богословсько-догматичні проблеми не «своєю парафією». Тим часом зв'язок між релігійним світоглядом і поведінкою людей у соціу-

мі є безсумнівним. За словами К. Гірца, «уявлення про те, що релігія узгоджує дії людини з певним космічним порядком та проектує образи космічного порядку на площину людського досвіду, навряд чи є новим. Але навряд чи можна сказати, що воно досліджене»²¹.

Нам відома лише одна праця сучасного автора, котра може виступати в ролі «базової книги» для всіх, хто зацікавиться міжконфесійними стосунками на півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст. Це монографія С. Жука «Втрачена російська реформація. Селяни, міленаризм і радикальні секти в Південній Росії й Україні, 1830–1917 рр.»²². Дивним є історіографічний факт, що ця книжка не викликала жодного інтересу в українських дослідників, про що свідчить відсутність як посилань на неї, так і рецензійних відгуків²³. Вона містить більш вишукану порівняно з іншими працями, хоча й виразно тенденційну інтерпретацію стосунків між церквою та сектантами. Авторська позиція полягає у тому, що штундисти, мальованці, шалапути й інші секти були аналогом західноєвропейської Реформації, котра, врешті-решт, у своїх радикальних проявах досягла Росії. Однак через урядові репресії, підтримані церквою, слабкої інтелектуальної основи, обмеженої соціальної бази та інших факторів шанс на проведення «російської реформації» було «втрачено». Автор прагне довести, що українські селяни-сектанти були «євангелістами», «народною реформацією», «модернізаційною» силою, носіями ліберальних цінностей. Чомусь у зв'язку з цим пригадується афористичний вислів О. Еткінда про те, що «народ» має властивість «чорної діри», «в яку провалювався дискурс і котрій можна приписувати будь-які значення»²⁴.

Не можна не відзначити, що розуміння українського сектанства як вітчизняної версії «протестантизму» – не винахід сучасних авторів. Це – давня історіографічна традиція. Саме такою була перша реакція православних місіонерів-публіцистів середини ХІХ ст., котрі спокусилися надто очевидними аналогіями (іконоборство, сакраментофобія, невизнання обрядів та таїнств, священства тощо)²⁵. Дивно, але богослови майже не намагалися проблематизувати це питання, з'ясувати, чим zasadничо відрізняється іконоборство й антиєрархізм штундистів від аналогічних тенденцій у західному протестантизмі та що, власне, протестантського в їхньому богослов'ї. Модель західної Реформації тяжіла над свідомістю авторів, диктуючи готові, прості відповіді на дуже складні й специфічні питання.

Обґрунтуванню тези про те, що українське сектантство не було «православним протестантизмом», присвячуватиметься окрема праця. А поки що спробуємо розпочати дослідження окресленого комплексу проблем із вирішення двох завдань:

По-перше, маємо на меті аргументувати припущення, що відносини між українськими селянами-сектантами і церковними місіонерами були дещо складнішими за стереотипну модель: «реакційні гонителі» та «прогресивні гонимі» (інший варіант її ж «репресивне православ'я» – «вільнодумний протестантизм»). Місіонерська робота, зрештою, не зводилася до написання доносів у поліцію чи розгону штундистських зібрань.

І по-друге, окреслити хоча б загальні параметри образу селянства – сектантського і православного – в свідомості місіонерів. Важливість цього завдання випливає з того факту, що селяни були чи не єдиною соціальною верствою імперії, яка всерйоз сприймала представників церкви та їхні проповіді. Власне, від того, що думав місіонер про селянина, залежав успіх його діяльності, стратегія церкви загалом.

Спархіальні місіонери початку ХХ ст. мали літературний хист і науково-аналітичні знання, котрі використовувалися не лише для викриття ересей

та «лжевчень», а й для створення перших досліджень про сектантство. Праці І.Айвазова, М.Кальнева, О.Ушинського, преосв. О.Дородниціна, о. С. Шалкінського, о. М.Назаревського, о. І.Яковенка, П.Левітова й багатьох інших донині є першочерговим джерелом для вивчення українського сектантства, хоча, звісно, дуже специфічним, повідомлення якого потрібно сприймати з обережністю. Головним джерелом реконструкції світогляду катеринославських місіонерів початку ХХ ст. є відповідні видання, зокрема «Екатеринославские епархиальные ведомости» (1972–1916 рр.), а також праці, опубліковані ними в інших церковних та світських часописах.

У цій статті нас передусім цікавитимуть не церковно-історичні й богословські доробки місіонерів (котрі потребують окремої студії), а публіцистичні матеріали про їх злободенні проблеми, написані емоційно, гостро, часто нашвидкуруч у вигляді реплік, практичних пропозицій, порад, спогадів, щоденників, нотаток тощо. Вони цінні як перша інтелектуальна реакція представників церкви на ту чи іншу подію з релігійного життя, як джерело реконструкції образу селянства (основної пастви) в свідомості місіонерів. Увагу також привертають звіти останніх щодо проведення бесід зі сектантами, оскільки вони дають можливість скласти уявлення про сприйняття богословами своїх опонентів, соціально-культурну позицію обох сторін, проблематику і спосіб проведення дебатів між ними, особливості зокрема штундистської теології та відповідні погляди самих місіонерів.

Отже, катеринославські богослови початку ХХ ст. розробили дві моделі опису народу-селянства, узагальнивши в цьому інтелектуальному синтезі досвід безпосередніх контактів із ним і стереотипні знання, що існували «до досвіду» і накладалися на нього.

Штунда – «особливо шкідлива секта»²⁶

Селянин-сектант – це героїчна постать у сільській общині: всі погляди (поблажливі, осудливі, гнівні, співчутливі) звернені на нього. Для останнього розрив соціальних зв'язків – це аскеза, суть якої полягає в індивідуальному протистоянні зі світом, що «лежить у злі»²⁷. Піти в секту людині міста набагато легше, ніж селянинові, економічно та психологічно залежному від общини. Героїка сектантства викликала стурбованість у священників. У втечі селян у секту вони вбачали спробу «виділитися з натовпу», проявити індивідуальність. «Раптом у селі яка-небудь пригнічена істота, якийсь божевільний Іван оголошує, що він «вступив» у нову віру. Одрразу стає величиною»²⁸. Існувала думка, що про сектантів не варто писати, аби не провокувати нездоровий інтерес як до них, так і до дешевого способу набуття популярності серед односельців. «Мало хто що вигидає, й ми всіх повинні рекламувати з церковної кафедри?»²⁹

Новоспечені штундисти своє перебування в православній церкві називали терміном-ярликом «египетське рабство». Новий статус позначався термінами: «новий Ізраїль», «духовне християнство» тощо. Поняття «гріх» отожднювалося з колишнім життям звичайного православного селянина; нове життя могло бути лише «праведним». Оперування такими узагальненнями, котрі спрощували уявлення про реальність, створювало ілюзію вибору «істинного шляху», надавало релігійній та психологічній легітимності раптової конверсії. Втім, ставши членом сектантської громади, селянин не «звільнявся» від диктату общини і традиції. Він просто потрапив в іншу громаду з іншою традицією. Нове середовище «обраних» було значно нетерпимішим до проявів індивідуалізму, ніж община православна; людина ставала

одним із малозначущих елементів репресивно орієнтованого колективу, де морально-етичні, сімейні, економічні та світоглядні сторони її життя зазнавали найдріб'язковішого контролю. Репресивність сектантського мікросоціуму помічалася сучасниками. «Утверджуваний ними індивідуалізм релігійного шляху, – відзначав М.Бердяєв, – призводить до заперечення особистості»³⁰.

С.Жук писав про те, що «шалапути й штундисти зруйнували патріархальну систему сексуальних відносин і організацію гендерних ролей у селянській общині», створивши нову систему, «засновану на євангельських засадах християнської любові та рівності статей»³¹. Продовжуючи цю думку, автор стверджував, що «базовими складовими штундистського світогляду були соціальний критицизм, відкидання насильства, пацифізм і відродження євангельських принципів»³². Описуючи погляди О.Юрченка, С.Жук вважав, що той «базував свої ідеї на тексті Біблії й Євангелія. Водночас він намагався виправити помилки у Св. Писанії, які там з'явилися в процесі перекладів. Його головною метою було відродження гуманістичного ідеалу Ісуса Христа...»³³. Видається, що така оцінка перебільшує «євангелізм» селянських теологів; при цьому компліментарна авторська характеристика штундистів чомусь сприймається за реальний стан речей³⁴. Невже останнім, насправді, вдалося знайти об'єктивний, незалежний від соціокультурних контекстів «вічний сенс» Євангелія? І неville вони, дійсно, відродили «євангеліські принципи»?

Принаймні, задекларований «пацифізм» виглядає не зовсім органічно у контексті буквальної орієнтації сектантів на парадигму «Виходу» (Вих. 34: 12, 13, 15, 164; Числа, 14: 45, 21: 3), що підкреслюється неодноразово автором тези про їхній «євангелізм»: «...Штундисти дотримувалися парадигми «Виходу» в інтерпретації реальності й поясненні своєї місії у світі»³⁵. «Коли наша віра переможе, – говорили «нові ізраїльтяни» православним «хананеянам» та «амореям», – ви, влада, будете ув'язнені й знищені, як і всі, хто не піде за нами»³⁶. Деякі «миротворці» не хотіли так довго чекати. У 1871 р. вони штурмом захопили лютеранську школу³⁷. В 1872 р. «селянин с. Гладос Петро Француз порубав сокирою ікону св. Миколая, а селяни с. Константи́нівка Херсонського повіту відкрито глумилися над православною похоронною процесією та іншими обрядами церкви»³⁸. Блюзнірство щодо її святинь, побиття священників, освистування православних хресних ходів, пограбування храмів штундисти сприймали як виконання старозавітної заповіді боротьби з язичництвом (Вих. 34: 13), але це свідчить про відродження не «євангеліських принципів», а більш давньої релігійної етики.

Українські сектанти були далекими від індивідуалістичних цінностей і засад релігійної толерантності. У родинях, де чоловік був штундистом, а дружина – православною, теоретично заперечуване насильство на практиці було не рідкістю. Наприклад, на заваді миру ставало «сімейне місіонерство» чоловіка, котрий вважав, що дружина зобов'язана прийняти його віру. «Штундист Юхим З-ченко, – відзначав І.Айвазов, – з метою завадити молитві своєї православної дружини свистів та лаявся.., і він же з лайкою кинув хрест на підлогу й почав топтати його ногами...Він починає наvertати в секту свою дружину Марію та сина Олександра. Останні не піддаються, і тоді Юхим б'є їх удень, б'є вночі, погрожує вбити...»³⁹. Окрім прямого насильства, використовувалися не менш дієві засоби: чоловік-штундист просто позбавляв родину будь-якої матеріальної підтримки до того часу, поки дружина та діти не збагнуть «істину»⁴⁰. Таких історій траплялося чимало. Місіонери охоче використовували їх для контрпропаганди. Під час дебатів останніх зі штундистами їхні дружини не відзначалися активністю: вони,

насправді, справляли враження «забитої, пригніченої маси»⁴¹. Діалог зі священиками майже завжди вели чоловіки. Жінка у кращому разі могла дозволити собі емоційну репліку. В цілому її роль у сектантській громаді лишалася традиційною: народження, виховання дітей і приготування їжі⁴².

Траплялося так, що селяни ставали сектантами «ситуативно», під економічним тиском своїх роботодавців, котрі щодо підлеглих не демонстрували ані конфесійної толерантності, ані «євангельських принципів християнської любові»⁴³, ані «прагнення відновити повагу до людської гідності»⁴⁴. На запитання місіонера о. І. Чайкіна про причини вступу групи селян у секту суботників вони відповіли: «Ми прийшли сюди з Могилівської губернії заробити на шматок хліба. Тиждень попрацювали, а на другий Роман каже: якщо не святкуватимете суботу й не ходитимете на зібрання та будете хреститися, то для вас у мене роботи немає. Треба слухати господаря... На зиму підемо додому, будемо святкувати неділю і ходити до церкви...»⁴⁵. Дослідники відзначали факти побиття українських селян-наймитів німцями-баптистами за відмову працювати на великі свята⁴⁶. Саме економічна залежність від баптистських роботодавців розглядалася місіонерами як основна причина стрімкого поширення штундизму серед українських селян. «Ситуативні» сектанти не мали уявлень про відмінності своєї секти від інших, артикулюючи її специфіку на рівні візуального протиставлення своєї обрядності православної.

Тиск був не лише економічним, а й психологічним. На селян сильно впливали глузування німецьких фермерів над православним постом; зокрема використовувався такий нескладний аргумент: ми їмо сало та п'ємо пиво у піст і багатіємо, а ви їсте сухарі з водою й лишаєтеся жебраками. Цей факт, за спостереженнями місіонерів, вражав селян своєю реальною очевидністю, змушуючи замислитися над запитанням: може, справді, попи придумали пости для того, щоб мужик заслаб та з ним легше було впоратися?⁴⁷

Магічно сприймаючи протестантське вчення про предестинацію (попереднє призначення), селяни намагалися імітувати «німецький» спосіб життя з метою збагатитися⁴⁸. «Стаючи штундистом, селянин передусім змінює свій зовнішній вигляд, голить за прикладом німця-колоніста вуса і бороду, одягається в типовий костюм цього колоніста – сорочку з ковніром, заправлену у брюки, піджак та дуже високі чоботи, заводить собі коротеньку німецьку люльку...Сама мова штундистів різко змінюється, утворюючи якусь безглузду суміш малоросійської з німецькою»⁴⁹. Серед останніх поширювалося повір'я, згідно з котрим, «якщо покласти в школі чи у молитовному будинку певну суму грошей із вечора, то до ранку вона обов'язково подвоїться»⁵⁰. Так європейська реформатська доктрина, що виникла як відповідь на питання суті сотеріологічного характеру, в релігійному досвіді українських «протестантів» трансформувалася в «поле чудес». У світлі подібних фактів переконаність деяких авторів про те, що «штундизм освячував...прагнення конкретними справами...довести свою обраність», свідчить лише про віру в універсальність теорій М. Вебера⁵¹. До речі, сам він не вірив у неї⁵². Ця секта не сформувала внутрішніх, богословських передумов для появи концепції на зразок лютерівського професійного «покликання».

Селяни-сектанти поділялися місіонерами на два типи. Перший – це «підступні», «хитрі», «горді», «пихаті», «самовпевнені», «нахабні» й «злі». Другий – мовчазні, меланхолійні містики. Разом вони – «безграмотна», «безпросвітна маса», котру експлуатують її вожді⁵³. Враження від сектантів, зафіксовані катеринославським місіонером, може слугувати стандартом їх «ідеального опису»: «Це були два сектанти-штундисти. Вони йшли самовпевненою і гордою ходою, зовсім не переймаючись тим, що вся увага була зверне-

на на них. Один із сектантів особливо привертав увагу присутніх своєю молодістю: це був юнак 18 чи 19 років із поглядом, що відображав погорду, зневагу та сміливість. Другий – привертав увагу виразом своїх очей: млосним, задумливим, мрійливим – типовим для сектантів»⁵⁴. «Взагалі ватажки сектантів, – зазначав один з одеських місіонерів, – бувають на бесідах дуже різкими й злими або, навпаки, проявляють обережність і вперто мовчать...»⁵⁵.

До цих «пихатих» та меланхолійних «дикунів» місіонери демонстрували досить складне ставлення, яке поєднувало зневагу, співчуття, поблагливість і фамільярність. «Даремно ти, тітко, втручаєшся. Визнай, що ти нічого не розумієш та безграмотна»⁵⁶. «Безграмотність» сектантів – один із найчастіше повторюваних аргументів на користь хибності їхнього вчення. Аргумент не з тих, котрі переконують. Варто згадати хоча б православну аскетичну традицію, яка постійно підкреслювала свій антиінтелектуалізм, а отці-аскети майже ритуально пишалися своїм «невіглаством» і «простотою». Втім, місіонери вважали цей аргумент сильним. Задля його ілюстрування в одному з номерів «ЕЕВ», наприклад, було показово опубліковано листа пресвітера Ігнатенка без пунктуації, з безліччю граматичних, стилістичних та орфографічних помилок у дусі писань Григорія Распутіна і Порфирія Іванова⁵⁷. До речі, не лише безграмотність, а й примітивні естетичні смаки селян, зокрема любов до лубочного живопису, ставали предметом глузувань⁵⁸. «Сухе і зневажливе ставлення пастирів до простого народу», як негативний у місіонерській діяльності факт, помічали церковні інтелектуали⁵⁹.

Підкреслюючи культурну дистанцію між собою та селянами-сектантами, місіонери користувалися мовою, котра сформувалася під впливом дискурсу «орієнталізму» XIX ст. Це була концептуально розроблена мова опису «іншого світу», якою послуговувалися представники «цивілізованих» народів, спостерігаючи за життям «нецивілізованих»⁶⁰. Православні богослови, повертаючись із місіонерських експедицій у «сектантські гнізда», описували свої враження в категоріях, котрими користувалися європейські мандрівники, пишучи про туземців Сходу⁶¹. Спосіб опису місіонерами світу сектантів (парадигма «злого, наївного й дурного дикуна») може бути додатковим аргументом на користь теорії О.Еткінда про «внутрішній російський орієнталізм» і «самоколонізацію».

Сектанти сприймали цю культурну дистанцію. Всі звернення місіонерів до них (навіть, коли вони – юні семінаристи, а їхні опоненти – сивочолі діди) винятково на «ти»; всі звернення сектантів (штундистів) до місіонерів на «ви». Не шкодуючи епітетів щодо штундистів («пихаті», «нахабні», «самовпевнені»), місіонери, тим не менше, не раз відзначали їхню більшу коректність та повагу до опонентів порівняно зі старообрядцями, які не визнавали культурних умовностей. Місіонери для сектантів – це світ «освічених панів», другі для перших – це світ «безграмотних мужиків». Навіть доволі фамільярна манера приватного спілкування місіонерів із селянами («братіку», «друже», «брате» й ін.) нагадувала більше стиль взаємин «доброго» поміщика з його дворовими, ніж духовного отця із заблудлою паствою. Природно, що селяни йшли на такий контакт без великого бажання.

Прикметно, що місіонери звинувачували «темну селянську масу» штундистів у тому, в чому сучасні неопротестанти звинувачують православних – дріб'язковому обрядовіству. Заперечуючи думку публіциста Картушина, який поділяв стереотип щодо «протестантського евангелізму» штундистів, місіонер І.Айвазов зазначав: «Сектант не є тим, хто прагне «розуміти» все побачене і почуте ним. А у любові до «уставності» та особливо в служінні «букві» він навряд чи чимось поступається розкольнику, хоча й кричить всюди про служіння «духом»... Досить згадати спроби сектантів створити у

себе певний чин богослужіння і низку запитань, котрі ставляться місіонерам, як, наприклад, де в Писанні сказано: хреститися трьома перстами, малювати лики святих фарбами на дошках, ходити з молитвою полями та подвір'ями, дзвонити у дзвони...»⁶² Аналізуючи працю Д.Боголюбова «Місіонерські бесіди с штундо-баптистами», І.Айвазов зауважив, що з проблематикою бесіди «Помилки сектантів у розумінні вчення апостола Павла про виправдання вірою» на практиці доводиться стикатися дуже рідко⁶³. Штундистів це мало цікавило. Більший інтерес у них викликало питання, чому православні хрестять людей у «діжках», тоді як треба хрестити тільки в річці⁶⁴.

Катеринославський місіонер М.Брунденберг під час бесіди зафіксував такі богословські претензії штундистів до православної церкви: «...У нас немає обливання ніг під час здійснення євхаристії..., в нас введено лжицю (ложечку. – С.С.), про котру не згадує Євангеліє..., ми проколюємо Ісуса Христа й ніби знову розпинаємо Його..., ми змішуємо у чаші вино і хліб, ми не переломлюємо хліб, а розрізаємо ножем..., у нас євхаристія здійснюється зранку, а не після вечері...»⁶⁵ Деякі штундисти дорікали православним, що ті порушують «заповідь Христову», користуючись «нафтою та жиром» замість оливкової олії й електрикою замість лампад. «Я би радив пізнавати істину і звернутися до нас, бо ми живемо за Євангелієм, та не ходити у храми, в яких оливковий елей замінили електрикою. Нехай покажуть у Слові, де там говориться про електрику!»⁶⁶. Всі спроби місіонера повести бесіду в богословському напрямку наптовхувалися на опір штундистів, котрі переводили розмову у річище обрядово-ритуальної суперечки. Те, що для європейських реформаторів становило адіафору – перелік другорядних обрядових питань, не вартих полеміки, для їхніх українських квазіпобратимів стало сенсом життя, тим «єдиним азом», за який варто померти. Такий спосіб мислення, котрий дивовижно нагадує старообрядництво, навряд чи здатен був «генерувати нові ідеї й культурні форми»⁶⁷. Богословський компонент у штундизмі був доволі слабкий і невиразний. «Уся сутність цієї секти, – зазначав професор М.Заозерський, – полягає в тому, що її члени навчені зовнішній порядності: тверезості, бережливості, тактовній поведінці...»⁶⁸.

Перехід православного селянина в секту рідко коли був богословськи вмотивованим вчинком. Те, що не влаштувало штундистів у православ'ї – це не доктрина, не церковна догматика, про які вони не мали уявлення, а «неправильне» здійснення обрядів або те, що православні парафіяни та священники не узгоджують своє життя з моральним ученням своєї ж церкви. «Не раз доводилося, – зазначав місіонер А.Афанасьєв, – чути від сектантів: «Учення православної церкви добре, але православні християни живуть як язичники: якщо злодій, п'яниця чи розпусник – то це неодмінно православний...»⁶⁹. Інший приклад. Після бесіди з місіонером лідер штундистів сказав, що багато в чому з ним згоден. «Одного ми боїмося, – додав він, – щоб мольдь, повернувшись до православ'я, не привчилася до пияцтва»⁷⁰.

Ліберальні журналісти у пошуках сенсацій і «компромату» на місіонерів любили відвідувати штундистські поселення. За словами А.Дородниціна, штундисти з розрахунком на «жовту пресу» скаржилися, що місіонери переслідують їх «за тверезий спосіб життя, що вони не відвідують... шинків та не хочуть пиячити»⁷¹. Здоровий спосіб життя – це добре, але цього замало для висновку про штундизм як «інтегральну частину універсального розвитку Реформації, котра почалася у XVI ст. в Західній Європі й досягла Російської імперії лише у XIX ст.»⁷². «Надто простим було б завдання історії: не палити і читати Євангеліє», – писав із властивим йому сарказмом й афористичністю В.Розанов – один із тих інтелігентів, які, всупереч моді, не вбачали

в штундизмі втілення «народного ідеалу»⁷³. А М.Бердяєв зауважував антикультурний та антиісторичний пафос «духовного християнства», «небажання знати і пов'язувати себе з досвідом та думкою людства», бажання втекти від «культурного життя», що викривило «божественну простоту»⁷⁴.

Почати історію із себе, з «чистого аркуша», бути точкою відліку радикально оновленого космосу, очистити світ від матеріальної оболонки, розчинити тілесність у пантеїстично інтерпретованій «духовності» – така ментальна настанова лежить в основі штундистської «духовно-алегоричної» герменевтики Писанія. «Ми плотської води не приймаємо», «тут вода не плотська, а духовна й означає Духа Святого», «у мене всередині дзвони дзвонять, а іншого дзвону мені не треба», «під хрещенням ми розуміємо навчання», «нам плотських вина і хліба не потрібно, ми їмо хліб духовний та п'ємо вино духовне», «Христос узяв хліб духовний і його переломив», «нам потрібен храм духовний, а не видимий, у нас усередині храм» та т.п.⁷⁵ Така герменевтика не давала матеріальному началу надію на спасіння.

В історіографії висловлюється думка, ніби «євангелічна культура» українських сектантів «стала агентом модернізації...місцевих культур російських окраїн»⁷⁶. Проте нам здається, що подібне «антиматеріалістичне» богослов'я не могло мати модернізаційного потенціалу. Коли якась конфесійна спільнота й представляла «світ модерності» на півдні України початку ХХ ст., то це була православна церква з її «священним матеріалізмом»⁷⁷, ученням про вільну синергію Творця і творіння, матеріального та духовного, відсутністю страху перед метафізичною «свободою тварі». У культурному діалозі із сектантами-селянами вона об'єктивно репрезентувала не лише православ'я, а й позицію держави, «шляхетний» естетичний смак, книжне «вчене знання», освіту, «оптимістичну» антропологію, християнську теодіцею і «космодіцею». Яку модернізаційну альтернативу пропонували «євангелісти»? Навіні міркування про щойно відкрите ними Євангеліє, магічну імітацію зовнішніх форм життя німецьких поселенців, «конвульсії та стрибання» з метою «накочування Духа», нові технології ведення сільського господарства чи віру в Кондрата Мальованого як «спасителя» людства?

Місіонери не раз відзначали, що штундистську логіку не здолати раціональними аргументами. Позірна простота сектантського мислення заводи́ла у безвихідь навіть талановитих й ерудованих полемістів. І.Айвазов зауважував, що будь-який професор-теоретик знітиться з перших же слів бесіди зі звичайним українським сектантом. «Штундисти, – зазначав М.Заозерський, – ведуть свої полемічні змагання дуже розумно і тактовно; вони говорять мало, але з великою гідністю та іноді влучно нападають на багатослівного місіонера. Він виявляється ніби винним у тих істинах, котрі сповідує, захищає їх, просить визнати його захист задовільним, а його противники з цим ніяк не згоджуються»⁷⁸. Наприклад, о. Ф.Стаматьєв доводив необхідність хрещення дітей, підкреслюючи, що це робив апостол Павло. Тексти «Діянъ апостолів» та Павлових «Посланъ» прямо на охрещенні їх не наголошують, але жодних вікових обмежень теж не ставлять. Важко уявити, розмірковував місіонер, численні сім'ї зі слугами й родичами, в яких би не було дітей. Відповідь штундистів була неспростовною: може, були, а може, і ні. Заперечуючи дію першородного гріха у дітях, вони користувалися таким доказом: якщо в хрещених батьків немає останнього, бо він змивається хрещенням, то звідки він береться у дітей?⁷⁹

«Малоплідність» результатів таких бесід усвідомлювалася місіонерами. Тому висловлювалася думка про необхідність змін у тактиці спілкування з акцентуванням не на раціональних аргументах, а на емоційно-психологічному

впливові. Можливо, у відповідь на цю потребу в місіонерській літературі починає фігурувати стилізований, «рекламний» образ сектанта, котрий розкаюється та бажає повернутися до церкви. «Вівці, що повертаються до пастиря», знову у центрі уваги парафії. Їхнє повернення – це пишне, сентиментальне, театралізоване дійство, яке проводиться всією громадою заради однієї людини, котру тепер усі знають і про яку напишуть у газеті. До цього людина жила трудовими буднями й була нікому не цікавою. «...В Одігитрійській церкві с. Батайська...відбулося приєднання до православної церкви місцевого селянина Івана Залеського з дружиною...На свято приєднання зібралось багато народу...Всі присутні були глибоко розчулені торжеством приєднання тих, хто збився зі шляху істини, але покається, та зворушливо молилися, а деякі навіть плакали...»⁸⁰, в тому числі й сектанти, котрі прийшли подивитися на цікаву подію у житті села. «Лишається лише побажати, – підсумовував І. Айвазов, – щоб і в інших місцях єпархії приєднання розкольників і сектантів відбувалося так само урочисто...»⁸¹.

За свідченням херсонських місіонерів, на впертого семидесятилітнього штундиста Флоренка не могли вплинути жодні богословські бесіди. Однак після розмови з єпископом Мемноном «у душі його відбувся переворот». «Преосвященний підійшов до Флоренка й, поклавши йому руку на голову, сказав: «Пора тобі, діду, покаятися. Дивись, смерть за плечима, а за смертю суд Божий...Для чого тобі, старому, та ще і неграмотному, слухати порожніх людей та ухилятися від істини!» Флоренко весь цей час плакав...»⁸².

Подібні випадки (а вони не були одиничними) дають підстави для висновку про амбівалентність позиції штундистів щодо православ'я. З одного боку, вони ненавиділи церкву, прагнули її знищення, не погоджувалися з жодним з її вчень, будували свою доктрину й соціальне життя на засадах «антиповедінки».⁸³ В запереченні церкви і зовнішнього світу, за Е.Трельчем, полягала специфіка сектантського аскетизму, на відміну від церковного⁸⁴. Це дозволило о. С.Булгакову назвати штундизм «протестантизмом у найгіршому розумінні». «Штундизм, – писав він у листі до протестантського професора Г.Еренберга, – навіть не християнство, яким...не переставала бути реформація, це – інша релігія»⁸⁵. На нашу думку, в більшості випадків ненависть до православ'я була продиктована не богословськими причинами й не специфікою аскетичної, а потребою сектантів постійно тримати у своїй уяві негативний, «гріховний», відразливий образ церкви. В такий спосіб штундисти психологічно виправдовували новий релігійний вибір, свій «вихід з єгипетського рабства», підтримували «нову», «праведну» ідентичність, котра без опозиціонування «старій», «гріховній» просто не могла існувати.

З іншого боку, сектанти зберігали емоційну прив'язаність до православ'я, за якою «від ненависті до любові один крок». Про це свідчить легкість, швидкість та раптовість повернення до церкви тих штундистів, котрі наважувалися на це. Воно відбувалося на хвилі емоційного піднесення, ностальгії за втраченою «вірою дитинства». «Бувало, як почуєш дзвони, так і тягне до церкви, наче хтось каже: лиши ти ці дурниці, йди до церкви...», – пояснював штундист Філінков причини свого каяття⁸⁶. Ностальгійні настрої фіксувалися місіонерами серед чоловіків і жінок⁸⁷. Серед мотивів розриву зі штундою селяни вказували на відсутність у секті «благочинія», пошани до святині, дистанції між священним та мирським, сакральної естетики й сакраментальної атмосфери. Так, одна жінка вирішила покинути секту після участі в обряді «переломлення хліба»: «Пресвітер узяв хлібець...і роздав по шматочку присутнім, а потім узяв скляний келих, відпив із нього, потекло по вусах та бороді, він витерся рука-

вом, те ж саме робили й інші баптисти...»⁸⁸. Релігійні конверсії та реконверсії проходили в обхід цілого комплексу проблем догматично-богословського характеру, котрі не лише не розв'язувалися, а й не порушувалися.

Відтак, важко погодитися з о. Сергієм Булгаковим, що «зі штундизму звичайно до церкви не повертаються»⁸⁹. Такі випадки траплялися не настільки часто, як хотілося б місіонерам, але і не рідко. До того ж, як правило, колишні штундисти, відчуючи свою провину перед церквою, ставали найактивнішими парафіянами. Як зауважив один із лідерів елизаветградських сектантів, котрий також згодом повернувся до православ'я, «хороший штундист буде й хорошим православним»⁹⁰. Селяни-сектанти, як видається, в першу чергу були селянами, а вже потім штундистами. Лишаючись у сфері «народної культури», вони мислили бінарними категоріями, в рамках котрих прояви соціального та релігійного життя було обернено за принципом «антиповедінки» (замість іконошанування – іконоборство; замість вживання алкоголю – фанатична тверезість; замість селянського одягу – вбрання німецьких колоністів; замість євхаристії як таїнства – свідомо блюзнірська профанація; замість хрещення водою – «хрещення духом»; замість історичної герменевтики – нагромадження алегорій і т.д.) Попри всі спроби візуально відрізнитися від православних селян, розірвати стосунки з колишнім статусом на семіотичному рівні, сектанти лишалися носіями традиційного селянського менталітету. Так, доктринальна опозиційність до влади не завадила їм поділяти архетипічну народну віру у «добраго царя» й «поганих бояр». Серед штундистів с. Василівки, наприклад, ходили чутки, що імператор їх підтримує, «що нас переслідують тільки поліція та попи...»⁹¹. Розчаровані в сектантах революційні народники, котрі певний час вірили у типологічну подібність своїх й їхніх соціальних утопій, нарікали, що штундисти занадто законослухняні⁹². «Поміркovanі» сектанти були активними учасниками комітетів боротьби з пияцтвом (поки їх звідти не прогнали), брали участь у судових процесах та іноді їх вигравали, скаржилися судам на необ'єктивність православних місіонерів, й їхні скарги вдовольняли⁹³.

На початку ХХ ст. православна місія і місіологія стояли перед складною невирішеною проблемою: як створити емоційно прийнятний для сектантів образ православ'я, котрий би не асоціювався з урядом, судом, поліцією та засланням? Умови для виконання цього завдання з'явилися тільки після 1905 р.

«Народ-богоносець» чи побожні «невігласи»?

Образ православного селянина в місіонерських текстах є амбівалентним: з одного боку, він джерело справжньої моралі, «ревності у благочесті», мірило щирої, дитячої віри (що викликало асоціації з простотою апостолів-рибалок); з другого боку, – він «темний мужик», безграмотний «невіглас», «малорозвинутий простолудин», неспроможний засвоїти елементарну логічну операцію⁹⁴, й тому йому належить бути об'єктом просвітницьких зусиль місіонерів-«народників».

З цієї настанови народжувалися «анекдоти» про «народне невігластво». Наприклад, як один із сільських грамотіїв у «Символі віри» замість «распятого же за ны при Понтийстем Пилате» читав у церкві: «распятых жени примостився стріляти», навчавши такому «богослов'ю» цілу парафію⁹⁵. Відчуженість православних мирян від семантики церковних sacramentів була, дійсно, вражаючою та доходила до диких випадків, коли парафіяни вважали, що існує багато «богородиць», а Христова плащаниця – це «свята жінка»⁹⁶, не кажучи вже про численні забобони, пов'язані зі святою водою, свічками, проскурами, поминальними записками тощо.

Селянин-сектант у місіонерських описах при всій вираженій антипатії до нього і схематичності його образу «живіший» та «людяніший», ніж православний. «Ідеальний», «нормативний» селянин – це той, про котрого немає потреби говорити в однині; це завжди множина, колективний дискурс, у якому розчиняється особистість. Народ-селянство – це монолітний хранитель православ'я й справжньої, незіпсованої інтелігентськими ідеями моральності. «Він думає про Бога та спасіння своєї душі, про райські блаженства святих і про пекельні муки грішників, хоча й уявляє собі це досить грубо та матеріально. Люди ці чесні, тверезі й невинні. Мають у серці своєму страх Божий...», – писав про своїх парафіян («добрих дикунів») катеринославський єпископ А.Вишневський⁹⁷. Разом із тим православний народ глибоко інфантильний; він потребує постійної опіки, а бажана межа його релігійної активності – благоговіння і вдячність представникам церкви зі сльозами на очах⁹⁸. Місіонери були переконані, що селянин через свою інфантильність, «природну невинність» не міг самостійно обрати шлях сектанта без певної злої, цілеспрямованої волі, персоніфікованої, звичайно, в особі німецького пастора: «...Ніхто не здогадувався, що причини відступництва деяких із середовища малоросійського народу...треба шукати за межами цього народу, котрий віковою кривавою боротьбою довів свою непохитну відданість вірі...»⁹⁹. Пояснюючи мотиви конверсії селян у секту, місіонери мимоволі спиралися на біблійний архетип гріхопадіння та здобуття Адамом «лжеіменного знання» добра й зла через напоумнення з боку підступного Змія. Православна модель світогляду «для народу» була недостатньо артикульована на рівні раціональної доктрини, котру він мав засвоювати. Як писав о. Сергій Булгаков в уже згаданому листі до Г.Еренберга, «православний біблеїзм...у своєму чистому вигляді розчинений у житті церкви з богослужінням, кругом церковним, іконографією, навіть побутом. Православне життя саме по собі є живою Біблією»¹⁰⁰. Власне, це не стільки модель, скільки «природне» культурне середовище, в якому жив народ, не підозрюючи про існування світоглядних альтернатив. Відтак, завдання православної місії полягає у тому, щоб відгородити світ «природної, райської невинності» селянина від цих альтернатив, захистити ситуацію «відсутності вибору».

Віра місіонерів у «природність» народу була загальною та відбивалася на тематиці й стилістиці їх статей. На сторінках катеринославської єпархіальної преси велися дискусії з ідеологіями, популярними в інтелігентському середовищі (дарвінізмом, соціалізмом, атеїзмом, толстовством, раціоналізмом, «богошуканням» і т.п.) Але значно рідше зустрічаються викриття народних забобонів, які в контексті «просвітницького проекту» XVIII ст. були чи не головним об'єктом атак місіонерів та уряду¹⁰¹. Надзвичайно активна боротьба із забобонами у XVIII ст. сягала навіть тих випадків, коли в це поняття включалася віра у чудотворність ікон та можливість чудесного зцілення¹⁰². В кінці XIX ст. «забобони» вже сприймалися як ознака «народності», а відтак були цілком звичними, природними й простими. Марновірства в епоху К.Победоносцева якоюсь мірою були союзниками віри у боротьбі проти раціоналізму. Можливо, на їх викриття просто не вистачало місіонерської уваги, цілковито спрямованої на протидію значно небезпечнішій загрози – штундизму, від котрого найбільше потерпав саме південь України¹⁰³. Так чи інакше, підозрілими, з точки зору «стандартів» церковно-парафіяльного життя, були ті випадки, коли селянин переставав бути забобонним та проявляв нездоровий інтерес до Біблії.

Православні місіонери сприйняли більшу частину стереотипів про селянство, властивих світським народникам – революціонерам, лібералам, консер-

ваторам. Звісно, вони не поділяли уявлень про всі риси українського селянства, котрі приписувалися йому «народолюбцями». Мова йде про такі характеристики, як «вроджений демократизм», «прагнення до рівноправності», «індивідуалізм», «соціалізм», «ворожість до державності» тощо¹⁰⁴. Їх це просто не цікавило, як і проблема пробудження української ідентичності серед селян. Однак теза про високоморальність народу, його безпосередність, щирість, наївність, дитячість, сентиментальність, «природну невинність», іманентну релігійність (православність) сумніву не підлягала. Місіонери відмовлялися бачити, що пореформене селянство зовсім не схоже на сконструйований їхніми фантазіями ідеал, «котрий живе кращими думками й почуттями кращих творців нашої Русі – преп. Сергія Радонезького, благовірного кн. Олександра Невського...»¹⁰⁵. «Єлейна», акафістна патетичність щодо «російського народу» (українського селянства) не дуже гармоніювала з реальними, малопривабливими картинами життя, світогляду та інтересів селян, котрі були добре відомими як самим місіонерам, так і парафіяльним священикам¹⁰⁶.

Місіонерське народництво кінця XIX – початку XX ст., ймовірно, було пов'язане із змінами в духовному самоусвідомленні самодержавства. «Микола II, – нагадує С.Подболотов, – вважав селянство хранителем православ'я – «народом-богоносцем»»¹⁰⁷. Перелом стався під час царювання Олександра III, який обґрунтував «релігійний націоналістичний міф»¹⁰⁸, відповідно до котрого істинна, неушкоджена віра перебуває у надрах простого народу, є властивістю колективного «простого розуму», що відображає найскладніші богословські питання на рівні «народної мудрості» й благочестивого селянства. В такому контексті у місіонерській літературі усталився пафосний, «високий» стиль, коли писалося про народ «взагалі» (тоді він був «мудрим богоносцем» та «хранителем віри»), і звичайний, побутовий, «низький» стиль опису, коли йшлося про конкретного селянина чи групу селян певного села, з якими довелось зіткнутися місіонерові (тоді «мудрий богоносець» розкладався на купку «безграмотних невігласів»). Не виключаємо, що народницькі настрої серед місіонерів почасти були даниною літературній моді.

Отже, віруючи в релігійну чутливість «простого розуму», місіонери водночас не втомлювалися викривати «безграмотність» та «невігластво» його носіїв. Тим не менше, вони усвідомлювали, що справжнім «каменем спотикання» був не «безграмотний мужик», а «напівграмотний», котрий проявляв релігійну допитливість. Для церкви небезпека початкової освіти на селі полягала у тому, що селянин не вмів відокремлювати процес читання від інтерпретації священних текстів, розглядаючи свої тлумачення їх як самоочевидні. Останній знаходив у них щось «відмінне від того, в чому полягала їхня “інтенція”». Він «відокремлює ці тексти від їхнього джерела, об'єднує їхні фрагменти й створює щось невідоме у просторі, організованому здатністю текстів приймати будь-яку множинність значень»¹⁰⁹. Інтерпретаційним «фільтром» була селянська культура, котра бачила в текстах зовсім не те, що знаходили у них професійні богослови (як православні, так і протестантські). Місіонерам нелегко було пояснити селянським «інтелектуалам», чому, наприклад, церква не може «вміститися» в Євангеліє та чому хрещення обливанням водою (замість занурення у неї) не варто оцінювати як «відступництво».

«Напівграмотні» селяни не обов'язково ставали сектантами. Місіонери намагалися вдовольнити їхній інтерес до друкованого слова «Місіонерським обозрением», «Воскресними листками», «Народно-місіонерської бібліотечкой»¹¹⁰, «народно-духовним» журналом «Кормчий»¹¹¹, розраховуючи на традиційну довіру селян до опублікованих текстів¹¹². Частіше вони ста-

вали «ревно православними» і, з дозволу архієрея, залучалися на допомогу місіонерам. Однак «простому розуму» не дуже довіряли, про що свідчать як дискусії серед авторів «ЕЕВ»¹¹³, так й інструкції, котрі зобов'язували місіонерів забезпечувати селян-помічників відцензурованими брошурками для самозахисту від аргументів еретиків¹¹⁴.

Місіонери та несхильні до соціального новаторства парафіяльні священники по-різному оцінювали релігійне «пробудження» народу. Якщо перші неабияк раділи перетворенню парафіян на активний «церковний народ» (власне, вони вбачали в цьому свою заслугу як місіонерів)¹¹⁵, то другим бажання селян вийти за межі обрядово-ритуальної релігійності створювало проблеми, оскільки це змушувало їх реформувати парафіяльне життя, порушуючи комфорт усталеного ієрейського побуту. Один зі священників навіть поскаржився у газету: «По святках приходять православні натопком після обіду: «Батюшко, читайте нам що-небудь, пояснюйте, а то ми підемо до них», тобто зловісних євангеліків. І батюшка покірно йде у створену ним же «на гріх» церковнопарафіяльну школу.., та мусить няньчитися з ними до п'ятої години без перерви й відпочинку...»¹¹⁶. Позабогослужбові бесіди з парафіянами на релігійну тематику сприймалися як тяжка, невдячна і необов'язкова справа. Своє небажання бути місіонерами деякі священники пояснювали так: «Усе марно. Їм говориш одне, а вони продовжують робити інше»¹¹⁷.

Траплялося, що останні просто не були готовими до елементарного богословського діалогу. Епізод із життя священника Катеринославської єпархії було опубліковано в єпархіальному виданні як характерний приклад антимісіонерської поведінки. Церковний староста несподівано став штундистом. Його викликали на бесіду зі священником, однак на просте запитання новоспеченого сектанта той не міг відповісти ані слова. Біблія, котру він відкрив для пошуку відповіді, здалася йому незнайомою книгою. «Щось промайнуло у голові сказати штундисту, але що саме, він не міг згадати... Прийшовши додому, він одразу сів за стіл та написав в єпархіальний комітет рапорт про потребу надіслати місіонера»¹¹⁸. Ця історія подавалася як типова для сільського духовенства, нездатного вдовольнити «спрагу релігійної думки й допитливості народу»¹¹⁹. Деякі небайдужі сучасники пропонували «радикальний» засіб подолання сектантства: «замість того, щоб надсилати місіонерів переконувати сектантів, варто було б надсилати їх до нашого сільського духовенства і його навертати у християнство»¹²⁰.

Залучаючи селян до місіонерства, церква переслідувала не тільки стратегічну мету (відродження «Святої Русі»), а й тактичну, намагаючись зробити діалог із сектантами в соціальному плані більш рівноправним. Це принесло свої плоди у тому, що обмін богословськими думками між селянами без присутності місіонерів та поліційного урядника відбувався в живішій і емоційнішій атмосфері: «...Сіялка з кіньми стоїть посеред поля, а брати, забувши про дорожочинний час та з Євангелієм у руках, доводять одне одному правоту своєї віри: подібні сцени поміж селянами с. Андріївка відбуваються доволі часто...»¹²¹.

Місіонерам важко було порозумітися із селянами-штундистами. Помічникам «із народу» вдавалося знайти полемічно ефектніші аргументи, ніж випускникам духовних академій, схоластична діалектика котрих була селянам малозрозумілою. Богослови захоплювалися природною дотепністю своїх «асистентів», їхнім умінням ставити прості й переконливі логічні пастки¹²².

Наприкінці відзначимо, що в очах місіонерів істотною ознакою «нормального» селянина була релігійна віра у царя¹²³. До 1905 р. вірнопідданські статті про єдність його, церкви та народу з'являлися в пресі регулярно. Що-

правда, православні селяни, як і сектанти, також звинувачувалися у неповазі до влади. Однак, на відміну від штундистів, вони скоювали цей злочин не з доктринальних, а скоріше з хуліганських міркувань та звичайно в нетверезому стані¹²⁴.

***

Теза про тісний союз держави й церкви у Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст., в рамках якого друга використовувала першу для боротьби з релігійними дисидентами, а держава – церкву для вирішення своїх політичних проблем, навряд чи здатна у когось викликати сумніви. Хоча вона не є такою однозначною в світлі фактичних даних про ставлення духовенства до Лютневої революції та зречення династії Романових¹²⁵. Відтак, дотримання цієї тези дуже спрощує дійсну картину і не дозволяє історикові бачити інші ракурси питання¹²⁶.

На думку дослідників, «місіонерська діяльність та адміністративно-політичний тиск на іншівірство саботувалися на окраїнах місцевими елітами й дрібним чиновництвом, яке здебільшого складалося з місцевих мешканців...»¹²⁷. Наприклад, одеські місіонери дорікали поліції у бездіяльності в справі пошуку і покарання сектантів¹²⁸. А катеринославські – скаржилися на те, що «поліцейська влада, хоча й складає протоколи, але судова тяганина, що особливо панує у нас при вирішенні сектантських справ, сильно ослаблює значення поліцейських протоколів»¹²⁹. У тих місцевостях імперії, де адміністрація складалася з лояльних старообрядців, церковним місіям не варто було очікувати навіть найменшого сприяння. Тому при вивченні стосунків між царською владою та сектантами варто брати до уваги не лише спогади останніх про стосунки з поліцією, написані в агіографічно-мартирологічному стилі, й не лише наміри держави, відображені у правових актах, а і процес їх утілення в життя, зокрема можливості адміністративних структур проводити репресії на рівні пересічних виконавців¹³⁰.

З приводу можливостей кримінального переслідування штундистів як секти «особливо небезпечної для церкви та держави» серед православних не існувало однастайності. Парафіяльні священики часто виступали прибічниками жорстких дій проти штундистів, а професор М.Заозерський ще у 1893 р. радив місіонерам, «наскільки можливо, триматися подалі від поліцейських чиновників»¹³¹. Далеко не всі клірики були в захваті від тісного союзу з державою, коли поліційний урядник виступав експертом із суто богословських питань, виконуючи канонічні функції єпископа церкви (наприклад, у справі поховання померлих сумнівною смертю)¹³². Не завжди стосунки держави і церкви були безхмарними; варто згадати лише глухий опір першої організації другою комітетів «народної тверезості». Церкві довелося боронитися проти ліберальної преси, чиновників, суддів, прокурорів та нетерпимої громадської думки, які вважали сектантів «прогресивними вільнодумцями», а місіонерів – «реакційними мракобісами»¹³³.

З 1905 р. після відомого указу Миколи II «Про зміцнення начал віротерпимості» поліція вже просто не звертала уваги на скарги священиків із приводу появи у селі тієї чи іншої секти, та і дебати із сектантами місіонери проводили без сприяння влади. Якщо ще в 1904 р. останні могли дозволити собі говорити компліменти на адресу поліції за її «тактовність» у справі організації зустрічей із сектантами¹³⁴, то вже за рік вони проводилися місіонерами самотужки, подекуди всупереч бажанню місцевих чиновників. Показовим був випадок, коли один із керівників катеринославської місії о. М.Назарев-

ський, внаслідок відмови начальника Краснопавлівської станції надати приміщення для бесіди з баптистами, змушений був проводити її в коморі одного з парафіян¹³⁵. Після Першої російської революції місіонерам лишалося сподіватися тільки на моральне співчуття окремих представників влади. Проте загалом вони були задоволені відсутністю юридичних важелів впливу на паству¹³⁶, котрі не лише турбували їхнє сумління, а й приносили місії багато практичної шкоди. Через поліцейське «місіонерство» «серця сектантів закривалися назавжди»¹³⁷.

Психологічне становище православних священників та місіонерів кінця XIX – початку XX ст. було тяжким: їх усе ще слухали, але мало сприймали всерйоз. «Серед так званого освіченого товариства, – писав кумир тодішньої інтелігенції граф Лев Толстой, – релігія не лише не визнається вихідним пунктом виховання, але навпаки – її вважають одним із найнікчемніших предметів, справою даремною, яку абияк викладають у школі»¹³⁸. І.Айвазов згадував, що якимось «в «Миссионерском обозрении» з'явився лист одного «інтелігента», котрий заявляв, що йому доводилося ховати від своїх товаришів сині обкладинки «Миссионерского обозрения» і читати цей журнал таємно, як заборонений плід у його оточенні»¹³⁹. Ті автори, що осуджують церковну цензуру, котра боролася з «вільнодумством», не повинні забувати і про інший її вид – неофіційну, інтелігентську, яка обмежувала це поняття лише обов'язком критики самодержавства та православ'я.

Попри те, що місіонери репрезентували «владний дискурс», котрий за інерцією був спрямований на «колонізацію» власних селян у напрямку «оправославнення», вони були самотніми й нечисленними. Це була невдячна і непопулярна професія; за право проповідувати місіонери мали зневагу інтелігенції, байдужість офіційного академічного богослов'я, нерозуміння світської влади, презирство аристократії та цілковиту релігійну апатію щойно народженого пролетаріату. Єдиним суспільним станом, котрий хоч якимось реагував на місію і діалог із котрим містив хоч якийсь конструктив, було селянство. Однак, забігаючи наперед, зауважимо, що православна місія серед українських селян, незважаючи на тактичні перемоги, одиничні випадки повернення їх до церкви, загалом була малоефективною. Про це свідчить та байдужість, з якою «спокоєвчний хранитель православ'я» спостерігав за знищенням церкви в епоху «великих експериментів» 20–30-х рр. XX ст., нерідко докладаючи до цього й власні зусилля.

Отже, вивчення взаємин православ'я і сектантів на півдні України на початку XX ст. у тісних рамках схеми «гонителі – гнані», «реакціонери – прогресивні», «нетерпимі – толерантні», «аморальні православні – моральні сектанти», «консерватори – ліберали», «догматичні обрядові – адогматичні, «духовні вільнодумці», на нашу думку, є методикою малопродуктивною. Ця тема потребує постановки нових проблем, пошуку відповідей на старі запитання, відмови від погляду на переслідуваних як апорі «борців за істину» та ліберальні цінності. Ідеалізація сектантства в історіографії, з одного боку, є реліктом радянського релігієзнавства, котре вбачало союзника у будь-якій антицерковній ересі; а з другого, – породженням європоцентристських моделей, котрі розглядають українські секти як модифікацію відповідних реформаційних процесів. «Реформаційна теорія» є наслідком звички істориків мислити метафорично, прив'язувати предмет свого дослідження до категорій європейської історіографії («феодалізм», «ренесанс», «просвітництво», «лібералізм» тощо). Гадаємо, сектантський селянський колектив має бути предметом культурної й релігійної антропології, а не студій про вічну, всеосяжну і перманентну «реформацію».

Неефективність церковної місії багато в чому пояснюється тим, що місіонери, «йдучи у народ», не могли зважитися на те, щоб подати православ'я в «чистому» вигляді, без профанізації його сторонніми ідеологіями, але у той самий час на достатньо популярному, зрозумілому рівні, достатньому для того, щоб селяни зрозуміли: церква проповідує Христа, а не «слухняність владі». Місіонери раділи з «пробудження» селян; та водночас їх лякали непередбачувані наслідки цього останнього передусім тому, що вони звикли вважати «нормативним» селянина, котрий слухає Біблію у храмі, а не читає її вдома своїм сусідам¹⁴⁰, який не виділяється з маси тих, хто вірить щиро, просто й невібагливо в Бога, домового, шкоду і в царя водночас. Розбуджену, якщо не сектантами, то самими місіонерами мирянську релігійну ініціативу просто не було куди спрямовувати. Церква не змогла створити розгалуженої інфраструктури позахрамового служіння парафіян, а чимало священиків не розуміло, навіщо це потрібно¹⁴¹. Місіонери шкодували про те, що парафіяльне життя занадто «чинне», охоплене великою кількістю канонічних умовностей, що робить «церковний народ» пасивним об'єктом, котрий «зобов'язаний лише мовчки слухати та дивитися»¹⁴².

Сила православних місіонерів – у мобільності, ризикованості дій і мислення, особистій аскетичності, дивовижній богословській ерудиції, здатності бачити й відкрито аналізувати вади церковного життя, схильності до обговорення питань, над якими рідко замислювалося парафіяльне духовенство. Слабкістю позиції «внутрішніх» місіонерів була проповідь православ'я в поєднанні з тим, що не було їм, та звичці відвідувати сектантів у компанії з поліцією. Місіонери дивилися на селян не лише очима апостолів; їхній погляд був обтяжений стереотипами консервативного народництва, колонізаторського дискурсу і класових переваг «освічених, цивілізованих людей».

¹ Айвазов И. Духовная литература и интеллигенция // Екатеринославские епархиальные ведомости (далі – ЕЕВ). – 1902. – № 29. – С.732.

² Сахаров В. Скептицизм как особенность религиозных воззрений современной русской интеллигенции, его причины и следствия // ЕЕВ. – 1904. – № 10–11. – С.301.

³ Про цей тип раціональності промовляє цитата з популярного в «освіченому товаристві» Мелешота: «Совість – це лише відчуття матеріальних рухів, пов'язаних у нервах з електричними токами, які сприймає мозок...» Див.: Там же. – С.299.

⁴ Розанов В.В. Около церковных стен. – Москва, 1995. – С.457–458.

⁵ Вениамин (Федченков). О вере, неверии и сомнении. – Москва, 2002. – С.43.

⁶ Див.: Никон (Воробьев). Нам оставлено покаяние. Письма. – Москва, 1997.

⁷ Булгаков С. Православие. – Москва, 2001. – С.302.

⁸ Левитов П. По вопросу о духовном образовании // Богословский вестник (БВ). – 1906. – Т.2. – № 6. – С.338.

⁹ Див.: Безносова О.В. Пізнє протестантське сектантство півдня України (1850–1905): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998; Безносова О. А.Я. Дородницян (1859–1919) – православний місіонер та дослідник протестантського сектантства // Вісник ДНУ. – 2004. – № 4. – С.59–63; Безносова О. В. Роль немецких колонистов и меннонитов в распространении протестантизма среди православного населения Украины во второй половине XX в. // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1996. – С.76–86; Буланова Н. М. Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2007; Хитровська Ю. В. Еволюція відносин української інтелігенції та православної церкви (XIX – початок XX ст.) // Наукові записки: Історичні науки. – Т.78. – К., 2008. – С.24–28; Лиман І. Російська православна церква на Півдні України ост. чверті XVIII–сер. XIX ст. – Запоріжжя, 2004. – С.302–322; Чиркова О. А. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX ст. (на матеріалах «Київських епархиальних ведомостей», «Полтавських епархиальних ведомостей», «Черніговських епархиальних ведомостей»); Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.

¹⁰ Див.: *Лиман І.* Указ. праця.

¹¹ *Буланова Н.* Указ. праця. – С.190.

¹² *Лиман І.* Указ. праця. – С.317.

¹³ *Хитровська Ю.* Указ. праця. – С.26.

¹⁴ Там само. – С.25.

¹⁵ *Ковальчук Т.В.* Взаємодія світської та церковної влад в Російській імперії на початку ХХ ст. (за матеріалами українських єпархій УПЦ) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2008. – № 14. – С.335.

¹⁶ *Меша В.Г.* Асиміляторська діяльність православної церкви в Україні 1875 – 1900 років (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/mesha.pdf).

¹⁷ *Буланова Н.* Указ. праця. – С.178.

¹⁸ Цікаво, які саме: монотеїзму, креаціонізму, боговтілення, ісходження Св. Духу тільки від Отця, воскресіння, непорочного зачаття, безсмертя душі чи останнього суду?

¹⁹ *Буланова Н. М.* Указ. праця.

²⁰ *Безносова О.В.* Пізні протестантське сектантство... – С.10.

²¹ *Гирц К.* Інтерпретація культур (www.gumer.info/bibliotek_Buks/culture/girc/index.php).

²² Див.: *Zhuk S.* Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917. – Washington, 2004.

²³ Крім однієї рецензії. Див.: *Грицак Я.* Zhuk S. Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917. Washington, WWC Press, 2004 // Україна модерна. – 2007. – №12. – С.262–266.

²⁴ *Эткинд А.* Бремя бритого человека или Внутренняя колонизация России // Ab Imperio. – 2002. – №1 (<http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=15>).

²⁵ Див.: *Мартынов А. В.* Разбор и опровержение догматических заблуждений пашковцев // БВ. – 1893. – Т.1. – №1. – С.70.

²⁶ Саме таке формулювання містилося в положенні Комітету міністрів від 4 липня 1894 р.

²⁷ *Трельч Э.* Церковь и секта // Религия и общество. – Москва, 1996. – С.227.

²⁸ *Покровский И.* Что делать? // ЕЕВ. – 1912. – № 14. – С.684.

²⁹ Там же. – С.683.

³⁰ *Бердяев Н.* Духовное христианство и сектантство в России (http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/sekta/Berdjaev_russ_sekt.php).

³¹ *Zhuk S.* Op. cit. – P.399–400.

³² Ibid. – P. 182.

³³ Ibid. – P. 185.

³⁴ Сам факт цитування Євангелія ще не робить людину «євангелістом». На наш погляд, проблема «євангелізму» штундистів повинна вирішуватися не прямолінійно, а з урахуванням семіотичної та інтерпретативної природи будь-яких текстів, зокрема тієї обставини, що «запозичені з ученої та книжної культури фрагменти одержують тут (в народній культурі – С.С.) таку систему репрезентації, яка надає їм іншого значення, оскільки сама була вкорінена в іншій культурі» (цит.: *Шартье Р.* Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? // Новое литературное обозрение (НЛО). – 2004. – № 66 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart2-pr.html>)).

³⁵ *Zhuk S.* Op. cit. – P.183.

³⁶ Ibid. – P.372.

³⁷ *Левитов П.* Материалы для истории возникновения и распространения штунды на Юге России // Киевская старина (КС). – 1884. – Октябрь. – С.314.

³⁸ Там же. – С.504.

³⁹ *Айвазов И.* Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии за 1903 г. // ЕЕВ. – 1904. – № 7. – С.216, 220–221.

⁴⁰ *Попов Г.* Ещё одно слово о спасении с. Томаковки от штунды // ЕЕВ. – 1911. – №4. – С.101.

- ⁴¹ Жінки штундистів спеціально посилалися на базар для проповіді штундистського вчення серед продавців та покупців (див.: Там же. – С.100).
- ⁴² Інколи жінки виступали в ролі «пророчиць» на екстатичних зібраннях, що впадали в колективний транс (див.: *Zhuk S.* Op. cit. – P.184–185).
- ⁴³ *Ibid.* – P.400.
- ⁴⁴ *Ibid.* – P.227.
- ⁴⁵ Из дневника Ивана Чайкина // ЕЕВ. – 1904. – № 13. – С.396.
- ⁴⁶ Див.: *Безносова О. В.* Роль немецких колонистов и меннонитов... – С.83.
- ⁴⁷ *Заозерский Н. А.* Из церковной жизни: борьба с сектантами // БВ. – 1893. – Т.1. – № 1. – С.159.
- ⁴⁸ Імітація способу життя «обраних» (німців) автоматично гарантує життєвий успіх, притягує гроші. Така ментальна настанова свідчить не про протестантизм штундистів і не про пошуки «національної ідентичності», а про релікти архаїчного, магічного світосприйняття, «імітативної магії». Нам видається правомірним питання про реактуалізацію язичницьких шарів менталітету в тих селянських громадах, які виходили з-під «цивілізуючого» впливу православної церкви.
- ⁴⁹ *Заозерский Н.А.* Указ. соч. – С.158.
- ⁵⁰ *Левитов П.* Материалы для истории... – С.506.
- ⁵¹ *Буланова Н.* Указ. праця. – С.84.
- ⁵² *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // *Вебер М.* Избранные произведения. – Москва, 1990. – С.106.
- ⁵³ *Айвазов И.* Донской епархиальный миссионерский съезд // ЕЕВ. – 1902. – № 34. – С.880.
- ⁵⁴ Миссионерская поездка на станцию Синельниково // ЕЕВ. – 1904. – № 16. – С.498–499.
- ⁵⁵ Див.: *Заозерский Н.А.* Указ. соч. – С.144.
- ⁵⁶ Из дневника миссионера // ЕЕВ. – 1904. – № 4. – С.112.
- ⁵⁷ Из жизни миссии Екатеринославской епархии // ЕЕВ. – 1911. – № 17. – С.432.
- ⁵⁸ *Айвазов И.* Екатеринославские хлысты // ЕЕВ. – 1902. – № 32. – С.805.
- ⁵⁹ *Заозерский Н.* Указ. соч. – С.163.
- ⁶⁰ Концепція «внутрішнього колоніалізму» О. Еткінда може бути продуктивною під час аналізу стосунків між інтелігенцією та селянами, зокрема між місіонерами та селянами-сектантами. Елементами концептуальних розробок намагається скористатися і автор цієї статті. Див.: *Найт Н.* Была ли Россия собственным «Ориентом»? Размышления по поводу статей Эткінда и Схиммельпеннинка в рамках дискуссии по ориентализму // *Ab imperio.* – 2002. – №1 (<http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=15>); *Эткінд А.* Хлысты, литература и революция. – Москва, 1998.
- ⁶¹ Див.: *Саид Э.* Ориентализм. – Санкт-Петербург, 2006.
- ⁶² *Айвазов И.* Донской епархиальный миссионерский съезд... – С.880.
- ⁶³ *Айвазов И.* Критико-библиографическая заметка // ЕЕВ. – 1902. – № 20. – С.491.
- ⁶⁴ *Брунденберг М.* Новое гнездо сектантства в епархии // ЕЕВ. – 1904. – № 6. – С.177.
- ⁶⁵ *Брунденберг М.* Хроника епархиальной миссии. Сектантство в посёлке при станции Синельниково Екатеринославской ж.д. // ЕЕВ. – 1904. – № 15. – С.463.
- ⁶⁶ *Немолвин С.* Можно ли допустить? // ЕЕВ. – 1912. – № 11. – С.570.
- ⁶⁷ *Zhuk S.* Op. cit. – P.227.
- ⁶⁸ *Заозерский Н.* Указ. соч. – С.154.
- ⁶⁹ *Афанасьев А.* По поводу пастырско-миссионерских кружков // ЕЕВ. – 1907. – № 35. – С.810.
- ⁷⁰ Цит. за: *Заозерский Н. А.* Указ. соч. – С.144.
- ⁷¹ *Заозерский Н.А.* Чем силён штундизм? // БВ. – 1893. – Т.4. – № 10. – С.180.
- ⁷² *Zhuk S.* Op.cit. – P.399.
- ⁷³ *Розанов В.* Указ. соч. – С.112.
- ⁷⁴ *Бердяев Н.* Указ соч.
- ⁷⁵ Из дневника миссионера... – С.106–109.
- ⁷⁶ *Zhuk S.* – Op. cit.
- ⁷⁷ *Антоний Сурожский (Блум).* Беседы о вере и церкви. – Москва, 1991. – С.9–10.

- ⁷⁸ *Заозерский Н.* Указ. соч. – С.147.
- ⁷⁹ Там же. – С.148–149.
- ⁸⁰ *Айвазов И.* Торжественное присоединения к православию // ЕЕВ. – 1904. – № 17. – С.519.
- ⁸¹ Там же. – С.520.
- ⁸² *Заозерский Н.* Указ. соч. – С.153.
- ⁸³ За браком кращого, мусимо скористатися терміном Б. Успенського, хоча вчений застосовував його в дещо іншому значенні й стосовно іншого культурного контексту. Див: Антиповедение в культуре древней Руси // Семиотика истории. Семиотика культуры. – Т.1. – Москва, 1994. – С.320–332.
- ⁸⁴ *Трёлъч Э.* Указ. соч. – С.227–228.
- ⁸⁵ *Булгаков С.* Указ. соч. – С.114.
- ⁸⁶ *Яковенко И.* Жизнь как она есть // ЕЕВ. – 1912. – № 18. – С.821.
- ⁸⁷ *Попов Г.* Указ. соч. – С.101.
- ⁸⁸ *Яковенко И.* Указ. соч. – С.823.
- ⁸⁹ *Попов Г.* Указ. соч. – С.115.
- ⁹⁰ *Заозерский Н.А.* Указ. соч. – С.144.
- ⁹¹ Штундисты – мнимые баптисты // ЕЕВ. – 1902. – № 3. – С.64.
- ⁹² *Світленко С.* Соціально-революційне народництво і релігійне сектантство Півдня України у 1870–1880 рр. // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1996. – С.139.
- ⁹³ Штундисты – мнимые баптисты. – С.60–66.
- ⁹⁴ Что предпочесть? (К полемике со штундо-баптистами) // ЕЕВ. – 1911. – № 5. – С.113–116.
- ⁹⁵ *Айвазов И.* Донской епархиальный... – С.881.
- ⁹⁶ *Розанов В.* Указ. соч. – С.114.
- ⁹⁷ Цит. за: *Михайлюк О.* Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні трансформації: Дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2009. – С.102.
- ⁹⁸ «При виході панів-місіонерів православні сердечно прощалися з ними – жінки зі сльозами кидалися цілувати їм руки, у чоловіків на очах з'являлися сльози», – це сталий зразок опису безпосереднього контакту православних місіонерів із православними селянами. Див.: Из жизни миссии Екатеринославской епархии.
- ⁹⁹ *Левитов П.* Указ. соч. – С.305.
- ¹⁰⁰ *Булгаков С.* Путь парижского богословия. – Москва, 2007. – С.116.
- ¹⁰¹ Див. на цю тему: *Смилянская Е. Б.* Волшебники, богохульники, еретики. Народная религиозность и «духовные преступления» в России XVIII в. – Москва, 2003.
- ¹⁰² *Липковский В.* Дело о суевории священника (1805 г.) // КС. – 1901. – Т. 12. – С.329–345.
- ¹⁰³ Див.: *Громогласов И. М.* Третий всероссийский миссионерский съезд: факты и впечатления // БВ. – 1897. – Т.4. – № 10. – С.114–149.
- ¹⁰⁴ Див.: *Портнова Т. В.* Селянство в уявленнях української інтелігенції 60–80-х років ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – С.114–121.
- ¹⁰⁵ *Козубовский С.* Что читать православно-русскому народу? // ЕЕВ. – 1911. – № 3. – С.79–81.
- ¹⁰⁶ Селянинові «потрібна була десятина землі, йому давно хотілося пограбувати панський маєток чи сусідній цукровий завод, йому менше хотілося працювати, не платити податків, більше пити горілки і, взагалі, щоб його не чіпала ніяка зовнішня влада», – таким був, за О.Михайлюком, колективний портрет селянства на початку ХХ ст. Див.: *Михайлюк О.* Селянство Наддніпрянської України... – С.287.
- ¹⁰⁷ *Подболотов С.* Николай II как русский националист // Ab imperio. – 2003. – № 3. (<http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=29>).
- ¹⁰⁸ Там же.
- ¹⁰⁹ *Шартъе Р.* Парадигмы интеллектуальной истории: от коллективных представлений к авторским интенциям // НЛО. – 2004. – № 66 (<http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart3-pr.html>).

- ¹¹⁰ Назаревский Н. Предохранительные меры пастырского воздействия на православных, подвергающихся опасности соращения в лжеучение // ЕЕВ. – 1904. – № 10–11. – С.320.
- ¹¹¹ Козубовский С. Указ. соч. – С.79–81.
- ¹¹² «В селі Ольгівка, де священник щедро роздавав в ці тривожні роки різні брошури – немає жодного штундиста». Див.: *И.П.* О миссионерах // 1911. – № 5. – С.139.
- ¹¹³ Брунденберг М. Архипастырская резолюция по поводу одного доброго начинания в деле приходской миссии // ЕЕВ. – 1904. – № 10–11. – С.311–314.
- ¹¹⁴ Назаревский Н. Указ. соч. – С.323.
- ¹¹⁵ Трофимов А. Новшество или необходимость // ЕЕВ. – 1912. – № 15. – С.718–726.
- ¹¹⁶ Покровский И. Указ. соч. – С.682.
- ¹¹⁷ Соколов П. К вопросу об упадке нашей церковной проповеди // ЕЕВ. – 1904. – № 21. – С.640.
- ¹¹⁸ Миссионер (на злобу дня) // ЕЕВ. – 1907. – № 33. – С.748.
- ¹¹⁹ Заозерский Н. Указ. соч. – С.163.
- ¹²⁰ Розанов В. Указ. соч. – С.115.
- ¹²¹ Яковенко И. Указ. соч. – С.821.
- ¹²² Желательная перемена в практике собеседований с сектантами // ЕЕВ. – 1904. – № 25. – С.756.
- ¹²³ Цариненко И. Беседа о повиновении властям // ЕЕВ. – 1904. – № 14. – С.432.
- ¹²⁴ Див.: Михайлюк О. В. Вказ. праця. – С.61–77.
- ¹²⁵ Див.: Бабкин М. Иерархи РПЦ и свержение монархии в 1917 г. // Отечественная история (ОИ). – 2005. – № 3. – С.109–124.
- ¹²⁶ Буланова Н. Указ. праця. – С.190.
- ¹²⁷ Полунов А. Ред. на: «О религии и империи: миссии обращения и веротерпимость в Царской России». – Лондон, 2001. – 356 с. // ОИ. – 2003. – № 5. – С.199.
- ¹²⁸ Заозерский Н. Указ. соч. – С.141–142.
- ¹²⁹ Айвазов И. Состояние сектантства... – С.218.
- ¹³⁰ Переслідування відбувалося за усіма правилами судочинства. Якщо не було достатніх доказів щодо належності до секти того чи іншого селянина, справу припиняли. Функція влади на місцях полягала й у тому, щоб перешкоджати випадкам самоуправства православних селян над своїми односельцями-сектантами. Такі випадки траплялися. Див.: Обзор Екатеринославской губернии за 1882 г. Приложение ко всеподданнейшему отчёту екатеринославского губернатора. – С.22.
- ¹³¹ Заозерский Н. Чем силён штундизм? – С.192.
- ¹³² Боголюбов Н. О христианском отпевании умерших от пьянства и самоубийц // ЕЕВ. – 1904. – № 13. – С.396–401.
- ¹³³ Айвазов И. Духовная литература и интеллигенция // ЕЕВ. – 1902. – № 29. – С.732–738.
- ¹³⁴ Из дневника миссионера... – С.112.
- ¹³⁵ К-н В. Торжество православия // ЕЕВ. – 1911. – № 1. – С.33.
- ¹³⁶ М.С. Нужны ли для православной церкви внешние ограничения сектантства со стороны гражданского правительства? // ЕЕВ. – 1911. – № 5. – С.137–139.
- ¹³⁷ Заозерский Н. А. Из церковной жизни... – С.141.
- ¹³⁸ Айвазов И. Духовная литература... – С.735.
- ¹³⁹ Там же. – С.735.
- ¹⁴⁰ Из жизни миссии Екатеринославской епархии // ЕЕВ. – 1911. – № 13. – С.334.
- ¹⁴¹ Как устроить в сельском приходе кружок ревнителей православия и какую пользу мог бы принести этот кружок в приходе? // ЕЕВ. – 1911. – № 4. – С.104–106.
- ¹⁴² Трифильев А. Новшество или необходимость? // ЕЕВ. – 1912. – № 15. – С.719.

The perception of the Orthodox and sectarian peasants by the Orthodox missionaries is studied. The peasantry was the main object of the church mission. The image of the peasantry in the missionary vision have an influence on the results of the mission efforts. The Author also discusses anticlerical stereotypes in present-day Ukrainian historiography.

О.М.Гончаренко*

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ У ПОРЯТUNKУ ЄВРЕЇВ НА ТЕРИТОРІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА (1941–1944 рр.)

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з участю місцевого українського населення в порятунку євреїв – жертв нацистського окупаційного режиму (1941–1944 рр.).

Політика нацистського геноциду щодо євреїв є концентрованим вираженням антигуманної сутності тоталітарної ідеології, творці котрої визначили як стратегічну мету знищення народу, оголошеного колективним ворогом усєї цивілізації. Керівники III райху, розв'язавши небачений в історії людства терор, намагалися залучити до антиєврейських дій і населення окупованих вермахтом країн. Не стала винятком й Україна. Деструктивна енергія мас, вивільнена фактом окупації, населення, котре нещодавно пережило голод та насильницьке соціальне експериментаторство радянського режиму, за планами нацистів, мала спрямовуватися в антисемітське русло, а місцевий соціум отримував статус безмовного зняряддя для реалізації заходів перекроювання етнічної карти України. Але, за невеликим винятком, гітлерівцям не вдалося використати місцевий люд для підтримки своїх злочинів. Лише в окремих випадках, здебільшого у перші дні окупації або ж у короткочасний «безвладний» період, переважно в західних областях країни, дехто виявляв свою схильність до переслідувань євреїв¹. Однак виявилось, що і ці факти не мають нічого спільного з антисемітизмом расистського зразка, за яким євреї знищувалися повсюдно й повністю, без зважання на стать та вік, соціальне і політичне становище, готовність до співпраці чи відкрито виявлену ворожість. Всупереч теоретикам нацизму, місцеве населення виявляло неготовність до сприйняття жорстокостей, котрі вчиняли каральні команди різного відомчого підпорядкування. Частина людей намагалася допомогти жертвам окупантів, взявши участь у різних формах їх порятунку.

В сучасній історіографії голокосту, представленій переважно монографіями Ф.Левітаса² й Ж.Ковби³, відомі наукові публікації, предметом яких визначено проблематику реакції місцевого населення на антиєврейські заходи нацистів. Матеріали, що лягли в основу досліджень Я.Сусленського⁴, Б.Забарка⁵, І.Левітаса⁶ та Ж.Ковби⁷, доводять непоодинокую участь його у порятунку євреїв.

Зазначимо, що ця проблема розглядається майже у всіх працях, предметом котрих визначено окремі аспекти заходів, що становили сутність політики голокосту. Проте їх автори, сформулювавши іншу мету і завдання досліджень, конкретизуючи певні теоретичні конструкції в канві доведення визначеної концепції, цілком справедливо розглядають зазначену проблематику лише побічно, намагаючись віднайти й проілюструвати якомога більшу кількість сюжетів щодо порятунку євреїв. Тому рівень теоретичних узагальнень у цих працях, як правило, відсутній, а виявлені факти не розглядаються як окремі напрямки досліджень.

*Гончаренко Олексій Михайлович – канд. іст. наук, декан педагогічно-індустріального факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

На жаль, початковий етап вивчення проблеми сприяв появі праць, автори котрих звинувачують українське суспільство в участі у масових акціях знищення єврейського населення⁸. Дехто «грішить» на дефініційну нерозбірливість, використовуючи аргументи, що перебувають у позанауковій, скоріше публіцистичній площині. «Нацистська пропаганда вдало використовувала у власних цілях антибільшовицькі настрої України й звинувачувала у жахах НКВД євреїв, як начебто головних носіїв більшовицької ідеології. В такий спосіб було встановлено знак рівності між євреями і більшовицькою владою, що в цілому привело до високого рівня колаборації з нацистами в геноциді щодо євреїв»⁹, – зазначав один з авторів, забуваючи, що це поняття набагато складніше та ширше, а його «антирадянська» домінанта лише окремим сегментом стосувалася долі єврейського населення. Особовий склад місцевої поліції (шугманшафту індивідуальної служби) й інших відповідних формувань (передусім шугбатальйонів) лише у виняткових випадках допускався до участі в репресивних заходах окупантів і ліквідаційних акціях, володіючи рівнем службової компетенції, котра не давала навіть обмежених прав на самостійне прийняття елементарних рішень. А такі формування, як водна, пожежна та залізнична поліція, що ввійшли до структури відповідних органів німецької поліції порядку, взагалі у заходах геноциду системної участі не брали, виконуючи інші завдання й функції. З іншого боку, з таким же «успіхом» поліцаї забезпечували проведення каральних дій щодо комуністів, радянського активу, членів їх сімей та не менш значних акцій «відплати» мешканцям населених пунктів, поблизу котрих радянські партизани вчиняли вбивства німецьких службовців, солдат і офіцерів вермахту тощо.

Отже, незважаючи на зростання активності у вивченні геноциду єврейського населення України, наявність сотень публікацій на цю тему, доводиться констатувати нерозробленість проблеми на рівні наукового, теоретичного осмислення. Комплексні дослідження, предметом яких є участь місцевого населення України в порятунку жертв нацизму, також відсутні. Відповідно до зазначених обставин завданням даної статті є виявлення й аналіз фактів участі українців у допомозі євреям, доведення того, що, незважаючи на жорстокий окупаційний режим, місцеве населення взяло участь у порятунку жертв нацистів.

Приступивши до аналізу визначеної проблеми, слід враховувати, що розробка планів тотального знищення євреїв належала не населенню окупованих країн, а політичному керівництву III райху. Місцеве суспільство ставилося перед фактом застосування нацистських репресій. Звісно, каральні команди та органи, відповідальні за «остаточне розв'язання єврейського питання», не «запитували» в українців дозволу на свої дії й, на відміну від країн Європи, не приховували проведених акцій.

Чи могло місцеве населення протестувати проти дій гітлерівців? Відповідь однозначна. Окупанти не дозволяли відкрито висловлювати свої погляди. Журналісти та автори статей, що публікувалися в місцевій пресі, могли діяти лише у вузьких рамках пропаганди «юдо-більшовизму» і доведення прогресивності «визвольного походу» вермахту, а їх професійна діяльність не мала нічого спільного зі «свободою слова». Патологічна жорстокість нацистської адміністрації мала настільки великий рівень, що відкритий протест з боку українців унеможлилювався. Його не могло бути в принципі, оскільки не існувало ні політичної сили, котра могла б організувати подібні заходи, ні можливостей для з'ясування «громадської думки» й позиції місцевого люду. Окрім того, перша спроба виявлення відкритої незгоди з будь-якого питання, не зазначаючи про «єврейське», мала б фатальні наслідки як для організаторів, так і для рядових людей. Навіть «недобрий» погляд на

представника вермахту чи гітлерівської адміністрації призводив до покарання. В умовах окупаційної дійсності населення могло застосувати лише внутрішній протест або «показний нейтралітет», котрі за певних обставин приводили до участі у порятунку євреїв.

Нацистська пропаганда переконувала українців у тому, що репресії стосуються виключно расових та політичних ворогів режиму, а також осіб, що відкрито виступали проти встановленого «нового порядку». Проте окупаційна дійсність йшла врозріз із цими запевненнями, явно дисонуючи з реальністю. «Ми плутаємо українців з євреями й застосовуємо щодо українців такі ж методи впливу, як і щодо євреїв»¹⁰, – констатовалося ставлення гітлерівців до місцевого населення у циркулярі Головного командування сухопутних військ «Передумови для забезпечення безпеки комунікацій та заготівлі максимальних запасів продовольства на Україні» від 28 жовтня 1941 р.

Твердження про рівноправні стосунки українців з нацистами й спекуляції щодо виняткової долі євреїв і відсутності переслідування місцевого люду позбавлені реального наукового підґрунтя. Домінуючим елементом політичного курсу керівництва III райху в національній сфері виступав догмат вищості арійської раси. З цього приводу відомий український історик О.Лисенко зазначав, що «стратифікація етнічних груп загарбаних територій за расовою ознакою одних (циган, євреїв) прирікали на цілковите знищення, а інших (слов'янські народи) – на часткове «скорочення» (шляхом голоду та фізичної ліквідації), депортації й відсепарування осіб арійського типу»¹¹. Тому твердити, що гітлерівці винищували лише євреїв, невірно. Від застосування фізичної розправи не був застрахований ніхто. Переслідування зазнавали також деякі колаборанти і члени їх сімей, котрих не рятували ні «особисті заслуги» в «остаточному розв'язанні», ні антирадянське минуле. Для кожної групи населення наступав свій час. Євреям довелося стати першою, але не останньою жертвою нацистських теоретиків та окупаційних практиків, між якими часто виникали суперечності й непорозуміння, але колоніальна «людяність» А.Розенберга у ставленні до українців по суті нічого не вирішувала, оскільки Г.Герінгу та подібному йому Г.Коху належали як реальний вплив на свідомість А.Гітлера, так і влада в окупованій країні.

На підтвердження тези щодо нещадного винищення нацистами місцевого населення зазначимо також, що відомий у літературі «Генеральний план «Ост» складався з двох частин: плану на короткий термін та на перспективу»¹². Короткий термін окупації України не дав змоги реалізувати його більш широкі заходи, але навіть вчинені дії можна кваліфікувати як геноцид щодо всіх категорій людей в його крайніх формах. Слід пам'ятати, що гітлерівці боролися не лише проти комуністичної ідеології; одним із головних завдань для них було завоювання життєвого простору¹³. Отже, як бачимо, немає підстав стверджувати, що місцеве населення України мало іншу, більш кращу долю, ніж євреї, котрі гинули тотально й у першу чергу. Запевнення окупаційної преси в інтеграції українців до «нової Європи» на рівноправних засадах стали пропагандистським трюком, не підтвердженим жодним реальним кроком. Звісно, що порівняно з долею єврейського населення інші категорії місцевого люду отримували примарну надію на покращення свого життя, але однозначно, що з часом вона розвіювалась, а сам режим ставав дедалі жорстокішим.

На можливості порятунку євреїв суттєво вплинули особливості структури суспільства окупаційного типу з його диспропорціями статевого, вікового і соціального рівнів. Більшість мешканців окупованої України становили жінки й діти. Чоловіки призовного віку знаходилися на фронті, пе-

ребували у таборах військовополонених або поверталися з них. Тисячі українських жінок розшукували своїх чоловіків та синів, поневіряючись по всій країні. Для розміщення оголошень про їх розшук в окремих періодичних виданнях відводилися цілі сторінки. Суспільство переживало глибокий психологічний шок, посилений першими масовими акціями знищення людей. Елементарні соціальні зв'язки між людьми виявилися розірваними, а для їх відносної стабілізації й відновлення знадобився певний час, хоча значна частина з них була втрачена назавжди, а невідомість, пов'язана з долею призваних до РСЧА у 1941 р., лишалася постійною раною, час від часу рецидивуючи, викликаючи реакції негативного психогенного характеру. Величезна кількість людей так і не дізналася про долю своїх рідних. Звісно, що ці обставини не могли не впливати на готовність місцевого суспільства до участі в порятунку євреїв, оскільки воно само потребувало допомоги. Але великий гуманістичний потенціал українського народу виявився у тому, що всілякі труднощі, особисте горе та відчай відступали перед бідною євреїв. Рятуючи людей, прості українські жінки, відкликаючись на чуже горе, вірили, що й їхнім рідним, які поневірялися на чужині, хтось надасть елементарний тимчасовий притулок, нагодує чи переодягне. Саме традиції народної взаємовиручки і допомоги, жалість до «гонимих» владою стали однією з важливих передумов порятунку, котрий можна розглядати як окрему форму боротьби з окупантами, громадянський опір діям кривавого режиму. Зазначимо, що ці дії не мали політичних ознак, оскільки спрямовувалися на допомогу людям як частині соціуму, а не носіям певних ідеологічних цінностей.

Аналізуючи проблему гіпотетичної можливості та готовності місцевого населення надавати допомогу євреям, слід враховувати обставини, що стосуються місця й часу проведення антисемітських дій нацистів. Треба розрізняти час проведення акцій масового знищення людей. Влітку і ранньою осенню 1941 р. значна частина населення, у тому числі й євреї, не знала або не бажала вірити в небачені звірства окупантів. Радянська пропаганда початкового періоду війни запевняла населення у жорстокості нацистів, надаючи цим фактам виразної класової основи. Зі слів радянських журналістів, гітлерівці в перші дні окупації знищували «передових» колгоспників та «свідомих» робітників, а також інтелігенцію. Жодного факту масових знищень євреїв, про котрі стало відомо через «оточенців» і осіб, що зуміли перебратися через фронт, не повідомлялося. Ці відомості існували на рівні чуток, але певна частка населення інстинктивно здогадувалася, кому дістанеться роль найближчої жертви нацистів, хоча й не могла збагнути розмірів трагедії, невблаганний маховик якої невпинно наближався. З іншого боку, не менш значна частина мешканців невеликих сіл та міст не володіла інформацією про майбутні дії окупаційної влади. Навіть у Києві деякі люди вірили в «переселення» євреїв.

Влітку і восени 1941 р. розстріли здійснювалися без усіякої видимої підготовки. Каральна команда, прибувши до певного населеного пункту, використавши місцеві поліцейські підрозділи, створені військовими комендатурами, здійснювала акцію знищення за день-два. Блискавичні удари мобільних команд поліції безпеки та СД майже завжди досягали своєї мети. Вже після цього розпочинався доволі тривалий період виявлення, арештів і концентрації тих, хто лишився живим. Частина з них разом із нащадками змішаних шлюбів та «вихрестами» загинула весною й восени 1942 р.

Часто для місцевого населення дії карателів викликали справжній психологічний шок і жах. Але у наступний період окупації ці події вже втрачали «новизну». Люди пересвідчилися в злочинній сутності «нового поряд-

ку», а будь-які ілюзії щодо власного майбутнього розвіялися. Закінчився й період «лояльності» та «загравання» з українцями. Отже, ступінь готовності місцевого населення щодо надання допомоги жертвам нацистів з часом підвищувався.

На можливості участі у порятунку євреїв впливало і місце їх перебування. Умови життя в містах та селах, у гетто і трудових таборах мали різний характер, а тому форми надання допомоги, взагалі їх можливість суттєво відрізнялися між собою. Те ж саме стосується й особистостей жертв. На можливості їх порятунку впливали такі фактори, як соціальний статус, партійність, релігійність, професія, місце походження (місцеві, з навколишніх містечок, евакуйовані).

Порятунок людей відбувався з перших днів окупації. Звісно, що відповідні дії не стали масовим явищем окупаційного періоду, але зазначати про одиничні випадки допомоги також невірно. Із цього приводу зазначимо, що кількість рятівників так і залишилася невідомою. Після війни вони не «афішували» своїх дій, а частина врятованих не дочекалася визволення. Майже кожна кримінальна справа, заведена на колишніх поліцаїв «щупманшафту індивідуальної служби» гебітскомісаріатів генерального округу «Київ», у котрій є згадки про акції щодо знищення євреїв, переповнена відомостями про участь місцевого населення (в тому числі й поліцаїв) у різних формах порятунку. Інша грань проблеми – в тому, що ці архівні справи все ще лишаються невідомими широкому колу дослідників, а юридичні аспекти їх використання не призведуть до більш широкого залучення джерел до «наукового обігу» ще кілька десятків років.

Як уже зазначалося, під час проведення перших акцій щодо знищення євреїв значна частина місцевого населення зазнавала глибокого психологічного шоку. Здавалося, що страх міг паралізувати волю до опору. Цілком природно, що кожен боявся передусім за життя власне та своїх рідних. Батьки намагалися не відпускати на вулицю дітей, котрі хотіли побачити розстріл¹⁴. Частина людей, яким із різних причин довелося побачити знущання над євреями, намагалася мовчати. Але при цьому знаходились інші, котрі відкрито жаліли жертв, висловлюючи поліцаям своє ставлення до безчинств, але після отриманих погроз покидали місце знущань¹⁵. Проте, якщо допомога могла бути надана, вона надавалася. Так, у Києві восени 1941 р. на Житньому базарі сталася тупова для тих часів ситуація. Один із громадян упізнав єврейку, з якою мав конфлікти ще до війни. Зчинивши галас, він схопив жінку, намагаючись відвести її до жандармерії. Проте у затриманій людині, яка мала виразну семітську зовнішність, виявилися «справні» документи, зокрема в її радянському паспорті вказувалась інша національність. Присутні громадяни відібрали у зрадника документ і передали затриманій, котра змогла пред'явити його німецьким офіцерам. Саме це та свідчення знайомих допомогли врятувати їй життя¹⁶. Таким чином, перебуваючи в зоні дії жорстокого режиму, наражаючись на небезпеку, люди намагалися надати допомогу.

Окупанти розробили просту, але безвідмовно діючу систему контролю як за пересуванням людей, так і за їх місцем постійного проживання. Всі «сторонні» особи відразу потрапляли у зону прискіпливої уваги уповноважених на це працівників нацистських органів влади. Кожен мешканець сільського населеного пункту зобов'язався власноруч виготовити й розмістити на входних дверях табличку, в котрій зазначалися всі члени родини та особи, що мали право проживати у даному будинку. Список завірявся печаткою і підписом сільського старости. Наважитися на допуск на ночівлю невідомих осіб, не отримавши дозволу від нього, міг не кожен.

Намагаючись унеможливити допомогу вцілілим під час проведення перших акцій знищення, окупанти вводили систему «кругової поруки», ставлячи людей перед вибором, – виконання їх розпоряджень або застосування репресій. Так, у Києві, за наказами районної поліції, створювалися комісії, які склалися з жителів будинків та двірників. На них покладалося завдання внести до списків усіх мешканців із виділенням колишніх комуністів і євреїв. Звісно, люди, перебуваючи під впливом подій у Бабиному Яру й не бажаючи туди потрапити, виконували прямі вказівки каральних відомств. Як свідчила голова однієї з комісій (етнічна німкеня), одного дня євреїв відвідав квартиру знайомого для того, щоб забрати свої речі. Через деякий час з'явилася група жандармів, котра розшукувала його. Вимагаючи видачі людини, вони погрожували спалити весь будинок. Голова комісії заявила прибулим, що «євреї відсутні», на певний час врятувавши чоловіка, який пізніше через зраду двірника таки потрапив до рук карателів¹⁷.

Участь або співучасть у порятунку євреїв означала вчинення правопорушення, за котре передбачалась юридична відповідальність у формі покарання. За виявлений факт переховування їх могла постраждати вся сім'я рятівника. Разом із тим ця хрестоматійна істина, що присутня майже в усіх працях, присвячених проблемам історії голокосту, потребує уточнення. Дійсно, гітлерівські каральні органи вчиняли покарання осіб, які порушували встановлені правила поведінки. Правопорушення, юридичний зміст котрих стосувався «єврейського питання», каралися з особливою жорстокістю. Але аналіз раніше недоступних архівних фондів, зокрема названих кримінальних справ на колишніх колаборантів, певною мірою спростовує та уточнює зазначений аспект проблеми. Очевидно, це зауваження стосується більш пізнього періоду окупації й «серйозніших» форм порятунку, наприклад, таких, як переховування, організація втечі, надання легальних документів тощо. Можна стверджувати, що коли євреї проживав у будинку своїх родичів, знаходив тимчасовий притулок у помешканнях українських селян, отримував їжу та одяг, то в цьому разі люди не каралися. Можливо, що значне поширення названих форм допомоги не давало змоги гітлерівцям й їх поплічникам вчасно реагувати на факти порушення встановлених вимог. Десятки зафіксованих у матеріалах кримінальних справ типових випадків дають право доводити цей висновок, котрий дещо суперечить усталеному в історіографії погляду щодо неминучості покарання за допомогу євреям.

Які дії місцевого населення можуть бути визнані як порятунок? На погляд автора, це будь-які некорисливі, вольові дії фізичних осіб, спрямовані на збереження життя приреченої до знищення людини, різні форми допомоги, юридичним наслідком і результатом котрих виступав конфлікт із правовими нормами, що регулювали порядок «остаточного розв'язання». Надана допомога не лише тимчасово продовжувала фізичне існування євреїв, а й давала реальний шанс на збереження їх життя. Для всебічного вивчення аспектів проблеми необхідно застосовувати й такий термін, як «спроба порятунку». Звісно, що вона не завжди закінчувалася позитивним результатом як для жертви, так і для її рятівника. Але цих фактів відомо значно більше, аніж дій, результатом котрих став реальний порятунок.

До різних форм допомоги, що надавалась євреям з боку місцевого населення, слід віднести: організацію та сприяння у втечі; недонесення місцевим властям про появу «підозрілих», «блукаючих» або «чужих» осіб, частина яких мала виразні відповідні риси зовнішності; надання їжі, житла й одягу; забезпечення довготривалого переховування людей у власних помешкан-

нях або спеціально підготовлених місцях; сприяння в проведенні процедури офіційної легалізації, отриманні документів, що підтверджували неєврейське походження їх власників; відвідування гетто, таборів та інших місць їх утримання; підтвердження несемітського походження заарештованих; невір-на ідентифікація і видання їх за членів своїх сімей та родичів.

Із-поміж цих форм допомоги виділяються дії осіб, котрі перебували на службі в окупаційних органах влади й поліції. До них віднесемо такі специфічні форми порятунку, як бездіяльність службових осіб під час арешту і конвоювання людей; імітація затримання втікачів; надання невірних свідчень про неєврейське походження особистих знайомих під час підготовки та проведення акцій знищення.

Окремою формою допомоги стали недонесення про національну приналежність солдат і командного складу РСЧА, які опинилися у німецькому полоні; вбивства тих, хто проявляв готовність до зрадницьких дій.

Отже, надання допомоги здійснювалося в багатьох формах, частина котрих є дотичними й типологічно схожими. Інколи на порятунок спрямовувалися зусилля багатьох людей, які застосовували різні форми допомоги.

Не можна ідентифікувати як допомогу дії колаборантів, які, розуміючи неминучість поразки вермахту, але не бажаючи втікати з України, намагалися вчинити «патріотичний поступок», зберігаючи, як вони вважали, надію на «справедливе» розв'язання свого майбутнього радянським правосуддям. Так, головний редактор газети «Дзвін волі» (м.Біла Церква) – колишній член ВКП(б), інструктуючи підлеглих, вихваляв власний талант публіциста, заявляючи: «Так писати можна, лише ненавидячи жидів». Однак напередодні звільнення міста, дізнавшись про факт переховування у редакції двох євреїв, він, розмовляючи із співробітницею, зазначив: «Добре, що збереглись два євреї»¹⁹. Ще один із колаборантів, згідно з протоколом судового засідання військового трибуналу Київського військового округу від 17 липня 1947 р., стверджував, що восени 1943 р. в умовах проведеної окупантами евакуації населення з Києва зумів врятувати дві єврейські сім'ї, вивізши їх до Вінницької області²⁰. Ці випадки набули певного поширення у 1943 р., фактично напередодні вигнання гітлерівців. Проте євреїв, що підходили на роль «врятованих», залишилось обмаль.

Із доволі широкого кола осіб, які брали участь в їх порятунку, виділяються родичі, котрі мали іншу національну належність, та члени сімей. Саме цій категорії місцевого населення насамперед належала ініціатива надання допомоги. В тогочасному українському суспільстві змішані шлюби були доволі поширеним явищем. Так, у м.Білій Церкві (Київщина), зі слів начальника районної поліції, загинули майже 3 тис. євреїв. Після проведення акцій знищення в 1941 р. окупанти лишили частину представників змішаних шлюбів. Весною 1942 р. у місті було оголошено про припинення переслідувань євреїв і виділення для їх легального проживання кількох будинків. Повіривши в обіцянки, близько 100 осіб вийшли «з підпілля» й пройшли реєстрацію. Незабаром їх заарештували, помістивши до місцевої в'язниці. У той же час було проведено арешт майже 400 тих, що мали кровну спорідненість з євреями. Невдовзі їх розстріляли²¹.

Доволі типові події, які сталися в місті, конкретизують не лише високий рівень «змішаних шлюбів». Люди отримали можливість жити у сім'ях, а отже, родичі надавали їм допомогу. З іншого боку, 100 осіб, що легалізувалися в 1942 р., теж користувалися підтримкою невідомих мешканців міста; інакше до того часу вони б не дожили.

Можна стверджувати, що майбутнє багатьох євреїв прямо залежало від позиції їх родичів. Водночас особиста безпека рятівників мала низький рівень. Останні також являли собою расових ворогів III райху, а тому вони теж перетворювалися на жертв окупантів.

У місцевій пресі звучали неодноразові погрози на адресу тих, хто вступив у шлюб з євреями. «Від нас залежить в'яснити мішане походження кожного мешканця»²², – погрозливо і зловісно звучав заклик до населення Білоцерківщини, оприлюднений секретарем районної поліції, котрий проявляв журналістські «здібності», перевершивши ненавистю до євреїв навіть авторів публікацій, що в централізованому порядку поширювалися через систему ідеологічних відомств райху. Слід визнати, що вони не допомогли формуванню «антиєврейських настроїв». Звісно, місцеві антисеміти поширювали свої погляди, але основна маса населення бачила брехливість та пропагандистську облуду тогочасної періодики.

Незважаючи на реальну небезпеку, участь у порятунку євреїв взяли їх родичі іншої національності. Навіть після проведених арештів люди намагалися дізнатися про долю рідних, звертаючись до місцевої поліції. Ті ж, хто мовчки сприймав їх арешт, отримали можливість майже спокійно жити далі. Але у разі звернення до поліції доля їх виявлялася діаметрально протилежною. Часто по відношенню до них застосовувалася смертна кара. Так, мешканець с. Пятигори Тетіївського району – українець за національністю, на вихованні в якого залишилося троє малолітніх дітей, звернувся до поліції із запитом про долю дружини. Він ще не знав про її розстріл. Замість надання інформації його заарештували. «У нього дружина жидівка і при радянській владі була активісткою, а вдома залишилось троє жиденят», – заявляли місцеві поліцаї. Чоловіка помістили до «єврейської камери» й після фізичних знущань відправили до Києва²³. Подальша його доля залишилася невідомою. До органів влади звернулася мати заарештованого, котра намагалася врятувати сина та невістку, використовуючи елементарне письмове прохання. Маючи низький рівень освіченості, вона звернулася за допомогою до односельчан, які, зважаючи на жахливу сімейну драму, допомогли скласти відповідну заяву, направлену німецьким властям. Звісно, що всі намагання матері врятувати своїх рідних закінчилися трагічно. Вони загинули. Проте з цього типового прикладу можна бачити, що реакція людей на знищення їх рідних не була спокійною і нейтральною. Інша справа, що всі офіційні можливості врятувати рідних закінчувалися негативно, а інколи й розстрілом заявника.

Родичів євреїв «попереджали» про недопустимість таких звернень. «Йди звідси, поки цілий, а то і тебе заарештуємо та розстріляємо», – брутально, без усіяких пояснень відповіли чоловіку, котрий намагався врятувати дружину й малолітню дитину, звернувшись до місцевої поліції. Невдовзі один із поплічників окупантів намагався розшукати чоловіка, запитуючи в нього ж: «А чи не знаєш ти [Н], у якого дружину єврейку розстріляли, а він лишився ще живим і десь мешкає у місті»²⁴.

В окремих випадках факт одруження з євреєм ставав підставою для застосування смертної кари. Так, згідно з повідомленням міського комісара м.Умані Меєде, на підставі протоколу Уманського жандармського посту від 23 січня 1942 р. «напівжидівку Ольгу Квітницьку, народжену 10 червня 1914 р. в Цибулеві, одружену з жидом Млатьєн, яка проживає в Умані, по Дворовій, 47, буде прилюдно повішено в неділю 22 лютого 1942 р., о 14-й годині»²⁵. Отже, шлюб з євреєм став додатковою виною особи, що й визначи-

ло її долю. Ф.Левітас, котрий використав цей факт в одному із своїх досліджень, вважав, що ця жінка вийшла заміж за єврея, щоб його врятувати²⁶.

Таким чином, відмова від розриву сімейних зв'язків з євреями, небажання визнати дії окупантів справедливими виступали безпосередньою провиною рятівників, і, як бачимо, суттєво впливали на їх долю.

Розуміючи неможливість легальних умов для порятунку, частина людей облаштувала місця переховування своїх рідних. Так, мешканець м.Чернобиля після перших масових розстрілів намагався врятувати дружину, котра доводилася родичкою Л.Кагановичу. Певний час вона переховувалась у знайомих. Пізніше чоловік переправив її через р.Прип'ять, облаштувавши в лісі схованку. Але взимку 1941 р. дружина відморозила ноги та повернулася додому. Через кілька хвилин після її прибуття до будинку зайшов поліцаї, який і заарештував її. Жінка не мала сили йти й повзла по вулиці, а він, незважаючи на присутність дітей, котрі востаннє бачили матір, ідучи разом із чоловіком за заарештованою, підганяв її ударами гвинтівки²⁷.

Не всі випадки наданої допомоги закінчувалися трагічно. Доволі часто співучасть рідних людей та найближчого соціального оточення приводила до офіційної легалізації, а відтак і збереження життя. Так, під час розстрілу євреїв у вже названому вище с.Пятигори один із чоловіків використав усі можливі засоби для доведення українського походження дружини. Навіть при тому, що поліцаї відібрали паспорт, в якому вказувалась її національність, він зумів довести протилежне. Кілька мешканців сусідніх сіл Слобода та Дзвіняче дали свідчення, що помилково заарештована є україною. Свою роль відіграли й поліцаї. Щоправда, кримінальна справа замовчує, на яких підставах чи за котру суму коштів вони погодилися «не помітити» паспортні дані. Як результат, людину вдалося врятувати²⁸.

Однією з форм порятунку стало систематичне відвідування ув'язнених євреїв, ізольованих у гетто і таборах праці. Метою їх була передача продуктів харчування. В тих умовах це була суттєва допомога. Незважаючи на побиття, застосоване табірною адміністрацією, люди продовжували відвідувати своїх рідних²⁹.

Місцеве населення намагалось будь-чим допомогти заарештованим євреям. Так, у серпні 1943 р. були заарештовані 9 із них, що залишилися у Тетіївському районі. Односельці заарештованих, котрих відправляли до Києва, намагалися передати воду та продукти харчування, наражаючись на небезпеку, оскільки поліцаї, як тільки люди наблизилися до ешелону, починали стріляти³⁰.

Восени 1941 р. значна кількість євреїв намагалася переховатися у селах Київської області, отримавши тимчасовий порятунок. Громадянка, що переховувала одного з них, свідчила про обставини його арешту й свою поведінку: «В листопаді 1941 р. [Н] прийшов до мене в будинок із гвинтівкою і ще з одним поліцаєм. Вони заарештували у мене в будинку громадянина, котрий евакуювався з Києва, за національністю єврея, і посадили в холодний сарай. Уранці, коли я прийшла передати йому передачу, там було ще троє євреїв. У цей же день заарештованих ще з трьома єврейськими сім'ями відправили до поліції»³¹. В цьому випадку бачимо елементарну людську взаємодопомогу. Адже втікачу не лише надали притулок, а й перед відправкою передали продукти харчування.

Місцеве населення брало участь у порятунку дітей розстріляних євреїв. Так, у м. Тараща вихователька дитячого будинку Грабовська М.С. врятувала єврейську дитину Розу Факторович³². У м.Жашкові в місцевій жителях переховувалася дівчинка, яка випадково врятувалася під час розстрілу її родичів у м.Ставище. Ця жінка – не єдиний рятівник дівчинки. До цього вона

певний час проживала в мешканців цього містечка. Згодом вона була заарештована поліцією та відправлена до Німеччини, а після закінчення війни повернулася додому³³.

Надзвичайно важко з різними, інколи непереборними ускладненнями відбувався порятунок євреїв – чоловіків призовного віку. Скориставшись хаосом перших днів утримання у таборах, зумівши видати себе за представників іншої національності, останні отримували примарну надію на порятунок. Частина з них, навіть маючи офіційні документи про звільнення, не змогла побачити рідних. На дорогах проводилися постійні перевірки. Переходи через важливі комунікації прискіпливо охоронялися. Дорога додому виявлялася тернистою. Люди потребували елементарної допомоги, і без неї ніхто не міг обійтися.

Іншого виходу, окрім повернення додому, у них не існувало, оскільки в супровідних документах, виданих табірною адміністрацією, вказувався кінцевий пункт маршруту. Незалежно від часу повернення у розпал акцій знищення чи після них надія на збереження життя швидко зникала. Наявність документів на звільнення з полону тепер уже не відігравала ролі, а виявлений обман погіршував становище. Поліцаї добре знали національність кожної людини. Чоловіків заарештовували та відправляли до найближчого табору військовополонених. Якщо останній знаходився поза зоною відповідальності каральних органів гебітскомісаріатів, вони потрапляли до місцевої жандармерії, котра й вирішувала подальшу долю бранців.

Надзвичайно трагічною, але характерною для тогочасної дійсності стала доля одного з євреїв, колишнього начальника Богуславського відділення «Кооптах». Він вибрався з Кіровоградського табору разом із родичем та сусідом-українцем. Група з трьох чоловіків змогла без перешкод дійти до Богуслава, в якому завершувалася вакханалія терору, у полум'ї котрого загинула і його сім'я. Супутник запропонував зупинитися в нього вдома. Однак за кілька годин «завітав» нежданий гість – відповідальний працівник районної поліції, який знав єврея, оскільки до війни був його водієм. Матеріали кримінальної справи замовчують про стан передвоєнних стосунків між начальником та його підлеглим, але восени 1941 р. єврей потрапив до його рук. За кілька годин поліцай розстріляв свого колишнього керівника³⁴. Під час розстрілу його було тяжко поранено. Втративши надію на порятунок, вибравшись вночі з ями, він з'явився до приміщення поліції, прохаючи нелюдів: «Хлопці, добийте мене». Нічна поява розстріляного, котрий просив смерті, викликала страшенний переполох серед чергових поліцаїв, але останнє прохання чоловіка вони виконали³⁵.

По-різному складалася доля євреїв, які мали за дружин українок. Звісно, що значна частина їх доволі швидко потрапляла у поліцію, хоча жінки намагались допомогти. Але відомі й інші з більш щасливою розв'язкою випадки. Так, восени 1941 р. до сім'ї повернувся з німецького полону поранений єврей, котрий ще в таборі зумів отримати нове прізвище, перетворившись на «Германа». Весь період окупації його переховувала дружина-українка. Кілька разів у квартирі, де проживала ця сім'я, поліція та окремі місцеві жителі проводили обшуки. Проте жінка настільки майстерно облаштувала схованку, що вони закінчилися безрезультатно³⁶. Своїми вмільми і безстрашними діями дружина врятувала чоловіка.

В окремих випадках спроби порятунку євреїв належали всій громаді українських сіл. Так, на початку жовтня 1941 р. до с.Лелів Чорнобильського району прибули дві жінки єврейської національності з двома маленькими дітьми. Чоловік однієї з них у минулому працював начальником Чорнобильського рай-

відділу НКВС. Дізнавшись про підготовку арешту цих жінок, сільські мешканці направили колективне звернення до місцевої адміністрації з проханням залишити людей у спокої, оскільки «їх чоловіки росіяни й для населення нічого поганого не вчинили». Свої підписи поставили майже всі селяни. В цьому ж селі переховувався ще один єврей³⁷. Названий факт підтверджує правильність висновку М.Феллера, котрий доводив відсутність етнічних антагонізмів між українцями та євреями³⁸. Як бачимо, чоловік однієї з жінок до війни очолював райвідділ НКВС. Із високим рівнем вірогідності можна припустити, що у деяких місцевих селян були претензії до нього, оскільки частина репресивних заходів радянського режиму здійснювалася за допомогою вказаного відомства. Звісно, що нові умови життя могли викликати в декого бажання поквитатися за старі образи. Але цього, як бачимо, не сталося. Навпаки, мешканці села збирали підписи на захист сім'ї керівника радянського карального відомства. Отже, зазначений випадок переконливо засвідчує, що цілком справедливі претензії українського населення до радянського режиму не означали обов'язково його участі у проведенні репресивних заходів гітлерівців щодо євреїв. Люди намагалися врятувати тих, хто опинився на межі життя і смерті. Можна стверджувати наявність досить великої відстані між негативним ставленням до євреїв (вірніше до радянського режиму, ототожненого як «єврейсько-більшовицької влади») й безпосередньою участю в їх переслідуванні.

З арештом своїх знайомих, євреїв за національністю, не погоджувались їх колеги по роботі та особи, що перебували з ними в близьких стосунках. Так, у січні 1942 р. представники Баришівської жандармерії заарештували медичну сестру хірургічного відділення місцевої лікарні, яку звинуватили у приховуванні національної приналежності. Виявилось, що заарештована є колишнім військовослужбовцем РСЧА, котра, потрапивши в оточення, вирішила легалізуватися, назвавшись росіянкую. Незважаючи на загрозу покарання, з неодноразовими проханнями про її звільнення до жандармерії зверталися співробітники жінки. Звісно, що її розстріляли. Але, як засвідчують матеріали кримінальних справ на місцевих поліцаїв, декілька місяців вона працювала у сільському медпункті. Місцеві селяни швидко визначили її національність, але жоден із них не звернувся до органів влади зі своїми підозрами. Дружина писаря сільської управи, з котрим медсестра мала близькі стосунки, вступивши в бійку з новоприбулою, також не опустилася до рівня доносу, розуміючи наслідки своєї заяви. Бійка призвела до арешту дружини писаря, але медична сестра звернулася до поліції з проханням звільнити її без застосування покарання. Після конфлікту вона покинула село, переїхавши до районного центру³⁹. Як бачимо, жоден з учасників ситуації, ідентифікувавши національну приналежність жінки, не звернувся до гітлерівців із своїми підозрами. Арешт медсестри, як зауважувалося у протоколах допитів свідків, спричинився її поведінкою. Молода людина намагалася довести своє українське походження, всіляко підкреслюючи це в стосунках з оточуючим її середовищем, і, так би мовити, «переграла» свою роль.

У порятунку євреїв взяла участь також частина поліцаїв, котрі не бажали брати участі в каральних акціях окупантів та за найменшої можливості уникали виконання наказів. Очевидець акції знищення євреїв у м.Яготині розповів слідству про побиття заступником начальника районної поліції рядового поліцає, який відмовлявся стріляти в людей⁴⁰.

Під час розстрілів саме свідчення поліцаїв рятували людей. Так, згідно з протоколом судового засідання військового трибуналу Київського військового округу від 21 квітня 1959 р., свідок, єврейка за національністю, розповіла про обставини свого порятунку під час масового розстрілу у с. Пяти-

гори Тетіївського району, що відбувся 16 грудня 1942 р.: «Я стала просити поліцає [Н], з яким чоловік раніше працював на залізниці, і поліцає [Н], якого знала з дитинства, щоб вони врятували мені життя. Моя мати також просила їх попросити німців, щоб нас не розстріляли. Поліцаї вивели матір з сараю, а мені наказали відійти в сторону. Я подивилася в щілину сараю і побачила, як розстрілювали мою матір біля ями. У цей же день мене відправили в Тетіївську районну поліцію, а після того, як мій чоловік знайшов людей, що погодились сказати, що я не єврейка, а українка, мене відпустили»⁴¹. Поліцаї, відповідаючи на запитання представника жандармерії, довели її українське походження й помилковість арешту⁴². Після закінчення розстрілу в живих лишилося восьмеро жінок, котрі називались українками. Визначення їх національності та первинна перевірка свідчень проводились у сільській управі. Двох жінок відразу повернули до місця розстрілу⁴³. Остаточна процедура ідентифікації, після якої людей відпустили додому, визнавши їх «українське» походження, проводилась у районній поліції. Найбільш вражаючою в цьому сюжеті є доля двох малолітніх дівчаток, матір котрих розстріляли. Одну дівчинку взяв на виховання начальник Кашперівської кущової поліції⁴⁴. Це був досить молодий чоловік приблизно 1920 р. народження⁴⁵. За його пропозицією, інший місцевий житель забрав другу дитину. Обставини цієї справи засвідчують матеріали допиту свідка від 15 квітня 1951 р.: «Запитання: Скажіть, Ви брали на виховання дочку розстріляної єврейки в період окупації?

Відповідь: Так, у період німецької окупації я брав на виховання дочку розстріляної єврейки. Це було в кінці 1942 р. Цій дівчинці було тоді два з половиною роки. Вона й нині проживає у мене.

Запитання: За яких обставин Ви взяли дочку розстріляної єврейки?

Відповідь: Взяти на виховання дочку розстріляної єврейки мені запропонував начальник кущової поліції [Н]. Я погодився, порадився з дружиною і взяв одну дівчинку [...], а другу дівчинку взяв сам [Н]. Це були діти двох розстріляних сестер єврейок. Прізвища їх точно не знаю, але говорили, що [Н].

Запитання: Чи відомо Вам, що ці дві сестри були розстріляні?

Відповідь: Так, мені відомо, що ці дві сестри єврейки були розстріляні в с.Пятигори Тетіївського району Київської області. Про те, що вони розстріляні, мені розповів начальник поліції [Н], коли пропонував взяти дівчинку на виховання. Подробиць він мені не розповідав, але я і сам не запитував, а мені він лише сказав, що матері двох дівчаток розстріляні, а дівчаток розстрілювати пожаліли і привезли із с.Пятигори»⁴⁶. Як бачимо, матеріали кримінальної справи у черговий раз засвідчують участь місцевого населення в порятунку євреїв. Але без допомоги та сприяння поліції ці люди ніколи не дожили б до визволення. Разом із тим, надаючи допомогу одним, поліцаї розстрілювали інших.

Випадки безкорисливої участі останніх у порятунку євреїв не були самотніми. Одному з мешканців м.Білої Церкви, як єврею, довелося переховуватися від переслідувань нацистів. Зумівши легалізуватися, він працював на Денихівському цукровому заводі в Тетіївському районі. У березні 1943 р. його викрили як єврея, заарештували й відправили до поліції безпеки та СД гебітскомісаріату «Біла Церква». Дізнавшись про його кваліфікацію, гітлерівці використали чоловіка на різних будівельних роботах. Шанс на збереження життя надав йому український поліцає. «Цим бетонуванням я займався місяців два, приблизно липень і серпень 1943 р. Коли моя робота закінчувалась, один поліцає попередив, що мене після закінчення роботи розстріляють. У зв'язку з цим я здійснив втечу з двору гестапо і таким чи-

ном уникнув розстрілу», – вже після війни розповів врятований⁴⁷. Зауважимо, що в кримінальній справі відсутнє прізвище рятівника. Слідчий не звернув жодної уваги на цей сюжет, намагаючись викрити злочинну діяльність осіб, котрі перебували на службі в поліції безпеки й СД як «агенти» та співробітники цього відомства. Цікавий факт. Цей чоловік після війни мешкав у м.Білій Церкві. В одному будинку з ним проживала врятована жінка, в долі якої також присутній «поліцейський слід».

Однією з форм участі поліцаїв у порятунку євреїв стало сприяння в отриманні офіційних документів, котрі не рятували, але надавали шанс на продовження життя. Так, один із поліцаїв, володіючи інформацією про національну приналежність мешканки Києва, яка звернулася до нього за допомогою, видав їй довідку про те, що вона – «вихрест». Наприкінці 1942 р. останню все ж розстріляли, але було збережено життя її дітям⁴⁸.

Незважаючи на край тяжкі умови існування і деформацію соціальної структури населення, місцевий соціум зберіг цінності моралі, сформовані впродовж століть. Допомога, готовність до участі в порятунку людей стали доволі поширеним явищем тогочасної дійсності. Екстремальні умови життя викликали громадянський (ненасильницький) опір політиці нацистського геноциду.

Незважаючи на екстремальні умови окупаційного режиму, зазнаючи геноциду, український народ, за винятком певної групи колаборантів, не став сліпим знаряддям у руках нацистів. Поряд із неспростовними фактами участі деяких українців, росіян, білорусів у реалізації планів гітлерівського керівництва частина громадян рятувала співвітчизників.

В порятунку євреїв брали участь представники всіх соціальних груп тогочасного українського суспільства. Допомога місцевого населення жертвам режиму не мала під собою чіткої політичної основи й містила у собі ознаки загальнолюдської моралі, спрямовуючись не на носіїв певної ідеології, а на звичайних людей. Аналіз виявлених фактів неорганізованих форм спротиву політиці нацистського геноциду та відповідної участі в цьому процесі представників місцевого населення дозволяє кваліфікувати ці дії як окремий вид громадянського опору, спрямований на збереження основ і принципів загальнолюдської моралі.

¹ Володарская И. Уничтожение евреев Западной Волыни в 1941–1944 гг. // Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999. – С.202–225.

² Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни. – К., 1997. – 272 с.

³ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К., 1998. – 266 с.

⁴ Сусленський Я. Справжні герої. Про участь громадян України у рятуванні євреїв від фашистського геноциду. – К., 1993. – 148 с.

⁵ Живыми остались только мы: Свидетельства и документы. – К., 2000. – 578 с.

⁶ Левітас И. Праведники Бабьего Яра. – К., 2001. – 256 с.

⁷ Ковба Ж. Колаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду другої світової війни // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 4. – Запорожье, 2000. – 272 с.

⁸ Ляховицкий Ю. Катастрофа: как её хотят видеть на Украине // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины» 29–30 мая 1997 г.: Доклады и сообщения. – Запорожье, 1997. – 230 с.

⁹ Подольський А. Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: спроба компаративного підходу // Голокост і сучасність. – 2003. – № 5. – С.2–4.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр.38. – Арк.65.

¹¹ Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2005. – С.16.

¹² Дем'яненко Б. Слов'янський світ в експансіоністських планах Третього Рейху // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – Част.1. – С.342.

¹³ Його ж. Запланований злочин небаченого масштабу (до питання про генеральний «план Ост» щодо окупованих територій колишнього СРСР) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2006. – Вип. 10. – Част.1. – С.350–361.

¹⁴ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Ф.5. – Спр.61686. – Арк.98.

¹⁵ Там само. – Спр.39798. – Т.1. – Арк.54.

¹⁶ Там само. – Ф.68860-ФП. – Арк.22, 26.

¹⁷ Там само. – Ф.6. – Спр.69504-ФП. – Арк.41, 63.

¹⁸ Там само. – Ф.5. – Спр.61036. – Арк.10.

¹⁹ Там само. – Ф.6. – Спр.72222-ФП. – Арк.40, 61.

²⁰ Там само. – Спр.74543-ФП. – Арк.345.

²¹ Там само. – Ф.5. – Спр.55733. – Т.1. – Арк.132, 135, 136.

²² Колоніус Д. Візьмімося до боротьби // Дзвін. – 1942. – 26 квітня.

²³ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.62641. – Арк.82.

²⁴ Там само. – Ф.6. – Спр.70328-ФП. – Арк.28, 29.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.4620. – Оп. 3. – Спр.285. – Арк.113.

²⁶ Левитас Ф. Проблемы Холокоста: научный журнал. – Вып. 1. – Запорожье, 2002. – С.90.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.56141. – Арк.37, 52, 91–92.

²⁸ Там само. – Спр.63088. – Т.2. – Арк.149.

²⁹ Там само. – Спр.2797. – Арк.79–81.

³⁰ Там само. – Спр.62641. – Арк.68.

³¹ Там само. – Спр.67073. – Арк.32.

³² Державний архів Київської області. – ФР. – 4758. – Оп. 2. – Спр.45. – Арк.8.

³³ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.57727. – Т.2. – Арк.181.

³⁴ Там само. – Спр.39451. – Арк.14–17.

³⁵ Там само. – Ф.79. – Оп. 1. – Спр.937. – Т.2. – Арк.101.

³⁶ Там само. – Ф.6. – Спр.70985-ФП. – Арк.19, 20, 30, 39, 52.

³⁷ Там само. – Ф.5. – Спр.56588. – Арк.126, 150.

³⁸ Феллер М. Д. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич, 1998. – 376 с.

³⁹ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.23828. – Т.2. – Арк.229.

⁴⁰ Там само. – Спр.63148. – Арк.290.

⁴¹ Там само. – Спр.63088. – Т.4. – Арк.41, 42.

⁴² Там само. – Т.2. – Арк.148.

⁴³ Там само. – Т.1. – Арк.256.

⁴⁴ Там само. – Спр.39804. – Т.1. – Арк.43.

⁴⁵ Там само. – Спр.64790. – Арк.38.

⁴⁶ Там само. – Спр.39804. – Т.2. – Арк.137, 138.

⁴⁷ Там само. – Спр.63267. – Арк.243, 244.

⁴⁸ Там само. – Спр.6717. – Т.2. – Арк.257, 258, 371.

The article examines the problems related to participation of local Ukrainian population in salvation of the Jews – victims of Nazi occupation regime (1941–1944).

В.П.Швидкий*

ГОЛОД 1946–1947 рр. ЯК ЧИННИК СПЛЕСКУ ДЕВІАНТНИХ ЯВИЩ В УКРАЇНІ

У статті окреслено основні антисуспільні прояви, які загострилися під час голоду 1946–1947 рр., визначено їх динаміку та вплив на соціальну ситуацію в повоєнній Україні, на зміни суспільної й сутнісної природи людини, виокремлено деякі відмінності форм і типів девіантних проявів у місті та на селі.

Незважаючи на привернення останнім часом владою, а відповідно і громадськістю уваги до тем голодоморів, в українській історичній науці трагедія 1946–1947 рр. ще не стала актуальною. Її історіографія не має свого ґрунтового теоретично узагальненого дослідження й на кінець 2009 р. обмежується брошурою, монографією¹ та двома дисертаціями².

Разом із тим систематизація архівно-документальних джерел виглядає досить задовільною. Вона представлена фаховим збірником³ і публікаціями документів⁴, зокрема й регіонального характеру⁵. Завдяки цьому напрацьовані дослідниками матеріали, спогади час від часу публікуються⁶, в основному до чергових річниць чи конференцій⁷, коли з'являються у спеціальних наукових збірниках⁸. Потрібно визнати, що студії, підготовлені за останні роки, великою мірою з'явилися завдяки напрацюванням найпоследовнішої дослідниці вищезазначеної теми – О.Веселової⁹. Зокрема в них вона зібрала найповнішу бібліографію, а також уперше систематизувала історіографію проблеми¹⁰. Разом із тим у спеціальному покажчику «Репресії в Україні (1917–1990 рр.)», котрий вийшов друком зовсім недавно і мав би у відповідному параграфі «Третій удар голодом (1946–1947 рр.)» умістити повнішу бібліографію проблеми, волею упорядників чомусь оприлюднено перелік усього лише 24 основних позицій та 15 дотичних¹¹. Для прикладу, лише в О.Веселової, за нашими підрахунками, їх налічується 44 (!).

Загалом питома маса напрацьованих дослідниками матеріалів про трагедію 1946–1947 рр. є разуче меншою порівняно з науковими розробками про попередні голодні лиха. Для прикладу нагадаємо, що перелік праць про події 1932–1933 рр., які вийшли з 1932 по 2006 рр., налічує 12,4 тис. позицій. На сьогодні, окрім названих монографій, окремих статей, найповнішими виглядають усього три спеціальні збірки про голод 1946–1947 рр.¹² А це залишає для вчених широке поле для виконання пошуково-дослідницьких проєктів.

Природно виникає питання, чому популяризація історії голоду 1946–1947 рр. не знайшла достатньої підтримки серед наукових кіл? На нашу думку, обраний ними як пріоритет наукових досліджень саме голодомор 1932–1933 рр. беззаперечно переважав своїми масштабними наслідками, задіяними політичними механізмами, що визначало соціальне та політичне замовлення на розробку цієї теми. Голод 1946–1947 рр. залишався (та й залишається) у тіні великої трагедії 1930-х і лише з поступовим вичерпанням нових матеріалів та завершенням її концептуалізації увага науковців поступово зосереджується на обставинах третього голоду як последовного продовження довоєнної відповідної трагедії.

*Швидкий Василь Павлович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Тож залучаючи положення тогочасних партійно-урядових рішень, архівні матеріали, збірки документів і фактографічний матеріал попередників, ми спробуємо дати своє бачення проблеми через виокремлення особливостей розвитку девіантних явищ в означений період, зокрема показати негативний вплив від результатів виконання владних директив, тенденції та особливості протиправних і аморальних виявів останніх, виокремити й сформулювати деякі закономірності проблемно-хронологічного характеру щодо впливу голоду на зміни у соціальній та психофізіологічній природі людини тощо.

Погіршення зовнішніх умов, котрі безпосередньо торкнулися психофізіологічного стану індивіда, вплинуло на розмірений стиль життя, призвели до страждань – особистісних чи через споглядання і навіть знання правди про мордування інших – найпереконливіше впливали на зміни його усталеної, традиційної, соціально прийнятної поведінки. Більше того, воно виступало спонукальним аргументом на користь переінакшування поведінкових правил індивіда задля особистого чи родинного виживання. Всі ці негативні трансформації торкнулися значної частини громадян у період 1946–1947 рр., коли Україна опинилася в лещатах третього голоду.

Отже, всі ці обставини відповідно стали поштовхом для нового витка проблематизації соціальних відносин в українському соціумі. Рятуючись від голодної смерті, тисячі селян покидали місця проживання. Не маючи паспортів чи довідок із колгоспів, вони поповнювали міську армію нелегальних працівників, заради виживання готових на будь-які протиправні вчинки. Антирадянські виступи, дрібні крадіжки та в особливо великих розмірах, спекуляція, вбивства задля виживання й інші злочини мали значне зростання в умовах голоду.

За даними Л.Ковпак, статистична звітність Міністерства сільського господарства УРСР свідчила, що за 1946 р. кількість працездатних жінок та підлітків до 16 років у колгоспах республіки зменшилася на 283 тис. 900 осіб¹³. Селяни, намагаючись врятувати малолітніх дітей, залишали їх на порозі дитячих будинків, місцевих лікарень чи районних відділів охорони здоров'я. Нерідко це робилося привселюдно. А за даними В.Калініченка, були випадки, коли особи, вчинивши злочин, добровільно приходили до міліції здатися, аби через арешт і ув'язнення вберегтися від голодної смерті¹⁴. За висловом російського дослідника В.Зими, голод призвів до «війни за шматок хліба голодних проти голодних» – відповідно міські жителі грабували селян, і навпаки¹⁵; почастишали також «продуктові» розбої й крадіжки.

Голодні роки сприяли формуванню групи антисоціальних елементів, існування котрих мало тимчасовий характер. Ідеться про тисячі жебраків із південних і східних областей України, які мігрували, аби перебути на більш благополучних територіях Волинської, Львівської та інших західних областей. Однак для тисяч селян навіть цей шлях порятунку перекривався так званими оперативними заслонами (створеними відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. за № 1703), котрі затримували тих, хто їздив залізницею без спеціальних перепусток. За даними В.Кононенка, лише 7 й 8 березня 1947 р. на станціях Вінницької залізниці було знято з потягів 416 жителів Вінницької та 44 – Кам'янець-Подільської областей; за О.Веселовою, залізничною лінією Козятин–Шепетівка–Здолбунів щодобово виїздили понад 15 тис. голодуючих¹⁶; за В.Сергійчуком, у червні 1946 р. органами транспортної міліції Львівської області лише з вантажних поїздів було знято 62 тис.400 осіб, а за дві останні декади липня – 97 тис.633¹⁷. Особливо великий наплив приїжджих мав місце в районах, що межували із залізницею. Наприклад, до Краснянського щодня прибувало по 300–400 осіб,

переважно жінок, Жовківського – по 80–100, Глинянського – 100–150, Городоцького – по 40–50¹⁸. Велика кількість «східняків» зупинялася у сільських районах поблизу міст, аби мати можливість «промишляти» на їх базарах. Перший секретар Львівського обкому партії І.Грушецький в інформації «Про вплив колгоспників зі східних областей УРСР і РРФСР у райони області за сільськогосподарськими продуктами» 11 червня 1946 р. повідомляв ЦК КП(б)У, що приїжджі поширюють серед селян провокаційні чутки, спрямовані проти колгоспного ладу, про начебто існуючий голод у східних областях та що в колгоспах на трудовні нічого не дали. Було дано вказівку заарештовувати і віддати під суд осіб, які поширювали подібні антирадянські, наклепницькі чутки¹⁹.

Окрім тимчасових порушників громадського спокою, в області вкорінилися самовільні поселенці із східних областей республіки. У 1946 р. на Львівщину прибули із Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської й Ворошиловградської областей 946 сімей переселенців (3 тис. 602 особи) та 200 родин із Тернопільської області²⁰. Вони були вкрай озлобленими, рішучими до протиправних дій; крадіжки, спекуляція, самогонваріння часто були для них одним із джерел достатку. Власні західних областей УРСР справедливо скаржилися, що селяни з Вінницької, Кам'янець-Подільської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської областей загострюють і так нестабільну ситуацію в Західній Україні, оскільки ведуть антирадянські розмови на кшталт: «На Сході посуха, хліба немає», «В колгоспах немає сенсу працювати, тому що хліб забирають», «Де колгоспи – там немає хліба», «Добре вам, що у вас землю не відібрали», «У нас землю забрали в колгосп. Почекайте! Ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати...»²¹.

Нестача харчування спровокувала активізацію спекуляцій продукцією сільськогосподарського виробництва. Адже серед приїжджих була категорія, котра мігрувала не з крайньої потреби, а маючи на меті подальший перепродаж відповідних товарів на місцевих базарах. Тому постановою Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. за № 1703 це категорично заборонялося.

За даними О.Янковської, в 1946 р. державна ціна кілограма хліба становила 1,5–2 руб., а у 1947 р. – 7. На «чорному ринку» 1,5 кг останнього коштували в 1946 р. 15 руб., у 1947 р. – 50. Кілограм сала в 1946 р. відповідно – 70–75 руб., у 1947 р. – 250, пуд жита – 120 руб. та 180, кілограм пшеничного борошна – 30 руб. і 100–110; у Київській, Вінницькій, Полтавській, Харківській областях пуд картоплі на базарі коштував 200–250 руб.! Якісний костюм у 1946 р. коштував 5 тис. руб., а в голодний 1947 р. на нього вимінювали лише пуд жита²².

Голод змусив певну частину сільського населення, зокрема й ту, яка вимушено оселилася у західних областях, відкрито виступати проти влади. Все частіше люди вдавалися до агітації проти радянського режиму, прихованого саботажу, а в деяких випадках навіть до терористичних актів щодо партійного, радянського і колгоспного активу. Цьому сприяла активізація військових та агітаційних дій УПА²³, котра через відозви ширила правдиву інформацію про дійсні масштаби голоду.

Однак не тільки діяльність повстанців сприяла селянському спротиву. Інколи, керуючись почуттям самозбереження, селяни з власної ініціативи виступали проти свавілля місцевих активістів. Так, за даними дослідника Буковини В.Холодницького, вони, гнані голодною смертю, піднімалися на збройний опір, захоплювали комори із зерном, розподіляли збіжжя між собою тощо. 30 червня 1947 р. в чергову річницю проголошення української державності у Львові жителі с. Слобода Банилів Вашковецького району Чернівецької області, протестуючи проти більшовицького режиму, на багатьох

людних місцях повивішували національні пропори. Подібні акції були проведені і в інших населених пунктах Буковини та Західної України. Причому виступи селян спостерігалися і в бессарабських районах Ізмаїльської області, в яких на той час підпілля ОУН не існувало. Повідомлення з місць рясніли фактами «грабунку й тероризму», замахів на життя представників радянського активу²⁴. На ґрунті продовольчих ускладнень і чиновницького свавілля вбивства місцевих партійних функціонерів, голів колгоспів та інших сільських активістів траплялися у всіх областях УРСР. Недовіра до більшовицької політики також виявлялася в псуванні хлібозбиральної техніки, навіть підпалах і мінуванні різних об'єктів²⁵.

Характер деяких проявлень правопорушень мали чітку календарну залежність. Так, період жнив сприяв діяльності такого роду порушників, як збирачі колосків. Їх вважали «розкрадачами» соціалістичної власності, котрі, згідно зі статтею 131-ою Конституції СРСР 1936 р., кваліфікувалися як «вороги народу», а зі статтею 18-ою Примірного Статуту сільськогосподарської артілі, – як «зрадники загальної справи колгоспу» й «підричники основ колгоспного ладу». Більшість із них засуджувалася за рішенням, прийнятим 7 серпня 1932 р. спільною постановою ЦВК та Раднаркому СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», котре набуло назви «закону про п'ять колосків». Він був задіяний із новою силою, а місцеві контролери вишукували підстави для його застосування проти односельців. Зокрема на Вінниччині перевірки полів після збирання врожаю фіксували масове залишення колосків на скошеній ниві. Іноді на квадратний метр виявляли їх по 18–20. Контролери кваліфікували ці факти як «безгосподарність» і «низьку трудову дисципліну під час збирання врожаю», а самі порушники зазнавали неадекватно жорсткого кримінального покарання. І це відбувалося тоді, коли сотні тонн зерна псувалися в районних зерносховищах чи використовувалися для переробки на спирт!

У телеграмі Й.Сталіна та А.Жданова на адресу М.Хрущова і Д.Коротченка від 26 листопада 1946 р. з вимогою покінчити з «небільшовицьким ставленням» до хлібозаготівель підкреслювалося, що в колгоспах антидержавні елементи «заганяють багато зерна у так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна в соломі, приховують необмолочений хліб у скиртах»²⁶. Тобто причинами цих злочинів вбачалися не надмірні плани чи посуха, а «дрібнобуржуазні настрої колгоспників»²⁷. Республіканський уряд відгукнувся на ці факти окремими постановами, в котрих правлінням колгоспів та директорам радгоспів наполегливо пропонувалося «встановити ретельний контроль за правильним очищенням зерна після молотби і комбайнового збирання, зважуванням й оприбуткуванням відходів, ні в якому разі не допускаючи наявності доброго зерна у відходах»²⁸. Більше того, направлений для контролю за виконанням хлібозаготівель перший заступник голови Ради Міністрів УРСР Л.Корнієць дав вказівку не видавати колгоспникам, навіть після виконання плану, якісного зерна за трудові, а розраховуватися з ними його відходами²⁹. В доповідній записці заступника начальника Управління МВС по Вінницькій області, підполковника В.Карягіна обкому КП(б)У від 20 червня 1947 р. зареєстровані злочини кваліфікувалися як крадіжки зерна «шляхом стрижки колосся»³⁰. Всього було зрізано 542 кг колосків і, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та суспільного майна», засуджено 95 осіб. Мінімальний термін позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату дер-

жавного майна становив від 7 до 10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин – до 25 років виправно-трудових робіт. Міліціонери опір при затриманні розглядали як «терористичний акт»³¹.

18 липня 1947 р. у листі до районних керівників перший секретар Вінницького обкому партії М.Стахурський наводив негативний приклад крадіжки 2 тис. 90 кг колосків, а також відзначав, що з початком жнив в області притягнуто до кримінальної відповідальності 1 тис. 196 осіб³². З дослідження М.Шитюка нагадаємо цікавий факт, коли на Миколаївщині створювалися спеціальні бригади для розкопування нір польових мишей і ховрахів із метою пошуку зерна³³.

Підпадаючи під дію закону, тисячі голодуючих ставали правопорушниками з відповідною мораллю. Але погодимося з думкою Р.Подкура про те, що це був лише один із численних селянських способів вижити в умовах голоду³⁴. Місцева влада придумала різноманітні форми профілактики і боротьби проти крадіжок. «Переконливий» засіб виховання селян було продемонстровано у с. Білозірка Лановецького району, що на Тернопільщині: на затриманих за крадіжку декількох кілограм збіжжя колгоспників начепили плакати з написом «Колгоспні злодії!» та провели всім селом³⁵. Прикметним є той факт, що зазвичай односельці з розумінням ставилися до фактів подібних крадіжок; чи не кожний із них мимоволі ставав чи міг стати під тиском «голодних» обставин крадієм колгоспного майна. З точки зору тогочасної повсякденної моралі такі діяння не були суспільно осудними.

У той час підозра в «антидержавних діях» падала й на партійно-управлінську місцеву верхівку: бригадирів, голів колгоспів, директорів радгоспів. Невиконання плану хлібозаготівель було головним звинуваченням і приводом до кримінальної відповідальності вже як за «державний злочин». Так, за даними О.Єрмака, в Полтавській області було створено спеціальну групу із 7 прокурорів, котрі виїздили у райони з низьким відсотком виконання планів хлібоздачі для порушення кримінальних справ відносно неблагонадійних голів колгоспів³⁶. Однак частина їх за всіх зусиль, дійсно, не спромоглася виконати вимоги плану, а інша – не могла це зробити через небажання оббирати односельців, тим самим свідомо наражаючи їх на неминучу смерть. Господарська діяльність таких керівників, яка виражалася в приховуванні у своїх колгоспах хоча б невеликої частини врожаю, каралася. Видача його голодуючим односельцям кваліфікувалася каральними органами як «саботаж хлібоздачі», «приховування» та «розбазарювання» зерна. Такі правопорушники й формували своєрідну групу сільських девіантів³⁷.

Вершиною геноциду українського народу стали факти трупойдства і людойдства в постраждалих від голоду районах України. Доведені ним до крайнощів, люди відчайдушно боролися за своє життя, й ніякі правові та моральні застороги не могли цьому перешкодити. У своєму апогеї голод руйнував усі усталені соціальні механізми, міжособистісні контакти, саму природу людей. Не одна людина пережила (і ще переживе!) моторошний жах від прочитання фактів про дітовбивство, трупойдство, людойдство. Проте свідомість дослідника все ж спонукає до встановлення деяких закономірностей проявів цих жахів. Отже, статистика свідчила про зростаючу динаміку інформацій про трупойдство. За даними МДБ УРСР (з початку року), на 25 лютого 1947 р. було зафіксовано 16 випадків вживання людських останків, зокрема в Ізмаїльській області – 13, у Дніпропетровській – 1, у Запорізькій – 1 та Чернівецькій – 1³⁸. Відома також довідка (з 11 січня по 1 лютого 1947 р.) про 19 фактів людойдства й вживання в їжу м'яса собак³⁹.

Види злочинів	Ізмаїльська	Сталінська	Дніпропетровська	Харківська	Ворошиловградська	Чернівецька
Убивство рідних, дітей і вживання їх останків	2	3	–	–	–	–
Вживання останків родичів і дітей	8	–	–	–	–	–
Убивство сім'ї через отруєння	–	–	1	–	–	–
Вживання м'яса собак	–	–	1	1	1	–
Продаж харчових виробів (котлет, холодцю) із собачатини	1	–	–	–	–	1
Усього	11	3	2	1	1	1

На 15 березня 1947 р. спецдонесенням МДБ УРСР до МДБ СРСР додавалися ще нові факти людодства: в Сталінській області – 2 випадки, в Київській – 1, у Харківській – 1, у Ворошиловградській – 1 і Чернівецькій – 1⁴⁰. Уточнені дані за лютий – березень свідчили вже про 23 випадки, а на 25 березня вони зросли до 33, зокрема в Ізмаїльській області – 16, Дніпропетровській – 4, Харківській – 3, у Сталінській, Чернівецькій, Одеській – по 2, в Запорізькій, Київській, Ворошиловградській та Полтавській – по 1 факту⁴¹; продовжуючи свою інформацію, чекісти на 2 квітня 1947 р. додали ще по одному випадку з Полтавської, Херсонської й Запорізької областей⁴². Дані щодо людодства і труподства були вражаючими.

Область	Кількість випадків людодства на червень 1947 р.	із них у червні 1947 р.	Кількість з'дених трупів на червень 1947 р.	із них у червні 1947 р.	Кількість пригнаних до виділення повідальності на червень 1947 р.	із них у червні 1947 р.
Ворошиловградська	1	–	1	–	1	–
Вінницька	5	–	12	–	4	–
Дніпропетровська	16	3	21	3	13	6
Запорізька	6	3	13	8	9	7
Ізмаїльська	53	–	82	–	52	–
Київська	7	2	10	3	8	4
Кіровоградська	1	–	1	–	1	–
Миколаївська	1	–	1	–	2	–
Одеська	10	3	2	5	15	5
Полтавська	4	–	5	–	1	–
Сталінська	11	3	15	4	14	3
Сумська	2	–	2	–	2	–
Харківська	6	–	6	–	5	–

Херсонська	2	–	2	–	–	–
Чернівецька	5	1	6	2	5	2
Усього	130	15	189	25	132	27

Проте на сьогодні зібрані спогади, результати регіональних опитувань, дослідження місцевих істориків свідчать, що приведені дані є неповними порівняно з дійсними масштабами злочинів⁴³. Але й із них видно, що голод на півдні України (зокрема в Бессарабії) лютував найсильніше⁴⁴. Ще 6 травня 1946 р. Ізмаїльський облвиконком та обком партії доповідали М.Хрущову і Д.Жоротченку про кризовий стан у сільському господарстві області, виступи селян у зв'язку з продовольчими труднощами й просили допомоги⁴⁵. А вже 10 травня була оприлюднена телеграма Ради Міністрів СРСР про відмову навіть у розгляді клопотання з місць щодо додаткового відпуску насінневих позичок зерна. Голодові умови посилювалися також і завзяттям місцевих керівників, перевищення владних повноважень були чи найпоширенішими проявами корупції. Прокуратура УРСР сигналізувала партійному керівництву про це⁴⁶. Найбільш показовим щодо визнання владою критичності соціального напруження у регіоні став той факт, що Ізмаїльська область – єдина, котра не отримала додаткового завдання по плановому збільшенню обов'язкових поставок зерна державі з урожаю 1946 р., вказаного липневою та серпневою постановами про хлібозаготівлі!⁴⁷ Проте з наближенням зими 1946 р. відомості з Бессарабії ставали загрозливішими. Особливо загострювалася ситуація з опікою дітей. Станом на 1 січня 1947 р. в Ізмаїльській області було вже відкрито 11 дитячих будинків із 2 тис. 316 вихованцями, а норм хліба відпущено на 1 тис. 220, інших продуктів – лише на 700 дітей. Темпи ж приросту потерпілих на березень 1947 р. вимагали відкриття ще додаткових 16 дитбудинків⁴⁸. Повсюдні невиходи на роботу через опухання та нездатність рухатися, відсутність через це дітей у школах, переповненість лікарень від хворих на дистрофію, масові зомління, смерть від голоду, а відтак політично небезпечні інформації в перехоплених листах – усе це голодні будні півдня республіки⁴⁹. Це жахіття довелося пережити й іншим регіонам України⁵⁰.

Найчастіше жертвами труподів і людоїдів ставали рідні й близькі напівбожевільних осіб. Адже патріархальність виховання та природна богобоязливність могли виправдати це святотатство лише відносно своїх рідних; начебто душі осквернених могли зрозуміти мотиви вчинків і пробачити, а от чужі – швидше ні. Спонукальним мотивом до цього ставала й неможливість традиційно поховати рідних; тому збожеволілі близькі, перебуваючи певний час з останками, під тиском голоду наважувалися їх вжити⁵¹. Проте частіше рідні не поспішали ховати померлих та використовували їх останки для продовження свого кількаденного життя, а інколи це ставало єдиним спасінням для виживання цілих родин⁵². На перший погляд, і при нормальних зовнішніх обставинах існуючі сімейні незгоди у таких екстремальних для виживання умовах зазнавали гіпертрофування, й ситуація розплутувалася через виправдане вбивство одного з подружжя; адже ненависть до нього існувала раніше⁵³. Жертвами ставали також односельчани, сусіди, випадкові люди, діти-сироти, бездомні, жебраки⁵⁴; інколи для харчування викрадали дітей⁵⁵. Найчастіше людину переборювали тваринні інстинкти, і вона полювала на найбільш слабких, якими були діти, жінки, літні люди. Штовхала на такі злочини й відмова колгоспних роботодавців елементарно підтримати своїх нужденних трудівників⁵⁶. Із цих трагедій найжахливішими вигля-

дають інформації про вбивство дітьми батьків⁵⁷ та матерями своїх дітей⁵⁸. На нашу думку, це виглядає як ритуальне вбивство; адже в такий спосіб мати полегшувала земні страждання дитини для її вічного заспокоєння. Моральним самовиправдовуванням було те, що вона дала життя, тому на свій розсуд могла розпорядитися і її смертю. Серед випадків дітовбивства найпоширенішим поясненням було те, що мати позбувала життя одну дитину, аби прогледувати для виживання інших дітей⁵⁹; інколи, проявивши гуманність, сім'я перед захороненням подала лише частини тіла⁶⁰. В таких умовах для свого виживання рідні, навіть діти перетворювалися на холоднокронних убивць, жертвами котрих найчастіше ставали німічні, дистрофічно хворі⁶¹. Ці факти не мають регіональних особливостей і зафіксовані у всіх охоплених голодом областях; майже завжди вбивці були визнані божевільними. Відомі також інформації про використання людського м'яса для виготовлення котлет на продаж⁶². Затримані зізнавалися, що до голоду вони не гребували використанням м'яса кішок та собак; проте зголоднілі люди винищили на харч усіх домашніх тварин, тому торгівцям доводилося використовувати людську сировину. А на Харківщині завідувач моргу наважився приносити додому для харчування рештки тіл піддослідних трупів⁶³. Порушувалися і споконвічні традиції української гостинності – людей, які просилися на ночівлю, безжалісно вбивали всією сім'єю, а їх тіла споживали⁶⁴. Усталені етнічно родові зв'язки також уневажнювалися – на Ізмаїльщині місцеві роми вбили співплеменницю й ужили її труп⁶⁵. Усе це свідчить про те, що для тогочасного соціуму критерії правил виправної поведінки значно занижувалися, а з точки зору буденної моралі ціна людського життя не була нічого варта.

Люди, що опинялися в жахливому голодовому вирі, зазнавали часто безповоротних психофізіологічних надламів. Страх перед голодною смертю притупляв, вихолощував у них здатність до співчуття, руйнував моральні підвалини людської особистості; й часто вона уподібнювалася безчуттєвій істоті. Всі залишки людяності витіснялися постійним відчуттям голоду, не діяли віковічні важелі внутрішньої самодисципліни, втрачалися регулятивні соціальні механізми, а випадки канібалізму свідчили про спрацювання суто тваринного інстинкту самозахисту. І чи не ознакою людяності в цьому суцільному кошмарі ми вбачаємо вияв материнських почуттів – доведені до тваринного відчаю матері убивали своїх малолітніх дітей, аби не бачити їхньої голодної смерті! А підлітки з повним усвідомленням жахливості ситуації намагалися покінчити життя самогубством⁶⁶. Звичайно, ми говоримо про крайні прояви деградації соціальної природи людини, однак їх масовий характер саме в період голоду 1946–1947 рр. підтверджується сотнями задокументованих фактів.

Післявоєнна кампанія урізання присадибних господарств колгоспників⁶⁷, які лише й могли прогледувати селян, непомірні обсяги хлібозаготівель, виселення, примусові позики значно збіднили їхній достаток. За твердженням упорядниці спогадів про голод Т.Демченко, рядові колгоспники ставали до «рідного» колгоспу як до нещадної, ворожої сили і «нагороджували» владу традиційною лайкою, прокльонами, несхвальними висловами⁶⁸, новотворами народного фольклору⁶⁹ тощо. На селянські господарства накладали державні податки на землю, на домашню худобу, фруктові дерева, від них вимагалися непосильні норми здачі молока, м'яса, яєць. Не маючи можливості сплачувати надвисокі побори, селяни змушені були жебракувати, залучаючи до цього й дітей.

Результати надмірних норм хлібозаготівель у той час стали одним із головних чинників зубожіння селян та поповнення за їх рахунок лав антисо-

ціальних елементів. Зокрема зведений річний звіт колгоспів Полтавської області за 1946 р., наведений О.Єрмаком, свідчив, що середня видача колгоспникам на один трудовий день, включаючи і додаткову оплату праці, становила близько 200 г зерна, 47 г картоплі, 58 копійок грішми, та й ця оплата повністю ними не отримувалася. Аби підкреслити крайню нужденність тогочасного селянства, наведемо для порівняння рівень забезпечення того ж полтавського робітництва. Отже, робітники Кременчука в середньому отримували по 400 г хліба на день, а також 1 кг 200 г крупи чи макаронних виробів, м'яса (чи риби) – 2 кг 200 г, жирів – 600 г, цукру, кондитерських виробів – 500 г на місяць⁷⁰. Колгоспи залишалися боржниками перед своїми ж членами не лише у 1946 р.; значні недоплати були і за попередні роки. За той рік колгоспи зокрема Полтавщини заборгували своїм трудівникам 49 млн 339 тис. руб.⁷¹ Це зумовило значний приплив зубожілого селянства на вулиці українських міст.

Наявність у деяких селянських господарствах західних областей тимчасових заробітчан як підсобної робочої сили дозволяло владі стверджувати про «активізацію» такої антинародної категорії, як куркулі. За висновками О.Гаврилюка, існували непоодинокі факти, коли тимчасова праця «східняків» у господарствах місцевих селян трактувалася як підстава для зарахування останніх до цієї категорії⁷². За цим наступала вже відома процедура щодо викорінення цього «соціального зла».

Сплеск злочинності спостерігався у найбільш постраждалих від голоду регіонах. За оперативними даними органів Управління МВС, в Ізмаїльській області суспільно небезпечні дії у Болградському районі в IV кварталі 1947 р. порівняно з III кварталом того ж року зросли на 137,5%, Кілійському – 136%, Лиманському – 200%, Тузловському – 172%, Ренійському – втричі, Татарбунарському – у 2,5 рази, Саратському та м. Білгороді-Дністровському – вдвічі. Крадіжки продовольства, збройні пограбування, вбивства змусили начальника Управління МВС в Ізмаїльській області, полковника М.Завгороднього залучити до цілодобової патрульної служби весь склад міліції, бригад сприяння останній, прикордонних військ, а також забезпечити вогнепальною зброєю сторожову охорону на важливих об'єктах⁷³.

У період голодомору значне загострення девіантної поведінки спостерігалося в промислових районах й у містах. Ці девіації виявлялися в дещо відмінній формі, ніж у сільській місцевості. Зокрема дефіцит продовольства викликав зловживання під час його розподілу. Наприклад, у Криму лише за серпень–жовтень 1946 р. перевіркою було встановлено незаконну видачу 31 тис. продовольчих карток. За твердженням Д.Омельчука, це набрало розмаху організованого бізнесу. В той період на кримських базарах міліцією було заарештовано 195 осіб, котрі продавали картки; 27 із них притягнуто до кримінальної відповідальності. В Сімферополі було знешкоджено організовану злочинну групу, до складу якої входили 14 осіб – комірники та експедитори хлібозаводу, котрі вкрали 1 тис. 300 кг хліба; у відповідального за видачу продовольчих талонів авторемонтних майстерень Таврійського військового округу А.Курочкіна вилучено 7 хлібних карток, 7 довідок на їх отримання і 39 разових одноденних талонів. Загалом за другу половину 1946 р. в Криму за подібні злочини було засуджено понад 500 осіб⁷⁴.

Регулярними також стали факти обману покупців працівниками торгівлі. Так, під час контрольного зважування лише у севастопольському магазині № 11 одному покупцеві було недодано 15 г хліба (з 1 кг), іншому – 32 г.⁷⁵ І це коли значимість кожного граму стала надзвичайною! Значне недоотримання життєво необхідних продовольчих товарів змушувало кримчан вдава-

тися до правопорушень (дрібні крадіжки товарів на базарах, особистого майна людей, розбійні напади на них тощо).

Втім, на нашу думку, саме усталене відчуття безвиході, пануюча атмосфера відчаю провокувала громадян до стихійних публічних виступів. Природом до цього могли бути офіційні чи неофіційні зібрання тощо. Наведено деякі факти. Під час голоду в містах харчове забезпечення, за деякими винятками⁷⁶, виглядало порівняно із селами краще. Проте різке зменшення норми та погіршення якості харчування відразу вилилися у протиправні виступи трудящих. Так, 19 травня 1947 р. робітницями Чернівецької текстильної фабрики № 2 було публічно висловлено незадоволення якістю обіду: «Наші керівники вимагають тільки виконання плану, а ніхто питаннями забезпечення робітників харчуванням не займається. Ми голодні! Потрібно кидати роботу і йти додому!»⁷⁷. Ця заява призвела до масового залишення роботи, водночас вона спонукала до активних протестних дій малоактивної робітничої маси, виокремлюючи групу потенційних девіантів.

Обставини голодомору значно активізували подібні виступи. Найчастіше це відбувалося на базарах. Наприклад, із виступу інваліда (ст. Олевськ, Житомирської області, зима 1946 р.): «Нам обіцяли по війні краще життя, а де воно? Знову загнали селян у колгоспи, знову нужда і голод. З нашої праці наживаються НКВС, партійці. Геть більшовизм! Геть Сталіна й НКВС! Геть колгоспи!»⁷⁸. Протестувальниками виступали переважно «східняки», котрі розповідали правду про зубожіння селянства і голод.

Визначимо певну емоційну особливість виступів. Їх протестність у цих обставинах набувала гострішого характеру. Адже потерпілі були свідками страшного голоду 1932–1933 рр., страх перед повторною бідою викликав реакцію природного захисту через більшу агресивність та озлобленість. Як реакція на відчуття можливих життєвих ускладнень серед громадян часто виникала паніка, що виявлялося в стихійному скуповуванні продуктів харчування і товарів першої необхідності.

Прикметно, що своє незадоволення проваджуваною політикою, складною ситуацією громадяни намагалися висловлювати не лише при будь-яких ситуативних okazіях, а й під час офіційних заходів. У період виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад (відповідно 9 лютого і 21 грудня 1947 р.) на бюлетенях знаходили написи, як-то: «Наша пропозиція збільшити норму хліба!», «Дайте хліба!» тощо. Також траплялися написи, котрі мали характер уже делінквентивного проступку. На деяких виборчих бюлетенях у м. Києві (грудень 1947 р.) громадяни висловлювали своє бачення виходу з продовольчої проблеми через посилення антисемітських заходів («прибрати євреїв-спекулянтів із радянської торгівлі», оскільки «євреї обдурюють, обраховують покупця, для легкої наживи ідуть на різні угоди...»). Містилися навіть заклики взагалі очистити органи влади від осіб цієї національності⁷⁹.

Наступною, відносно прихованою формою висловлювання своїх бід громадяни обирали листування. Тогочасна малорозвиненість телефонно-телеграфного зв'язку залишала за епістолярним спілкуванням найширші можливості, а його доступність створювала для сучасників широкий простір вибору. Для влади цей фактор становив подвійну загрозу. Дописувачем було переважно залишене напризволяще жіноцтво, а адресатами найчастіше виступали військовослужбовці. Небезпека крилася в тому, що через листи нужденні намагалися донести до рідних весь свій біль і страждання, а розголошення й поширення цієї інформації серед військових сприяло підточуванню морально-патріотичних устоїв радянської армії. Це було відвертим та крамольним порушенням соціалістичних норм співжиття, зазіхан-

ням на державну безпеку; тому військова цензура скрупульозно вилучала всі листи, навіть із найменшими натяками на скарги рідних. У них могло повідомлятися про непомірні примусові позики, відбирання продуктів, худоби, речей, а масове опухання і смертність від голоду порівнювалися з трагедією 1933 р. Військова цензура МДБ УРСР у процесі перегляду поштової кореспонденції лише з 10 квітня до 15 травня 1946 р. виявила 7 тис. 330 подібних листів. Поширюючи викривальну щодо діянь держави інформацію, їх автори ставали порушниками соціалістичних норм законності. Найбільше листів було надіслано з голодних Київської (3 тис.557), Кіровоградської (2 тис.815), Кам'янець-Подільської (589), Запорізької (171), Вінницької (125), Сумської (25), Одеської (25), Житомирської (23), Ізмаїльської (21) та Полтавської (16) областей⁸⁰. Із кожним днем ситуація в республіці погіршувалася й, за даними дослідника цих фактів О.Рабенчука, у кінці вересня міністр держбезпеки УРСР С.Савченко доповідав ЦК КП(б)У про виявлення вже 44 тис. 431 листа зі скаргами до рідних на посуху, несплату за працю, повсюдний голод тощо. Зокрема з Київської області їх було надіслано 15 тис. 507, Вінницької – 13 тис. 11, Кіровоградської – 6 тис. 751, Житомирської – 4 тис. 676, Чернігівської – 2 тис. 924, Кам'янець-Подільської – 1 тис. 562. Більше 1 тис. листів зі скаргами на продовольчі труднощі було виявлено цензурою в листопаді–грудні 1947 р. під час «обробки» кореспонденції до військових із Полтавської області⁸¹. Простежується і закономірність: із посиленням голоду висловлювання в листах ставали гострішими⁸².

Певним продовженням епістолярної форми опору можемо вважати й поширення анонімної агітаційної кореспонденції. Якщо висловлювання щодо проблем у листах під час загострення емоційного стану дозволяли собі пересічні громадяни, то до таких спеціальних форм вдавалися більш послідовні та переконані у несправедливості протестанти. Контролюючими органами все це видавалося за «активізацію злочинних елементів під час хлібозаготівлі», «саботаж із числа колишніх куркулів і націоналістів», «поширення паніки сектантами», «залякування фашистських недобитків» тощо й викликали відповідні карні санкції. Так, лише з 20 вересня до 10 жовтня 1947 р. органи МДБ УРСР арештували в східних областях республіки 126 таких осіб⁸³. Анонімки надсилалися як на адресу місцевих керівників, активістів, так і до центральних органів влади. За рівнем агресивності, спонукаючою до дій риторикою інформації у посланнях можна розділити на кілька типів. В одних випадках незгодні погрожували вбивствами, організацією терактів, закликали до повалення державного устрою тощо. В інших – намагалися ширити правдиву інформацію про перебіг політичних подій у країні (зокрема про зловживання та заможне життя вищої й місцевої партноменклатури), про реальний стан у республіці (наприклад, відомості про голод і переслідування віруючих тощо), про зовнішньополітичні перипетії (розповсюдження чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами, у котрій СРСР зазнає неминучої поразки, та ін.). А деякі повідомлення несли наперед неправдиву інформацію (зокрема на теми релігійного життя), аби загострити невдоволене ставлення громадян до радянської влади, й мали відверто провокаційний характер (наприклад, заклики до саботажу, крадіжок держмайна, полишення роботи тощо).

В окреслений період можна стверджувати і про такий прояв аморальності, як надання сексуальних послуг на непрофесійній основі, коли обставини голоду примушували деяку частину нужденних жінок у такий спосіб заробляти на харчі для дітей та родини⁸⁴. Зокрема вони вимушено залучалися до активізації залишків такої довоєнної відпочинкової сфери послуг, як при-

ватне утримання проституток і кімнат для їхніх побачень із клієнтами. Найнижчою ланкою, проте найпоширенішою й сталою, було надання сексуальних послуг повіями при вокзалах, готелях, будинках колгоспників, питних закладах нижчого ґатунку тощо. Особливо виокремимо функціонування цього виду послуг у так званих комерційних ресторанах. Взагалі після війни діяльність останніх спричинилася до концентрації на цих локальних територіях найрізноманітніших девіантних проявів, як-то: спекуляція, наркотоорієнтована діяльність, а також пропонування сексуальних послуг. Зазвичай, до цього широко залучалося нужденне жіноцтво, а організовувалося воно за посередництва офіціантів, працівників гардеробу чи швейцарів. Практикувався також пошук клієнтів безпосередньо самими проститутками.

Трагічні обставини повоєнного голоду значно загострили відчуття несправедливості. Адже виконавцями політичної волі на місцях часто ставали малоосвічені, з низьким рівнем свідомості та моралі, інколи з кримінальним минулим особи. Через погрози, зловживання вони обирали односельчан до нитки, не гребували реквізованим майном, яке перепродували. Основним аргументом переконання в правоті своїх дій ставав кулак і зброя, котрі до того ж супроводжувалися нагадуванням селянам, що керівник є кандидатом чи членом партії. Останні страждали не лише через непомірні побори й незаконні вилучення майна та продуктів; місцеві представники влади примушували їх працювати у своїх господарствах. Більшість фактів самоуправства залишалася безкарною; проте тих, хто не виконував планів сільгосппоставок, негайно притягували до кримінальної відповідальності. Лише в 1946 р., за позовами агентів мінзагу, було притягнуто до неї зокрема у Чернівецькій області 6 тис. 355 осіб!⁸⁵.

Чималі зловживання здійснювалися й на рівні районних і обласних владних структур. На думку О.Рабенчука, в таких умовах перед владою постала «проблема ідейної якості осіб»⁸⁶, які займали посади місцевих радянських та партійних управлінців, від котрих залежала оперативність й якість виконання хлібозаготівель. Виявилося, що сумлінність низових працівників була далекою від уявлень про ситуацію, котрі переважали «на горі». Деякі голови колгоспів не лише займалися крадіжками зерна для власного збагачення, але були серед них і такі, хто навмисно приховував його від вивозу хлібозаготівельниками. З формальної точки зору вони стали порушниками соціалістичної законності, а причиною цієї поведінки була характерна українська риса – завжди мати запаси. Зовнішні ж обставини й громадська неосудність лише переконували їх у правильності дій. Тисячі таких «шкідників та саботажників» поплавилися багаторічними термінами ув'язнення. Впродовж вересня–жовтня 1946 р. Прокуратурою УРСР було розглянуто 1 тис. 325 справ, засуджено до різних термінів і видів покарань 1 тис. 312 голів колгоспів. Найбільше випадків притягнення останніх до кримінальної відповідальності було в голодних Чернігівській, Полтавській, Сталінській, Київській, Кам'янець-Подільській, Ворошиловградській та Одеській областях.

Проте більшість криміналізованих управлінців під виглядом «усуспільнення майна й тварин» у селян конфіскували худобу, шкіру, інвентар, готову продукцію тощо. Погрожуючи покараннями, районні уповноважені примушували їх відгодовувати їм живність; прикриваючись збором добровільної позики посівного матеріалу на 1947 р., займалися привласненням громадського майна; під загрозою виселення на Донбас ґвалтували жінок. Масове зловживання своїм становищем мало місце також серед представників юридичних структур, особливо серед судових виконавців народних судів.

Часто за сприяння суддів останні здійснювали незаконні вилучення майна в підсудних, брали хабарі у підозрюваних, сприяючи закриттю справ тощо.

В час, коли зерно ставало найприбутковішим товаром, місцеві чиновники не гребували його масштабними крадіжками. Управлінці Заготзерна списували тонни борошна для подальшого їх продажу, зернових відходів для відгодівлі тварин; за потуранням працівників прокуратури та міліції розкрадалося збіжжя, яке через посередників передавалося для продажу кримінальним елементам, спекулянтам. Часто попереджені співучасниками викриті виконавці ховалися від правосуддя.

Почастішали і випадки безглузких вбивств із метою заволодіння чужим майном. Найчастіше вартість вкраденого була мізерною; проте його продаж чи обмін на децицю продуктів давав родині прожити ще кілька діб. Жертвами також ставали малолітні пастухи колгоспних стад, вартість однієї корови переважала людське життя. Відчуваючи власну безпорадність та відсутність належної уваги до своїх проблем із боку органів влади, селяни нерідко вдавалися до самосудів над злодіями й вбивцями.

Окрім загострення внутрішньополітичної ситуації навколо співіснування окремих соціальних прошарків, повоєнний голод дещо змінив і саму соціальну структуру українського суспільства. Невлаштованість після воєнних лихоліть, посилена обставинами голоду, «викинула» «на вулицю» найбільш незахищених, непрацевдатних, позбавлених соціальної чи родинної опіки громадян. Це призвело до реанімації традиції утворення такої групи девіантів, як безпритульні. Можна виділити декілька їх категорій. Голод викликав виокремлення групи осіб, котрі тимчасово попали в скруту. Подібні випадки свідчать про кричущі недоопрацювання місцевих органів влади. Відповідні управління й організації мали, не зволікаючи, відреагувати на ускладнення ситуації, дією допомогти постраждалим, нужденним у вирішенні їхніх проблем, а також матеріально та фінансово (хоча б тимчасово чи одноразово) їх підтримати. Така недбалість керівників не раз ставала об'єктом жорсткого партійного обговорення. Вирішення проблеми ускладнювалося й тим, що коли потерпілі у місті все ж частіше опинялися під наглядом органів соцзабезу, то селяни, які переважно не перебували на державному забезпеченні, залишалися наодинці зі своїми проблемами і могли розраховувати лише на добровільну посильну допомогу сільської громади. Часто уникнути психологічних ускладнень допомагала щира й всебічна моральна підтримка оточуючих та близьких.

Інші, вражені голодовою скрутою, не отримували допомоги від рідних чи близьких. Для частини з них через рішення судів усе ж була витребувана належна грошова допомога (аліменти) від забезпечених рідних. Разом із тим їхня добровільна міра матеріальної чи побутової допомоги, моральної підтримки, хоч і мінімальної, давала змогу вберегти жебраків від крайнощів злидарства чи навіть підлої смерті. Ці й інші факти також є прикладом недосконалості тогочасного законодавства, а ще більше – існування та прогресування в радянському соціумі начебто позаідеологічних проблем – душевної байдужості й стійкої невразливості до нужденності навіть найближчих людей. Дійсна причина люмпенізації була викликана наполегливим вихолощенням системою споконвічних традицій і чеснот християнського благочестя, біблійних уявлень про якість людських стосунків та патріархальних ідеалів соціального співжиття.

А надто проблема безпритульності стосувалася дітей. У перші повоєнні роки чи не найзначнішим фактором поповнення лав дитячих девіантів були обставини, викликані черговим, третім голодом в Україні 1946–1947 рр. При-

ток вуличної безпритульності якраз припадає саме на ці роки. Смертність серед дорослого населення спричинила серйозну проблему щодо подальшого облаштування дітей-сиріт із центральних, а особливо з південних областей України, де голод набув смертельно загрозливих розмірів. Мережа дитячих закладів, котра ще в роки війни працювала на межі можливого, дуже швидко була переповнена й не вмщувала сиріт. У зв'язку з цим «на вулиці» залишалася значна їх кількість. Так, на початку 1946 р. в Ізмайльській області, що перебувала в епіцентрі голоду, у дитбудинках виховувалося 710 осіб. А на 1 січня 1947 р. їх було 2 тис. 316, у травні того ж року – 3 тис. 500. Станом на кінець травня 1947 р. у відповідних закладах УРСР перебували 127 тис. 300 дітей, що перевищувало встановлені норми на 77 тис. 400 осіб. Окрім того, в приймальниках-розподільниках МВС республіки перебували понад 10 тис. безпритульних дітей. Наплив їх щомісячно становив близько 10 тис.⁸⁷

Особливістю дитячої злочинності в Криму було те, що чутки про кліматичний комфорт і продуктове благополуччя притягували на півострів тисячі безпритульних. У 1946 р. в дитбудинки та спецрозподільники було направлено 6 тис. 344 дитини. Старших (14–17 років) після карантину відправляли до училищ, молодші переважно залишалися в притулках⁸⁸.

За даними К.Горбурова, аби звільнити місця в дитячих будинках і колоніях, підлітків направляли в школи ФЗУ та РУ. На роботу часто потрапляли вже судимі з них, криміналізуючи й без того напружені виробничі відносини. Чимало їх через деякий час знову вчиняли злочини. Після затримання та суду вони потрапляли у виховно-трудова колонії, а з повноліттям – у виправно-трудова табори для дорослих⁸⁹.

Хоча запобіжні заходи державними органами і застосовувалися, проте відмічалися й загрозливі недоліки та прорахунки. Так, згідно з рішенням виконкому Одеської обласної ради від 18 грудня 1946 р. «Про заходи щодо надання допомоги дітям у районах області, які постраждали від засухи»⁹⁰, були заплановані деякі відповідні заходи. І вже 21 січня 1947 р. чергове рішення облради (№ 96) констатувало організацію в 21-му районі області 880 пунктів, котрі мали б забезпечувати обслуговування 38 тис. 650 дітей різного віку⁹¹. Проте відповідальний за цю акцію облвідділ народної освіти безвідповідально поставився до цього завдання й не підготував дитбудинки до прийому постраждалих від голоду дітей, головним чином через відсутність належного харчування. Тому значна частина останніх не була охоплена державною опікою та шукала засобів прожиття «на вулиці». Так, специфіка південного регіону (рання весна, пізня тепла осінь) давала можливість їм самотужки рятуватися від голодної смерті, виживати у скрутних умовах безпритульності. Жebraцтво, дрібні крадіжки ставали головними засобами існування дітей «на вулиці». Проте жорсткість законів проявлялася і щодо малолітніх правопорушників; їх засуджували навіть за незначні злочини. Так, відповідно до статті 1-ої указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й громадського майна» 15-річного Василя Литвиненка (Сталінська область) за крадіжку декількох кілограмів овочів було засуджено на 7 років виправно-трудова таборів, а 16-літнього Василя Гречка (Запорізька область) за десяток взуттєвих шкіряних заготовок – до 10 років⁹². Цим самим суспільство ще більше криміналізувалося, збільшуючи кількість молодих громадян, які пройшли через «тюремні університети». Інколи сигнали про «перегини на місцях» доходили до верхів, і проведені кампанії дещо поліпшували ситуацію. Приміром, через особисте втручання М.Хрущова, в березні 1948 р. генеральний прокурор Р.Руденко доповів про перегляд 27 кримінальних справ непо-

внолітніх (крадіжки зерна, фруктів та овочів, особистих речей), засуджених за указом від 4 червня 1947 р.; 18 із них було опротестовано⁹³. Непрофесійність керівних і виконавчих кадрів, а також традиційна повсюдність використання загальноприйнятого прийому вирішення проблем через брутальний тиск, щоб будь-якою ціною вгамувати її, врешті, приносили лише удаваний тимчасовий спокій. Замість скрупульозного аналізу ситуації з дитячою безпритульністю, а також не приховуючи особливості її соціальних наслідків, органи влади прирікали українське суспільство на ситуативне загострення цього питання.

Отже, можна констатувати, що голод двояко вплинув на ускладнення соціальної ситуації в Україні. По-перше, він спонукав громадян для виживання до прямих аморальних вчинків і злочинних протиправних дій (порушення моральних засад співіснування, крадіжки, спекуляція, зловживання, вбивства тощо), а, по-друге, він декласував частину потерпілих (наприклад, через вимушену міграцію, безпритульність, зміну місця проживання та роботи), котрі в своєму новому соціальному статусі не були обтяженими існуючими певними правилами, традиціями й у свій спосіб завойовували право на життя. Саме цим можна пояснити збільшення кількості дезертирів, волоцюг, безпритульних і жебраків, посилення службових злочинів та загальної криміналізації суспільства.

Узагальнюючи викладений матеріал, можна виокремити деякі закономірності проблемно-хронологічного порядку щодо впливу голоду на зміни в соціальній і психофізіологічній природі людини:

1. У другій половині 1940-х рр. серед сільського населення України були ще живі свідки страхіть голоду 1932–1933 рр. Ті, хто сам пережив його, в процесі сімейного виховання передавали свої спомини нащадкам. Знання про недавній голодомор на свідомому чи підсвідомому рівні впливало на щоденну поведінку людей. Це відображалось, наприклад, у культивуванні хліба як основної їжі, а також у скромності їх повсякденного побуту, економії в харчуванні, спробах заощадити продукти на випадок повторення голоду.

2. Якби прийдешні посухи та неврожаї сталися в інших зернових районах СРСР, котрі ще не потерпали від голоду, то сприймалися б місцевими жителями, хоча й з тривогою, але швидше як тимчасовий природний чинник. Ці ж провісники в Україні сприймалися по-іншому: вони пробуджували відчуття близької біди, соціальної катастрофи і смерті.

3. Селяни тишком, спочатку частково перебудовували звичний порядок господарювання. Свідомо вводилася економія для всіх продуктів споживання. Відповідно до своїх можливостей кожна селянська сім'я робила запаси на випадок біди, частину їх переховувала від можливої насильницької конфіскації, відкладала, як мовилося поміж селянами, «про всяк випадок» промислові товари, цінності тощо – тобто все, що могло б бути використано для обміну на необхідні продукти харчування. При можливості батьки намагалися відправити дітей у більш благополучні місцевості чи у великі міста, що на час голоду дало б їм можливість вижити.

4. Чітким провісником бід, котрі насувалися на українське село, були офіційні заяви, вимоги, інструкції для місцевого партійного керівництва. Їх заповзята реалізація могла означати пришествя голоду. Доведене за радянських часів до повного безправного стану, селянство звичайно покірно терпіло акції насильницьких вилучень; лише одинаки відважувалися на відкритий опір. Особливого психологічного зламу селяни зазнавали, споглядаючи брутальні дії своїх односельчан-перевертнів, які, аби догодити владній верхівці (чи просто вижити), з особливою жорсткістю виконували завдання міс-

цевих проводирів. Разом із тим деяким із них не було чужим відчуття співпереживання, й вони при можливості намагалися полегшити життя односельчан (попереджали про обшуки, виселення, допомагали з продуктами, оформляли документи для виїзду тощо).

5. Від початку голодування повсякденне життя сільської родини ставало замкнутим. Аби вижити, людська природа мінімізувала всі сторонні контакти; сім'я підтримувала переважно лише своїх членів. Коли ж продовольчі припаси закінчувалися, одним із виходів вбачалися тимчасова міграція, добування хліба в інших регіонах тощо. У той час загострювалася криміногенна ситуація. Доведені голодом до крайнощів, люди відчайдушно боролися за своє життя, і ніякі правові та моральні застороги не могли цьому перешкодити. В своєму апогеї він руйнував усі усталені соціальні механізми, міжособистісні контакти, саму природу людини. Ті, що опинилися у жахливому вирі голоду, зазнавали часто неповоротних психофізіологічних надламів. Страх перед голодною смертю пригуплював, вихолощував у них здатність до співчуття, руйнував моральні підвалини особистості, й часто людина уподібнювалася безчуттєвій істоті. Всі залишки людяності витіснялися постійним відчуттям голоду, не діяли віковічні важелі внутрішньої самодисципліни й самоорганізації, втрачалися регулятивні соціальні механізми, а випадки канібалізму свідчили про спрацювання суто тваринного інстинкту самозахисту. Звичайно, йдеться про крайні прояви деградації соціальної природи людини, однак їх масовий характер саме в період голоду підтверджується сотнями задокументованих фактів.

6. Люди, котрі виживали, назавжди несли у собі страх пережитого, сором за нівелювання моральних цінностей. Від цього їх міжособистісне спілкування часто вже ніколи не поверталось в русло колишньої, перевіреної часом односельчанської довіри, дружнього розуміння, родинного співчуття. Заради виживання вони змушені були від цього відмовитися, і людська подоба поверталася до них надщербленою реаліями голоду. Залишок свого життя постраждалі спокутували перед пам'яттю безвинно загиблих – тих, хто зазнав від них наруги чи горя. Провина за те, що не зміг допомогти ближньому, у патріархальній душі українського селянина довіку пекла соромом за безвихідь, за проявлену слабкість чи нерішучість, а в психіці формувалася стійкий комплекс вини.

7. У русло нормального існування, налагодження нових соціальних та міжособистісних відносин селянин приходив поступово. Пережите постійно нагадувало йому про недавню трагедію. Ці підсвідомі мотиви через традиції патріархального виховання передавалися батьками своїм нащадкам, які звичайно з повагою ставилися до тієї страшної сторінки з родинного життя. В селянській повсякденності, культурі вже ніколи не забувалося про пережитий голод. Також нашій сьогочасній пам'яті передалися, залишилися для наступних поколінь відомості про їстівність деяких рослин. Покоління, дитинство котрих припадало навіть на кінець 1970-х рр., ще пам'ятає розповіді бабусь, а від них – матерів про те, що, наприклад, цвіт акації, лободу, молоде насіння калачиків можна вживати в їжу. Це ніщо інше, як залишки пам'яті від досвіду виживання під час голоду, а в сучасних умовах ставало цікавою пригодою, пізнанням дитиною невідомого досвіду.

Сьогоднішньому поколінню притаманне відчуття психологічної причетності до давнішої трагедії. Спеціалісти називають це колективною пам'яттю. З цим можна погодитися, але не забуваймо, що в реальному житті про ці трагічні події нам нагадує також матеріалізована історична пам'ять:

у літературі, під час громадсько-політичних та наукових акцій, заходами на державному рівні віддаємо шану невинним жертвам. Важливо зберегти й якомога повніше і правдивіше передати знання про ці події прийдешнім поколінням. Це трагічна сторінка історії – для кожного з нас.

¹ *Воронов І.О., Пилявець Ю.Г.* Голод 1946–1947 рр. – К., 1991. – 48 с.; *Горбунов К.С.* Голод 1946–1947 років на території Півдня УРСР. – Миколаїв, 2006. – 280 с.

² *Калініченко В.В.* Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2001. – 20 с.; *Долинянська Т.* Голод в СРСР 1946–1947 років: Ретроспективний соціально-політичний аналіз: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – 20 с.

³ Див.: Голод в Україні, 1946–1947: Док. і мат. (Пам'ятки історії України. Серія 5: Джерела новітньої історії). – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.

⁴ Запотаємний голод сорокових...: [Спеціальна колекція документів з архіву СБУ] // Неопалима купина. – 1995. – №5/6. – С.157–170; Голод в Україні 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1995. – №6. – С.115–123; 1996. – №1. – С.129–142; №2. – С.116–132; Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) // Пам'ять століть. – 2003. – №3. – С.104–121; Пропагандистський звіт за м. квітень 1949 р. // Визвольний шлях. – 2003. – Кн.11. – С.21–26.

⁵ Голод 1946–1947 років на Полтавщині: (До п'ятдесятиріччя трагедії): Мат. і док. – Полтава, 1996. – 140 с.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали, свідчення. – Чорнухи, К., 2004. – 480 с.

⁶ *Шановал Ю.І.* Мороз перед «відлигою»: [Третій удар голодом; Війна з національно-визвольним рухом; Смерть тирана] // Історія України: нове бачення. – У 2 т. – К., 1995. – С.329–362; *Хижняк В.* Нелегка доля селянина: [Про голод 1947 р. та ув'язнення «за колоски»] // Зона. – 1996. – №11. – С.74–92; *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочин проти народу. – 2-ге вид., доп. – К.; Нью-Йорк, 2000. – 274 с.; *Григоренко О.П., Довбуш В.Т.* Голод 1946–1947 років: трагічна сторінка в історії України // Зб. наук. праць Національної академії прикордонних військ України ім. Б.Хмельницького. – Хмельницький, 2000. – №12. – Ч.2. – С.94–97; *Задніпровський О.І.* Свідчення сучасників голоду 1946–1947 рр. на Донеччині // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.; Донецьк, 2001. – Вип.18. – С.53–60; *Каденюк О.С.* Голодомори в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Результати досліджень істориків науково-дослідних інститутів та навчальних закладів: Зб. наук. праць. – К., 2002. – С.124–129; *Ченур-Удайський В.* Голод на Україні 1933, 1947: (Спогади старого прилучанина) // Самостійна Україна. – 2002. – Ч.3. – С.33–36; Ч.4. – С.28–33; Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). – К.; Л.; Нью-Йорк, 2003. – 724 с.; *Марочко В., Саноцький П.* Мертві 1933 і голодної весни 1947 років: (До 70-річчя великого голодомору) // Визвольний шлях. – 2003. – Кн.12. – С.13–26; *Калініченко В.* До питання про хронологічні рамки повоєнного голоду в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.7: Спеціальний. – С.430–435; *Сергійчук В.І.* Як нас морили голодом: [1921–1923, 1932–1933, 1946–1947]. – [2-ге вид., доп.]. – К., 2003. – 251 с.; *Томенко М.* Трагічні етюди: Голодомор, геноцид, репресії в Україні (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1946–1947, 1949 рр.): Документальні факти, архівні матеріали, свідчення очевидців, листи-відгуки на епічно-психологічну поему народного болю «Трудова книга матері»: Книга 3-тя трилогії. – К., 2003. – 75 с.; *Матющенко Б.* У жорнах голодоморів: Хроніки. – Донецьк, 2004. – 231 с.; *Неживий О.І.* Голодомори в Україні у ХХ столітті. – К., 2005. – 58 с.

⁷ Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 7 листопада 2002 р.). – К., 2003. – 84 с.; Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Мат. Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 25 листопада 2000 р.). – К.; Нью-Йорк, 2003. – 595 с.; Голодомор як засіб політичного терору: Мат. науково-практичної конференції (Вінниця, 29 листопада

2002; 26 листопада 2003 р.). – Вінниця, 2004. – 156 с.; *Холодницький В.* Боротьба за виживання в умовах голоду 1946–1947 рр. // *Мат. V конгресу Міжнар. асоціації українців: Історія.* – Ч.3. – Чернівці, 2005. – С.239–249; *Яценюк П., Холодницька Т.* Голод 1946–1947 рр. і «Радянська Буковина» // Там само. – С.250–256.

⁸ Див.: Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. (Київ 27 травня 1997 р.): *Мат.* – К.; Нью-Йорк, 1998. – 208 с.; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (З приводу 60-річчя трагедії) // *Мат. «круглого столу»* (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – 297 с.

⁹ Див. праці О.М.Веселової: Тема голодоморів у туристсько-екскурсійній діяльності в умовах незалежної України // *Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України»* (12–14 травня 1992 р.): *Тези доп. і повід.* – К.; Черкаси, 1992. – С.98–100; Голод 1946–1947 рр.: свідчення очевидців // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 1994. – №1. – С.158–162; Житомирська область в лещатах голоду 1946–1947 років // *Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукр. наук. краєзн. конф. (Житомир, 7–10 вересня 1994 р.).* – Житомир, 1994. – С.140–142; Ізмаїльська область в лабетах голоду 1946–1947 років // *Одеса – 2004: Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 6–8 вересня 1994 р.).* – Ч.І. – Одеса, 1994. – С.87–90; Київщина в обіймах голоду 1946–1947 років // Там само. – С.260–263; [передрук:] VII Всеукр. наук. конф. в Україні: традиції і сучасність (*Мат. пленарного та секційних засідань*). – Ч.ІІ. – К., 1995. – С.260–263; Приховування тоталітарною системою однієї з болючих проблем післявоєнної історії України – трагедії голоду 1946–1947 рр. // II Міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): *Історія.* – Ч.ІІ. – Л., 1994. – С.130–135; Причини голоду 1946–1947 рр. в Україні // *Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Мат. наук. конф. (Чернівці, 24 вересня 1993 р.).* – Чернівці, 1994. – С.72–75; Голод в Україні 1946–1947 років // *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. (Київ, 9–10 вересня 1993 р.): Мат.* – К., 1995. – С.188–193; Хрущов і голод в Україні 1946–1947 рр. // *М.С.Хрущов і Україна: Мат. наук. семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С.Хрущова.* – К., 1995. – С.60–69; Післявоєнний (1946–1947 рр.) голод у Ворошиловградській області // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». (*Мат. пленарного та секційних засідань*): У 2 ч. – Ч.ІІ. – К., 1995. – С.263–266; Третій «радянський» голод в Україні (1946–1947 рр.) // *Україна ХХ ст.: минуле і сьогодення: Зб. наук. ст.* – К.; Донецьк, 1995. – С.39–50; Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод в Україні 1946–1947 років // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №6. – С.112–113; 1996. – №1. – С.129–142; №2. – С.116–132; Голод 1946–1947 років в Україні // *Укр. іст. календ.* 1997. – К., 1996. – С.298–299; Тоталітарна держава СРСР – призвідець голоду 1946–1947 рр. в Україні // III Міжнар. конгрес українців (Харків, 26–29 серпня 1996 р.): *Історія: Тези та повід.: Зб.: Історія: [Ч.2].* – Х., 1996. – С.148–152; Голод 1946–1947 років в Україні // *Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукр. наук. конф.: Наук. доп. та повід.* – Ч.2. – К.; Х., 1997. – С.56–60; Голодомор 1947 р. в Україні // *Укр. альманах* 1997. – Варшава, 1997. – С.136–138; Репресивний тиск держави на українське село в перші повоєнні роки // *Мат. Всеукр. симпозіуму з проблем аграрної історії.* – Ч.2. – К., 1997. – С.91–95; Сталінізм в ідеологізації суспільства // *Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії.* – К., 1997. – С.3–11; Голод в Україні 1946–1947 років як віддзеркалення репресивної політики тоталітарної держави // *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Мат. міжнар. наук. конф. (Київ, 15–16 вересня 1994 р.).* – К., 1998. – С.135–147; Післявоєнний (1946–1947 рр.) голод на Кіровоградщині // *Надніпрянський іст.-краєзн. зб.* – Вип.1: *Мат. I міжрегіон. іст.-краєзн. конф. (Дніпропетровськ, 8–9 жовтня 1998 р.).* – Дніпропетровськ, 1998. – С.178–184; Стан дослідження проблеми третього радянського голоду в Україні // *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.): Мат.* – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.94–105; Україна в умовах сталінщини (1945–1953 рр.) // *Питання історії України: Зб. наук. ст.* – Чернівці, 1998. – Т.2. – С.104–109; Сумщина в голодні 1946–1947 роки // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* – Вип.7. – К., 1999. – С.331–336; Українське суспільство під пресом тоталітарної

ідеології (1945–1953 рр.) // IV Міжнар. конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.): Доп. та повід.: Історія: Ч.2: XX ст. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.548–552; Упокорити голодом прагнув сталінський режим волелюбний український народ // Голос України. – 1999. – 27 листопада; Післявоєнний голодомор 1946–1947 рр. // Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К., 2000. – С.151–248; Голод 1946–1947 років як один із злочинів комуністичного режиму // Мат. Міжнар. конгресу політичних в'язнів комуністичних режимів (Київ, 7–8 листопада 1995 р.). – К., 2001. – С.163–168; Післявоєнний сталінський голодомор (1946–1947) // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – №3. – С.294–298; Українське село під час голоду 1946–1947 років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип.5. – С.306–318; Голод 1946–1947 років // Нарис історії України ХХ століття. – К., 2002. – С.148–152; До питання створення Асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і установчий з'їзд (1983–1992 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип.6. – С.519–535; Геноцид голодомором 1946–1947 років в Україні // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 25 листопада 2000 р.): Мат. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.468–496; [передрук:] Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.7: Спеціальний. – С.384–405; Побратимство: допомога населення західних областей голодуючим східних регіонів України в 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.8. – С.369–383; Радянські голодомори в Україні 30-х – 40-х років ХХ століття: спроба порівняльного аналізу // Голодомор в Україні у ХХ столітті: Мат. міжнар. наук. конф. – Будапешт; Ужгород, 2003. – С.49–63; Голод 1946–1947 років в Україні // Історія України ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2004. – С.169–173; Голод 1946–1947 рр. в Кіровоградській області УРСР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип.14. – С.433–465; Українське суспільство в 1945–1953 рр.: ідеологізація по-сталінськи // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С.86–97; Голод 1946–1947 рр.: причини і наслідки // Історія українського селянства. – К., 2006. – С.353–359; Голод 1946–1947 рр. як складова соціально-економічного становища в Наддніпрянщині у контексті зв'язків з країнами Центральної й Східної Європи // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип.4. – С.193–201; Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Укр. іст. журн. – 2006. – №6. – С.98–124; Спасіння голодуючих зі східних регіонів у Західній Україні (1946–1947 рр.) // Український селянин (Черкаси). – 2006. – Вип.10. – С.360–363; Українське село під час голоду 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип.15. – С.392–402; Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.80–96; До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. // Там само. – С.108–128.

¹⁰ *Веселова О.М.* Стан дослідження проблеми третього радянського голоду в Україні // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.): Мат. – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.94–105. – Бібліографія: с.102–105; *ї ж.* Післявоєнний голодомор 1946–1947 рр. // Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К., 2000. – С.151–248. – Бібліографія: с.260–262; *ї ж.* До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.108–128. – Бібліографія: с.121–128.

¹¹ Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-доп. бібліограф. покажчик. – К., 2007. – С.309–312.

¹² Голод в Україні, 1946–1947: Док. і мат. (Пам'ятки історії України. Серія 5: Джерела новітньої історії). – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.; Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.): Мат. – К.; Нью-Йорк, 1998. – 208 с.; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – 297 с.

¹³ *Ковпак Л.В.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.61.

¹⁴ *Калнініченко В.* Голод 1946–1947 рр. на Харківщині // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.136.

¹⁵ *Зима В.Ф.* Соціологія бесправия. Реакція сталинської юстиції на голод в СССР 1946–1947 гг. // Социс. – 1999. – №2. – С.92.

¹⁶ *Веселова О.М.* Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.87.

¹⁷ *Сергійчук В.І.* Допомога західноукраїнського населення голодуючому населенню УРСР в 1946–1947 роках // Там само. – С.98.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.40.

¹⁹ Голод в Україні: 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.32.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.42.

²¹ *Кононенко В.В.* Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.77.

²² *Янковська О.* Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2007. – Вип.11. – С.389–391.

²³ Національне примирення чи конфронтація? Зб. док. – К., 1999. – С.60–66.

²⁴ *Холодницький В.Ф.* Буковина в умовах повоєнної трагедії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.257.

²⁵ *Крупина В.О.* Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР // Там само. – С.267.

²⁶ Голод в Україні 1946–1947: Док. та мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.10–11.

²⁷ *Ковпак Л.В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С.22.

²⁸ Див.: Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по охороні посівів і хліба в колгоспах і радгоспах Української РСР» від 9 липня 1947 р. за №1104 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – №14. – С.5.

²⁹ *Єрмак О.* Полтавщина у голодні 1946–1947 роки // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.107.

³⁰ Із погляду місцевих керівників, скоєння злочину було очевидним і вимагало негайного покарання. Так, за інформацією Р.Подкура, уже 2 серпня 1947 р. перший секретар Вінницького обкому КП(б)У М.Стахурський підписав директиву щодо боротьби з «ворожими проявами» під час хлібозаготівель та розкраданням хліба. Він зобов'язав секретарів райкомів КП(б)У вимагати від органів міліції й прокуратури

оперативного реагування на факти розкрадання хліба та оформлення кримінальних справ за 2–3 (!) дні. 6 серпня 1947 р. його чергова директива ще категоричніше вимагала посилення репресивних заходів щодо «розкрадачів хліба» (див.: Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії) // Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.210).

³¹ *Подкур Р.Ю.* Діяльність партійного апарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.211.

³² *Романюк І.М.* Вінниччина в роки голодомору (1946–1947) // Там само. – С.220–221.

³³ *Шитюк М.* Голод 1946–1947 років – трагічна сторінка в історії Миколаївщини // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.115.

³⁴ *Подкур Р.Ю.* Указ. праця. – С.205.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.1142. – Арк.49.

³⁶ *Єрмак О.* Указ. праця. – С.107.

³⁷ *Соболь П.* Їх таврували і засуджували як державних злочинців // Там само. – С.69–76.

³⁸ Голод в Україні: 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.188–189.

³⁹ Там само. – С.194.

⁴⁰ Там само. – С.208–209.

⁴¹ Там само. – С.216.

⁴² Там само. – С.220.

⁴³ Див., напр.: Голод 1946–1947 років на Полтавщині: (До п'ятдесятиріччя трагедії). Мат. і док. – Полтава, 1996. – 140 с.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Док. і мат., свідчення. – Чорнухи; К., 2004. – 480 с.; *Антохій Й.* З історії голодомору 1946–1947 років на Буковині // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Мат. наук. конф. (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці, 1994. – С.96–98; *Холодницький В.Ф.* Голодомор 1946–1947 рр. на території Чернівецької області // Там само. – С.75–86; *Єрмак О.* Указ. праця. – С.105–112; *Задніпровський О.* Особливості голоду 1946–1947 років у Донбасі // Там само. – С.120–124; *Ніклев О.* Післявоєнний голод на Дніпропетровщині // Там само. – С.127–132; *Калініченко В.* Указ. праця. – С.132–139; *Холодницький В.* Буковинський край у голодоморному вирі 1946–1947 років // Там само. – С.142–150; *Романюк І.* Трагічні події 1946–1947 рр. на Вінниччині // Там само. – С.150–156; *Демченко Т.П.* Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.161–171.

⁴⁴ Див., напр.: *Веселова О.М.* Ізмаїльська область в лабетах голоду 1946–1947 років // Одесі – 200: Тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 6–8 вересня 1994 р.). – Ч.І. – Одеса, 1994. – С.87–90; *Шитюк М.* Указ. праця. – С.112–119; *Гудзь В.* Голод 1946–1947 років на Запоріжжі // Там само. – С.139–142; *Морозюк Ф.* Голод 1946–1947 років на Херсонщині // Там само. – С.165–175; *Його ж.* Червоні суховії в таврійських степах: Чорні дати: український геноцид. 1947 рік // Голопристанський вісник. – 1997. – 26 квітня; *Горбуров К.Є.* Наслідки голодомору 1946–1947 рр. у південному регіоні України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.172–178.

⁴⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3150. – Арк.44–50.

⁴⁶ Див.: Доповідна записка прокуратури УРСР секретарю ЦК КП(б)У Д.С.Коротченку про грубі порушення соціалістичної законності в Татарбунарсько-

му районі й недостатнє реагування на них Ізмаїльського обкому партії // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3646. – Арк.2–4.

⁴⁷ Див.: Додаток до постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по областях УРСР» від 22 липня 1946 р // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.931. – Арк.46; Додаток до постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі по Українській РСР» від 17 серпня 1946 р. // Там само. – Спр.939. – Арк.48.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4879. – Арк.64–66.

⁴⁹ Див.: Спецповідомлення МДБ УРСР МДБ СРСР про продовольчі труднощі і голодування жителів Татарбунарського та Бородинського районів Ізмаїльської області від 29 листопада 1946 р. // Голод в Україні, 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – С.133–134; Спецповідомлення МДБ УРСР МДБ СРСР про голод в Ізмаїльській області та реагування у зв'язку з цим на настрої серед населення від 10 грудня 1946 р. // Там само. – С.137–139.

⁵⁰ Див.: Голод в Україні, 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.

⁵¹ Там само. – С.174.

⁵² Там само. – С.184–185.

⁵³ Там само. – С.209.

⁵⁴ Там само. – С.198, 214, 231.

⁵⁵ Там само. – С.230.

⁵⁶ Там само. – С.180–181, 214.

⁵⁷ Там само. – С.186–187, 219.

⁵⁸ Там само. – С.189, 212, 216.

⁵⁹ Там само. – С.200–201, 209, 214–215, 217, 219–220, 230.

⁶⁰ Там само. – С.219.

⁶¹ Там само. – С.204–205.

⁶² Там само. – С.215.

⁶³ Там само. – С.216.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – С.217.

⁶⁶ Шитюк М. Указ. праця. – С.117.

⁶⁷ Щоправда, за даними О.Янковської, за часів гітлерівської окупації селяни самостійно збільшували свої земельні володіння. Як показали результати спеціального обстеження, проведеного вже в 1944 р. за дорученням Наркомзему УРСР, у Чернігівській, Житомирській, Сумській та Вінницькій областях збільшення площ присадибного користування в період окупації набуло масового характеру (див.: Янковська О. Указ. праця. – С.388).

⁶⁸ Демченко Т.П. Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.164.

⁶⁹ Кононенко В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія. – Вип.2. – Вінниця, 2000. – С.178–182.

⁷⁰ Єрмак О.П. Стан дослідження голоду 1946–1947 років на Полтавщині // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.199.

⁷¹ Там само. – С.194–195.

⁷² Гаврилюк О.Н. Допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.182; Його ж. Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.106.

⁷³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.17. – Спр.4. – Арк.295–302.

⁷⁴ *Омельчук Д.В.* До питання про стан продовольчого забезпечення населення Криму в 1946–1947 р. // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії):* Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.190.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ За твердженням О.Задніпровського, частка жертв голоду серед померлих у Донбасі була вищою в містах порівняно із сільською місцевістю. Зокрема питома вага померлих у 1946–1948 рр. у містах становила 15%, а у сільських районах 13,5% (див.: *Задніпровський О.* Указ. праця. – С.123).

⁷⁷ *Холодницький В.Ф.* Буковина в умовах повоєнної трагедії. – С.257–258.

⁷⁸ *Русначенко А.* Тема голодоморів в Україні у творах підпільної публіцистики 1940–1950 років: зображення і оцінка // *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки:* Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.190.

⁷⁹ *Крупина В.О.* Указ. праця. – С.267.

⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3669. – Арк.1–6.

⁸¹ *Рабенчук О.П.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії):* Мат. «круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – К., 2008. – С.272.

⁸² *Романюк І.* Указ. праця. – С.151–152; *Веселова О., Панченко П.* Голод в Україні 1946–1947 рр. // *Укр. іст. журн.* – 1996. – №1. – С.135; *Шульга І.* Людомор на Поділлі. (До 50-річчя голодомору). – К., 1993. – С.159–160.

⁸³ *Рабенчук О.П.* Указ. праця. – С.280.

⁸⁴ *Марочко В.* «Третій радянський»: голод 1946–1947 років // *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки:* Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк, 1998. – С.17.

⁸⁵ *Холодницький В.Ф.* Указ. праця. – С.254.

⁸⁶ *Рабенчук О.П.* Указ. праця. – С.271.

⁸⁷ *Горбуров К.Є.* Указ. праця. – С.174.

⁸⁸ *Омельчук Д.В.* Указ. праця. – С.191.

⁸⁹ *Горбуров К.Є.* Указ. праця. – С.177.

⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4934. – Арк.1.

⁹¹ Там само. – Арк.2.

⁹² Там само. – Спр.5463. – Арк.294–295.

⁹³ Там само. – Арк.242–250.

The article describes main antisocial events which intensified during the famine of 1946–1947, defines their dynamics and influence on social situation in post-war Ukraine and on changes in social and essential human nature, distinguishes some differences of forms and types of deviation cases in towns and countryside.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.Г.Космина*

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРІЇ У СВІТЛІ СИСТЕМНОЇ ТЕОРІЇ Н.ЛУМАНА

У статті вивчаються можливості застосування системної соціологічної теорії Нікласа Лумана при цивілізаційному аналізі історичного процесу. Дослідження суспільства як динамічної системи смислових комунікацій дозволяє виявити внутрішню когерентність історичних фактів і всієї історії цивілізації. Автор статті вважає, що ця теорія може розширити методологічний інструментарій історичної науки.

Протягом 1990-х рр. у соціально-гуманітарних науках на пострадянському просторі поширився так званий цивілізаційний підхід до історії, який майже витіснив застарілий формаційний¹. Саме йому пророкували становище головного методу в гуманітаристиці. Однак безпосередньо в історичних студіях він практично не знайшов застосування. Російський академік Ю.Поляков із деяким розчаруванням відзначає, що, як правило, «автори обмежуються лише декларуванням своєї прихильності до цього принципу»². Чому так сталося? Адже, на думку adeptів нового підходу, на відміну від категорії «формація», що абсолютизує роль в історії виробничо-економічної сфери, категорія «цивілізація» в парадигмальному відношенні здатна «забезпечити насправді глобальне бачення історії суспільства, що включає як об'єктивний, так і суб'єктивний її аспект», вона орієнтує дослідника «на пізнання минулого через усі форми об'єктивації суб'єкта історії», а відтак «вперше відкриває можливість побудови власне історичної методології»³.

Проблема, певно, у труднощах самого поєднання «всеохоплюючого» цивілізаційного підходу з традиційною методологією історії, що націлює на оперування конкретними фактами як відносно самодостатніми величинами. Оскільки факт-подія часто трактується предметно, як «річ», то він, з одного боку, є невичерпним, може розглядатися з безлічі різних позицій, але, з іншого, завжди потребує філософських теорій для зв'язування з іншими фактами. Так, спеціально проведений аналіз методологічного потенціалу для історичної науки класичних цивілізаційних теорій М.Данилевського, О.Шпенглера і А.Дж.Тойнбі⁴ показує, що вони, попри логічну переконливість і фактологічну аргументованість, будувалися все-таки як філософсько-історичні теорії, які не виводилися з аналізу історичних фактів та історичних джерел. Основні постулати вводилися в опис ззовні як уже готові, заздалегідь осмислені схеми, а фактографічний матеріал, іноді (як у А.Дж.Тойнбі) надзвичайно багатий та різноманітний, слугував радше для ілюстрації теорії.

Утім, як впливає зі здійсненого І.Іоновим фундаментального дослідження існуючих на сьогодні цивілізаційних теорій, саме уявлення про цивілізацію зазвичай постає як передпосилочне знання, як «аподиктичний образ, непроблематизоване поняття, ментальна, а потім і когнітивна карта, за допомогою якої відбувається членування знань про минуле, орієнтація в історичних

---

*Космина Віталій Григорович – канд. іст. наук, доцент Запорізького національного університету.

джерелах та інтерпретація нових знань»⁵. Виходить, що підібрані відповідно до теорії чи висвітлені нею факти мають підтверджувати саму теорію.

Деконструктивізм виявив, що в усіх великих історичних нарративах, у т.ч. цивілізаційних, завжди присутнє так зване трансцендентальне означуване. Воно саме не включене в історичний процес, а неначе стоїть за ним, надає йому імпульс, виступає його смислом і «мотором». У підсумку й «сам історичний процес є означуванням трансцендентального означуваного»⁶. У середньовічній та ранньомодерній історіографії таким трансцендентальним означуванням поставав Бог, у гегельянстві – абсолютний дух, у марксизмі – комунізм, до якого начебто й спрямована вся історична еволюція. Свої трансцендентальні означувані містять і згадані вище цивілізаційні теорії. У М.Данилевського – це різні «плани Божественного промислу» для кожної цивілізації як «історичного організму», у О.Шпенглера – прафеномени (або душі) кожної культури, у А.Дж.Тойнбі – це індивіди (на зразок людей), якими начебто є цивілізації. Так чи інакше цивілізації уподібнюються живим організмам та існують за законами і циклами живого: від «народження» до «смерті». Одночасно ці трансцендентальні означувані центрують на собі, тобто «органічно» з'єднують, весь фактичний матеріал, що залучається до нарративу. Історія кожної цивілізації постає як єдине ціле, хоча, зауважимо, як метафізичне ціле. Та що буде з цією цілісністю, коли ми проведемо деконструкцію тієї чи іншої теорії й вилучимо з неї трансцендентальне означуване? Маємо визнати, що відповідної єдності між самими фактами ми не побачимо – позірна єдність розсиплеться.

Виникає парадоксальна картина: чим більшої популярності набуває цивілізаційний підхід до історії, тим менше у нього шансів стати науковим методом. І.Іонов пише: «Історія історичної науки показує, що синтезні схеми теорії цивілізації, які створювалися на різних етапах її розвитку, виявлялися досить хиткими. ... При цьому від етапу до етапу криза ставала все більш глибокою й безвихідною, незважаючи на розширення охопленого концепцією матеріалу та зростаюче значення поняття «цивілізація» як парадигми історичного дослідження»⁷. Що ж до методологічних проблем, які виникають перед дослідником, то низку їх з усією відвертістю описав російський учений-цивілізаційник І.Яковенко: «Цивілізація – нова, практично не опрацьована категорія. Об'єкт дослідження важко зображуваний, не має «наочного тіла», розподіляється у сферах ідеального і реального, у свідомості, у предметному тілі культури. ... Із різнорідних досліджень формується деяке уявлення про окремі культури (локальні цивілізації), узяті в їх специфіці, та про народи – носії цих культур. Проте ці уявлення величезною мірою виявляються результатом інтуїції та здорового глузду. Ані про цілісну теорію, ані про завершений метод компаративістського дослідження говорити не доводиться. ... Науковий апарат не має стандартизованих процедур дослідження й верифікації. Є вглядання в матеріал та інсайтна побудова деяких схем і моделей, котрі обґрунтовуються автором. ... Відсутність опрацьованої методології веде до підвищення ролі особистісного фактора дослідника. Вільний, позбавлений необхідної строгості, характер побудов зближує цивілізаційні дослідження з художньою творчістю. У результаті розмиваються критерії науковості»⁸.

Утім, подібні методологічні труднощі не оминуть і інші універсалістські описи всесвітньої історії, якщо з них усунути такі центруючі їх поняття, як «прогрес», «суспільно-економічна формація», «нація» тощо, котрі зазвичай формують передпосилочне знання авторів та читачів. Узагалі впродовж останніх століть упевненість історичної науки навіть в існуванні єдиної світової історії, не говорячи вже про можливість її описати, посту-

пово, але невпинно згасала. Американський історик А.Мегілл, провівши відповідне дослідження розвитку історіографії, виявив щонайменше чотири епістемологічні установки, які по чергово домінували в поглядах на когерентність світової історії: 1. XVI–XVIII ст. – «існує єдина історія, і ми вже знаємо, яка вона»; 2. XIX ст. – «єдина історія існує, проте ми можемо дізнатися, чим вона є, лише після того, як будуть проведені остаточні дослідження»; 3. XX ст. – «єдина історія існує, однак вона ніколи не зможе бути розказаною»; 4. від кінця XX ст. – «припущення, що єдина історія існує, не може бути підтримане ані суб'єктивно, як науковий зачин, ані об'єктивно, як справжній великий наратив, котрий можна розповісти тепер чи в майбутньому»⁹. Наростання такого «епістемологічного песимізму» зазвичай розцінюють як кризу всієї системи історичного знання та як зайвий доказ неможливості наукового аналізу історичного процесу¹⁰.

Але сьогодні в науці набирають сили протилежні тенденції. Переосмислюються методологічні засади й на новому, постнекласичному, етапі спостерігається прагнення до цілісного, синергетичного вивчення всіх сфер буття на принципах «універсального еволюціонізму» та «універсального зв'язку між неживою, живою та соціальною матерією»¹¹. Ці принципи диктують необхідність міждисциплінарних підходів у науці. Додаткові пізнавальні можливості з'являються й у сфері цілісного, системного вивчення всесвітньої історії. Так, одним із перспективних напрямків могло б стати застосування істориками досягнень постнекласичної соціології при аналізі соціальних систем.

Слід зазначити, що до останнього часу й у самій соціології чимало труднощів викликало обґрунтування внутрішньої цілісності соціальної системи, встановлення її меж, зв'язків із середовищем тощо. Методологічний поворот у соціології, актуальний і для цивілізографії, знаменує собою новітня теорія соціальних систем німецького соціолога Нікласа Лумана (1927–1998 рр.). Крім усього іншого, вона передбачає системний аналіз спільнот «високих культур» (тобто, цивілізацій) як особливої форми системної диференціації суспільства, яке розглядається винятково як самореферентна система рекурсивно зв'язаних між собою смислових комунікацій. Такий акцент на зв'язності суспільних процесів викликає цілком природний інтерес і з погляду методології цивілізаційних досліджень. У цій статті спробуємо окреслити загальні параметри соціологічної теорії Н.Лумана та визначити можливі шляхи розширення на її основі методологічного інструментарію історичної науки, зокрема, при цивілізаційному аналізі історичного процесу.

Спершу зупинімось на важливих для нас положеннях цієї досить непростой для звичного сприйняття теорії. Н.Луман виклав нове, тотожне синергетичному, бачення системної організації й еволюції суспільства у своїх численних працях, зокрема, таких фундаментальних, як «Соціальні системи» (1984 р.)¹² та «Суспільство суспільства» (1997 р.)¹³. Особливість трактування ним соціальних систем полягає в тому, що вони не становлять якихось «наочних тіл». Сам по собі світ соціального – це взагалі «немаркований простір», в якому все є *контингентним*, тобто, таким, що може бути й по-іншому. І тільки якщо в ньому з'являється маркер – якась позиція спостереження (наприклад, із боку індивіда), теж контингентна, – то горизонт можливого вже обмежується відповідно до інтересів, волінь, пам'яті даного спостерігача. При появі ж додатково ще однієї позиції спостереження (ще одного комуніканта), а, відтак, контингентності двох позицій, «налаштуванні» їх одна на одну, утворюється найпростіша соціальна система, що відмежовує себе від навколишнього світу. Н.Луман коментує це так: «Позначимо обидві позиції термінами *ego* та *alter*. Тоді стане видно, що те, що *ego* демонструє

як очікування, обмежує ступінь свободи alter. ... Якщо система виникла, то вона здатна до самообмеження й завдяки цьому відмежовує себе від навколишнього середовища»¹⁴. У цьому й полягає новий теоретичний погляд на систему: вона є розрізненням системи та навколишнього середовища, здійснюваним самою системою в її спостереженні й самоспостереженні. Система конститує себе тільки у співвіднесенні з навколишнім середовищем та існує лише відносно нього.

Тож соціальні системи виникають тільки в комунікації (спілкуванні) між людьми і тільки відносно навколишнього світу, в якому можуть бути й інші комунікативні системи. Але що становить «онтологічну» основу суспільства, наприклад, найпростішої соціальної системи – безпосередньої інтеракції між двома індивідами? Спеціально наголосимо на цьому: її елементною базою, за Н.Луманом, є не самі індивіди, як це традиційно трактувалося у соціології, а лише комунікації між ними. Адже інакше людей слід було б «розподілити» за окремими соціальними системами, «виключивши» з усіх інших систем. Люди ж, як організми і як системи свідомості, перебувають у зовнішньому світі комунікацій – разом із природою, уявлюваними божественними силами, а також з іншими комунікативними системами, котрі належать уже до внутрішнього зовнішнього світу даних комунікацій. Без залучення систем свідомості (або психічних систем) елементарні комунікації, звісно, не відбувалися б (як і системи свідомості без комунікацій не сформувалися б). Але вони мають власний зміст і власну «історію», рекурсивно пов'язані з попередніми та наступними, підготовлюваними, комунікаціями і разом із ними утворюють цілісну самореферентну комунікативну систему, що сама себе творить за рахунок усе нових і нових комунікацій.

У зв'язку з цим відзначимо ще одну особливість системної теорії Н.Лумана: вона будується не на базі загальновідомої теорії відкритих систем Л.фон Берталанфі, на яку зазвичай орієнтувалися структуралісти, а спирається на новітню теорію самореферентних (самозвернених) автопоетичних (самотворчих) систем, обґрунтовану на початку 1970-х рр. чилійськими нейробіологами У.Матураною і Р.Варелою. Згідно з цією теорією, живі організми функціонують як операційно закриті системи, тобто всі їх операції, у т.ч. реакції на впливи зовнішнього світу, співвідносяться з тими чи іншими попередніми операціями, що залишили свої відбитки на всьому стані системи, закріпилися в її «пам'яті». Навколишній світ не має на них прямого впливу, а лише спричиняє в них внутрішні системні подразнення. Крім того, ці самореферентні системи здійснюють власний автопоезис – самі продукують елементи, з яких складаються (у даному разі – клітини). Із системами в навколишньому світі вони мають лише певні структурні зчеплення через окремі органи (підсистеми). Це дозволяє їм бути «відкритими» для навколишнього світу, але свої операції вони здійснюють самостійно й самореферентно. Їх внутрішні підсистеми також діють на самореферентній основі і взаємодіють між собою через структурні зчеплення. По суті організм – це не що інше, як сукупність зчеплених самореферентних систем. А якщо поглянути більш масштабно, то й уся світобудова постане як сукупність (суперсистема) структурно зчеплених самореферентних автопоетичних систем, що лише відрізняються складом внутрішніх елементів, часом свого утворення та тривалістю існування. Тут, очевидно, і криється перспектива розвитку синергетики.

Н.Луман визнав цю теорію абсолютно прийнятною для аналізу суспільства, оскільки й воно виступає самореферентною автопоетичною та операційно закритою комунікативною системою. Водночас і кожна система свідомості є такою ж самореферентною автопоетичною операційно закритою системою, ко-

тра, одначе, складається з інших першоелементів – переживань. Люди, як біологічні системи і як унікальні й непрозорі одна для одної системи свідомості, із реальності нікуди не зникають, але розглядаються як структурно зчеплені з суспільством частини його навколишнього середовища. Це дозволяє окремо вивчати, з одного боку, людину – на тлі її навколишнього світу, до якого входять і суспільство, і природа, і створені людьми матеріальні об'єкти, та інші люди, а, з іншого, суспільство як систему комунікацій – на тлі її власного різноманітного навколишнього світу, що включає й людей. Із цього погляду, «гуманістичній» складовій соціально-гуманітарних наук, у т.ч. й історії, нічого не загрожує. Але треба чітко дотримуватися правил системного аналізу, передусім розрізняти ці зчеплені між собою системи.

Їх структурна зчепленість зумовлена тим, що і комунікації, і свідомості оперують в одних і тих самих середовищах (медіумах) – мови та смислу. Зовні вони навіть здаються єдиним цілим, через що й виникає ілюзія, що системи свідомості контактують одна з одною, а в повідомленнях начебто передають одна одній інформацію. Теоретична психологія тривалий час не могла виявити, в який же спосіб у психіці (свідомості) людини узгоджуються різні типи переживань і формується її цілісність. Сьогодні вже зрозумілий їх спільний знаменник: предметним змістом будь-якого переживання є смисл. Смисл – одне з багатьох можливих значень, яке надається актуальному переживанню і яке зберігається в пам'яті системи свідомості («Ані відчуття, ані образи, ані думки, ані емоції, ані дії не зберігаються в пам'яті. ... Пам'ять записує і зберігає тільки смисли, породжувані в той чи інший момент часу у свідомості, а не самі продукти психічної активності, позаяк останні виявляються й існують лише в той момент, коли переживаються у свідомості»¹⁵). Пам'ять людини – це своєрідний «резервуар» смислів, котрі, якщо вони не актуалізовані, відсуваються в несвідоме, щоб не «заважати» поточним переживанням з іншим смисловим наповненням. Однак вони виводяться з несвідомого в актуальний стан (якщо, звісно, остаточно не забулися через невикористання), щойно нові переживання вимагатимуть надання їм хоч чимось знайомих смислів.

Такі «звірення» смислів, їх розширення, уточнення й видозміни називаються розумінням. Отже, людина, що має свідомість, не може не розуміти, або не прагнути зрозуміти щось чи когось (хай навіть спочатку й невірно). Ця самореферентність системи свідомості, зверненість до самої себе, і породжує її цілісність та оперативну замкнутість. Будь-яка інформація, що здобувається системою свідомості в навколишньому світі, отримує в ній власну смислову констеляцію. Певна ж повторюваність і розпізнаваність смислів формує смислові блоки – семантичні мережі, схеми і сценарії, з яких будується смислова картина навколишнього світу індивіда і які утворюють структури очікувань, що дозволяють індивідові передбачати наперед ті чи інші події та явища.

Більше того, як впливає з обґрунтованої Ю.Агафоновим смислової теорії свідомості, природа системи свідомості така, що вона може існувати лише в модусі «осмислення» все нової й нової інформації, лише в такому оперативному осмисленні вона здобуває докази власного існування (очевидно, так слід розуміти й Декартове «*cogito ergo sum*»). «Психіка не терпить семантичної порожнечі, тому семантичний вакуум – це стан психічної смерті. Те, що було раніше осмислене й не передбачає подальшого розуміння, зі свідомості зникає. Для того, щоби свідомість працювала в нормальному режимі, потрібен постійний приплив інформації з навколишнього середовища. Реалізація потреби в отриманні нової інформації має першорядне значення для функціонування свідомості»¹⁶. Отже, система свідомості функціонує

так, що сама створює нові смислові переживання, з яких вона надалі й складається. Це і є її автопоезис. Як зазначає Н.Луман, «індивідуальність не може бути нічим іншим, крім циркулярної закритості цієї самореферентної репродукції»¹⁷. Але якщо кожна система свідомості є операційно закритою, то вона, цілком очевидно, не має доступу до інших подібних систем, а ті – до неї.

Те, що зазвичай бачиться як безпосереднє спілкування людей, у системному відношенні є тільки структурним під'єднанням психічних систем до систем комунікацій, котре відбувається за «правилами» останніх. Із комунікацій вони черпають (спочатку як інформацію) ті чи інші значення предметів, які у процесі їх внутрішнього переживання (своєрідного «навчання») поповнюють смислову структуру свідомості. Вони й самі можуть продукувати смисли та у комунікаціях повідомляти їх іншим. У результаті поповнюється все новими смислами система комунікацій, тобто суспільство. Н.Луман підкреслює, що «психічні й соціальні системи виникли у ході коеволуції», що простежується уже в їх «спільному використанні смислу». Однак ці системи неможливо звести одну до одної: «Ті й інші використовують різне середовище своєї репродукції – або свідомість, або комунікацію». І не існує «якоїсь автопоетичної суперсистеми, здатної інтегрувати обидві воедино: жодна свідомість не входить у комунікацію, і жодна комунікація – у свідомість»¹⁸.

Узагалі-то мовою системного аналізу можна описати життя й діяльність кожної людини як функціонування структурно сполучених між собою самореферентних автопоетичних систем, з яких складається людський організм. Для нас же важливо підкреслити, що структурні зчеплення з системами свідомості уможливають і саме функціонування соціальних систем. Їх самореферентність забезпечується тим, що смисли попередніх комунікацій, на котрі орієнтуються наступні, «зберігаються» головним чином у пам'яті систем свідомості, хоча й набувають там індивідуальних відтінків. І лише для смислів більш давніх комунікацій соціальні системи мають власні «сховища пам'яті» – письмові тексти, культурні надбання, місця пам'яті тощо. А загальна пам'ять суспільства, що сприяє його усталеності – це культура як сукупність збережених ним сконденсованих комунікативних смислів минулого. Вона, підкреслює німецький соціолог, «перешкоджає осмисленню того, що можна було б здійснити замість чогось звичного»¹⁹. З іншого боку, одним із головних рушіїв всього автопоезису суспільства є життєва потреба психічних систем у припливі нової інформації.

«Механізм» структурного зчеплення обох типів систем проявляється уже на рівні окремої комунікативної операції. За теорією Н.Лумана, вона складається з трьох компонентів: повідомлення адресанта, інформації, що той закладає в повідомлення, та розуміння повідомлення адресатом, тобто, вирізнення ним на власний розсуд інформації як чогось дійсно для нього нового. Оскільки ж історії формування обох систем свідомості та їх смислові структури повністю збігатися не можуть, то зазвичай неможлива й тотожність смислів, які вкладаються обома учасниками комунікації і в повідомлення, і в інформацію. За Н.Луманом, тут завжди існує «подвійна контингенція» («подвійна можливість бути по-іншому»). Недостатне ж їх взаєморозуміння (разом з актуальністю самої інформації або повідомлення) вимагає нових комунікацій – у даному колі спілкування чи в іншому. Таким чином, комунікації породжують комунікації, а розпізнавані смисли – їх системний зв'язок.

Яке це має значення для історичної науки з її поняттєвим апаратом? Виведення людей як фізичних тіл і систем свідомості за дужки вивчення

суспільства та його історії відкриває можливості нових методологічних ходів при аналізі всього історичного процесу. Факт історії суспільства стає можливим розглядати як комунікацію, звісно, абстрагувавшись від решти його характеристик, а зате зосередившись на його смислових зв'язках з іншими комунікаціями. А історичне джерело? Як ту ж таки комунікацію. У результаті факт і джерело виявляються тотожними, із тим лише уточненням, що з незліченних комунікацій минулого лише мізерна частка були письмовими, а з числа останніх збереглися взагалі крихти. Отже, дослідження джерела стає дослідженням факту. При цьому досліджуваний факт-комунікація вказує і на себе, і на якісь інші факти-комунікації, з якими він має системні смислові зв'язки. Виявлення останніх є виявленням системних смислів історичних подій, явищ і процесів²⁰. Важливо, що комунікацією є не лише усне чи письмове спілкування, а й будь-яка дія (поведінка) індивіда у присутності інших людей, якщо він «сприймає, що його сприймають і сприймають його сприйняття того, що він сприйнятий... Навіть комунікація про те, що в неї не бажають вступати, вже є комунікацією»²¹. А це означає, що кожен вияв людської активності здатен слугувати іншим людям прямим чи непрямим повідомленням, тобто, кожен факт історичної дійсності підпадає під поняття комунікації і є складовою суспільства та його історії. Крім того, у факті зливаються, чи навіть «розчиняються» одне в одному, об'єктивне і суб'єктивне, матерія й свідомість, унаслідок чого долається, нарешті, картезіанський дуалізм у дослідженні історії, протиставлення в ній об'єктивного та суб'єктивного.

Але тепер має змінитися й спосіб дослідження факту (джерела). Адже кожна комунікація, спостерігаючи за своїм смисловим зв'язком із попередніми та наступними комунікаціями, виступає операцією спостереження, а смислова система комунікацій узагалі будує себе на основі спостереження, тобто розрізнення й означення. Вона функціонує в навколишньому світі завдяки подвійній смисловій референції всіх своїх операцій – само-референції (само-віднесенню) та іншо-референції (іншо-віднесенню). Через повідомлення система співвідноситься сама із собою, зі своїми попередніми й наступними комунікаціями («конститує себе»), а через інформацію, як правило, реферує («конститує для себе») свій навколишній світ, фіксуючи в ньому релевантні для себе обставини чи зміни²². Таким чином, диференція системи й навколишнього світу просто скопійована всередину системи у вигляді само- та іншо-віднесення її операцій. А смисли речей і явищ не є «об'єктивними», незалежними від системи, а повсякчас визначаються системою, що спостерігає. Як підкреслює Н.Луман, «смислові ідентичності (емпіричні об'єкти, символи, знаки, цифри, речення тощо) можуть породжуватися лише рекурсивно»²³. При цьому смислові системи (як комунікацій, так і свідомості) можуть оперувати (спостерігати) тільки в одному з двох модусів – або само-віднесення, або іншо-віднесення своїх операцій, але не можуть діяти на обох боках цього розрізнення одночасно, а головне – не фіксують (не «бачать») самого розрізнення між ними, як і розрізнення між системою та навколишнім світом.

Це під силу лише зовнішньому спостерігачеві, зокрема, дослідникові. Але замість традиційного спостереження за «історичними об'єктами» (спостереження першого порядку) він повинен зайнятися спостереженням за спостереженнями, або спостереженням другого порядку. Цей спосіб наукового дослідження, а, по суті, науковий метод, передбачає таку логічну послідовність «спостережницьких операцій»: а) виявлення смислу само-віднесення спостережуваної комунікації в межах тієї чи тієї підсистеми; б) ви-

явлення смислу її іншо-віднесення щодо навколишнього світу; в) розрізнення цих її двох аспектів та осягнення їх єдності як цілісної комунікації; г) перенесення спостереження на навколишній світ підсистеми («дані» спостережень інших підсистем чи спостережень, накопичених історіографією) з метою виявлення, що в ньому «бачить», а чого не «бачить» досліджувана підсистема²⁴. Сам Н.Луман зазначає: «Нам більше непотрібно знати, яким є світ, якщо ми знаємо, як він спостерігається, і вміємо орієнтуватися в галузі спостереження другого порядку»²⁵.

Таким чином, у світлі теорії Н.Лумана нам відкривається іманентний зв'язок між історичними фактами. Він полягає в тому, що кожен факт-комунікація через само-віднесення має послідовний смисловий зв'язок із попередніми й наступними комунікаціями у тому чи іншому ланцюжку комунікацій даної системи, а через іншо-віднесення має свого роду «реактивний» смисловий зв'язок із релевантними для неї подіями, у т.ч. фактами-комунікаціями, у навколишньому середовищі даної системи. І, як пише Н.Луман, «кожна окрема подія здобуває своє значення (= зрозумілість) лише завдяки тому, що вказує й на інші події та обмежує те, що вони можуть означати, і саме завдяки цьому визначає саму себе»²⁶.

Отже, якщо елементарний історичний факт чи історичне джерело в їх загальноприйнятому трактуванні є комплексними, а відтак невичерпними, то у відповідності з луманівською теорією відбувається методологічна редукція їх комплексності, зведення їх до ролі лише комунікацій, але саме до тієї обмеженої ролі, яку вони реально відіграють у системі постійно змінюваних комунікацій як її елементарні операції. Ціною звуження «обсягу» факту виявляється його смислова зв'язність з іншими фактами. Стає можливим спостереження складних соціальних систем в їх динаміці і взаємодії з навколишнім світом. Водночас встановити й описати ці зв'язки можна лише на рівні спостереження другого порядку. Спроби їх опису на основі простого спостереження за «об'єктами» (наприклад, як прості причинно-наслідкові зв'язки) неодмінно ставлять дослідження та його результати у пряму залежність від передпосилочного знання у формі тієї чи іншої теорії. Адже на рівні спостереження першого порядку, зауважує Н.Луман, «неможливо розрізнити між реальністю та ілюзією реальності»²⁷.

Для пояснення загального системного розвитку суспільства Н.Луман залучив досягнення неодарвіністської теорії з її поняттями мінливості, добору та закріплення нових ознак. Він описує «механізм» системної еволюції суспільства, який включає варіювання смислів комунікацій завдяки можливості подати їх як у модусі ствердження («так»-редакція), так і в модусі заперечення («ні»-редакція); селекцію деяких із них панівними для даної системи структурами смислових очікувань; рестабілізацію (повторну стабілізацію) системи внаслідок пристосування до нововведення всіх інших підсистем комунікацій²⁸.

Теорія системної еволюції знаходить логічне продовження в луманівській теорії системної диференціації суспільства. Селекція частиною суспільства певного виду смислових нововведень може призвести до формування в ньому окремої автопоетичної й самореферентної системи смислових комунікацій, що починає функціонувати самостійно, відмежовує себе від решти суспільства й сприймає її як свій навколишній світ. На різних етапах історії людства виникло кілька специфічних форм системної диференціації: на ранньому етапі – численні комунікативно слабо сполучені одне з одним сегментарні суспільства общинного типу; пізніше – великі суспільні утворення з ієрархічною диференціацією на центр і периферію та/або на окремі соціальні

страсти; з XVI–XIX ст. – поділ суспільства (західного, а з часом – і світового) на структурно зчеплені між собою функціональні системи політики, права, економіки, релігії, моралі, науки, виробництва, освіти, охорони здоров'я, мистецтва, інтимних стосунків тощо.

Характерною рисою кожного з етапів було те, що відповідні форми системної диференціації суспільства були тісно пов'язані з певними засобами поширення комунікації. На першому етапі (в дописемних відокремлених суспільствах) таким універсальним засобом комунікації виступало усне спілкування з властивим йому прагненням до згоди як умови колективного виживання спільноти. На другому – етапі «високих культур» або традиційних цивілізацій – головним комунікативним засобом інтеграції й, до певної міри, уніфікації суспільства на великих територіях стає писемність, передусім сакральні і владні тексти. Писемність же уможливорює комунікації, а, відтак, усталеність цивілізації й на великих часових відрізках. Настання третього етапу пов'язане з розповсюдженням книгодрукування та друкованих ЗМІ, котрі уможливили становлення та еволюцію автопоетичних систем комунікацій у межах певних смислових медіумів, або смислокодів (влади, грошей, істини, любові тощо)²⁹. Кожна з цих функціональних систем випрацювала власний спосіб спостереження другого порядку за спостереженнями інших систем. Сучасні глобальні мережі електронних медіа поступово надають глобального характеру й зазначеним системам комунікацій.

У своїй єдності три вказані теорії Н.Лумана – теорія комунікації як подвійної контингенції, теорія еволюції, теорія диференціації – дозволяють вивчати соціальну систему відразу у трьох смислових вимірах, в яких вона себе спостерігає: соціальному, часовому та предметному. При цьому слід мати на увазі, що самоспостереження соціальних систем супроводжуються створенням самоописів – текстів, що координують безліч залежних від подій і прив'язаних до конкретних ситуацій самоспостережень. Як пише Н.Луман, «під самоспостереженням завжди повинна розумітися лише операція, здійснювана в рамках системи і спрямована на систему, а під самоописом – виробництво відповідного цьому тексту»³⁰. А як ми вже знаємо, цивілізації створюються на основі письмових самоописів, причому частина з них, у вигляді «історичних джерел», є для нас доступною.

Тож якщо цивілізація (суспільство «високої культури») є дійсно цілісною системою, то які саме самоописи (або самоописи яких комунікацій?) забезпечують її смислову інтеграцію й уніфікацію? Такими самоописами слід визнати сакральні тексти, що лежать в основі релігійних комунікацій між людьми. У традиційних цивілізаціях саме вони впродовж століть і тисячоліть виступають головними носіями традиції, що впорядковує решту самоописів і надає їм високого смислу. Із цим погоджується і Н.Луман: «Для самоописів домодерного суспільства були характерні релігійні критерії. У своїх центральних компонентах ці суспільства були релігійними»³¹.

Релігію часто називають «скріпою» цивілізації. Саме релігійна комунікація, здійснювана серед одновірців та керована з релігійного центру, є найширшою у просторовому розумінні та найглибшою за впливом на весь порядок суспільного життя. Вона формує той «символічний смисловий універсум», що вичерпно інтегрує всі інституційні процеси, надає смисл усьому суспільству, легітиміє владу як інститут божественного походження³². Це пов'язано із самою природою релігії. Уже в «найпримітивніших» суспільствах «зв'язок» віруючих із панівними (в їх уявленнях) божественними силами дозволяв упорядковувати і підкоряти навколишній світ: позаяк ці сили панують у світі, то їх задобрення шляхом жертвопринесення («лих-

варського дарунку», за іронічним висловом Р.Каюа³³) дозволяє сподіватись на сприяння богів у пристосуванні до цього природного чи людського світу. Як наслідок, невідоме, а, відтак, загрозливе, уводиться у «відоме», божественне й перестає бути «невідомим та загрозливим». Та якщо в «доосбових» суспільствах світ божественних сил і божественного порядку осмислювався за принципами, схожими з тими, що були прийняті в мирських, нижчих порядках, то у цивілізаціях «осьового часу» виникло уявлення про чітке відокремлення позамирського трансцендентного морального та метафізичного порядку від мирського, а земний рівень буття сприймався як неповноцінний, часто несправедливий, що потребував перебудови заради жаданого спасіння³⁴.

У сакральних текстах слід, таким чином, розрізнити іншо-віднесення у вигляді світорозуміння (релігійної «картини світу») та само-віднесення як віровчення, тобто, адресоване індивідам вчення про спасіння через необхідні для цього віру та корегування стилів і смислів земного життя. Саме тут виникає «зона напруження» між належним і сущим, що в тій чи іншій мірі формує культуру кожної такої цивілізації, а насамперед – суспільну мораль. Як влучно зауважив англійський культуролог К.Г.Доусон, «спосіб життя має бути шляхом служіння Богові, інакше він стане способом смерті». У результаті в усіх культурах «соціально законне або беззаконне відноситься до морально правдивого або неправдивого, і повсюдно моральний закон, в остаточному підсумку, ґрунтується на релігійних санкціях»³⁵.

Н.Луман називає мораль універсальним медіумом комунікацій у суспільстві «високої культури». Її смисловий код-розрізнення *повага/неповага* підпорядковує собі коди всіх інших медіумів комунікацій, навколо яких пізніше, у функціонально диференційованому суспільстві, сформувалися самостійні системи комунікацій. У традиційних же суспільствах за опцією *неповага* розрізнялось і водночас «ототожнювалось усе злочинне-бридке-неправильне-бідне-нелюбиме-нездорове-безбожне»³⁶. І, навпаки, фактичне ототожнення й розрізнення за опцією *повага* стосувалось усього правового, прекрасного, істинного, багатого, любимого, здорового, богоугодного, владного тощо. У результаті у суспільствах із поділом на центр та периферію, як і у стратифікованих суспільствах, центр в особі світської/духовної влади та відповідної суспільної верхівки («аристократії») був, за сучасною термінологією, багатофункціональним, тобто, регулював своїми комунікаціями всі суспільні сфери, не відокремлюючи їх одну від одної. Такими ж багатофункціональними були й часткові соціальні системи (стани, касты, цехи, гільдії тощо). Отже, усе суспільство являло собою по суті єдину «корпорацію» («тіло»). Однак при занадто сильному «виклику» (людському чи природному), на який відповіді не знаходилося, така тотальна інтегрованість смислів і стилів цивілізації нерідко призводила до загибелі самої цивілізації.

Утім, хоч і в підпорядкованому стані, але відповідні символічно узагальнені медіа комунікацій зі смислокодами *влада, власність, істина, любов* тощо існували і у традиційних цивілізаціях. Це зумовлено тим, що відповідні комунікації супроводжуються приписуванням системі та її зовнішньому світу неоднакових селекцій – або «дії», або «переживання», а, крім того, вони по-різному «засвідчуються» у зовнішньому світі комунікацій (застосування фізичної сили, споживання, чуттєве сприйняття, сексуальні відносини)³⁷. На Заході за збігу низки сприятливих умов та завдяки появі комерційного книгодрукування (преси) ці медіа стали основою для від-диференціації й

самостійного автопоетичного розвитку відповідних соціальних систем. Вивчення цих та інших структурно зчеплених між собою соціальних систем теж має відбуватися методом спостереження другого порядку.

Методологічно дуже важливо, що розгляд функціональних систем західного суспільства чи часткових багатofункціональних систем традиційних цивілізацій як комунікативних дозволяє досліджувати «взаємодію» цих систем у суспільстві та проводити їх порівняльний аналіз. Та якщо елементарні одиниці (комунікативні операції) є структурно однотипними, а їх системи функціонально схожими, то як при цивілізаційному аналізі історії ми можемо розрізнати самі цивілізації, зокрема, проводити їх типологію, порівнювати між собою тощо? Спроби зіставити цивілізації за їх загальним смыслом не будуть продуктивними, оскільки «вивести формулу» якогось «усередненого» смыслу комунікацій неможливо – смысли завжди конкретні.

Очевидно, для розрізнення цивілізацій найбільше підійшло б поняття «стиль комунікацій». З одного боку, поняття стилю вже закріпилось у цивілізаційних теоріях, хоча і в дещо іншому контексті – для означення способу зовнішнього вираження культури та цивілізації. Його ми зустрічаємо в теоріях О.Шпенглера і А.Дж.Тойнбі. Питанням стильової єдності цивілізації і формування в ній над-стилю, або тотального стилю, близького до «органічного стилю» живих організмів у природі, спеціальну працю («Стиль і цивілізації») присвятив американський культуролог А.Кребер³⁸. З іншого боку, лінгвісти ввели навіть поняття «комунікативний стиль» – для вивчення мовленнєвих особливостей спілкування в різних культурах³⁹.

Якщо це поняття застосувати для опису системних комунікацій, то його можна інтерпретувати як своєрідний ухил, спрямованість, манеру комунікацій, спосіб організації їх зовнішньої форми. Тож у системі комунікацій він належить не до інформації, а до повідомлень. Він зв'язує комунікації, слугує їх швидкому розпізнанню і розумінню. За стилем «упізнають своїх (своє)» і «відрізняють їх від чужих (чужого)». Можна погодитись із тим, що «комунікативна спільнота є мовна спільнота, в якій кожен не самовиражається як ізольований суб'єкт, а знаходить та ідентифікує себе у системі значень та знаків, що вже склалися в колективній життєвій практиці»⁴⁰. Започатковані кимось форми комунікацій повторювались, поширювались на всю спільноту, ставали звичайними формами взаємної типізації дій індивідів і перетворювались на сталі суспільні інституції, традиції, що вже не потребували окремих рефлексій. Автори теорії соціального конструктивізму П.Бергер і Т.Лукман підкреслюють: «Інституціоналізація має місце всюди, де здійснюється взаємна типізація габітуалізованих дій різного роду діячами. Інакше кажучи, кожна така типізація є інституція... Типізації узвичаєних дій, котрі становлять інституції, завжди поділяються; вони доступні для розуміння всіх членів певної соціальної групи, і сама інституція типізує як індивідуальних діячів, так і індивідуальні дії»⁴¹.

Як усталена зовнішня форма комунікацій стиль не ідентифікується й не обговорюється у самих комунікаціях. Тож його можна описувати з позиції спостерігача першого порядку. При цьому смысл комунікацій і їх стиль не мають прямого генетичного зв'язку, одне не породжується іншим, а селекція їх варіювань відбувається окремо. Стилі суспільних інституцій у різних цивілізаціях зовні можуть бути доволі схожими. Так, у східних цивілізаціях ми можемо бачити схожий стиль владарювання (патримоніальну державу), соціальної організації (общинність), впливу релігії на життя людей і суспільства (регламентацію), тоді, як смысли відповідних систем комунікацій

будуть різними. Але є й внутрішня стильова єдність цивілізації, зумовлена тим, що всі стилі, включаючи і соціальні інституції, і стилі мистецтва, тобто узвичаєні зовнішні форми різних підсистем комунікацій, узгоджені між собою вже завдяки тому, що, як і смисли цих підсистем, селеговані однією домінуючою структурою очікувань – передусім релігійною. Фактично всім традиційним цивілізаціям (включаючи середньовічну Європу) властивий універсальний інтегруючий стиль. На думку О.Устюгової, його характеризує так звана «прихована суб'єктність», коли індивід ідентифікує себе «через співвіднесення з надособистісними принципами абсолютного, універсального, об'єктивного»⁴².

Утім, для методології цивілізаційного аналізу історичного процесу визначальною залишається не зовнішня, стильова, єдність цивілізації, а внутрішня система когерентності історичних фактів як смислових комунікацій. Цивілізація постає як сукупність взаємопов'язаних і взаємопогджуваних духовно-моральних, політичних, економічних та соціетальних засобів (медіа), за допомогою яких суспільство як система комунікацій забезпечує своє функціонування та усталеність у просторі і часі. Із цих позицій можна по-новому оцінити й філософсько-історичні цивілізаційні теорії М.Данилевського, А.Дж.Тойнбі, О.Шпенглера та інших мислителів: в одних випадках підвести надійну методологічну базу під низку їх геніальних інтуїцій, в інших – скорегувати чи й спростити теоретичні викладки. Так, властиві багатьом цивілізаційним теоріям «організмичні» аналогії здобувають логічне виправдання, позаяк і живі організми, і цивілізації функціонують як самореферентні автопоетичні системи, автопоезис яких колись запускається й колись може завершитись. Відкритий А.Дж.Тойнбі механізм «виклику-відповіді» як стимул до розвитку цивілізації тепер може описуватися на фактологічному рівні як внутрішня перебудова смислової системи комунікацій у відповідь на зовнішні подразнення. Водночас потребує певних уточнень тойнбіанська концепція мімізису (слідування пасивної більшості за творчою меншістю та її лідерами), з якою перегукується й ідея англійського етолога Р.Докінза про передачу «мімів» як одиниць культурного наслідування⁴³. Аргументовано можна говорити лише про селекцію новаторських комунікаційних смислів у певних системах комунікацій.

Прояснюється і цивілізаційна специфіка Заходу в останні століття. Залежно від обраної позиції спостереження (звісно, першого порядку) філософи або описували ці часи як «занепад» європейської культури (О.Шпенглер), або, абсолютизуючи роль якоїсь із функціональних сфер, однобоко трактували новоевропейське суспільство як «капіталістичне», «індустріальне», «ліберальне» тощо. Реально ж відбувався перехід Заходу від традиційної ієрархічної форми системної диференціації з регулятивною роллю релігійних комунікацій до функціонально диференційованого суспільства. Сьогодні є підстави говорити про «постхристиянський характер сучасного Заходу»⁴⁴, визнаючи його пост-цивілізацією. Відтак зрозумілою є поширена на Заході концепція «універсальної цивілізації», котру він і прагне розповсюдити у світі. Але це наражається на більший або менший спротив із боку традиційних цивілізацій (чи їх залишків). «Не-Заходи бачать західним те, що Захід бачить універсальним», – констатує С.Гантінгтон⁴⁵. Це формує непросту динаміку взаємин у сучасному глобалізованому світі, що знов-таки потребує глибокого системного аналізу.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, зазначимо, що звернення до системної соціологічної теорії Н.Лумана розширює методологічний арсенал історичної науки, передусім у вивченні складних цивілізаційних систем. Відкривається іманентна системна зв'язність історичних фактів, історичних джерел в їх послідовному чи реактивному смислово-співвіднесенні. Встановлюється вона завдяки методологічній редукції комплексності факту чи джерела до рівня комунікації, котра виступає еле-

ментарною операцією соціальної системи і «спільним знаменником» у різних за функціями і формою системах та підсистемах суспільства. Комунікації і їх системи мають однакову будову, єдині способи зв'язку з іншими системами у вигляді спостереження за ними і різняться лише за смислами та смисловими кодами. Існує і відповідний спосіб їх емпіричного дослідження – спостереження другого порядку.

Інші відомі способи історієписання тут не підмінюються, а лише доповнюються завдяки можливості досліджувати історичний процес не тільки «ззовні», а й «зсередини» соціальних систем як автопоетичних і самореферентних систем комунікацій. У підсумку в історичній науці з'являється менш залежний від передпосилочного знання методологічний інструментарій для дослідження таких висококомплексних систем, як цивілізації, на всіх рівнях, починаючи з простих фактів. Із застосуванням методології спостереження за системною еволюцією та системною диференціацією суспільства, універсальними стилями цивілізацій стає можливим проводити цивілізаційний аналіз як окремих аспектів історії, так і всього історичного процесу, принаймні, із часу появи писемності та локальних цивілізацій.

¹ У методології науки категорія «підхід» розглядається як методологічне утворення, більш загальне й широкє, але менш оформлене та директивне, ніж метод (див.: Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки. – Москва, 2005. – С.58).

² Поляков Ю.А. Как отразить многомерность истории // Новая и новейшая история. – 2003. – №4. – С.4.

³ Барг М. Цивилизационный подход к истории. Дань конъюнктуре или требование науки? // Коммунист. – 1991. – №3. – С.32–33.

⁴ Див.: Космина В.Г. Теорія культурно-історичних типів М.Я.Данилевського і методологія історії // Укр. іст. журн. – 2006. – №1. – С.183–196; Його ж. Історичний метод Освальда Шпенглера // Укр. іст. журн. – 2006. – №6. – С.189–203; Його ж. Методологічні контрверзи «Дослідження історії» А.Дж.Тойнбі // Укр. іст. журн. – 2007. – №5. – С.145–158.

⁵ Ионов И.Н. Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. – Москва, 2007. – С. 107.

⁶ Соколов Б.Г. Генезис истории. – Санкт-Петербург, 2004. – С.155.

⁷ Ионов И.Н. На пути к теории цивилизаций (познавательные предпосылки и трудности исторического синтеза) // Цивилизации. – Вып.3. – Москва, 1995. – С.15.

⁸ Яковенко И.Г. О субстанции локальной цивилизации // Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход): Сб. ст. – Москва, 2000. – С.107–108.

⁹ Мегилл А. Историческая эпистемология / Пер. с англ. – Москва, 2007. – С.270–302.

¹⁰ Вен П. Как пишут историю. Опыт эпистемологии. (Приложение) – Фуко совершает переворот в истории / Пер. с фр. – Москва, 2003. – С.207.

¹¹ Цикин В.А. Проблема смены гносеологической парадигмы // Практична філософія. – 2004. – №1. – С.162.

¹² Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. – Frankfurt am Main, 1984. – 674 s. (рос. пер.: Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. – Санкт-Петербург, 2007. – 644 с.).

¹³ Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft. – Frankfurt am Main, 1977. – 1150 s. (у рос. пер. праця видана в 5 кн.: Луман Н. Общество как социальная система. – Москва, 2004; Его же. Медиа коммуникации. – Москва, 2005; Его же. Эволюция. – Москва, 2005; Его же. Дифференциация. – Москва, 2006; Его же. Самоописание. – Москва, 2009).

¹⁴ Луман Н. Почему необходима «системная теория»? // <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/6525>

¹⁵ Агафонов А.Ю. Основы смысловой теории сознания. – Санкт-Петербург, 2003. – С.100.

¹⁶ Там же. – С.165.

¹⁷ Луман Н. Социальные системы. – С.347–348.

- ¹⁸ Там же. – С.357.
- ¹⁹ Луман Н. Эволюция. – С.204.
- ²⁰ Див.: Космина В.Г. Историчний факт у цивілізаційному аналізі історії // Историчний журнал. – 2008. – №1. – С.47–62.
- ²¹ Луман Н. Социальные системы. – С.537.
- ²² Луман Н. Общество как социальная система. – С.104.
- ²³ Там же. – С.47.
- ²⁴ Див.: Луман Н. Введение в системную теорию / Пер. с нем. – Москва, 2007. – С.162–163.
- ²⁵ Там же. – С.145.
- ²⁶ Луман Н. Общество как социальная система. – С.75–76.
- ²⁷ Там же. – С.99.
- ²⁸ Див.: Луман Н. Эволюция. – С.50–103.
- ²⁹ Див.: Луман Н. Дифференциация. – С.52–170.
- ³⁰ Луман Н. Самоописания. – С.28.
- ³¹ Там же. – С.30.
- ³² Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – Москва, 1995. – С.169.
- ³³ Каюа Р. Людина та сакральне / Пер. з фр. – К., 2003. – С.43.
- ³⁴ Эйзенштадт Ш. Основы и структура цивилизационного устройства общества // Сравнительное изучение цивилизаций. – Москва, 1998. – С.95–96.
- ³⁵ Доусон К.Г. Религия и культура / Пер. с англ. – Санкт-Петербург, 2000. – С.105, 208.
- ³⁶ Антоновский А.Ю. Никлас Луман: эпистемологическое введение в теорию социальных систем. – Москва, 2007. – С.34.
- ³⁷ Див.: Луман Н. Медиа коммуникации. – С.171–233.
- ³⁸ Kroeber A.L. Style and civilizations. – Ithaca, 1957. – 191 p.
- ³⁹ Див.: Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / Пер. с англ. – Москва, 2001; Куликова Л.В. Коммуникативный стиль в межкультурной парадигме. – Красноярск, 2006. – 392 с.; Её же. Коммуникативный стиль как проблема теории межкультурного общения: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Волгоград, 2006. – 40 с.
- ⁴⁰ Устюгова Е.Н. Стиль и культура: Опыт построения общей теории стиля. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 2006. – С.34.
- ⁴¹ Бергер П., Лукман Т. Указ. соч. – С.92.
- ⁴² Устюгова Е.Н. Указ. соч. – С.82.
- ⁴³ Див.: Докинз Р. Эгоистичный ген / Пер. с англ. – Москва, 1993. – 318 с.
- ⁴⁴ Цивилизационная структура современного мира: В 3 т. – Т.2: Макрохристианский мир в эпоху глобализации. – К., 2007. – С.10.
- ⁴⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – Москва, 2003. – С.91.

The article examines the possibilities of application of Niklas Luhmann's sociological theory of social systems in the civilizational analysis of historical process. Research of society as a dynamic system of semantic communications allows to find out internal coherence of historical facts and all history of civilizations. The author of the article considers that this theory can extend the methodological tool in history.

Ю.А.Пінчук*

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ У СТУДІЇ М.КОСТОМАРОВА «ГЕТМАНСТВО БРУХОВЕЦЬКОГО»

У статті аналізується студія М.Костомарова «Гетманство Бруховецького» в аспекті її впливу на формування в українців національного самоусвідомлення. Акцентується увага на термінології («Руїна», «політичні бурі», «нація») тощо.

Сьогодні вважається аксіомою, що однією із знакових постатей українського відродження та національної історичної науки ХІХ ст. був видатний учений, письменник і громадський діяч Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Водночас чимало науковців дотримується думки, що внесок М.Костомарова в розбудову національної академічної історіографії і творення української етнопонаціональної ідентичності ще належить оцінити майбутнім дослідникам¹. Тому актуальним є з'ясувати, як ці питання представлені в його фундаментальних дослідженнях з історії України, створених на багатій джерельній основі. Адже, працюючи з 1860 р. членом Археографічної комісії у Санкт-Петербурзі, він до кінця життя готував і редагував серійне видання «Акты Южной и Западной России» – унікальне зібрання документів із фондів Польського й Малоросійського приказів та Литовської метрики за 1361–1659 рр. Наукова діяльність у царині археографії, архівознавства та джерелознавства сприяла М.Костомарову стати одним із найкращих фахівців з української історії свого часу, а також забезпечила фактичний зміст його історичних монографій і досліджень. Серед них вирізняється неповторними й самобутніми подіями, явищами та процесами «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича».

Слід також зазначити, що найважливішим досягненням Миколи Костомарова як історика стало відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії. Отже, і тому є сенс зробити науковий огляд його праць саме з історії України і саме в аспекті тих ідей, котрі впливали на формування вітчизняної національної самосвідомості. Адже, на думку Михайла Грушевського, проголошені Костомаровим ідеї «ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються не пережитими й тепер. Один із безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української самосвідомості, він тільки почасти встиг зреалізувати їх у своїй історичній творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»².

У сучасній науковій літературі, зокрема, у книзі професора Торонтського університету (Канада) Павла Роберта Маґочія «Історія України», що вийшла друком 2007 р. у Києві, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко визнані трьома особами, «які стали символами українського національного відродження»³. Незважаючи на це, ім'я і творча спадщина М. Костомарова до здобуття Україною незалежності неупереджено оцінені не були. За часів царату і більшовизму імперська влада бачила в ньому

*Пінчук Юрій Анатолійович – д-р іст. наук, професор, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

ідейного ворога, затаврувала його «сепаратистом», «буржуазним націоналістом» тощо. Зокрема, після завершення недовгої «відлиги» у СРСР розпочався період загального придушення інакомислячих. Саме тоді заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, майбутній кандидат у члени політбюро, секретар ЦК КП України В. Маланчук у своєму листі від 22 липня 1972 р. до «ЦК КП України товарищу Щербицькому В. В.» стосовно принципів партійної та наукової критики, посилаючись на одну з публікацій в «Українському історичному журналі» (1971. – №2), писав: «Не менее показательной является развернувшаяся кампания за возведение в ранг прогрессивного, чуть ли не марксистского историка известного своими буржуазно-националистическими теориями и воззрениями М. Костомарова» (цитую за ксерокопією документа, яку 2004 р. презентував мені провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Юрій Данилюк).

Звертаємо увагу на те, що «товарищ» Маланчук у своєму листі вжив щодо імені Костомарова ініціал М. замість Н., що нашттовхує на думку, чи був адресант компетентним у Костомаровій творчості? Принагідно зазначимо, що за характеристикою В. Врублевського – помічника В. Щербицького, Маланчук був людиною з подвійним дном, «котра зробила ставку на карту, яка не б'ється, – український буржуазний націоналізм», що книгу Маланчука про національне питання написали за нього, напевне, його підлеглі, «а він тільки трохи відредагував»⁴.

Отже, не дивно, що студії Костомарова тлумачилися сфальсифіковано, а деякі, переважно з історії Української козацької держави, такі як «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці» та інші взагалі замовчувалися, були вилучені з наукового вжитку і поміщені у спецсховища. І це легко пояснюється, адже вони спростовували панівні у ті часи теорії російської «офіційної народності» та «загальноруської історії», а також теорію про Київську Русь як «колиску російського, українського і білоруського народів».

Книга, свого роду триптих, Миколи Костомарова «Руїна. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича» вперше була надрукована у часопису «Вестник Европы» (1879. – № 4–6, 8, 9; 1880. №7–9) під назвою «Руїна. Историческая монография. Из истории Малороссии, 1663–1687 гг.». Отже, вона побачила світ через дванадцять років після опублікування студії «Гетманство Юрия Хмельницкого». Акцентуємо на цьому увагу тому, що у хронологічному і тематичному плані «Руїна» продовжує попередні наукові дослідження Костомарова з історії України-Гетьманщини: «Богдан Хмельницкий», «Гетманство Выговского», «Гетманство Юрия Хмельницкого». Усі вони, як і наступні, за хронологією подій і створення його праць «Мазепа» і «Мазепинці», мають бути по-новому прочитані та неупереджено оцінені, що є об'єктивною вимогою часу, причому – з врахуванням такого аспекту, як вплив їх на формування в українців національного самоусвідомлення.

«Руїна» неодноразово перевидавалася, зокрема увійшла до XV тому «Исторических монографий» (видання М. Вольфа. – Санкт-Петербург, 1882), до серії «Руська історична бібліотека» (Т., 1892–1894), до «Собрания сочинений Н.И.Костомарова» (видання «Литературного фонда». – Санкт-Петербург, 1905. – Кн. 6. – Т. 15) та до книги «Руїна. Мазепа. Мазепинцы: Исторические монографии и исследования» (Москва, 1995) із серії «Актуальная история России».

У проміжок виходу у світ дослідження про добу гетьманства Ю.Хмельницького і епоху Руїни Микола Костомаров опублікував понад

100 праць, у тому числі таку капітальну, як «Последние годы Речи Посполитой» (1869), низку концептуальних розвідок: «Начало единой державы в древней Руси» (1870), «Православие в современном восточном вопросе» (1876), «Полякам-миротворцам» (1877) та ін., поява яких була викликана не стільки науковими зацікавленнями їхнього автора, скільки тогочасними обставинами, ситуацією в країні і світі (Польське визвольне повстання 1863–1864, російсько-турецькі війни, народницький рух, національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова проти гніту Туреччини та інші події, а також діяльність в Археографічній комісії тощо). Хоча, як відомо, Костомаров не раз підкреслював, що сфера його інтересів і практики – це сива давнина.

Слід зазначити, готуючи монографію, М.Костомаров намагався забезпечити дослідження належною джерельною основою шляхом пошуку і публікації відповідних документальних матеріалів у 15-томному виданні «Акты Южной и Западной России» (Санкт-Петербург, 1863–1892). Саме документи цієї збірки (т. VI–X) стали одним із найважливіших джерел для підготовки Миколою Костомаровим монографії «Руїна». Структурно вона складається з передмови, трьох самостійних, але задумом зв'язаних частин, що стосуються гетьманства Брюховецького, Многогрішного і Самойловича.

За визначенням М.Костомарова, «“Руїною” називається в історії малоросійського краю доба смут, що потрясли цей край у другій половині XVII ст. – переважно з розділення гетьманщини на два гетьманства по двох сторонах дніпровського узбережжя. Цей період можна вважати з другої половини 1663 р. по липень 1687 р., в керування трьох затверджених московською владою один за другим гетьманів: Брюховецького, Многогрішного і Самойловича – до обрання, замість останнього, в гетьмани Мазепи. Назва «Руїна» – не вигадана; вона залишилась у народних спогадах, особливо стосовно Правобережної України, котра буквально була перетворена в “руїну”; позбувшись свого народонаселення на деякий час, тамтешній край перетворився у цілковиту пустелю»⁵.

Примітно, щоб там не казали з приводу оцінки М. Костомаровим поста-ті І. Мазепи, незаперечним є те, що з його гетьманством він пов'язує завершення в Україні жахливої доби Руїни.

Як видно з передмови до дослідження, М.Костомаров, крім збірника «Акты Южной и Западной России», користувався як вітчизняними, так і зарубіжними історичними друкованими джерелами. Їх перелік налічує 31 позицію, у тому числі це «Архив Юго-Западной России», «Памятники, изда-ные Временной комиссией для разбора древних актов», «Полное собрание за-конов Российской империи» (тт. I–IV), праці О.Лазаревського, С.Соловйова, П.Симоновського, літописи Г.Грабянки, С.Величка та ін.

Перша частина Костомарового триптиха «Руїна», тобто студія «Гетманство Брюховецького», що є предметом нашого розгляду, розпочинається ви-кладом подій, пов'язаних зі спільним походом 1663 р. гетьмана Правобережної України П.Тетері та короля Яна II Казимира з татарами на Лівобережжя, з воєнними діями і хвилею повстань проти польських окупантів і їх союзни-ка Тетері та його втечею 1665 р. до Речі Посполитої (розділи I–V). У контексті зазначених подій М.Костомаров відобразив багато різноманітних питань, се-ред яких гострий конфлікт П.Тетері з І.Виговським, що закінчився розстрі-лом останнього, ініціювання цим гетьманом ув'язнення архімандрита Гедео-на (Ю.Хмельницького), а також активізація після страти Я. Сомка дій кошо-вого, а з червня 1663 р. лівобережного гетьмана І.Бруховецького тощо.

У сучасній науковій літературі, яка стосується державної ідеї за козацької доби, зазначається, що, незважаючи на істотні відмінності у політичних орієнтаціях і поглядах Я.Сомка та І.Брюховецького, вони все ж прагнули «зберегти державний устрій Лівобережжя, єдність козацької України, втворену в ході революції модель соціально-економічних відносин та характер протекції (васалітету) автономії у стосунках Гетьманщини з Росією»⁶.

Тема даної статті теж пов'язана з важливим питанням, а саме – національного самоусвідомлення в контексті згаданого історичного періоду у тлумаченні М. Костомарова. Тому становлять інтерес також й оцінки поста-ті Костомарова і його творчої спадщини з історії козацтва сучасними вченими, зокрема така: «У ХХ ст. українська історична наука увійшла з фундаментальними працями з історії козацтва В.Антоновича, Д.Яворницького, М.Костомарова, П.Куліша, М.Грушевського та багатьох інших учених. ... Вони, по суті, становлять золотий фонд вітчизняної історіографії і значною мірою проторили шляхи серйозної наукової розробки історії цього суспільного феномена»⁷. Отже, із врахуванням вищезазначеного, здійснюватимемо науковий аналіз Костомарової студії «Гетманство Брюховецького» в аспекті формування самоусвідомлення української нації.

Відразу вважаємо принциповим наголосити, що, інтерпретуючи події вітчизняної історії, М. Костомаров застосовував, причому одним із перших в українській історіографії, термін «нація» щодо народу України, у тому числі у праці, яка нами розглядається. Запровадження терміна «нація», поряд із більш поширеним «народ» стосовно української історичної спільності людей, підкреслювало відрубність українців як етносу, з власними особливостями історичного, економічного й культурного розвитку на певній території, від інших народностей, що мало велике значення у сенсі ствердження ідентичності національної.

У процесі докладного викладу тогочасних подій М.Костомаров приділив увагу українському військовому і державному діячу, полковнику І.Богуну, який за дорученням короля Яна II Казимира з початку 1663 р. командував правобережними полками і брав участь у поході гетьмана П.Тетері на Лівобережну Україну. Автор зазначив, що Богун під час стоянки польського війська поблизу Глухова передавав таємно глухівцям звістки щодо руху і намірів поляків, а козаки, якими він командував, за його наказом стріляли «не на свою братію-глухівців, а в повітря»⁸. Також у цій студії повідомляється, що Богун розпочав таємні переговори з І.Брюховецьким і домовився з ним про напад на польські війська з тилу під час їхньої переправи через Десну, тим самим посприявши «москвитянам», і таким чином завдати поразки ляхам. Але через необачність московських воєначальників цей план не здійснився, запідозрений у зраді Богун був схоплений поляками і в лютому 1664 р., за вироком польового суду, що відбувся біля Новгорода-Сіверського, розстріляний разом із кількома його співучасниками.

На основі цієї та багатьох інших подій учений констатував, що «українці, збиті з толку смутними обставинами своєї батьківщини, самі не знали, чого їм триматися, і хапалися то за те, то за інше за що схопитися у дану хвилину вважали можливим; тому в них відбувалися безперестанні зради і приставали вони то до тієї, то до іншої з воюючих між собою сторін. Нічого не значило для багатьох із них сьогодні служити царю, завтра присягнути королю, то перейти з-під влади Брюховецького під владу Тетері, то знов із-під влади Тетері поступити під владу Брюховецького»⁹.

Певна річ, ці слова автора не дуже лестили національному почуттю українців, проте не могли їх не хвилювати і своєю об'єктивною інтерпретацією мислугого сприяли формуванню у них реального суспільного світогляду.

Отже, і далі звертатимемося до тих особливостей вітчизняної історії доби Руїни в роз'ясненні М.Костомарова, які мали позитивне значення для розкриття історіософії національного розвитку, творення національної думки.

М.Костомаров не залишив поза увагою також постать І.Виговського, який із 1660 р. мав сенаторське звання, а під час правління П.Тетері брав діяльну участь у підготовці повстання 1664 р., був викритий і розстріляний із наказу комісара С.Маховського у березні того ж року. На думку М.Костомарова, якби І. Виговському та П.Тетері доводилося міряться послугами, наданими Польщі, котрій вони служили, «перевага залишитися повинна була за Виговським, по важливості того, що він зробив для неї, будучи гетьманом»¹⁰. У праці показано, що звістка про страту Виговського рознеслася поміж повсталим поспільством і посилила обурення проти польської влади. Супротивники у Чигирині шукали його погібелі і «таємно підсиляли до Брюховецького», а той 23 березня 1664 р. із Переяслава розіслав універсал, звернений до жителів Правобережної України. В універсалі, зазначав М.Костомаров із посиланням на «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов», Брюховецький сповіщав, що йде на правий берег Дніпра з тим, щоб і цю сторону позбавити «від татар, котрі спустошували край під приводом свого союзу з поляками, звільнити руський народ в Україні від ярма іновірних ляхів, очистити край від людських плевелів, що вирости між пшеницею, і приєднати праву сторону України, разом із лівою стороною, до монархії єдиновірного государя»¹¹. У примітці під цим текстом автор студії зауважив, що Брюховецькому вже була в той час відома доля Виговського, як свідчать його слова в універсалі: «Коли одні із братій ваших попадають у бусурманську неволю, інші гинуть лютою смертю від ляхів, як потерпіли від них Богун, Виговський, Носач зі своїм зятем і інших немало»¹².

Коментуючи універсал Брюховецького, Костомаров звернув увагу на таку особливість, що гетьман Лівобережної України переконував жителів Правобережжя розправитися з поляками ще раніше, ніж встигнуть прийти Ромодановський із великоросіянами та з калмиками, зробивши, таким чином, зайвою стоянку у своєму краї цих союзників. Отже, виводив Костомаров, розпалюючи народні поривання на користь московської сторони, гетьман у своєму ж збуджувальному універсалі виливав, так би мовити, відро холодної води на прагнення народу до тієї ж московської сторони, «показуючи великоросійських ратних людей такими пособниками, з котрими небажано довге співжиття»¹³. Тут спостерігаємо певну тотожність у негативно-ставленні гетьманів України здавна, принаймні від П.Сагайдачного, до російської самодержавної влади (царату). Розвідки Костомарова, зокрема студія «Гетманство Брюховецького», яскраво подають цей аспект, а відтак екстраполюють його на свого читача.

Продовжуючи тему народного повстання проти поляків, М.Костомаров зазначив, що Брюховецький не міг посилати допомоги повстанцям, отримуючи з Москви одні обіцянки, які не виконувалися, але повстання не припинялось, а із січня 1665 р. почало йти успішніше.

При відображенні історії періоду Руїни та її визначніших діячів М.Костомаров застосовував рідкісні для того часу поняття і терміни, котрі є складовою, як частково нами вже зазначалося, своєрідного понятійного апарату і наукової термінології цього вченого. Зокрема, пояснюючи мотиви втечі гетьмана П.Тетері у червні 1665 р. до Польщі, Костомаров писав: «Сподівався Тетеря, що король дасть йому маєтність, і він буде собі жити в достатку, віддалившись від політичних бурь»¹⁴. Тобто, на думку історика, для доби Руїни притаманні не лише суспільний занепад козацької України, де-

градація провідних ідей, які, власне, освячували існування козацтва як стану в результаті морального розкладу суспільства тощо, але і політичні бурі. Отже, Костомаров не тільки один із перших увів термін «руїна» до наукового вжитку, а й поняття «політичні бурі» стосовно періоду Руїни. Отож, занепад України-Гетьманщини у 60-х – на початку 80-х рр. XVII ст. можна характеризувати як період Руїни або політичних збурень.

У 1670 р. Тетеря втік до Молдови, а звідти – до Адріанополя і віддався під протекцію турецького государя. «Ні місця, ні часу його кончини ми не знаємо»¹⁵, – зазначав Костомаров. У сучасній науковій літературі є відомості, що на початку квітня 1670 р. П.Тетеря був отруєний¹⁶.

На думку М.Костомарова, з падінням Тетері Правобережна Україна ступила ще далі у вир суспільного розкладання. «До цих пір, зазначається в його студії, поспільство вагалось між московським царем і польським королем, тому що то були дві сили, можна з яких тягнула до себе Україну. Поспільство повставало і озброювалось, – одна половина його за царя, інша – за короля. В одних був пункт, звідки очікувалася підмога, в Каневі, де перебував царський гетьман Брюховецький, в інших – у Чигирині, Білій Церкві або взагалі там, де перебував гетьман, поставлений королем. Одні очікували допомоги від царського війська, інші – від польського. Так було до цих пір. Тепер польські війська пішли з України, а московського війська не дочекалися царські прибічники Правобережної України і тому повинні були все більше і більше холонуть у своїй прихильності до Москви. Отже, на Дорошенка чекала дилема: пристати до Польщі, або до Москви. «Не приставав ще ні до тієї, ні до другої Дорошенко, а тримався поки одних татар; татари були тоді союзники польського короля, і тому природно було Дорошенку (полковник черкаський, після втечі Тетері став 1665 р. гетьманом Правобережної України. – Ю. П.), спираючись на татар, шукати утвердження від польського короля»¹⁷.

У той час, коли відбувалися в Україні ці події, Брюховецький, повідомляється у студії, перебував у Москві, куди прибув 11 вересня 1665 р. М.Костомаров докладно охарактеризував перипетії перебування І. Брюховецького у Московії та розкрив їхні наслідки як для самого гетьмана, так і для Лівобережжя й України в цілому. Зокрема, історик акцентував увагу на тому, що гетьман І.Брюховецький повернувся в Україну важкою і грозною людиною, обласканий московською владою з небувалим для козака титулом боярина-гетьмана. Козакам не подобалося і його боярство, та зведення у дворянське достоїнство старшин і полковників. У той же час, зазначав автор студії «Гетманство Бруховецкого», у с. Андрусові поблизу Смоленська відбувалися перемовини уповноважених із боку Польщі та Росії з метою укласти мир, (ідеться про Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею щодо припинення польсько-московської війни 1654–1667 рр. за рахунок розчленування України, укладене 30 січня (9. 02.) 1667 р., за яким Лівобережна Україна входила до складу Російської держави, а Правобережна залишалася за Польщею, два роки без Києва, тощо).

На думку М.Костомарова, у цій ситуації П.Дорошенко, не бажаючи визнавати над Україною не тільки московської влади, але, ще більше, польської, звернувся у Крим до хана з пропозицією завдати московській стороні поразки і підпорядкувати лівий берег України верховній владі Туреччини. «Давши надію на вступ у підданство Туреччині, – зазначається у Костомаровій студії, – Дорошенко просив хана, як турецького данника, рушити свою орду на Польщу. ...Польський король, попереджуючи дальші наміри хана і Туреччини, намагався уладнати з ними дружельюбним способом і від-

хилити від прихильності до Дорошенка»¹⁸. У результаті між Портою і Польщею був підписаний мир, «в якому, – вважав дослідник, – сильніші були зобов'язання з боку Польщі, ніж із боку Туреччини»¹⁹. Як зазначав Костомаров, на цей мир у Криму «небагато звертали уваги». Водночас він пояснював, що «задум Дорошенка віддати Україну у протекцію Туреччині з тим, щоб із допомогою турків і татар позбутися від ненависного Андрусівського договору, не міг поділитися зі співчуттям усіма козаками ні в Україні, ні в Запоріжжі»²⁰.

Виклавши низку тогочасних подій (антимосковське повстання, боротьба І. Сірка проти Кримського ханства, опір польським військам тощо), учений дійшов висновку, котрий, як побачимо, залишається неспростовним. Зокрема, він зазначав, що у Дорошенка, як і у багатьох тодішніх малоросіян, була одна задушевна мета – зробити Україну самобутньою державою. Але після Андрусівського договору з такою думкою неможливо вже було спиратися ні на Москву, ворогуючи з Польщею, ні на Польщу, відступаючи від Москви; обидві заявили себе вороже національним прагненням козаків; доводилося протидіяти разом двом державам – і московській, і польській, а тим часом усередині України аж ніяк не було ні згоди, ні ясності прагнення. Шукачам самобутності здавалося тоді єдиним засобом ухопитися за що-небудь третє, за таке сильне, щоб воно хоча б тимчасово могло однаково діяти і проти Московської Держави, і проти Польщі за Україну. Таким третім для Дорошенка тоді була Туреччина. Виходячи з викладеного, Костомаров резюмував: «Сподівалися, що Туреччина залишить Україну під її власним місцевим управлінням, не порушуючи ні віри, ні звичаїв, і задовольняючись лише деякого роду васальною залежністю»²¹.

Розвиваючи попередню думку, дослідник пояснював, що у всіх відношеннях примирення в Андрусові було противне українцям. Вони відчували і бачили, що їхні завітні надії розбиваються у прах, що Україна стає здобиччю двох держав, котрі на свій розсуд роздирають її, ділять між собою навпіл, не запитуючи, бажає чи не бажає того український народ. Цьому народу, зазначається в дослідженні М. Костомарова, не тільки не дають приводу плекати думку про державну самобутність своєї вітчизни, але навіть не дозволяють вважати себе відмінним народом. Проти такого ставлення сусідніх держав до України, пояснює автор студії, «словом і ділом волав Дорошенко», і тому любили його українці, і зберіг би він таку чарівність до кінця, коли б його зв'язки з мусульманами не призвели до печальних наслідків, «налаштувавши проти нього народ»²².

Водночас М. Костомаров зазначав, що Брюховецький, навпроти, з дня на день відчував фальшиве становище, в якому опинився, думаючи прислужитися Москві та утвердити свою владу над малоросійським краєм при московському уряді. Українці, писав автор, почали зазнавати чуже їм великоросійське управління. Народні нарікання зростали, всі ненавиділи Брюховецького з усім тим, що від нього йшло. На думку Костомарова, Брюховецький був одним із тих дрібних егоїстів, котрі, захоплюючись майбутніми вигодами, хапаються за все, що здається їм ближче і тому легше, мало думають про далекі наслідки, а потім, коли побачать що обманулися, так само легко і стрімко звертають у протилежний бік. Брюховецький усвідомив, пояснював автор, що запровадження московських порядків збуджує до нього ненависть, і він думав, що народ перестане його ненавидіти, лише тільки він своїми вчинками покаже, що не догоджає московському уряду на шкоду своїй нації. Костомаров зазначав, що цей гетьман Москви ніколи не любив, він тільки падлючив і

плазував перед нею, сподіваючись, що вона завжди може охоронити його. Але його надії, як зазначається у студії вченого, не зовсім оправдувалися, тому що Москва не занадто швидко і не занадто співчутливо готова була догоджати йому в такій мірі, як він догоджав їй, адже вороги могли його знищити, раніше ніж Москва вирішила б врятувати його. На думку Костомарова, для Москви «по суті було байдуже: того, чи іншого захочуть козаки собі гетьманом, аби тільки цей гетьман був вірний і покірний московському уряду»²³.

У наш час стосовно І.Брюховецького пануючою в українській історіографії є оцінка, згідно з якою, гетьман, «переживаючи еволюцію поглядів, проторив шлях, яким згодом пішов І.Мазепа: усвідомивши згубність для козацької України («вітчизни нашої милої») російської політики, він підготував й очолив взимку 1668 р. антиросійське повстання на теренах Лівобережжя, Запорожжя і Слобожанщини»²⁴.

Серед тлумачень сучасними істориками прагнення П.Дорошенка, як і його попередників – Ю.Хмельницького, П.Тетері, І.Брюховецького, до об'єднання розділеного на дві частини Українського Гетьманату, найпоширенішим є таке, в котрому стверджується, що це прагнення «так і не було втілено в життя»²⁵.

Узагальнивши викладені вище думки, зазначимо, що М.Костомаров як учений спромігся довести наявність в українському суспільстві доби смут, названої «руїною», національної ідеї: «зробити Україну самобутньою державою». Це було винятковим досягненням не тільки Костомарова, а й вітчизняної історіографії другої половини ХІХ ст. Отже, цей історик заявив про себе як яскравий виразник і пропагандист головного громадського прагнення стосовно державного статусу України, а також завітних національних мрій предків і сучасних йому українців.

М.Костомаров у завершальному, ХІІ параграфі студії «Гетманство Брюховецького», виклав на основі джерел події, пов'язані з виступом цього гетьмана проти царських ратних людей і вступом П.Дорошенка на лівий берег Дніпра, а також пов'язані з народними повстаннями, взаєминами Дорошенка і Брюховецького під Опішнею тощо, та вбивством останнього у червні 1668 р. лівобережними козаками біля Диканьки. У процесі відображення цих та інших конкретних подій історії, підкріпленого належними джерелами, автор висловив низку думок, окремі гіпотези та ідеї, що заслуговують на увагу з огляду на тему нашої статті. Зокрема, висвітливши раду, яка відбувалася 1 січня 1668 р. у Брюховецького в Гадячі, Костомаров зазначив, що після цієї ради гетьман відправив посланців до Туреччини з пропозицією до султана взяти у підданство українців із тим, щоб султан зобов'язався захищати нових підданих від зазіхань Росії та Польщі. При цьому автор наголосив на такій суттєвій деталі, що «Брюховецький випрошував собі право бути васальним князем України під зверхністю Туреччини, подібно до семиградського князя, і сидіти на княжому престолі у Києві»²⁶.

Отже, вчений спромігся показати, що задуми гетьманів у своїй основі на певних етапах розвитку подій за часів Руїни були однаковими. І він мав рацію, адже в історичних дослідженнях сьогодення резюмується, що об'єднана Україна «могла б із часом відмовитися від васально залежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління»²⁷.

У студії М.Костомарова приділено також увагу раді, яка відбулася у січні 1668 р. у Чигирині в Дорошенка, на якій він так дорікнув

Брюховецькому: «чоловік худий і непородистий, навіть взяв на себе такий тягар і віддав козаків Москві з усіма податями? Того з віку у нас не було!»²⁸. І на цій раді, як і на тій, що відбувалась у Брюховецького, зазначав автор студії, «вирішили відрізатися від Московської держави і від Польщі та піддатися Туреччині, в надії васальної самобутності під її владою»²⁹. Історик також показав, що Брюховецький «підступним способом» вигнав із Гадяча воеводу та царських ратних людей і хотів таким же чином випровадити їх і з інших українських міст, гетьман умовляв усіх забути всіляку «недружбу до своєї братії і стати проти зловмисних москалів», але Брюховецький не міг уже ніякою брехнею, пояснюється у студії, погасити в народі ненависть, що розгорілася до нього³⁰.

У червні 1668 р. на Лівобережжю України, де у той час відбувалось антимосковське повстання, вступили війська під проводом П.Дорошенка. Поблизу Опішні в момент з'єднання військ двох гетьманів лівобережні козаки вбили Брюховецького. Дорошенко був проголошений гетьманом усієї України, але відразу змушений був повернутися на Правобережжя для боротьби проти агресії Польщі та її ставленика на гетьманство. М.Костомаров зазначив, що Іван Брюховецький був похований за християнським обрядом з усіма почесностями у церкві Богоявлення, в Гадячі, ним же побудованою³¹. Безперечно, на це була згода гетьмана України П.Дорошенка.

На думку сучасних учених, «мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам – Ю.Хмельницькому й П.Тетері, а саме – об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну»³². Цей факт знайшов відображення також у Костомаровій студії «Гетманство Брюховецького», що засвідчує її об'єктивність стосовно інтерпретації минулого, а відтак позитивний вплив на формування в суспільстві національної ідеології державотворення.

Свою працю М.Костомаров завершив стислою, глибокою і неупередженою характеристикою особистості гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького, котрого зобразив у контексті історії, як діяча складної епохи, як людину зі своїми особливостями і неповторністю. Отже, у науковому баченні М. Костомарова, Брюховецький був достойним явищем своєї епохи, так вдало прозваної «руїною», розуміючи тут руїну не тільки матеріального, але й морального побуту у краї. Піднесений на верх величі міжусобицями, він наштовхнувся на московську політику, розгубився і закінчив своє поприще ганебним чином, тому що, на думку вченого, спільно зі своїми старшинами допустили введення великоруського порядку в управлінні Україною з порушенням старини. Згодом, як показано у студії М.Костомарова, «загубив Брюховецький голову, вдарився у противне – у зраду тому, що облагодіяло і піднесло його! І він загинув жахливим, але достойним своїй аморальності способом. У народній пам'яті він не залишив по собі нічого, крім ненависті та презирства, а потім – вічного забуття»³³.

Історичний портрет гетьмана І.Брюховецького у викладі М.Костомарова був доступним для розуміння не тільки фахівцям, але і широкому загалу читачів, усім, хто цікавився історією України, її знаменитостями, у тому числі й тими, які мали негативний ореол. І це відіграло велике значення в розвитку вітчизняної громадянської самосвідомості, зважаючи й на те, що нерідко негативний фактор виконував позитивну роль.

Як виходить з наукового аналізу студії «Гетманство Бруховецького», а отже – і монографії М.І.Костомарова «Руїна», однією з основних причин руїни як трагічного явища в історії України був конфлікт між козацькою старшиною і народними масами, який ускладнювався втручанням із боку Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства та Московської держави. Крім того, учений вважав, що під Руїною у сенсі історичного періоду слід розуміти руйнацію не лише матеріального побуту, а й духовного життя в Україні, що становило новацію у тлумаченні тогочасної доби нашої історії, а отже, сприяло кращому її вивченню і зрозумінню.

Особливу увагу М.Костомаров приділив володарям гетьманської булави, зокрема їхнім моральним рисам. Приміром, підступність і брехливість гетьмана І.Бруховецького протиставляється принципності гетьмана П.Дорошенка і т.д. Почасті такі протиставлення зумовлені манерою викладу, що притаманна вченому. Та визначальними були історичні погляди Костомарова на роль особистості в історії, зокрема щодо конфлікту тієї чи іншої постаті з народними низами та їхніми прагненнями. Такі сюжети не могли не хвилювати уми пересічного читача, не викликати у нього болю за те, що, як показав автор дослідження, у період Руїни відбувався суспільний занепад козацької України, а найголовніше – деградація провідних ідей, які, власне, освячували існування козацтва.

Отже, Костомарова «Руїна», зокрема студія про гетьманство Брюховецького, виконувала роль подразника, який викликав реакцію української читацької публіки до самоусвідомлення себе як нації (у монографії і зазначеній студії термін «нація» вживається М.Костомаровим стосовно українців досить часто, на відміну від польських, російських і деяких українських істориків, його сучасників, котрі писали про Україну). Тому доцільно нагадати, що монографія була написана автором і опублікована за несприятливих умов. Передусім ідеться про Емський акт 1876 р. – розпорядження стосовно повної заборони українського письменства, підписане імператором Олександром II у німецькому містечку Емс 30 (18) травня. Воно, крім усього іншого, призвело до утисків діяльності свідомої української інтелігенції, свавілля цензури щодо праць українознавчої тематики та репресій їхніх авторів. Як наслідок, у Костомаровому дослідженні про добу Руїни джерельний аспект дещо переважає філософський. Натомість останній вирізняється концептуальністю. Зокрема, М.Костомаров як провідний дослідник Руїни – феноменальної доби в історії України – не тільки всебічно охарактеризував її, але визначив тогочасну національну ідею українського народу, а не якоїсь окремої партії або суспільного прошарку чи діяча, метою якої було прагнення мати незалежну державу. Це свідчить про унікальний внесок Костомарова у процес формування в українців усвідомлення національної тотожності.

¹ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 31; Смолій В. Фундатор новітнього українства // Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В.А.Смолій, Ю.А.Пінчук, О.В.Ясь. – К., 2005. – С.8.

² Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Кн.5. – С.225.

³ Марочій П.-Р. Історія України. – К., 2007. – С.314.

⁴ Інтерв'ю Елени Шеремети с Виталием Врублевским, к 90-летию со дня рождения Владимира Васильевича Щербицкого // Факты. – 2008. – 15 февр. – С.6.

- ⁵ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Собр. соч.: Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1905. – Кн.6. – Т.15. – С.5.
- ⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т.1. – С.260.
- ⁷ Смолій В.А. Феномен українського козацтва (замість передмови) // Там само. – С.5.
- ⁸ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.21.
- ⁹ Там же. – С.22.
- ¹⁰ Там же. – С.26.
- ¹¹ Там же. – С.30.
- ¹² Там же. – С.31.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же. – С.45.
- ¹⁵ Там же. – С.46.
- ¹⁶ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.482.
- ¹⁷ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.50.
- ¹⁸ Там же. – С.92.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. – С.94.
- ²¹ Там же. – С.97.
- ²² Там же. – С.102.
- ²³ Там же. – С.104.
- ²⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея за козацької доби. – С.265.
- ²⁵ Чухліб Т.В. Боротьба українського козацтва за об'єднання Право- та Лівобережної України // Історія українського козацтва. – Т.1. – С.441.
- ²⁶ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.106.
- ²⁷ Чухліб Т.В. Указ. праця. – С.441.
- ²⁸ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.106.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Там же. – С.114.
- ³¹ Там же. – С.116.
- ³² Чухліб Т. В. Указ. праця. – С.436.
- ³³ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.117.

The article analyses M.Kostomarov's study «Brukhovetskyi's Hetman-sy» in aspect of its influence on formation of Ukrainians' national self-consciousness. Accent is made on terminology («Ruin», «political storm», «nation») etc.

О.Т.Гончар*

МИКОЛА КОСТОМАРОВ У ПОШУКАХ ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА ІВАНА МАЗЕПИ (ЗА ЕПІСТОЛЯРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

У статті крізь призму епістолярної спадщини розкривається процес підготовки М.Костомаровим відомої праці «Мазепа. Историческая монография». Основна увага приділяється висвітленню особливостей наукової лабораторії історика, які здебільшого залишаються поза увагою дослідників творчості вченого.

Українська Клію, упевнено крокуючи по шляху інтеграції до європейського і світового контекстів, має повне право пишатися своїми класиками, здобутки яких давно вже стали надбанням загальнолюдської гуманістики. До таких знакових постатей належить Микола Костомаров (1817–1885 рр.) – учений із надзвичайно широким науковим діапазоном, взірець інтелектуала XIX ст. Творче надбання історика перебуває під прицілом дослідників багато десятиліть, проте однозначної оцінки так і не здобуло. В останні роки у костомаровознавстві спостерігається справжній публікаторський бум. Студії щодо творчості історика та його особистості характеризуються множинністю поглядів та конфліктністю. І це не дивно, оскільки Микола Костомаров володів унікальною методикою історичного дослідження, а його твори дають живу картину народного буття в усіх тонкощах з акцентом на внутрішній психометричний аналіз людини як творця історії.

Мало хто із сучасників ученого так непокоїв владу і викликав палкі емоції в суспільстві. Поява значної кількості його студій перетворювалася на подію у науковому, громадському та, нерідко, політичному житті Російської імперії. Досить згадати епітети, якими характеризували особистість Миколи Костомарова дослідники – «історик-художник», «історик-белетрист», «буржуазний історик», «представник буржуазно-націоналістичної історіографії», «історик-антикварій», «український історик», «російський історик», «українсько-російський історик» і т. д. Чим більше часу спливає по смерті вченого, тим яскравішим стає образ Миколи Костомарова як зірки національної історії, що домінувала у XIX ст. Не можна заперечити тезу про те, що історик став фундатором основ «етнонаціональних досліджень і портретного жанру в історіографії»¹. Однак, удаючись до аналізу спадщини історика, вчені здебільшого оминали (свідомо й мимоволі) або ж побіжно торкалися характеристики його наукової лабораторії, в якій постійно кипіла копітка й титанічна робота, внаслідок чого історична наука отримала ряд оригінальних фундаментальних праць.

Яким був шлях кожної праці до читача? Як і чому значна частина творчої спадщини історика ввійшла до скарбниці світової історичної науки? Хто і що найбільше впливали на творчий процес? Які проблеми розв'язував історик у щоденній роботі? Відповіді на всі ці питання ховаються за дверима наукової лабораторії. Особливості її залежали від декількох факторів, серед яких найголовнішими можна визначити суспільно-політичні умови діяльності, соціокультурне оточення, характер самого

*Гончар Ольга Трохимівна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

вченого та стан його здоров'я. З'ясувати і комплексно проаналізувати ці фактори можна лише за умови залучення комплексу джерел особового походження, зокрема епістолярних.

У нашій розвідці ми торкнемося історії створення М.Костомаровим однієї з найвідоміших його праць, а саме «Мазепа. Историческая монография»². Нам здається, що сьогодні це актуально, враховуючи, по-перше, потребу переосмислення всієї наукової спадщини М.Костомарова; по-друге, необхідність обґрунтування поглядів ученого на історичний феномен Івана Мазепи; по-третє, унікальність та неоднозначність місця і ролі гетьмана в українській історії.

Тема такого дослідження обрана нами не випадково. Образ Івана Мазепи в оцінці М.Костомарова досить часто аналізувався в українській та російській історіографії. Переважна більшість розвідок наших російських колеґ опираються на висновки історика, підтримуючи його в негативній оцінці ролі І.Мазепи в історії. Українські історики, у т. ч. й діаспорні, розходяться у своїх думках. Так, Т.Мацьків в одній зі своїх розвідок аргументовано аналізує погляди М.Костомарова на гетьмана, при цьому посилаючись на листування³. Зокрема, він демонструє певні суперечності, пов'язані, з одного боку, із недовірою історика до московських джерел, а, з іншого – безкомпромісністю в негативній оцінці діяльності І.Мазепи стосовно України. Т.Мацьків намагається пояснити таку позицію історика значним впливом на М.Костомарова праць шведського історика А.Фрікселя, а також його бажанням переконати царський уряд, що діяльність тогочасних українофілів не має нічого спільного з мазепинством і не спрямована на ворогування з Російською імперією⁴. Н.Герасименко демонструє творчі пошуки М.Костомарова під час роботи над монографією «Мазепа» і вплив на них О.Лазаревського, спираючись на листування⁵.

М.Котляр у вступній статті під назвою «Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста» до перевидання монографії «Мазепа» зробив дуже сміливі й водночас суперечливі висновки, спрямовані на руйнацію догм стосовно постаті І.Мазепи в українській історії та внеску М.Костомарова у розробку цієї проблеми в історіографії. Автор, зокрема, торкається й обставин створення монографії та самовідданої праці історика в архівах, посилаючись на його листування. Найціннішим у розвідці видається теза про позитивні риси праці, а саме «досконале володіння джерелами, виняткове значення фактичного матеріалу, талант систематизувати історичні події й явища, знаходячи між ними паралелі і зв'язки, не помічені іншими вченими, і засноване на цьому вміння з великою мірою достовірності відтворювати добу»⁶. Більшість критикує М.Костомарова за упередженість. Останнім часом з'явилися розвідки, в яких автори намагаються з'ясувати внутрішні мотиви, які спонукали історика створити образ «гетьмана-лиходія»⁷. Проте автори лише зрідка побіжно звертаються до епістолярних джерел, отже, висвітлення теми залишається фрагментарним. Ми спробуємо показати полівекторність та унікальність інформації, що міститься в епістоляріях, стосовно монографії «Мазепа», творчих пошуків М.Костомарова в період її підготовки, психологічних мотивів, які, у кінцевому підсумку, вплинули на рецепцію образу Івана Мазепи.

Задум написати монографію про гетьмана Івана Мазепу з'явився у М.Костомарова вже під час його роботи над «Богданом Хмельницьким». Припускаємо, що це було в 60-х рр. XIX ст. Після шквалу критики, що його витримав учений, починаючи з 1859 р., М.Костомаров серйозно задумався над підготовкою наступного видання. Для цього він багато працював у архі-

вах, зокрема міністерств іноземних справ та юстиції. Безперечно, відшуковуючи справи про епоху Хмельницького, він знаходив і велику кількість матеріалу, який стосувався пізніших часів української історії. Так поступово сформувалася творча ідея написати монографії «Руїна» та «Мазепа». Прагнучи створити схему неперервної історичної картини, Микола Костомаров з особливим інтересом заглибився в осмислення постаті І.Мазепи не тільки як державного діяча, але і як людини своєї епохи.

Деякі першоджерела були знайдені вченим у Швеції, під час подорожі, яку він здійснив після заслання у 1857 р., але про окрему працю тоді ще не йшлося. Лише у 60-х рр. ХІХ ст. з'являються перші згадки в епістоляріях щодо джерельних пошуків матеріалів про гетьмана, які здійснював М.Костомаров, але натяк написати монографічне дослідження не зустрічається аж до 1876 р.

Уже 3 серпня 1876 р. він писав до свого друга, письменника Данила Мордовця з Одеси, що по завершенню подорожі планував деякий час затриматися в Москві в архіві іноземних справ, щоб попрацювати з «історичними документами про гетьманство Мазепи»⁸. У листі від 21 жовтня 1876 р. до свого приятеля, професора Новоросійського університету Івана Палімпсестова (1818–1902 рр.), він писав: «Возвращающимся нам от полуденных стран в отечестве свое притекохом в славный царствующий град Москву и ее абие посети главу таковая мысль: останавлию шествие своя и поселюся на некое малое время в граде сем и потеку в палату рекомую «архив иностранных дел» и тамо открыю древние хартии бытописания времен прошедших, еже о гетмане Мазепе. Помыслих и сотворих тако и се ныне уже близко месяца прибываем в Москве...»⁹.

Отже, рішення написати наукову розвідку про гетьмана І.Мазепу М.Костомаров прийняв улітку 1876 р. Протягом вересня–жовтня історик працював в архіві міністерства іноземних справ по чотири години на день (як було дозволено), окрім вихідних та святкових днів. Пізніше, у книзі він висловить подяку працівникам саме цього архіву, а також інших установ «за добру і обов'язкову увагу ... під час ... занять матеріалами для складання цієї монографії»¹⁰.

Наступного року він знову повідомляє І.Палімпсестова, що з вересня до 5 листопада пробув з дружиною у Москві, де щодня від дев'ятої ранку аж до сутінок перебував «у безодні архівній, займаючись зібранням і вивченням історичних джерел епохи Мазепи, і від того був душею відірваний від всього існуючого в світі цьому...». Ентузіазм ученого не вичерпався з роками, але з невимовним болем і тугою він згадує: «О мої золоті літа! Коли я просиджував за роботою ночі, пройшли ті літа безповоротно. Старість і сліпота – о горе, горе!»¹¹. Ми не випадково зацентрували увагу на стані здоров'я М.Костомарова – у той період учений мав великі проблеми не тільки із зором, але й із правою рукою, яка часто німіла від перевтоми. Проте виняткова відданість науці і підтримка дружини допомогли вченому завершити свою справу.

Як свідчить листування, спочатку плани історика були пов'язані лише з невеликим дослідженням, але значна кількість джерел у згаданому в листах архіві наштотувала його на думку, про яку дізнаємося з допису Аліни Костомарової до цитованого вище послання: «Моя старина зовсім омазепилась (підкреслення А.Костомарової – О.Г.) у Москві; тепер починає думати про плани майбутнього великого твору про Мазепу»¹².

На початку 1878 р. монографія «Мазепа» все ще була у планах ученого, а не на папері. А.Костомарова в черговому дописі до листа констатувала: «Микола Іванович все ще займається потроху, пише історію Малоросії

за часів гетьмана Брюховецького, Сагайдачного, Самойловича, щоб потому вже приступити до історії Мазепинського часу»¹³. Лише наприкінці 1879 р. М.Костомаров повідомив І.Палімпсестова, що повністю відданий роботі над монографією «Мазепа»¹⁴.

Д.Мордовець у своїх спогадах про кінець 70-х рр. XIX ст. докладно зупиняється на особливостях підготовки монографії. Зокрема, він відзначає, що робота повністю захопила історика, який у листах називає свого героя «Мазепинькою» і констатує, як щоденно відшукує джерела¹⁵. Навесні і восени 1877 р. він продовжував працювати у згаданому архіві¹⁶. А.Костомарова теж писала до Д.Мордовця про виснажливу працю чоловіка над «Мазепинькою», який навіть у вихідні не припиняє роботу, продовжуючи перерахувати і виправляти написане в архіві¹⁷.

У жовтні 1877 р. історик працював в архіві міністерства юстиції і мав на меті закінчити попередню роботу з джерелами, але зіптовхнувся із труднощами, тому писав, що «років шість ще залишилося, а за цілий рік 1699-й не знайшов паперів. В архіві юстиції, ніде правди діти, безлад...»¹⁸.

У створенні М.Костомаровим історичного портрета І.Мазепи велику роль відіграв відомий український історик Олександр Лазаревський (1834–1902 рр.). Це підтверджується змістом їхнього листування протягом 1877–1882 рр. 21 серпня 1877 р. М.Костомаров повідомляє, що вчетверте збирається до Москви для роботи над історією Мазепи. Довідавшись від Г.Вашкевича (1837–1923 рр.) про наявність у О.Лазаревського відомостей про дружину гетьмана та інших осіб, які мають відношення до його біографії, історик просить поділитися відомостями. Про дружину Мазепи йому відомо лише, що вона була в Корсуні, коли Петро Дорошенко послав Мазепу до турків, а той поїхав у Москву. Історик знайшов свідчення про її смерть (тут він, зазвичай, опирається на свою пам'ять і називає приблизний рік – 1659, і помиляється, оскільки дружина Мазепи померла 1702 р.¹⁹), проте ні ім'я, ні походження йому невідомі. Крім того, М.Костомаров описував свою поїздку в Конотоп і Батурич, де «не знайшов ніяких речових пам'ятників, але задоволений тим, що бачив місцевість» і тепер має поняття про неї, оскільки раніше керував лише власною уявою²⁰.

На жаль, відповідь О.Лазаревського нам невідома. М.Костомаров удруге звернувся до колеги 23 вересня 1877 р., повідомивши про напружену роботу в Москві в архівах міністерств іноземних справ та юстиції з джерелами з історії України періоду гетьманування Самойловича і Мазепи. Зокрема, він констатував недостатню кількість знайдених офіційних джерел «там, де потрібно знати не факти і явища, а причини їх, що виходять з духовно-життя і його розвитку». Дізнаємося, що вчений узагальнював відомості з донесень гетьманів, їх посланців, чиновників, які відвідували Україну, свідчень полонених і листування, але особливої довіри до цих джерел немає. Однак особливості сімейного і домашнього побуту не висвітлюються джерелами. У листі М.Костомаров ділиться своїми роздумами про необхідність дослідити внутрішнє життя Малоросії. Він скаржився на відсутність джерел, що стосуються дружини І.Мазепи. М.Костомаров нагадує О.Лазаревському про його обіцянку повідомити про «витівки, які він (Мазепа – О.Г.) робив ще до свого гетьманства при Самойловичі». Крім того, учений просить уточнити імовірність дати народження І.Мазепи 1629 р. Це послання також свідчить про глибоку обізнаність історика із сучасною науковою літературою, зокрема працями свого адресата: «Ваші статті в «Русском архиве» про малоросійські фамілії я читав з жадібністю. Безперечно, ніхто не вивчив стару Гетьманщину, як Ви!»²¹.

О.Лазаревський відповів лише за три місяці, 29 листопада 1877 р., і наголосив, що про батька І.Мазепи є повідомлення в журналі «Русский вестник» за 1857 р. Стосовно дати народження гетьмана, то вона неправильна, і має бути пізнішою (дійсно, І.Мазепа народився у 1639 р. – О.Г.). Із Кочубеївною гетьман збирався одружитися не пізніше 1704–1705 рр. Про самого І.Мазепу відомо, що він брав хабарі в часи свого гетьманства за уряди та універсали на маєтності. О.Лазаревський також повідомляв про описи Батурина та топографічні відомості мазепинського часу, які має у своєму розпорядженні і може надіслати. Цитуючи джерела, він констатує, що І.Мазепа прийшов на службу до Самойловича одруженим і отримав від гетьмана у власність с. Малий Самбір. Згодом він віддав його своєму пасинку Криштопу Фридрикевичу, а вже після цього селом володіла «дружина його і син Григорій до смерті своєї»²². Очевидно, тут М.Костомаров помилявся, оскільки у Мазепи не було сина²³.

У відповіді історика кінця 1877 р., окрім подяки за інформацію, зазначається, що в архіві міністерства юстиції знаходяться документи щодо власності І.Самойловича, І.Мазепи і його соратників відносно сіл та угідь. Учений просить докладніше розповісти про хабарництво І.Мазепи²⁴.

1 вересня 1878 р.²⁵ М.Костомаров отримав лист від Олександра Матвійовича, в якому той повідомляв, що дружина І.Мазепи була вдовою поляка Фридрикевича, що розповідав про свою поїздку до Батурина 15 років тому. Зокрема, він писав, що І.Мазепа жив там, на Гончарівці «перед зрадою», укріпив поселення Городок, а зображення його будинку можна встановити за малюнком Т.Шевченка «Залишки будинку Мазепи в Батурині». «Кочубеївська хатинка» на той час була спотворена невмілим реставратором, і лише підвали збереглися в первісному стані. О.Лазаревський висловлював щире бажання допомогти досліднику і повідомляв, що має матеріал про те, як І.Мазепа брав хабарі у старшини, надаючи їм уряди й універсали; про господарську діяльність І.Мазепи у часи його «дворянства» при гетьманові І.Самойловичу. Крім того, він радив звернутися до архіву міністерства іноземних справ у Москві, архіву Миколи Маркевича в Румянцевському музеї, а також до Миколи Білозерського (1833–1896 рр.), молодшого брата Василя Михайловича (1825–1899 рр.), який зберігає багато скарбів у себе в Борзні. О.Лазаревський повідомляє, що має матеріал і про сподвижників І.Мазепи. Він вважає найближчим оточенням гетьмана Д.Горленка, Ломиковського й Апостола і вказує досліднику, до яких видань потрібно звернутися, щоб детальніше розібратися в цьому питанні.

Г.Житецький у своїй статті стверджує, що багато чого М.Костомаров не використав у монографії про «Мазепу». Чи то він не переконався за допомогою фактичних даних, чи ці відомості «перешкождали його історичним концепціям, чи порушували його уявлення історичного малюнку тогочасного життя» нам невідомо. Ми можемо зробити лише припущення, що все-таки О.Лазаревський не надав відповідних письмових джерел, і М.Костомаров не наважився без них ввести цю інформацію. За шість років О.Лазаревський спростував деякі висновки Миколи Івановича про І.Мазепу у журналі «Киевская старина»²⁶.

Джерела для своєї роботи М.Костомаров здобував не тільки в архівних установах та бібліотеках, але й у приватних архівах своїх друзів і знайомих. Так, в одному з листів до чернігівського історика О.Ханенка (1805–1895 рр.) приблизно 1879 р. він дякує за отримані поштою джерела та книги, серед яких є щоденник О.Ханенка, та повідомляє про завершення роботи над «Руїною» та наміром написати «монографію про гетьмана Мазепу»²⁷.

Монографія «Мазепа» була в основному закінчена в кінці 1880 р. Не зраджує традиції спочатку апробувати твір перед колегами та вдячними слухачами, історик читає твір у себе вдома. Зі змісту листівки М.Костомарова до П.Житецького (1837–1911 рр.) дізнаємося, що 2 грудня відбулося таке читання, хоч тема його не була названа. Проте сказано, що автор може дати «прочитати дещо, що завтра уже відноситься в друк»²⁸. Цілком імовірно, що це могла бути монографія про І.Мазепу.

Обставини навколо публікації твору ілюструє листування М.Костомарова з редактором часопису «Русская мысль». С.Юр'єв, редактор видання, пильно слідкуючи за науковою діяльністю історика, відзначав, що монографії, наповнені історичними подіями і фактами у викладі М.Костомарова, породжують інтерес усіх і кожного²⁹. А дізнавшись про готовність «Мазепи», одним із перших звернувся до автора 4 січня 1881 р.: «Зробіть милість, обдруйте мій журнал Вашою монографією про І.Мазепу, яка, як я чув, у Вас готова. Невже «Вестник Европы» буде щасливішим за мене?»³⁰ Незабаром він отримав згоду на публікацію книги на початку 1881 р., точніше між 4 і 17 січня. У листі від 17 січня останній дякує М.Костомарову за монографію «Мазепа» і бажає, щоб ця праця з історії малоросійського народу швидше стала кращим здобутком для російського мислячого суспільства. Щоб продовжити розмову, він пропонує зустрітися і поговорити особисто³¹.

Листування розкриває деякі обставини, пов'язані з друком книги. Із листа Феодана Лебединцева (1828–1888 рр.) до П.Житецького від 12 жовтня 1881 р. дізнаємося, що попит на книгу був шаленим. У М.Костомарова був вибір між щонайменше трьома виданнями «Вестником Европы», «Русской мыслью» і «Киевской стариной», які стояли в черзі, очікуючи згоди. Історик поставив умову про видачу всього гонорару наперед, і лише С.Юр'єв пристав на неї. Припускаємо, що Михайло Стасюлевич (1826–1911 рр.), редактор «Вестника Европы», не зважився на такий крок, хоч на той час його журнал був найуспішнішим. «Киевской старине» годі було й сподіватися, адже вона мала вийти лише з наступного року. Ризик редактора «Русской мысли» виявився цілком виправданим. Але «Киевская старина» деякий час сподівалася на подвійну згоду М.Костомарова і С.Юр'єва на паралельну публікацію «Мазепи». П.Житецький мотивував «двохсторонній маневр» різними читацькими аудиторіями та існуючою практикою, але наміру не судилося здійснитися. 18 жовтня 1881 р. історик повідомив про свою відмову Ф.Лебединцеву³².

Не припинялося дослідження епохи І.Мазепи навіть після виходу монографії у світ. М.Костомаров мав намір продовжити дослідження і, очевидно, підготувати друге видання «Мазепи». У листі до Катерини Юнге (1843–1913 рр.) він скаржиться на дружину, яка свариться на чоловіка за те, що він не відповідає вчасно на листи через сильне захоплення монографією «Мазепа», котру доводить до кінця. Ось що він пише: «Тільки говорю одне і те ж: напишу, напишу! А між тим захоплююсь Мазепою і день за днем проходять!»³³ Так, на початку 1882 р., коли монографія почала друкуватися в журналі «Русская мысль», історик прочитав статтю О.Лазаревського про родину Лизогубів, на яку 27 січня відгукнувся листом. Зокрема, він просить вказати джерело про тимчасові нестатки І.Мазепи після звільнення його із запорозького полону, оскільки М.Костомаров довідався про протилежне, а саме про його вдале влаштування при царському дворі³⁴.

Незважаючи на поганий стан здоров'я, 10 серпня 1882 р. М.Костомаров звернувся із листом до Ф.Лебединцева, в якому висловив свої враження про

працю О.Лазаревського «Люди Старой Малороссии. Миклашевские». Зокрема, він аналізує стосунки Мазепи і Миклашевського на початку XVIII ст. Історик притримується думки, що гетьман не міг безпідставно звинувачувати Миклашевського у зраді Росії, оскільки це впливає зі справ, які були в руках ученого. Щодо І.Мазепи, то М.Костомаров вважає, що 1704 р. він був «вірніше царю всіх старшин малоросійських»³⁵. Основною причиною зради І.Мазепи у подальшому стали особисті матеріальні інтереси.

2 березня 1883 р. до М.Костомарова написав історик, археолог і церковний діяч П.Лебединцев (брат Ф.Лебединцева) і повідомив, що під час прочитання праці виявив деякі неточності. Справа стосується неправильної передачі надгробного напису на могилі Іскри і Кочубея, якої М.Костомаров міг припуститися через слабкість зору: «Кто еси мимо грядый на нас неведущий, / Елицы zde естество положени суши? / Понеже нам страсть и смерть повели молчати, / Сей камень возопиет о нас ти вещати: / Иж за правду и верность к Монарсе нашу / Страдания смерти испилисмо чашу. / За удаем Мазепы, о Всеведче правый, / Посечени зоставше топором во главы, / Почиваем в сем месте Матери Владычны, / Подающей всем своим рабом живот вечный»³⁶.

Одночасно з цим посланням, М.Костомаров 7 березня звертається до В.Антоновича (1834–1908 рр.) із листом, в якому просить дати неупереджену оцінку своїм працям «Мазепа» і «Руїна». Зокрема, він наголошує: «Ви єдина на Русі людина, яка має повну можливість і підготовку буди суддею історичних творів, що стосуються Південної Русі. Від усіх інших діячів, які працюють у нас на історичному полі, при всій їхній готовності і добросовісності, я не можу чекати нічого, окрім легкої безплідної хвальби або незмістовної ругані, але не неупередженої і вірної оцінки, тому що з них ... ніхто, наскільки відомо, не займається науковим способом південноруською історією, а багато з них навмисне ігнорують її»³⁷.

Для В.Антоновича, як молодого дослідника української історії, надзвичайно почесним було визнання його заслуг таким авторитетом, як М.Костомаров. У відповіді він пише: «Компетентність моя далеко не давала би мені права оцінювати Ваші твори, і я без Вашого бажання ніколи б не взявся за це діло, знаючи, що ученє не суддя у творіннях учителя»³⁸.

Як бачимо, М.Костомаров на схилі літ, здобувши визнання одного з найавторитетніших істориків Російської імперії, абсолютно не був вражений «зірковою» хворобою, хоча всі підстави для цього були. Монографія «Мазепа», як і попередні, мала великий успіх. Найпопулярніші періодичні видання вишиковувалися в чергу для отримання права на її публікацію. В одному з листів до Д.Мордовця М.Костомаров радо сповіщав, що книга вийшла і добре розповсюджується у продажу³⁹. Але шалений успіх не затьмарив свідомість ученого у бажанні наблизитися до істини, який прагнув служити своєю творчістю. Вихід «Мазепи», як і «Богдана Хмельницького», не закривав для М.Костомарова цих тем, і він завжди був готовий до конструктивної критики і поглиблення досліджень. Як свідчить листування вченого, на схилі літ на критику фахівців він реагував не так емоційно, як у молодості, а намагався в усьому знайти раціональне зерно.

Принагідно зробимо кілька зауваг щодо особливостей історичного портрета І.Мазепи, який вдалося створити М.Костомарову. Із погляду сучасної історіографії, його не можна назвати вірогідним та неупередженим. Деякі висновки історика здаються занадто категоричними. Наприклад, те, що «Мазепа як історична особа не був представником ніякої національної ідеї»⁴⁰ або ж що його діяльність спричинилася до остаточної втрати Україною своєї автономності і т. п. Але винятковими є внесок М.Костомарова у відтворення мазепинської епохи,

долі українського народу в петровський період. Найважливішими є висновки, які історик зробив начебто побіжно, між рядками, так, щоб читач сам здогадався, як нелегко було І.Мазепі здійснити свою мету – вирвати Україну з-під імперського чи будь-якого іншого панування, сформуванню її еліту, збагатити духовну скарбницю українського народу, відкрити йому шлях у краще майбутнє. Надзвичайно цінним є психологічний портрет І.Мазепи у рецепції М.Костомарова, що показаний в еволюції. Зокрема, історик вдалося розкрити виняткові розумові здібності гетьмана і великий дар добиватися прихильності впливових державних осіб, т. зв. «маневреність» у стосунках із людьми, яка дала йому можливість здебільшого досягти поставленої мети. М.Костомаров показав, з одного боку, «зрадника» царської корони, а з іншого – харизматичну особистість, що волею долі потерпіла *fiasco*. І тут доречно навести влучний вислів Ярослава Дашкевича, «якби він виграв – ніхто з нього зрадника б не зробив»⁴¹.

Як доводить листування вченого, він провів титанічну пошукову роботу в архівах та бібліотеках, опрацював та проаналізував тисячі документів, величезну кількість історичної літератури та творів фольклорно-етнографічного характеру. Прагнучи глибоко і всебічно вивчити феномен І.Мазепи як людини, державного і політичного діяча, М.Костомаров намагався вжитися в епоху кінця XVII – першої половини XVIII ст., здійснивши ряд подорожей на місця, які так чи інакше були пов'язані з ім'ям гетьмана в різні періоди його життя.

Епістолярні джерела висвітлюють і фактори впливу на історика під час написання монографії, а саме: соціокультурне тло, в якому перебував М.Костомаров, роль колег по цеху, стан здоров'я, недостатність, однабічність джерел та особливості підходу до їх обробки, насамкінець між рядками листів можна прочитати, як важко було висловлювати свої думки під тиском політичної системи Російської імперії. Промовистим тут є свідчення дружини М.Костомарова, яке знаходимо вже після смерті вченого у листі до Івана Стороженка від 28 липня 1898 р.: «Чи знаєте Ви, що петербурзькі обшуки так змучили М.І., що він почав заговорюватися?»⁴². Варто врахувати, що після цензурних знущань над «Богданом Хмельницьким», М.Костомаров, очевидно, зробив усе можливе, щоб такого не сталося з «Мазепою», але при цьому автору довелося поступитися у власних висновках. Тим більше, що стан здоров'я змусив історика поспішати, аби встигнути видати книгу за життя. Такою була ціна за можливість донести до читача плоди своєї праці. Тому ми не маємо права звинувачувати видатного вченого у відступництві. Радше назвімо його титаном «золотого віку» історичної науки. На нашу думку, найбільшою заслугою М.Костомарова є те, що він мав сміливість взятися за полівекторне дослідження історичної постаті, а його праця стала своєрідним експериментом, який і досі спонукає істориків до серйозних наукових розвідок стосовно І.Мазепи та його доби.

¹ *Алеврас Н.Н.* Проблема лидерства в научном сообществе историков XIX – начала XX века // *Историк в меняющемся пространстве российской культуры: Сб. ст. – Челябинск, 2006. – С.117–126.*

² *Костомаров Н.И.* Мазепа. Историческая монография. – Москва, 1882. – 446 с.

³ *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в оцінці М.Костомарова // *Український історик. – 1986. – №3/4. – С.4–15.*

⁴ Там само. – С.11.

⁵ *Герасименко Н.О.* Олександр Лазаревський // *Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип.15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С.170–226.*

⁶ *Котляр М.Ф.* Микола Костомаров і його життєпис політичного авантюриста // *Укр. іст. журн. – 1988. – №8. – С.134–140.*

⁷ *Ковалевська О.* Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – К., 2008. – 200 с.; *Галушко К.* Іван Мазепа: про вибір українця на історичному переломі // *Ковалевсь-*

ка О. Указ. праця. – С.8–10; Ясь О. Історія як міф. Гетьман-«відступник» у рецепції М.Костомарова // Гетьман Іван Мазепа: постаць, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008 – С.145–169; Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009. – С.215–260.

⁸ Мордовцев Д.Л. Н.И.Костомаров в последние десять лет своей жизни 1875–1885 гг. // Русская старина. – 1885. – Т.48. – С.643.

⁹ Гончар О. У пошуках істини (з епістолярної спадщини М.І.Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г.Симоненка / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К., 2002. – Вип.11. – С.212.

¹⁰ Костомаров Н.И. Мазепа. – Москва, 1992. – С.330.

¹¹ Гончар О. У пошуках істини... – С.216–217.

¹² Там само. – С.217.

¹³ Там само. – С.221.

¹⁴ Там само. – С.223.

¹⁵ Мордовцев Д.Л. Н.И.Костомаров в последние десять лет... – С.650.

¹⁶ Там же. – С.646–647.

¹⁷ Там же. – С.648–649.

¹⁸ Там же. – С.652.

¹⁹ Ковалевська О.О. Указ. праця. – С.30.

²⁰ Житецький І. Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова // Україна. – 1927. – №4. – С.100.

²¹ Там само. С.101.

²² Там само. – С.102–103.

²³ Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях і відповідях. – С.30.

²⁴ Там само. – С.103.

²⁵ Письмо А.М.Лазаревского Н.И.Костомарову // Киевская старина. – 1903. – Т.81. – №5. – С.86–87.

²⁶ Житецький І. Указ. праця. – С.104.

²⁷ Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Ал.524. – Спр.37-2. – Арк.2.

²⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – Спр.48427. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Ф.ХХІІ. – №325. – Арк.1–1 зв.

³⁰ Там само. – Арк.2–2 зв.

³¹ Там само. – Арк.1.

³² Житецький І. Перші кроки «Київської старини» та М.І.Костомаров // Україна. – 1926. – №4. – С.99.

³³ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – №1158. – Арк.1.

³⁴ Житецький І. Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова. – С.103.

³⁵ Там само.

³⁶ Письмо прот. П.Г.Лебединцева // Киевская старина. – 1903. – Т.81. – №5. – С.87–88.

³⁷ Єфремов С. З листів Костомарова до Антоновича // Україна. – 1925. – №3. – С.77–78.

³⁸ ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – №47387. – Арк.1.

³⁹ Мордовцев Д.Л. Н.И.Костомаров в последние десять лет жизни // Русская старина. – 1886. – №2. – С.342.

⁴⁰ Костомаров Н.И. Мазепа. – С.320.

⁴¹ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2006. – С.204.

⁴² ІР НБУВ. – Ф.ХХІІ. – Спр.411. – Арк.1.

In the light of epistolary inheritance the article shows up the process of preparation by M.Kostomarov the well-known work «Mazepa. The Historical monograph». The main attention is to clear up the special features of scientific laboratory of the historian which mainly pass by the researches of his creation.

В.П.Перкун*

УКРАЇНСЬКІ СФРАГІСТИЧНІ СТУДІЇ 1991–2008 рр.: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ**

У статті досліджується розвиток історіографічних студій національної сфрагістики від 1991 р. до 2008 р. Представлені проміжні підсумки вивчення цієї наукової дисципліни, означено її проблеми та завдання.

У 1959 р. академік І.Крип'якевич (1886–1967) у статті «Стан і завдання української сфрагістики»¹ чи не вперше в національній історіографії здійснив загальний підсумок українських печаткознавчих студій попередніх десятиліть і накреслив основні напрями досліджень сігілографії (від лат. *sigillum* – печатка).

Протягом 1959–1971 рр. зусиллями І.Крип'якевича та І.Бутича (1919–2007) вдалося зорганізувати науково-практичні семінари з допоміжних історичних дисциплін у Центральному державному історичному архіві України у Львові і такі часописи, як «Історичні джерела та їх використання», «Науково-інформаційний бюлетень архівного управління», який згодом отримав назву «Архіви України». На їх шпальтах друкуються матеріали з української сфрагістики, геральдики, палеографії, дипломатики, метрології та джерелознавства.

Сумнозвісний 1972 р.^{***} вніс суттєві корективи у розвиток національного джерелознавства. Низка часописів були закриті, а їхні автори значною мірою зі зрозумілих причин були виведені поза легітимне наукове поле. За словами Я.Дашкевича, то був «антиджерельний період в українській історіографії, коли писати історію можна було не вивчаючи джерел»². Отже, постулати сфрагістичних досліджень, окреслені І.Крип'якевичем, не могли бути зреалізовані. До нечисленних винятків тут слід віднести видану у 1977 р. монографію В.Гавриленка – учня І. Крип'якевича, «Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії»³. Відтак, ми на тривалий час суттєво відстали від світової історичної науки та від її основи основ – джерелознавчих студій.

Політичні зміни в СРСР 1985–1991 рр. відкрили новий етап як у розвитку української історичної науки в цілому, так і спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін в Україні зокрема. Українські історики поча-

*Перкун Віталій Павлович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

**Стаття є розширеною й доповненою версією матеріалу, опублікованого у збірнику праць зі сфрагістичної сесії, що відбулася у м.Торунь (Польща) 3–4 грудня 2003 р.: Perkun W. *Badania sfragistyczne na Ukrainie 1991–2004 // Pieczęć w dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. Z.Piecha. – Warszawa, 2006. – S.355–363.* Доповіді на дану тему також було виголошено на засіданнях Польського геральдичного товариства у Кракові (22 березня 2004 р.) та Варшаві (2 червня 2004 р.). Автор складає щиру подяку за надання низки власних бібліографічних позицій О.Однороженку, Ю.Савчуку, І.Ситому та Ір.Скоциляс.

***Ця дата вважається поворотним етапом в українській історії радянського періоду. Того року першим секретарем ЦК КПУ став В.Щербицький, посилилася русифікація, репресії проти української інтелігенції та історичної науки (звільнення з роботи ряду істориків, закриття продовжених історичних видань «Середні віки на Україні», «Історичні джерела та їх використання») тощо.

ли звертатися до тих сюжетів, які в минулі роки не вважались актуальними і вартими наукової уваги.

Центрами досліджень спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін були створене у 1990 р. у Львові Українське геральдичне товариство (УГТ), відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ (1994 р.), Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського (відділ у Львові) НАНУ, музей імені В.Тарновського у Чернігові, а також осередки в університетах Львова, Києва, Харкова та ін.

Одним із перших видань, де систематично публікувалися сфрагістичні розвідки, були матеріали геральдичних конференцій. Починаючи від 1991 р. вийшло друком шість випусків.

Від 1993 р. виходить друкований орган УГТ – часопис «Знак» (число 1–47). Новозаснований відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ започаткував у 1996 р. щорічник «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» (вип.1–16). Власне, на шпальтах цих видань з'являється переважна частина сфрагістичних публікацій.

У 1991 р. виходить друком перша бібліографія української сфрагістики, упорядкованої В.Гавриленком⁴. Автор зібрав 552 позиції, що стосуються античних печаток, сфрагісів періоду Київської Русі, польського та литовського періоду української історії, печаток цехів, міст, сіл, духівництва, вірменських і єврейських громад, печатки козацькі та радянського періоду. У 1997 р. у серії «Спеціальні історичні дисципліни: зведений бібліографічний довідник-показчик», поряд із бібліографією з геральдики, символіки, фалеристики, нумізматики з'явився показчик сфрагістичних праць, упорядкований Л.Маркітан. Авторка включила до видання матеріали, що були опубліковані Гавриленком. Загалом вміщено 620 позицій⁵.

Характерними рисами сфрагістичних студій 1990-х рр. було нагромадження джерельного матеріалу, збирання найдрібніших згадок про вкрай малознану ділянку історичних знань. Відтак, публікації являли собою часто невеличкі повідомлення про ті чи інші віднайдені та зафіксовані дослідниками печатки.

Напрями українських сфрагістичних досліджень протягом 1991–2008 рр. умовно можна розділити на 10 груп. Не ставлячи за мету охопити усі публікації з предмета дослідження за окреслений період (що має стати окремою студією), спробуємо визначити основні вектори розвитку національного печаткознавства.

Міська печатка. Ця частина національної сфрагістики є однією з найбільш вивчених. На цю тему писали О.Гірник⁶, А.Гречило⁷, О.Однороженко⁸, Ю.Савчук, М.Дмитрієнко⁹, О.Бірюліна¹⁰, І.Ситий¹¹, І.Костенко та О.Морозов¹², С.Жулик¹³, І.Сварник¹⁴, Ю.Терлецький¹⁵, А.Заяць¹⁶, О.Колибенко¹⁷, А.Пожарський¹⁸, П.Федака¹⁹, Я.Дашкевич²⁰.

У своїх працях історики порушували такі питання: розвиток міської печатки як атрибута маґдебурського права, історія міських печаток (їхня еволюція чи модифікація у період зміни політичної влади), причини вміщення тих чи інших емблем, знаків, монограм, аґіографічних мотивів у полі печатки. Звертали увагу на типи печаток, матеріал, з якого виготовлялися відтиски, зв'язок печатки з документом, сфрагістичні легенди, взаємозалежність сфрагістичних і гербових емблем та вплив чужоземної геральдичної і сфрагістичної традиції, зокрема польської.

Підсумком студій над міською українською печаткою за 1991–2001 рр. можна вважати книгу «Герби міст України» авторства А.Гречила,

Ю.Савчука та І.Сварника. Дослідники (у формі каталогу) зібрали весь відомий печатковий матеріал українських міст, які нині входять у межі Української держави²¹.

Козацька сфрагістика. Даний напрям сігілографічних студій є предметом зацікавленнь І.Ситого та О.Однороженка, які відповідно у 2002²² та в 2003 р²³. захистили на тему козацьких печаток кандидатські дисертації. Основну увагу дослідники звернули на сфрагіси козацьких гетьманів, полковників, старшини та рядового козацтва, судових установ, адміністративно-територіальних одиниць (паланок, сотень, полків), печаток Запорозької Січі.

У порівнянні з дослідженнями козацьких печаток попередніх років (зокрема робіт І.Крип'якевича, В.Фоменка) І.Ситий та О.Однороженко звернули увагу на мистецькі властивості печаток, визначили вплив на характер сфрагісів популярних на той час мистецьких стилів – бароко та рококо. Особливу увагу І.Ситий приділив незнаній ділянці печаткознавства: сфрагістичному законодавству козацької Гетьманщини²⁴.

Дослідження істориків підтвердили висновки студій над козацькою сфрагістикою І.Крип'якевича: козацькі печатки засвідчили державні традиції Запорозької Січі та Гетьманщини. Під таким кутом зору оглянув сфрагіси гетьманів, Коша Війська Запорозького, Генеральної Військової канцелярії (кін. XVI – 80-ті рр. XVIII ст.) і В. Гавриленко²⁵.

Різними аспектами козацької сфрагістики займались О.Желіба²⁶, В.Пархоменко та О.Лісниченко²⁷, О.Пархоменко²⁸. Побачили світ і спроби О.Пархоменко теоретичного аналізу печаток як історичного джерела та сфрагістики у контексті спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін²⁹.

Ю.Савчук опублікував розвідку про новознайдену матрицю козацької державної печатки (Війська Запорозького), правдоподібно, третьої чверті XVII ст. у Державному історичному музеї Москви³⁰. Резюмувати студії над даним підрозділом сфрагістики можна словами І. Ситого (2008 р.): «... Серйозною проблемою досліджень у цій галузі сфрагістики є вкрай обмежене коло дослідників, частина з яких до того ж обмежується однією–двома розвідками. Звідси – відсутність систематичної, методичної цілеспрямованої обробки цього сфрагістичного масиву...»³¹.

Корпоративна сфрагістика. Ідеться про печатки цехів, судів, політичних та суспільних організацій. Із цієї підгрупи печаткових студій вирізняється стаття Н.Грабової, в якій авторка проаналізувала близько трьох тисяч відтисків печаток судових інституцій Лівобережної України XVII–XVIII ст.³² До речі, ця праця (з огляду на її вступну, оглядову частину попередніх печаткознавчих досліджень в Україні) фактично відкрила собою початок нового етапу сфрагістичних студій в Україні з 1991 р.

Про сфрагістичні пам'ятки військових судів, ландміліційних загонів, цехів XVIII–XIX ст. писав І.Ситий³³. У 1990-х рр. продовжив свої зацікавлення цеховою сфрагістикою В.Гавриленко³⁴. Кілька цінних публікацій із цієї проблематики належать Т.Гошко, І.Ситому³⁵. Увагу істориків привернули печатки цехів теслярів, бондарів, крамарів, токарів, млинарів, лимарів, годинників, купців, гончарів, кушнірів, гарбарів, сидельників, рувачичників, промислових фабрик XVIII–XX ст.

Перспективним напрямом, який протягом останніх 10 років знаходить свого дослідника, є українська сфрагістика ОУН, освітніх інституцій, театрів, спортивних, параміліарних, молодіжних, жіночих організацій, адміністративних одиниць³⁶.

О.Маркевич звернув увагу на печатки української громади 1917–1921 рр. у Туркестані та їх джерелознавчий аспект³⁷. Кілька розвідок стосуються печаток товариства «Просвіта»³⁸.

Державницька сфрагістика 1848, 1917–1921 та 1941 рр.³⁹ Ідеться про вивчення печаток Головної руської ради 1848 р., національно-визвольних змагань періоду УНР, гетьманату, Директорії, Другої світової війни. Предметом зацікавлення стали державні сфрагіси, судових, військових, продовольчих установ, повітових управ, повстанських загонів. Розпочинається дослідження печаток УПА⁴⁰.

Приватна сфрагістика. Відліком нового етапу розвитку національної приватної сфрагістики у 1990-х рр. є стаття Ю.Савчука «Родова українська геральдика: стан і перспективи розвитку». Автор представив історіографічний нарис родової геральдики та сфрагістики від ХІХ ст. до середини 1990-х рр. ХХ ст., де викладена широка українська бібліографія предмету⁴¹. Не можна оминати монографії Н.Яковенко «Українська шляхта від кінця ХІV – до першої половини ХVІІ ст. Волинь та Центральна Україна». Авторка пише про початки використання українською шляхтою печаток, наголошує на самобутній шляхетській геральдичній традиції, яка проявила себе зокрема у такому важливому правовому елементі, як печатка. Особливим печаткам присвятив свою монографію О.Алфьоров. Автор, актуалізуючи важливість і мало вивченість даного напрямку печаткознавства, водночас обійшов увагою традиції досліджень особових сігілюмів у національній історіографії⁴².

Сфрагіси 17 родин волинських князів ХІV–ХVІІІ ст. склали предмет студій О.Однороженка⁴³. На тлі вартісного генеалогічно-сфрагістичного аспекту дослідження, автор менше уваги звернув на його дипломатичний характер – документи, які супроводжують печатки, сігіляційні формули тощо. Натомість інша праця історика на тему родової геральдики Русо-Влахії кінця ХІV – ХVІ ст. дає багатий сфрагістичний і дипломатичний матеріал⁴⁴.

О.Однороженко та О.Алфьоров видали (у формі каталогу) 868 українських особових печаток ХV–ХVІІІ ст.⁴⁵ Увагу авторів привернули сфрагіси світських і церковних осіб. Робота доповнена прорисами печаток. На сьогодні книга є найбільш ґрунтовним джерельним виданням із ділянки особової національної сфрагістики*.

Приватним і князівським сфрагісам ХІІІ–ХІХ ст. приділили увагу короткими розвідками Я.Дашкевич, О.Гаврилюк, М.Фіголь, Т.Люта, С.Терський, О.Піддубняк, О.Желіба, І.Ситий та автор досліджуваної теми⁴⁶. Фактично найбільший інтерес у дослідників викликали приватні печатки ХVІ–ХVІІ ст. Однією з основних тез проміжного підсумку вивчення цього напрямку національної сігілографії (у хронологічних рамках ХІІІ–ХVІІІ ст.) є слова Т.Лютої, висловлені нею щодо характеристики сфрагісів ХVІ ст.: «...Виявлені зразки печаток ... є прикладами самостійного розвитку українських гербів, котрі розвивалися в ізолюваному від західних впливів знаковому середовищі...»⁴⁷.

Конфесійна сфрагістика. Значна частина публікацій присвячена цій ділянці печаткознавства. Їх авторами є О.Гірник⁴⁸, Ір.Скочиляс⁴⁹, Л.Довган⁵⁰, І.Ситий⁵¹, В.Борщевич та автор даної розвідки⁵². Дослідники сфокусували-

*Хоча незрозуміло, чому автори віднесли до українських особових печаток сфрагіси, наприклад, Фридерика Ягеллона, кардинала, архієпискупа гнезненського (1493–1503 рр.), біскупа краківського (1488–1503 рр.), Миколи Никифора Лосовського, єпископа вітебського (1648 р.).

ся на вивченні греко- і римо-католицької сфрагістики, православної, протестантської та юдейської Лівобережної і Правобережної України, Галичини й Волині XVI–XX ст.

В опрацюванні греко- та римо-католицьких печаток дослідники використовують методику дослідження сфрагісів, згідно з церковно-адміністративними одиницями (деканатами). Такий підхід уможлиблює відображення виразнішої української конфесійної сфрагістичної мапи XIX – поч. XX ст. Порівняльний метод допомагає зіставити печатковий образ із номенклатурою титулів (т.т. святам іменем, під яким освячені) церков і костелів.

Підсумки публікацій представили конфесійну печатку як важливе джерело не лише з історії церкви, але й з історії її взаємин із державою. Церковна печатка, як зазначають студії, з використанням широкого методологічного інструментарію може пролити світло на питання рівня релігійної свідомості, уявлень людей, естетичних смаків, мистецтва, іконографії тощо.

Сільська (громадська) сфрагістика є найменш опрацьованою. Їй присвячені кілька статей А.Гречила, І.Сварника та Іг.Скочилися⁵³. Увагу авторів привернули сігілюми галицьких сіл часів Австро-Угорської імперії (включно з періодом російської окупації Галичини 1914–1917 рр.). Фактично даним напрямом національного печаткознавства, як зазначав І.Сварник у 1993 р., на жаль, не займається систематично жоден історик.

Це ж можна сказати і щодо пам'яток княжої сфрагістики періоду **Київської Русі**. Поодиноким спробою вивчення цього виду печаток є розвідки Ю.Покрасса⁵⁴, В.Гавриленка та Р.Чайки⁵⁵, А.Плахоніна⁵⁶, В.Булгакової⁵⁷, В.Зоценка⁵⁸.

Рівень дослідження печаток визначається і знанням сфрагістичних зібрань (колекцій). У 1992 р. І.Сварник опублікував невеликий матеріал на тему українських міських печаток у фондах Головного архіву давніх актів⁵⁹. І.Ситий із середини 1990-х рр. публікує сфрагістичні пам'ятки із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського⁶⁰. Автор даної розвідки видрукував каталог печаткових матриць Вінницького обласного краєзнавчого музею, матеріал про українські церковні печатки у Кабінеті нумізматики Національного музею у Варшаві та сфрагістичному зібранні проф. М.Гумовського з Бібліотеки князів Чарторийських у Кракові⁶¹. Ірина Скочилися, вивчаючи сігілюми греко-католицьких інституцій Перемишльської єпархії, представила короткий огляд сфрагістичних колекцій України та Польщі⁶².

Окремий напрям роботи – вивчення доробку українських дослідників печаток у минулому⁶³.

Varia. Тут варто назвати доробок проф. Я.Дашкевича. У доповіді на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук історик на прикладі вивчення вірменських сфрагістичних пам'яток в Україні показав багатогранність печаток як історичного джерела з етнічної історії, соціальної ієрархії тощо⁶⁴. Прискіпливої уваги потребує стаття «Позадокументальне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (XIV–XVIII ст.)»⁶⁵. Із заголовку публікації зрозуміло, що предметом вивчення історика стали печатки, які знайшли своє місце поза межами документа. Автор акцентує увагу на сфрагісах як знаках вірогідності та конфіденційності документа, як ознак власності, як підтвердження автентичності мір, як свідоцтво високої якості продукції (тканин, риб, воску), як знак оплати податку та для підтвердження секвестру маєтку.

Статті Я.Дашкевича є *sui generis vademecum* у сфрагістичних студіях, які відзначаються насамперед ед технікою джерельної експертизи печатки, що має стати у пригоді досліднику печаток⁶⁶.

І.Сварник торкнувся маловивченого питання про співпрацю польських та українських науковців на ниві геральдики і сфрагістики⁶⁷.

Проф. В.Александрович опублікував віднайдену у державному архіві Любліна документ із книг Холмського ґродського суду з 1547 р. про сфальшування міщанської печатки в Острозі у 1545 р. Ця публікація подає інформацію про українських золотарів, які виготовляли печаткові матриці⁶⁸.

Сфрагістика як допоміжна (спеціальна) історична дисципліна ввійшла до бібліографічного довідника-показчика «Історичні дисципліни» (1990 р.) і посібника «Спеціальні історичні дисципліни» (1992 р.)⁶⁹ та довідника «Спеціальні історичні дисципліни» (2008 р.)⁷⁰.

***

Вищенаведений короткий аналіз напрямів дослідження печаток свідчить про те, що українська сфрагістика перебуває на етапі нагромадження джерельного матеріалу, що й обумовлює зміст та характер публікацій. І попри велику роботу, зроблену істориками за попередні 17 років (введення в обіг великої кількості джерельного матеріалу, публікації фото печаток та їх прорисів, що є беззаперечним досягненням цієї ділянки джерелознавчих досліджень), перед українською сфрагістикою стоїть низка питань, від вирішення яких у майбутньому залежить рівень її досліджень. Т.Люта у статті про печатки київського суспільства (2003 р.) причиною занепаду сфрагістичних досліджень в Україні назвала практично цілковиту відсутність публікацій цих пам'яток. Погоджуючись із таким висновком, слід все ж таки вказати на більш глибокі причини такої ситуації.

Важливими напрямками роботи є підготовка фахівців у вузах. Протягом десятиліть лічені історичні факультети в Україні готували спеціалістів із галузі допоміжних історичних дисциплін. Отже, ідеться про заповнення практичних занять із палеографії (польської, латинської, церковно-слов'янської), дипломатики, сфрагістики, з використанням методики палеографічних таблиць, застосуванням власного та чужоземного досвіду. Було б вкрай корисним запрошення до прочитання лекцій закордонних спеціалістів.

На жаль, сфрагістичні пам'ятки в Україні піддаються як матеріальному руйнуванню часом, так і внаслідок відсутності вмінь та навиків зберігання, реставрації і консервування печаткового матеріалу з боку архівних працівників. Тут на допомогу нам може прийти досвід закордонних колег. Тому необхідними є стажування істориків – сфрагістів та архівістів за межами держави з метою перейняття досвіду консервації сфрагістичного матеріалу, його опису, упорядкування та збереження⁷¹.

Актуальним завданням є подальше опрацювання сфрагістичних колекцій (зібрань) в українських архівах, бібліотеках і музеях⁷². Нині ми не маємо жодної уяви про кількість збереженого сфрагістичного матеріалу, його відповідність хронологічним рамкам. Винятком тут є Львів, де традиція обліку й інвентаризації печаток (або їх муляжів) сягає ХІХ ст. і почасти традицій польської наукової школи на відтинку допоміжних історичних дисциплін.

Навіть побіжний огляд доробку української сфрагістики за останні 17 років засвідчує превалювання опрацьованого матеріалу в хронологічних рамках XVI–XX ст. А відтак, відчутний брак досліджень із середньовічної сфрагістики. Основною перепоною тут є як проблема збереженості документального масиву тих часів, так і питання фахової підготовки істориків для роботи над документами того часу, що передбачає відповідні палеографічні та лінгвістичні знання (наприклад латинської, польської, німецької, турецької, арабської мов).

Суттєвою проблемою залишається наша необізнаність із провідними європейськими часописами зі сфрагістики, геральдики та інших допоміжних дисциплін, монографічних досліджень. Для прикладу назву польський часопис «*Studia źródłoznawcze*» (у бібліотеці Інституту історії України є десять томів від 1971 до 1985 рр., у Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського – один примірник за 1957 р.), французький «*Bibliothèque École de chartes*» (цього авторитетного часопису взагалі немає у Національній бібліотеці України), російські «*Вспомогательные исторические дисциплины*» (протягом радянського періоду цей щорічник надходив регулярно від часу його заснування у 1968 р.; в останні 17 років до Національної бібліотеки України надійшло лише 3 томи за 1991, 1994 та 2000 рр.). Дана проблема є комплексною і потребує вирішення на рівні підписання угод про обмін літературою між науковими інституціями. Без такого наукового апарату годі нам мати конкурентноспроможну наукову школу спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін⁷³. У цьому зв'язку публікації українських дослідників вказують на слабку обізнаність з іноземною літературою з того чи іншого питання, що, безперечно, збіднює й обмежує діпазон студій.

Залишається відкритим питання сфрагістичної термінології. Приміром, латинізований відповідник слова *печатка* (лат. *sigillum*) у дослідженнях подається як *сігіл*, *сігілюм*, *сігілюм*, *сігіллюм*, *сігілум* та похідне *сігіллограма*, а грецький варіант – *сфрагістика* і *сфрагістика*⁷⁴. Потребує поглибленої дискусії питання характеристики печаткових легенд, літер з епіграфічної та палеографічної точки зору, наскільки опис письма середньовіччя (маюскула/мінускула) коректний у застосуванні до сфрагістичного матеріалу ранньомодерного та нового часу. Та варто також ще раз звернутися до питання терміна «допоміжні / спеціальні історичні дисципліни»⁷⁵. Ці проблеми, очевидно, мають бути вирішені при написанні енциклопедії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Сфрагістичні студії повинні йти у парі з дослідженням дипломатики (науки про розвиток документа). Досить часто у виданнях джерел історики не звертають увагу на супроводжуючі атрибути документа – підпис, коробораційну (сігіляційну) формулу, печатку. Історик-сфрагіст у своїх студіях має «переконати» колег істориків з інших напрямів, щоб обов'язково звертали увагу на печатки як невід'ємний (у переважній більшості) атрибут справочинства. Загалом слід змінити ставлення до печатки (так як і до герба, монети) у різного роду розвідках та археографічних виданнях, особливо в ілюстративному додатку до публікованого матеріалу та розглядати її як важливу, невід'ємну складову документа⁷⁶. У перспективі має постасти праця про печатку як юридичний атрибут, її роль у культурі та свідомості українців – від середньовіччя до сучасності⁷⁷. Адже будь-який правовий акт не міг бути (і не є таким до нині) легалізований без завірення підписом і печаткою.

Печатка має бути предметом особливого зацікавлення істориків мистецтва (приміром, у контексті історичної іконографії⁷⁸), золотарства та гравірування, а відтак, актуальності набирає і виявлення центрів виготовлення печаткових матриць.

Печатковий малюнок (зображення, композиція) є важливим джерелом до вивчення політичної історії, атрибутів влади та її ідеологічної програми, ролі, яку відігравала в українській культурній та юридичній середньовічній традиції печатка. Слід вивчати роль і місце печаток поза документом, на що звернув увагу Я. Дашкевич. Варто відродити семінари з допоміжних історичних дисциплін, сесії, круглі столи з питань сфрагістики. Очевидною є нагальна потреба упорядкування повної бібліографії національної сфрагістики⁷⁹ із залученням праць, що виходили за кордоном. У перспективі має бути створена електронна база даних печаток⁸⁰, яка стане підґрунтям для видання інвентаря українських печаток – *Corpus sigillorum Ucrainae*⁸¹.

Не останню роль має відіграти експозиційна роль архівів, музеїв та бібліотек, де належить робити виставки оригінальних документів із печатками, що їх супроводжують, починаючи від часів середньовіччя. Така традиція, на жаль, в українських реаліях із різних (переважно суб'єктивних) причин є цілковитою рідкістю⁸². Складовою частиною сфрагістичних пошуків має бути і співпраця з колекціонерами. По мірі можливості музеям, архівам та бібліотекам слід купувати, копіювати печатковий матеріал, який знаходиться у збирачів старовини (колекціонерів).

Урешті, сфрагістичні дослідження провадяться головню завдяки індивідуальній ініціативі істориків, і не являють собою системної програми видання й опрацювання сфрагістичного матеріалу. На академічному рівні має бути прийнята довгострокова програма вияву, обліку та видання печаток із відповідним фінансовим забезпеченням робіт включно із публікацією печаток. Властиво, щоб і надалі використовували методіку видання невеликих публікацій, де виявляється й описується сфрагістична пам'ятка. Але важливо, щоб такі публікації знаходили своє продовження у виданнях каталогів та альбомів печаток. У перспективі постане питання вироблення методики розподілу зібраного матеріалу – за видовою ознакою чи територіальною.

Певним підсумком повинно бути написання синтетичної монографії з української сфрагістики. Нині маємо єдину загальну монографію з історії вивчення українських печаток В. Гавриленка, яка хоч і не втрачає своєї актуальності, однак не може давати відповіді на питання, які стоять перед сучасними дослідниками печаток.

Попри те, що лише за останні 8 років в Україні захищено 4 кандидатські дисертації на тему сфрагістики, видано низку монографій, брошур та сотні статей, розвідок і рецензій, які стосуються печаткознавства, побачило світ три видання бібліографії української сфрагістики, усе ж маємо засвідчити: сфрагістичні студії в Україні донині перебувають, за словами відомого українського політика та дослідника вітчизняної сфрагістики В.Прокоповича (1881–1942 рр.), сказані ним ще у 1941 р., і цілком актуальними нині, – «ще у сповиточку»⁸³.

¹ Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагістики // Український історичний журнал. – 1959. – №1. – С.115–119.

² Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І. Історія України. – Л., 1990. – С.14. Передрук статті див.: Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2006. – С.432–433.

³ Про нелегкий захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, яка стала основою виданої у 1977 р. монографії, згадує сам В.Гавриленко, див.: <http://uht.org.ua/ua/members/havrylenko>: «... Захист пройшов досить важко. Відомий спеціаліст у галузі сфрагістики, доцент Московського архівного інституту О.І.Каменцева відмовилася дати відгук на автореферат, мотивуючи це тим, що такого поняття як українська сфрагістика не існує. Прикорм був усний відгук про роботу відомого українського вченого Ф.П.Шевченка, що «Гавриленко назбирав польських, російських, єврейських дослідників і проголосив українську сфрагістику». Однак тих, хто вітав захист дисертації, виявилось більше: Ю.М.Гроссман, М.Ф.Котляр, М.М.Кравець, Я.Р.Дашкевич, В.В.Зварич, вчена рада історичного факультету ЛДУ імені І. Франка».

⁴ *Бібліографія української сфрагістики / Упор. В.О.Гавриленко. – К., 1991.*

⁵ Спеціальні історичні дисципліни. Зведений бібліографічний довідник-показчик: нумізMATика, сфрагістика / Упор. Л.П.Маркітан. – К., 1997. – Ч.2. – 102 с.

⁶ *Гірник О.* Печатка містечка Варви // Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. Тези наук. конф. – Львів, 29–30 листопада 1991. – К.; Л., 1991. – Т.1. – С.8–9.

⁷ *Грецило А.* Дослідження Антонієм Шнейдером геральдики міст Борщівщини // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7. – С.7–8; *Його ж.* Герб та прапор міста Підгайців // Знак. – 1996. – Ч.12. – С.13; *Його ж.* До питання про генезу герба міста Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край (матеріали наукової історико-краєзнавчої Міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р.). – Луцьк, 1998. – С.100–101; *Його ж.* Печатка Чернігова з середини XVII ст. // Знак. – 2003. – Ч.29. – С.4; *Його ж.* Українська міська геральдика. – К., 1998. – 191 с.; *Його ж.* Символи містечка Колок // Міста і містечка в гербах, прапорах і печатках. – Т.1. – Л., 2003. – С.123–126. Детальнішу інформацію щодо бібліографії А. Грецила з відтинку української сфрагістики див.: <http://uht.org.ua/ua/members/grechylo>

⁸ *Однороженко О.* Міські козацькі часи: полкові, сотенні, міські та містечкові печатки. – Х., 1998; *Його ж.* Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. // Знак. – 2000. – Ч.20. – С.6.

⁹ *Савчук Ю.* Герби міста Вінниці: традиція та сучасність: Зб. наук. праць Подільська старовина. До 100-річчя з дня народження доктора історичних наук В.Д.Отамановського. – Вінниця, 1993. – С.175–186; *Дмитрієнко М., Савчук Ю.* Короткий нарис міської геральдики Поділля. Серія: Історичні зошити. – К., 1994; *Савчук Ю.* Міська геральдика Поділля. – Вінниця, 1995. – 144 с.

¹⁰ *Бірюліна О.* З історії сфрагістики Луцька XVII–XVIII ст. // Четверта наукова геральдична конференція. Львів, 10–12 листоп. 1994 р.: Зб. тез, повід. та допов. – Л., 1994. – С.6–7.

¹¹ *Ситий І.* Стародавня печатка Чернігова // Українська геральдика... – С.31–33; *Його ж.* З історії чернігівської сфрагістики // П'ята Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.118; *Його ж.* Герб міста Кролевеця // Знак. – 1995. – Ч.5. – С.8–9; *Його ж.* Печатки Прилук XVII–XVIII ст. (за матеріалами Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського) // Четверта наукова геральдична конференція... – С.64–66; *Його ж.* Міські печатки Лівобережної України зі збірки Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського. – Львів; Чернівці, 1995; *Його ж.* Давні печатки Коропа // Деснянська правда. – 1994. – 3 листопада; *Його ж.* Давня печатка Прилук // Деснянська правда. – 1994. – 9 серпня; *Його ж.* Печатка Ічні 1687 р. // Трудова слава. – 1993. – 21 серпня; *Його ж.* Печатка Ічні 1687 р. // Знак. – 1993. – Ч.1. – С.4. *Його ж.* Печатка Ічні 1730 р. // Знак. – 1994. – Ч.6. – С.10. *Його ж.* Ніжинські печатки зі збірки В.В. Тарновського // Знак. – 1995. – Ч.10. – С.4; *Його ж.* З історії чернігівської сфрагістики // П'ята Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства. – С.118; *Його ж.* Герб Батурина // Голос України. – 1993. – 30 березня; *Його ж.* Печатки Коропа XVII–XVIII ст. (за

матеріалами Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського) // Третя наук. геральд. конф... 4–5 листоп. 1993 р.; Зб. тез, повід. та допов. – Л., 1993. – С.72–75; *Його ж.* Герб Батурина // Шоста Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства. Луцьк, 1993. – С.58–59. Детальнішу бібліографію І.Ситого з питань української сфрагістики (наприклад, міської, корпоративної, козацької, приватної) див.: <http://uht.org.ua/ua/members/sytyi>

¹² *Морозов О.* Історичний герб Ніжина // Знак. – 1994. – Ч.5. – С.12; *Морозов О., Костенко І.* До історії гербів м. Ніжина // Друга наук. геральд. конф. (19–21 листопада 1992 р., Львів): Зб. тез, повід. та допов. – Л., 1992. – С.47–49.

¹³ *Кузик С.* Сфрагістика Княгинич // Знак. – 2002. – Ч.15. – С.6.

¹⁴ *Сварник І.* Сфрагістична колекція АГАД у Варшаві // Друга наук... геральд. конф... – С.67–68; *Його ж.* Зміна символіки міських печаток Галичини // Третя наук. геральд. конф. – С.70–71; *Його ж.* Печатки міст Галицької землі // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Л., 1993. – С.125–126; *Його ж.* Печатка і герб міста Скали з XVI ст. // Літопис Борщівщини. – 1994. – Вип. 5. – С.14–15; *Його ж.* Герб міста Теревовлі // Галицька брама (Львів). – 1996. – № 10. – С.8; *Його ж.* Печатка міста П'ятки // Міста, містечка в гербах, прапорах і печатках. – С.245–249; *Його ж.* Символіка міст Галицької землі // До джерел. Збірник наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т.1. – С.594–608.

¹⁵ *Терлецький Ю.* Герби міста Володимира-Волинського // Друга наукова геральд. конф... – С.76–78.

¹⁶ *Заяць А.* Надання печаток містам Волині у ст. (за локаційно-магдебурськими привілеями) // Четверта наук. геральд. конф... – С.76–78.

¹⁷ *Колибенко О.* До історії переяславської геральдики // Там само. – С.43–45.

¹⁸ *Пожарський А.* Герби міста Дубна // Друга наук. геральд. конф... – С.57–58.

¹⁹ *Федака П.* Печатка і герб міста Ужгорода // Знак. – 1995. – Ч 10. – С.6–7.

²⁰ *Дашкевич Я.* Кам'янець-Подільський XVI–XVIII ст.: місто трьох гербів // Міста, містечка в гербах, прапорах і печатках... – С.75–94.

²¹ *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України. – К., 2001.

²² *Ситий І.* Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. Інші публікації на цю тему І. Ситого: Печатка Війська Запорізького та печатка коша суддівська на документах зі збірки Чернігівського історичного музею імені В.Тарновського // Друга наук. геральд. конф... – С.69–72; *Його ж.* Печатка Богдана Хмельницького. – Знак. – 1996. – Ч.11; *Його ж.* До історії Гетьманської печатки // Знак. – 2001. – Ч.23. – С.4; *Його ж.* До історії гетьманської печатки // Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С.23–24; *Його ж.* Гетьманські універсали та печатки у збірці Чернігівського музею імені В.Тарновського // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2001. – №1/2. – С.148–154; *Його ж.* До історії гетьманських печаток // Дворяне в истории и культуре. Матеріали научно-теор. конфер. – Краснодар, 2001. – С.36–38; *Його ж.* Клейноди останнього українського гетьмана (за матеріалами Чернігівського обласного історичного музею імені В.Тарновського) // Знак. – 2001. – Ч.21. – С.4–5; *Його ж.* Герб і печатка Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2001. – №5. – С.38–49; *Його ж.* До історії судових печаток Гетьманщини // Знак. – 2002. – Ч.27. – С.2–4.

²³ *Однороженко О.* Державна та земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: Дис. канд. іст. наук. – К., 2003.

²⁴ *Ситий І.* Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2003. – Вип.10. – С.222–236.

²⁵ *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. – Ч.23. – С.2–3.

²⁶ *Желіба О.* Печатка носівської сотні // Знак. – 1998. – Ч.15. – С.3; *Його ж.* Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку (у збірці філії Державного архіву Чернігівської області у місті Ніжині) // Знак. – 1999. – Ч.18. – С.4; *Його ж.* Печатка носівської сотні // Знак. – 1998. – Ч.15. – С.3; *Його ж.* Печатки Ніжинського козачого полку // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С.39–41; *Його ж.*

Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку (у збірці філії Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині) // Знак. – 1999. – Ч.18. – С.4. Див. бібліографію сфрагістичних студій автора: <http://uht.org.ua/ua/members/zheliba>.

²⁷ Пархоменко В., Лісниченко О. Знайдено печатку гетьмана-невдахи? // Знак. – 2006. – Ч.39. – С.2.

²⁸ Пархоменко О. Урядові печатки періоду Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 1999. – Вип. 3. – С.168–177.

²⁹ Її ж. Сфрагістичні пам'ятки як історичне джерело // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2000. – Вип.4. – Ч.1. – С.197–213; Її ж. Сфрагістика в комплексі СІД // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2000. – Вип. 5. – Ч.1. – С.169–177.

³⁰ Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.317–336.

³¹ Ситий І. Старшинські печатки Мазепиної доби // Гетьман Іван Мазепа: постань, оточення, епоха. – К., 2008. – С.212.

³² Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ): Праці історико-філософської секції. – Т.222. – К., 1991. – С.270–291.

³³ Ситий І. Київська цехова печатка // Знак. – 2005. – Ч.37. – С.2–3; Його ж. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею) // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках... – С.251–255.

³⁴ Гавриленко В. Спроба визначення емблеми цеху золотарів: сігіллограма // Друга наук. геральд. конф... – С.22–24; Його ж. Печатки купецьких організацій Львова з фаховою символікою //Третя наук. геральд. конф... – С.23–24; Його ж. Гербознавча експертиза цехової символіки (на основі сфрагістично-геральдичних джерел деревообробних цехів міста Львова) // Знак. – 1997. – № 13. – С.2–3; Його ж. Символіка цехового шкіряного промислу міста Львова // Шоста наук. геральд. конф. (Львів, 27–29 березня 1997 р.). Матеріали. – Л., 1997. – С.16–18; Його ж. Гербові емблеми львівських деревообробних цехів // ЗНТШ. – Т.ССХХХІІІ: Праці історико-філософської секції. – Л., 1997. – С.193–205.

³⁵ Наприклад: Гошко Т. Колекція печаток фонду окремих надходжень відділу рукописів ЛНБ АН України імені В.Стефаніка // Третя наук. геральд. конф. ... – С.27–29; Ситий І. З історії української промислової сфрагістики: печатка Батуриної суконної фабрики // Знак. – 2008. – Ч.45. – С.4–5.

³⁶ Сова А. Печатки товариства «Сокіл-Батько» у Львові (1894–1939) // Знак. – 2004. – Ч.34. – С.2–3; Його ж. Печатки Українського Спортивного Союзу // Знак. – 2005. – Ч.37. – С.5; Його ж. Печатка українського товариства «Сокіл» у селі Модричі // Знак. – 2006. – Ч.39. – С.3; Його ж. Печатки українського товариства «Сокіл» у селі Зашків // Знак. – 2006. – Ч.40. – С.3; Його ж. Печатка українського товариства «Сокіл» у селі Добринів // Знак. – 2007. – Ч.41. – С.4; Його ж. Сфрагістичні пам'ятки 10-го куреня УУСП «Чорноморці» // Знак. – 2007. – Ч.42. – С.2; Круковський О. Прапорництво, емблематика та печатки українських спортивно-освітніх організацій і товариств на західноукраїнських землях кінця ХІХ – початку ХХ ст. // ЗНТШ. – Т. ССХХХІ: Праці Комісії спеціальних (історичних) дисциплін. – Л., 1996. – С.278–288; Дзюбан О. Печатки політичних, громадських та ін. установ і організацій міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Знак. – 1998. – Ч.15. – С.4–5; Його ж. Печатки Львівського повіту 1941 р. // Знак. – 1998. – Ч.16; Його ж. Службові печатки управи міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Шоста наук. геральд. конф... – С.26–27; Муравський В. Печатка Проводу українських націоналістів // Знак. – 2002. – Ч.28. – С.5; Кучерук О. Печатки Організації українських націоналістів Львівщини 1942 року //

Археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.222–224; Дядюк М. Сфрагістичні пам'ятки українського жіночого руху // Шоста наук. геральд. конф... – С.29–31.

³⁷ Маркевич О. Печатки українських установ і організацій Туркестану як історичне джерело // Друга наук. геральд. конф... – С.44–46.

³⁸ Мисечко А. Перші україномовні печатки в Одесі // ЗНТШ. – Т. ССЛІІ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2006. – С.766–769; Ситий І. Печатки львівської та чернігівської «Просвіт» // Знак. – 2007. – Ч.42. – С.3.

³⁹ Сварник І. Головна Руська Рада і українська символіка // Знак. – 1998. – Ч.16. – С.3; Дашкевич Я. Українська символіка 1941 року // Знак. – 2002. – Ч.26. – С.2–4; Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–1920 рр. // Знак. – 2005. – Ч.37. – С.1; Його ж. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // ЗНТШ. – Т. ССХХХІ. – Л., 2006. – С.114–142; Його ж. Проект герба та печатки Української держави Павла Скоропадського // Археографічний щорічник. – Вип.12. – К., 2007. – С.99–105; Савчук Ю. Міська геральдика. – С.102–104; Яненко З. Сфрагістика, що кровоточить... (печатки «справи трьох петлюрівців») // Шоста наук. геральд. конф. ... – С.97–99; Перкун В., Лихогляд М. Національно-державна символіка України на печатках центральних та місцевих установ на Поділлі періоду Директорії (лютий 1919 – червень 1920 рр.) // Історичний досвід і сучасність. Матеріали міжнародної наукової студентської конференції, присвяченої внеску України в розвиток сучасної світової культури. – Вип.2. – Одеса, 1996. – С.8–11.

⁴⁰ Сова А. Печатки Української Повстанської Армії (за матеріалами збірки документів Миколи Лебеда) // Знак. – 2008. – Ч.45. – С.5–7.

⁴¹ Савчук Ю. Українська родова геральдика: стан та перспективи розвитку // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Зб. наук. праць: У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. II. – С.33–51.

⁴² Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України. – Біла Церква, 2005. – 100 с. Ширше про публікації автора з ділянки сфрагістики див.: <http://uht.org.ua/ua/members/alfyorov>.

⁴³ Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. – Х., 2008. – 179 с.

⁴⁴ Його ж. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XVI ст. – Х., 2008. – 154 с. Роботи О.Однороженка супроводжуються багатим ілюстративним матеріалом (прориси, зрідка фото відтисків), що на тлі обмалі джерел з українського середньовіччя збільшує наукову вагу публікацій дослідника. Водночас сучасний рівень сфрагістичних досліджень передбачає якісне фотографування печаток.

⁴⁵ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVIII ст. (за матеріалами київських архівосховищ). – Х., 2008. Див. також: Алфьоров О. Геральдика Волинської аристократії другої половини XVI – початку XVII ст. (на прикладі сфрагістичних пам'яток) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. – Вип.1. – Ч.1. – С.301–306.

⁴⁶ Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція... – С.32–33; Гаврилюк О. Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наук. геральд. конф... – С.24–25; Терський С. Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. // Шоста наук. геральд. конф... С.89–91; Люта Т. Печатки київського суспільства як джерело до історії української геральдики // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – С.159–166; Піддубняк О. Документ з печаткою Дмитра Вишневецького // Знак. – 1996. – Ч.11. – С.2–3; Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С.205–207; Желіба О. Приватна символіка з фонду Ніжинського повітового предводителя дворянства початку XIX ст. // Ніжинська старовина. Ніжинськознавчі студії: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 2 (5). – Ніжин, 2006. – С.82–91; Перкун В. Невідома печатка із с. Стрижавка Київської

області // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Ч.5. – С.244–245.

⁴⁷ Люта Т. Назв. праця. – С.161.

⁴⁸ Гірник О. До питання про українську церковну сфрагістику // Місіонар. – 1992. – Червень. – С.26–28.

⁴⁹ Бібліографію дослідниці до 2003 р. див.: *Скочиляс Ір.* Парафіяльна сфрагістика Перемишльської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. Дисертація на здобуття канд. іст. наук. – К., 2004; *Її ж.* Парафіяльна сфрагістика міст та містечок Жовківського округу середини XIX – початку XX ст. // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – С.191–204; *Її ж.* Сюжетне зображення церковних штемпелів Перемишльської єпархії останньої третини XIX – початку XX ст. // Знак. – 2004. – Ч.32. – С.2–3; *Її ж.* Генеза парафіяльних печаток Перемишльської єпархії XVIII – XX ст. // До джерел: Зб. наук. праць на пошану О.Купчинського з нагоди 70-річчя. –К.; Л., 2004. – С.615; *Її ж.* Сюжетне зображення церковних штемпелів Перемишльської єпархії останньої третини XIX – початку XX ст. // Знак. – 2004. – Ч.32. – С.2–3; *Її ж.* Архітектурні сюжети в печатках Перемишльської єпархії // Знак. – 2005. – Ч. 37. – С.4–5; *Її ж.* Джерела до вивчення парафіяльної сфрагістики Перемишльської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. // ЗНТШ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичн. дисциплін. – Т. ССЛII. – Л., 2006. – С.96–113; *Її ж.* Деканатські печатки Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. (за матеріалами Самбірського деканату) // Знак. – 2007. – Ч.41. – С.2–3; *Її ж.* Печатка Жовківського деканату середини XIX – останньої чверті XIX ст. // Знак. – 2007. – Ч.42. – С.3; *Її ж.* Печатка Белзького деканату Перемишльської єпархії XIX ст. // Знак. – 2007. – Ч.43. – С.3. Бібліографію дослідниці з проблем церковної сфрагістики див.: <http://uht.org.ua/ua/members/skochir>.

⁵⁰ Довган Л. Печатки парохій та деканатів Станіславівської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. на документах Державного архіву Івано-Франківської області // П'ята наук. геральд. конф. 10–11 листопада 1995 р., Львів. Зб. тез, допов. та повідомл. – Л., 1995. – С.25; *Його ж.* Святий Георгій на печатках парохій Станіславівської єпархії останньої чверті XIX ст. // Шоста наук. геральд. конф. ... – С.28; *Його ж.* Церковні печатки в діловодстві греко-католицьких парафій у Галичині кін. XVIII – початку XX ст. // Знак. – 1996. – Ч.12. – С.6; *Його ж.* Застосування печаток у церковному адмініструванні Галичини в кінці XIX ст. // Вісник Прикарпатського університету. Серія: історія. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип.1. – С.174–180; *Його ж.* «Відозва Комітету будови церкви у Щеп'ятині» як приклад сфрагістичного джерела початку XX ст. // Знак. – 2000. – Ч.20. – С.3.

⁵¹ Ситий І. Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С.32–53; *Його ж.* З церковної сфрагістики Лівобережної України // Знак. – 2003. – Ч.31. – С.3; *Його ж.* Церковні печатки XVI–XX ст. // Література та культура Полісся. – Вип.14. Полісся в історичному та культурологічному контексті до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи. – Ніжин, 2000. – С.184–192; *Його ж.* Печатки вищих церковних інституцій і монастирів Східної України століть проба опису // ЗНТШ. – Т.ССXL. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 2000. – С.278–283.

⁵² Бібліографію див.: *Перкун В.* Костельні печатки Брацлавський, Вінницький, Могилівський деканати (1800–1916). За матеріалами Державного архіву Вінницької області. Каталог. – К.; Вінниця, 1998. – С.44; *Його ж.* «...І печаткою стверджую». З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2002. – С.71; *Його ж.* Карби душі – карби історії (про печатку Винниківського церковного братства XIX ст.) // Слово педагога. – Вінниця, 2000. – № 2. – С.16; *Його ж.* Печатка православних церковних інституцій (за матеріалами державного архіву Вінницької області) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – С.153–168; *Його ж.* Католицька церковна геральдика історичний екскурс // Людина і світ. – К.,

2003. – №3. – С.31–32; *Його ж.* Печатка митрополита Андрея Шептицького // Людина і світ. – К., 2003. – №5 – С.39; *Його ж.* Pieczęć – ramięc wieków // Krynica. Czasopismo mniejszości polskiej na Ukrainie. – Kijów, 2003. – №42. – С.17–18; *Його ж.* Каталог печаток рабинів Правобережної України (1847–1916) // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2005. – Вип. 12. – Ч.2. – С.334–356; *Його ж.* Печатки протестантських кірх, пасторів та общин Правобережної України ХІХ–ХХ століть // ЗНТШ. – Т. ССІІ. – С.763–765.

⁵³ *Гречило А.* Печатки сіл Дрогобицької округи кінця ХVІІІ ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / ред. Тимошенко Л. та ін. – Дрогобич, 2000. – Вип. ІV. – С.419–428; *Скоциляс Іг.* Печатки сільських громад Борщівського повіту в період ЗУНР // Третя наук. геральд. конф... – С.75–77; *Його ж.* Громадські печатки Борщівського повіту в роки російської окупації (1914–1917 рр.) // Четверта наук. геральд. конф. ... – С.66–67; *Його ж.* Герб та печатки села Панівці // Знак. – 1995. – Ч.9. – С.4; *Його ж.* Печатки та символіка села Устя // Знак. – 1995. – Ч.10. – С.8; *Його ж.* Зі сфрагістики села Цигани // Знак. – 1996. – Ч.11. – С.9; *Сварник І.* Символіка сіл Гуцульщини // Знак. – 1993. – Ч.3. – С.5.

⁵⁴ *Покрасс Ю.* Новая древнерусская вислая печать конца ХІ – начала ХІІ вв. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Вип.14. – К., 2007. – С.421–422.

⁵⁵ *Гавриленко В., Чайка Р.* Вислі свинцеві булли з Плісненська: факти і гіпотези // До джерел... – С.562–593.

⁵⁶ *Плахонін А.* Давньоруська провінційна династія у світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославович та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2001. – Вип. 6 (7). – Ч.1. – С.136–152.

⁵⁷ *Булгакова В.* Древнерусские печати из собрания Национального музея истории в Киеве // Российская археология. – 1997. – №4. – С.168, 163–169.

⁵⁸ *Зоценко В.* Киеворуські печатки з давнього Вишгорода ХІ–ХІІ століть // Записки НТШ. – Т. ССХХХІ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.234–241.

⁵⁹ *Сварник І.* Сфрагістична колекція АГАД у Варшаві // Друга наукова геральд. конф. – С.67–68. Варто згадати ряд публікацій І. Сварника про колекції печаток у фондах архівістів, наприклад: *Сварник І.* Франц Ковалишин і міська геральдика Галичини // Четверта наук. геральд. конф. ... – С.63–64. На 17-й геральдичній конференції у Львові (9–10 жовтня 2008 р.) І. Сварник робив доповідь на тему: «В.Лозинський як дослідник міщанської сфрагістики і геральдики».

⁶⁰ З останніх публікацій І. Ситого за 2008 р. щодо сфрагістичних зібрань Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського див.: Каталог матриць особистих печаток початку століть Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського // Скарбниця української культури. Зб. наук. праць. – Вип.10. – Чернігів, 2007–2008. – С.22–29+іл.

⁶¹ *Перкун В.* Каталог печаткових матриць із фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею (ХІХ – 80-і рр. ХХ ст.) // Подільська старовина: Зб. наукових праць. – Вінниця, 2003. – С.29–32; *Його ж.* Українські церковні печатки із зібрань Національного музею у м. Варшаві та бібліотеки фундації кн. Чарторийських при Національному музеї у м. Краків // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2004. Вип.11. – С.268–276; *Його ж.* Каталог печаток Східної Галичини та Буковини із тек А. Шнейдера у Державному архіві м. Кракова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2007. – Вип. 14. – С.398–409. Нині автор готує до друку каталог українських печаток із збірки проф. М.Гумовського в Головному архіві давніх актів (м. Варшава).

⁶² *Скоциляс Ір.* Печатки Перемишльської греко-католицької єпархії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. у музейних сфрагістичних колекціях України та Польщі // Знак. – 2008. – Ч.45. – С.2–3.

⁶³ *Ситий І.* Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак. – 1995. – Ч.9. – С.3; *Амбросимова С.* Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д. Яворницького

го // Шоста наук. геральд. конф. ... – С.11–12; *Верба І., Юркова О.* Український сфрагіст Кость Антипович: замальовка до портрета // Там само. – С.11–12; *Воронов В.* Деякі проблеми української сфрагістики та емблематики у працях О.М. Лазаревського // Там само. – С.14–16; *Юркова О.* Сфрагістична розвідка Костянтина Антиповича // Там само. – С.92–94; *Назаренко Є.* Юхим Сіцінський про прапори, знаки і печатки цехів на Поділлі // Там само. – С.55–56; *Олашин М.* Питання геральдики, емблематики, сфрагістики Закарпаття у працях професора Я.І. Штернберга // Там само. – С.59–60; *Перкун В.* Неопублікована стаття Михайла Корниловича «До народної сфрагістики у Києві та Київщині у ХХ ст.» // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2003. – Вип.10. – С.237–241.

⁶⁴ *Дашкевич Я.* Стан і напрямки джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина ХІХ–ХХ ст.) // Доповідь про друковані праці, подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 1994. – С.18–19; *Його ж.* Емблематика та символіка вірменів України ХІV–ХVІІІ ст. // ЗНТШ. – Л., 1996. – Т. ССХХХІ. – С.258–277.

⁶⁵ *Дашкевич Я.* Позадокументальне застосування печаток і ціх на західноукраїнських землях (ХV–ХVІІІ ст.) // Знак. – 2000. – Ч.21. – С.4–5.

⁶⁶ Із-поміж таких виризмю: *Дашкевич Я.* Люстрація Галичини 1469 р. як сфрагістичне джерело // П'ята наук. геральд. конф. ... – С.22–23; *Його ж.* Володимир-Волинська печатка 1324 року: міська чи князівська // Знак. – 1997. – Ч.13. – С.8–9; *Його ж.* Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина ХІV ст.) // Знак. – 1998. – Ч.16. – С.6–8.

⁶⁷ *Сварник І.* Геральдичні і сфрагістичні праці у фонді Крайового археологічного товариства у Львові (1870–1887) // Знак. – 2000. – Ч.22. – С.6–7.

⁶⁸ Питання центрів виготовлення печаток та майстрів-золотарів є вкрай маловивчене в українській історіографії. Перекладена на ряд європейських мов (англійською, чеською, французькою, польською, російською та ін. мовами) автобіографія відомого італійського золотаря ХVІ ст. Бенвенуто Челліні (*B.Cellini*) засвідчує цінність спогадів різьбярів у сфрагістичних студіях. Назагал біографія Б.Челліні є унікальним джерелом до ознайомлення із життям майстрів, які займалися золотарством. На сторінках *curriculum vitae* він знайомить нас із традицією побутування у кардиналів ХVІ ст. печаток, вказує на їх прикмети, вартість виготовлення печатки. А його твір «*I trattari dell'orefficiera*» (1573) представляє способи карбування матриць (див.: *Cellini B. Żywot własny / Przel. Staff L. – Warszawa, 1984. – S. 52*).

⁶⁹ Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель / Сост. М.Ф.Дмитриенко, И.Н. Войцеховская. – К., 1990. – 158 с.; Специальные исторические дисциплины. Авторы: В. Замлинский (руководитель), М.Ф.Дмитриенко и др. – К., 1992. – 324 с. Див. критичні уваги на згадані видання: *Дашкевич Я., Купчинський О.* Від редакторів тому // ЗНТШ. – Л. 1996. – Т.СХХХХІ. – С.9–11.

⁷⁰ Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. І.Н. Войцехівська (кер. авт. колективу), В.В.Томазов, М.Ф.Дмитрієнко та ін. – К., 2008.

⁷¹ Ці питання порушував ще у 1963 р. О.Маркевич, див.: *Маркевич О.* Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – №5. – С.27–31.

⁷² Такий сфрагістичний потенціал несе, приміром, особистий архів І.П.Крип'якевича, в якому печатки упорядковані в окремому підрозділі, див.: *Опис архіву І.П.Крип'якевича / Упор. Я.Федорук. – К., 2007.* За останні роки вийшла низка статей з акцентуванням уваги на сфрагістичних пам'ятках у фондах дослідників печаток та краєзнавців.

⁷³ Необхідність мати безпосередні контакти із закордонною фаховою літературою ставиться навіть у сучасних польських сфрагістичних студіях у число пріоритетних завдань, хоча публікації польських істориків виказують доб-

ру обізнаність із публікаціями закордонних колег, див.: *Piech Z.* Perspektywy polskich badań sfragistycznych // *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej...* – S.33.

⁷⁴ Питання упорядкування термінології порушувалося за останнє десятиліття в українській геральдиці та вексилології, наприклад, див.: *Стародубцев М., Демський М., Якимович Б.* Проблеми геральдичної термінології // *Знак.* – 1994. – Ч.7. – С.4; *Філіпов О., Однороженко О., Сварник І.* Проблеми геральдичної термінології // *Знак.* – 1995. – Ч.9. – С.2; *Кохан О.* Українська термінологія з прапорництва // *Знак.* – 1994. – Ч.5. – С.6; *Якимович Б.* Базові вексилологічні поняття і терміни їх позначення в українській мові // *ЗНТШ: Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* – Л., 2006. – Т.СCLII. – С.371–375.

⁷⁵ Термін допоміжні історичні дисципліни ввів австрійський історик, палеограф Теодор Сіккель (*Teodor Sickel*) у другій половині XIX ст., див.: *Topolski J.* *Metodologia historii.* – Warszawa, 1984. – S.39. Два поняття *спеціальні / допоміжні історичні дисципліни* паралельно використовуються в українських академічних виданнях. Вважаю, варто звернути увагу на понятійний апарат історіографічних шкіл із глибокими традиціями розвитку дисциплін джерелознавчого циклу (рос.: *вспомогательные исторические дисциплины*, пол.: *науки pomocnicze historii*, болг. *помощни исторически дисциплини*, чes. *pomocné vědy historické*, англ. *auxiliary historical disciplines*). Тому, очевидно, слід повернутися до поширеного в українській історіографії у 1960-х рр. терміна «*допоміжні історичні дисципліни*» (наприклад, такий термін фіксуємо у науковому апараті тодішніх провідних фахівців з українського джерелознавства – І.Бутича, І.Крип'якевича; див.: *Гурич І.* З листування Івана Бутича з Іваном Крип'якевичем // *Пам'ятки України.* – 2008. – №3. – С.139). У бібліотечних та архівних каталогах міститься розділ «*Допоміжні історичні дисципліни*». Відтак для початківців у бібліотечних пошуках постає питання «ідентифікації» галузей знань джерелознавчого циклу. Але у жодному разі не слід трактувати поняття «*допоміжні*» як нижче за статусом, вторинне тощо. Приміром, див.: *Ситий І.* З історії української промислової сфрагістики: печатка Батуриної суконної фабрики // *Знак.* – 2008. – Ч.45. – С.4, де автор пише: «*За радянські часи сфрагістика та інші спеціальні історичні дисципліни отримали ярлик допоміжних дисциплін. Термін дуже невдалий, який апіорі викликав зневагу*». Протягом 1960-х рр. у російській та українській радянській історіографії відбувалися дискусії щодо терміна «*допоміжні*»/«*спеціальні*» історичні дисципліни; див. бібліографію проблеми: *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. – К., 1977. – С.8–9, 27. У підсумку авторитетні російські фахівці (зокрема, такі, як С.Валк, Л.Черепнін) зійшлися на думці про залишення традиційного терміна «*допоміжні історичні дисципліни*». Зрештою, поняття «*допоміжні*» використовує Наукове товариство ім. Шевченка у назві комісії спеціальних (*допоміжних*) історичних дисциплін. Але застосування водночас двох термінів є, як слід розуміти, певним компромісом. Однак на довгострокову перспективу слід усе ж таки уніфікувати термінологію. Досить цікавий підхід в означенні комплексу дисциплін джерелознавчого характеру подав польський історик Й.Лелевель (1786–1860 рр.): «*Науки, що дають змогу пізнати історичне джерело*» («*Nauki, dający poznać źródło historyczne*») (*Lelewel J.* *Wybór pism historycznych / Oprac. H. Więckowska.* – Wrocław, 1952. – S.24).

⁷⁶ Ще у XIII ст. Конрад з Муре назвав текст документа його «душею», а печатку – «тілом» (див.: *Rimša E.* *Pieczęcie miast Wielkiego księstwa Litewskiego.* – Warszawa, 2007. – S.24).

⁷⁷ Подібні завдання ставилися у польській та чеській історіографії щодо нумізматичного та сфрагістичного матеріалу. Див.: *Kiersnowski R.* *Monety w kulturze średniowiecza.* – Warszawa, 1988; *Krejčík T.* *Pečet v kultuře středověku.* – Ostrava, 1998.

⁷⁸ На цей аспект звертає увагу: *Piech Z.* *Czy ikonografia historyczna powinna być nauką pomocniczą historii// Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych w Polsce.* – Kraków, 1995.

⁷⁹ Питання бібліографії є вкрай актуальною у цілому для української історіографії. Ми не маємо систематичної бібліографії української історії (за винятком «Бібліографії старої України 1200–1801 р.» Миколи Жарких, яка нещодавно видана в електронному варіанті), у той час як бібліографічні щорічники є підставою розвитку будь-якої національної історіографії. У зв'язку з цим, видається кричуще незрозумілим відсутність підтримки видання вцілілої картотеки Мирона Кордуби (1876–1947) з бібліографії української історії, див.: *Дашкевич Я. М.* Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – №6. – С.62–64; *Його ж.* Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип.5/6. – С.16–24.

⁸⁰ У Польщі Головна дирекція державних архівів започатковує таку електронну базу даних під назвою «Sigillum» (див.: *Piech Z.* Op.cit. – S.42).

⁸¹ Необхідність каталогізації сфрагістичного матеріалу відзначали більшість дослідників української сфрагістики.

⁸² До винятків слід віднести зорганізовані у 2002 та 2008 рр. виставки «Речі Богдана Хмельницького з музеїв Європи» та «Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.)», проведених у Національному музеї історії України та зініційованих науковими інтересами Юрія Савчука.

⁸³ *Прокопович В.* «Печать малороссийская». Сфрагістичні етюди // ЗНТШ. – Т.163. – Париж; Нью-Йорк, 1954. – С.101–102.

The development of the historiographical researches of the national sphragistics from 1991 till 2008 is investigated in the article. The intermediate results of investigation of this branch of science are presented, the problems and the tasks are determined.

РЕЦЕНЗІЇ

Крижановська О.О.

Таємні організації: масонський рух в Україні. – К.: Наш час, 2009. – 200 с.

Українська історіографія досі приділяє масонській проблематиці вельми скромну увагу, значно меншу, ніж російська, тим більше західноєвропейська. Тому вихід у видавництві «Наш час» нової науково-популярної монографії О.О.Крижановської (у серії під красномовною назвою «Невідома Україна») не може залишитися непоміченим. У ній на основі представницької джерельної бази висвітлюється історія руху «вільних мулярів» в Україні середини XVIII – початку ХХІ ст.

Авторка приєднується до думки дослідників, що «королівське мистецтво» – явище загадкове та надзвичайно багатомірне. Це й своєрідна віра (всі світові релігії «брати» вважають недосконалими, минуцями, але при цьому вшановують культ Вищої істини чи Великого архітектора Всесвіту та закривають доступ у ложі «дурним безбожникам»), і філософія, й культура (адже вони видавали книги та часописи; крім того, серед «вільних мулярів» було багато всесвітньо відомих літераторів, музикантів, науковців, театральних діячів тощо), і соціальна етика й мораль та при потребі законспірована політична організація, хоча масонський канон, відображений у «Книзі статутів» Джеймса Андерсона, не схвалює відповідну діяльність «братів», здатну їх пересварити. Ця вражаюча багатогранність ордену засвідчується вже самим переліком прізвищ найбільш видатних масонів Західної Європи, Росії й Америки (с.18, 83). Залишається лише пошкодувати, що в книзі відсутній аналогічний перелік визначних українських «вільних мулярів», що його відкрив би, наприклад, Григорій Сковорода.

Слідом за іншими дослідниками «вільномулярства» авторка проводить думку, що хоча у масонстві домінувало космополітичне начало, проте сподіваної єдності серед представників «королівського мистецтва» не існувало. В періоди міжнародних конфліктів «брати», як правило, підтримували політичний курс урядів своїх держав і опікувалися формуванням власної національної еліти. У німецьких, англосаксонських та скандинавських течіях «свою енергію вони спрямували в русло філантропії, розробки орденських ритуалів, морального самовдосконалення. Масони ж Франції, Італії, Іспанії, Португалії та країн Латинської Америки перебували в опозиції до своїх урядів й підтримували радикально налаштовану буржуазію, котра поривалася до влади. Благодійності та обрядовій діяльності вони приділяли вельми обмежену увагу, більше віддавалися політичній боротьбі, хоч за статутом і не повинні були цього робити» (с.35).

В праці стисло розповідається про організаційні структури масонського ордену, основні напрямки, що існують у рамках останнього, а також про роль у його практиці власних ритуалів та символіки. Особливу увагу дослідниця приділила розробці «вільними мулярами» досконалої й складної системи конспірації, здатної забезпечити ложах («майстерням») традиційне «втаємничення» і вберегти їх від репресій із боку каральних органів держави.

Не пройшов повз увагу авторки й гострий конфлікт між масонами та католицькою церквою, викликаний їх безкомпромісною антиклерикальною позицією і задекларованим прагненням покласти край «тиранії політичній та церковній». Дослідниця пов'язує «шалену антикатолицьку кампанію» й урядову спробу насадити суспільству «культ Вищої справедливості» під час Французької революції кінця XVIII ст. з тією обставиною, що вожді останньої – Марат, Дантон та інші яacobинці – були членами масонських лож (с.36).

Авторка торкається найбільш яскравих сторінок історії «вільних мулярів» Англії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Росії й США і переконливо показує,

що їм у багатьох із цих країн нерідко доводилося вести відчайдушну боротьбу за виживання. При цьому вона цілком слушно наголошує, що окремі масонські організації (наприклад, у XIX ст. Великий Схід Франції) в обставовці недоброзичливого ставлення до них широкої громадськості та ворожого – з боку католицької церкви посприяли зокрема переходу до обов'язкового світського навчання, боротьбі з тяжкими недугами, скасуванню смертної кари, виступали проти дискримінації жінок і зробили низку інших важливих послуг суспільному прогресу (с.39, 160).

Чільну увагу в праці приділено «вільним мулярам» Польщі та особливо Росії. Думається, це цілком виправдано. Адже саме з ними був якнайтісніше пов'язаний цей рух в Україні. Масони зокрема «пояснювали відсталість Польщі пануванням у ній католицької ідеології, духовним застоєм суспільства» (с.49). Їх представники активно включилися в патріотичний рух за відродження Великої Польщі. Схильність до політичної діяльності демонстрували «брати» і в Російській імперії; вони сповідували ідею ліберальних перетворень у державі та взяли активну участь у декабристському русі. Дослідниця вважає, що особливістю російського масонства був не лише активний потяг до діяльності на політичній ниві, а й не менш сильний його ідейний вплив на дворянську молодь, менш гострий конфлікт між ним і офіційною в Російській імперії православною церквою аніж той, котрий мав місце між католицизмом та «королівським мистецтвом» у Західній Європі, а також між релігією й «вільними мулярами» в США (с.55).

У монографії здійснено спробу з'ясувати, чи було «регулярним» «масонство Керенського» («думське масонство»), що прийшло у 1910-х рр. як суто політичне явище на зміну ліберальному «масонству Ковалевського». Висновок, котрий логічно робить авторка, невтішний: «Впроваджені до наукового вжитку джерела надто суперечливі, щоб на їх основі можна було впевнено висвітлити цю сторінку масонської біографії» (с.68).

В праці з'ясовується, хто з відомих громадських і політичних діячів царської імперії початку XX ст. був членом масонської організації «Великий схід народів Росії», котру саме роль відіграла ця остання у поваленні самодержавства, як ставилася вона до українського національно-визвольного руху. Дослідниця дійшла важливого висновку про те, що керівництво «братів» зуміло пожати плоди Лютневої революції 1917 р. й долучилося до активної участі в діяльності новостворених владних структур (9 членів Тимчасового уряду були «вільними мулярами»), але при цьому «не зуміло ні припинити розвал армії, ні подолати наростаючу економічну кризу, ні запобігти політичному хаосу, ні зберегти Росію «єдиною та неділюмою» й, таким чином, тільки розчистило шлях до влади більшовикам» (с.81–83).

О.Крижановська слушно зазначила, що «масонство постачило Росії на початку XX ст. з свого середовища не лише політиків, а і десятки видатних діячів культури», вмістивши їх неповний список. Гадаємо, що для такої ґрунтовної праці цього замало. Внесок «братів» у тодішній духовний та морально-етичний розвиток країни варто було б, на нашу думку, висвітлити докладніше, тим більше, що вже існують перші відповідні наукові напрацювання, що не тільки висвітлюють окремі сторінки історії «королівського мистецтва», а й містять досить оригінальні думки щодо інтерпретації його діяльності¹.

Найбільшу цінність у праці становлять розділи, присвячені масонському рухові безпосередньо в Україні, котрий досі комплексно не вивчений. Авторка ще 1998 р. опублікувала своє перше монографічне дослідження на цю тему, в якому вмістила назви понад 70-ти масонських лож, що існували і діяли на українських землях із фрагментарними даними про їх особовий склад, та окремий перелік прізвищ вітчизняних «вільних мулярів», котрий нараховував майже півтисячі імен².

Історію «королівського мистецтва» в Україні О.Крижановська поділяє на такі чотири періоди: 1) середина XVIII ст. – середина 20-х рр. XIX ст.; 2) середина 20-х рр. XIX ст. – кінець XIX ст.; 3) початок XX ст. (до 1919 р.) й 4) кінець 80-х рр. XX ст. – початок XXI ст. Висновки відносно цього хронологічного поділу зроблені нею на основі великої джерельної бази й логічно обґрунтовані.

На думку авторки, твердження С.Єфремова про те, що прототипом масонських лож в Україні були братства XV–XVII ст., базується на суто зовнішніх ознаках і не враховує відмінностей між їх ідеологією та ідейними принципами останніх, що ґрунтувалися на християнських засадах (с.84–85). «Королівське мистецтво» в Україні, попри наявність у ньому місцевих елементів, загалом мало загальноєвропейську спрямованість. Воно, хоч і з'явилося вперше на українських теренах у волинському селі, все ж зосередилося в містах та містечках (головним чином у Києві, Житомирі, Одесі, Полтаві, Кременчуці й ін.). На думку дослідниці, якщо в Галичині та на Правобережжі рух «вільних мулярів» у другій половині XVIII – на початку XIX ст. зазнав переважно польських впливів, то на Лівобережжі, а також Слобожанщині – російських (с.86–87); однак «в Україну масонство проклало собі й самостійні шляхи, непольські та неросійські» (с.89). Ідейним натхненником його стало проповідництво Григорія Сковороди (за словами М.Грушевського, «сковородинство»). Роль каталізатора «королівського мистецтва» на українських землях відіграли наприкінці XVIII ст. Французька революція й інкорпорація Правобережжя до складу Російської імперії. Адже в Україні знайшли притулок чимало французьких і польських масонів, що не лише розширило масштаби тамтешнього відповідного руху, а й певною мірою політизувало його.

Характер діяльності масонських лож в Україні першої чверті XIX ст. докладно показано на прикладі харківської «майстерні» «Вмираючий Сфінкс» та полтавської – «Любов до істини», керівництво котрої підтримувало зв'язки з декабристами. Думається, цей вибір дослідниці пояснюється не стільки їх роллю у вітчизняному русі «вільних мулярів», скільки станом джерельної бази, інформація якої не завжди є достатньо повною.

Авторка переконливо доводить, що масонство в Україні після офіційної заборони у 1822 і 1826 рр. таємних організацій не припинило свого існування, а лише посилило свою конспіративність та що воно дедалі більше набувало політичного забарвлення, хоча до початку XX ст. не стало суто таким явищем (с.104).

Цікавим сюжетом монографії є вміщені в ній матеріали про можливу причетність до «вільномулярства» членів Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847 рр.) і зокрема Тараса Шевченка. Ці сюжети, думається, потребують подальшої наукової розробки саме у контексті історії масонства України XIX ст.

Новою сторінкою історії вітчизняного масонського руху стала поява в Україні на початку XX ст. «політичного» «королівського мистецтва», котрому дослідниця приділяє чільну увагу. Інформацію про нього вона черпає переважно з даних мемуаристики, в тому числі й масонської, та свідчень окремих представників «вільних мулярів» на допитах у НКВС.

О.О.Крижановська аргументовано доводить свою думку про те, що з ініціативою створити в Російській імперії «політичне» масонство виступили саме київські ложі (с.119). Основною метою останнього були повалення самодержавства і побудова демократичного суспільства. До складу «майстерень» вербували й залучали впливових осіб найрізноманітніших політичних орієнтацій, за винятком анархістів і чорносотенців. Ложі підпорядковувалися Великому сходу народів Росії та керувалися його статутними нормами. Традиційними масонською символікою й обрядовістю вони займалися здебільшого про людське око, майже повністю зосереджуючи свою діяльність на політичній боротьбі. Для досягнення своїх цілей на цій ниві «вільні муляри» активно використовували свою законспірованість та широкі зв'язки у верхах, встановлені шляхом «обплутування» високопосадовців. Багато уваги приділяли «брати» й адміністративному просуванню один одного (с.141–143), що сприяло проникненню членів лож в усі важливі сфери життя суспільства.

Авторка не без підстав вважає, що масони прямо були причетними до Лютневої революції 1917 р. На її думку, вони перебрали державну владу до своїх рук, однак скористалися цим своїм успіхом так і не спромоглися.

О.О.Крижановська далека від того, щоб ідеалізувати масонський рух в Україні першого двадцятиріччя XX ст. Вона докладно описує незгоди серед «вільних мулярів» щодо вирішення складної проблеми – національного питання, неоднакове ставлення «братів» до воєнної політики уряду у роки Першої світової війни,

до німецької окупації України навесні 1918 р. Не могли дійти згоди поміж собою провідники вітчизняного масонства й на ґрунті особистих відносин. Давалася взнаки застаріла недуга національної інтелігенції покладатися не на власні сили, а на чужу допомогу. Але головним вразливим місцем «королівського мистецтва» в Україні початку ХХ ст., на слухну думку авторки, була відсутність у нього єдиної політичної програми, котра б дозволила зосередити увагу виключно на ключових питаннях подальшого розвитку суспільства.

У монографії дається характеристика окремих провідників вітчизняного масонського руху – М.Грушевського, М.Василенка, С.Єфремова, А.Ніковського, С.Петлюри, П.Скоропадського та ін., наводяться слушні міркування дослідниці відносно того, коли саме окремі з них стали «вільними мулярами» і що саме спонукало їх приєднатися до «королівського мистецтва».

У боротьбі проти більшовиків масони, як зазначає авторка, були одностайними, проте їх непримиренна позиція зазнала поразки. Не змогли вони й домогтися визнання міжнародним відповідним рухом, тобто так і залишилися на узбіччі останнього – «нерегулярними». 1919 р. їхні провідники подалися в еміграцію.

Дослідниця встановила, що наприкінці 80-х рр. минулого, ХХ ст. масонський рух в Україні став поступово відроджуватися. 2005 р. п'ять «майстерень», що розпочали свою діяльність у Києві, Львові, Харкові та Одесі, утворили Велику ложу України, котру урочисто відкрили Велика національна ложа Франції, а також Велика ложа Австрії. Запрацювали в Україні й парамасонські організації – Ротарі-клуб, Великий пріорат ордену Святого Станіслава та ін. О.Крижановська вважає, що ця суспільна сила змогла б зробити вагомий внесок у боротьбу з наростаючим у країні сутяжництвом, здатним ускладнити правову систему до абсурду, і падінням моральності.

Слушними додатками до тексту монографії є вміщені в ній хронологічна таблиця, словник термінології й символіки «братів», список рекомендованої літератури та поради, з якими саме музейними експозиціями варто познайомитися, щоб отримати додаткову інформацію про масонську сторінку історії України (с.169–199). Варто, на нашу думку, особливо підкреслити, що дану монографію супроводжують добре підібрані кольорові й чорно-білі ілюстрації, що представляють собою не тільки портрети видатних «братів», а і масонську символіку, знайомлять читачів з особливостями зображень на знаках, вживаних у ритуалах.

Монографія О.О.Крижановської, поза сумнівом, знайде свого читача не тільки серед науковців, а й викличе інтерес у багатьох шанувальників вітчизняної історії. А ще вона послужить надійним підґрунтям для подальшої наукової розробки масонської тематики, потреба в якій, безперечно, існує. Адже дана наукова праця – плід великих зусиль із дослідження сутності, форм та результатів діяльності «вільних мулярів» – тільки початок розробки оригінальної, складної й важливої проблеми.

¹ Пиксанов Н.К. Массонская литература // История русской литературы. – Москва; Ленинград, 1947. – Т.4; Острецов В. Массонство, культура и русская история. Историко-критические очерки. – Москва, 1998. – 696 с.; Киясов С.В. Массоны в век Просвещения. Становление интеллектуального феномена. – Саратов, 2006. – 483 с.; Немировский А.И., Уколова В.И. Свет звёзд, или Последний русский розенкрейцер. – Москва, 1994. – 416 с.; Лейтон Л.Дж. Эзотерическая традиция в русской романтической литературе. Декабризм и массонство. – Санкт-Петербург, 1995. – 253 с.

² Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у ХVІІІ – на початку ХХ ст.). – К., 1998. – 134 с.

Костыря А.А.

Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.). – К.: МИЦ «Мединформ», 2008. – 596 с.

Костиря А.А.

Историография, джерелознавство, бібліографія спецоперації СРСР в Афганістані (1979–1989 рр.). – К.: МВЦ «Медінформ», 2008. – 596 с.

Участь колишнього СРСР у подіях в Афганістані й навколо нього у 1979–1989 рр., за геополітичним рахунком, мала доленосне значення як для Радянського Союзу, так і для всього світу. Після виведення Обмеженого контингенту радянських військ (далі – ОКРВ) з Афганістану СРСР через три роки перестав існувати як суб'єкт геополітики, одна із наддержав. Тому не випадковий науковий інтерес до вивчення «афганського» періоду історії. Користуючись військовою термінологією, можна стверджувати, що широкоформатним «проривом» у цьому напрямі стало фундаментальне, міждисциплінарне дослідження фахового історика, доктора наук, професора А.Костирі «Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.)», що вийшло друком наприкінці 2008 р.

Праця багатопланова, тому обмежимося лише короткою характеристикою наукової новизни найбільш вагомих внесків автора в дослідження вивчення й висвітлення подій в Афганістані й навколо нього у 1979–1989 рр.

1. Перша і головна частина монографії – історіографічний аналіз, здійснений у проєкціях загальної, предметної і проблемної історіографії. До наукового обігу вводяться два періоди становлення й розвитку історіографії спецоперації, із двома етапами в кожному. Вражає не тільки ширина, але й глибина аналізу. Автор розглядає радянську, пострадянську і зарубіжну історіографію за різними напрямками теми та вимірами спецоперації (міжнародним, політичним, воєнним тощо), формами подання матеріалу (дисертації, монографії, книги мемуарного, меморіального, публіцистичного, художнього змісту, статті, їх збірники).

Відзначимо ще один аспект – поєднання в аналізі як найсучасніших, так й малодосліджених історіографічних джерел минулого. Автор аналізує, піддає критиці Інтернет ресурси теми. Водночас, чи не уперше, розглядає висвітлення спецоперації, у так званих «самвидаві» й «тамвидаві» – «чисто» радянських явищах в умовах ідеологічного й цензурного тиску.

2. Найбільш вагоме за глибиною проникнення в тему полягає у розгляді не лише змісту праць попередників (що вже само по собі достатньо для історіографічного дослідження), а і в аналізі методологій, концепцій, категоріально-понятійного апарату, впливу політичних подій на їх трансформації, особливо на мутації радянської методології у пострадянський період. Одним із таких проявів стала, за визначенням автора, «синтетична» методологія як наслідок спроб поєднання радянської та зарубіжної. Такий підхід не є продуктивним, бо, як показує аналіз творів, побудованих на синтетичному методологічному, концептуальному підході, приводить до дисонансу змісту з висновками, причин із наслідками.

У цьому контексті, коли історична наука переглядає чимало минулих концепцій і знаходиться у процесі пошуку перспективних наукових напрямів, вивчення змін методологій і концепцій на прикладі спецоперації є науково й практично актуальним. Автор приділяє особливу увагу розгляду процесу подолання упереджених оцінок та стереотипних позицій, базованих на ідеологічних постулатах радянської доби. Водночас до ідеологічної методології в монографії доказово віднесені не тільки роботи радянської історіографії, а й зарубіжної, і не тільки радянського періоду. Аналізуючи сучасні праці А.Аллана й Д.Клея, С.Таннера, П.Кальвокорессі, Дж.К.Гранвілл та ін., автор переконливо доводить, що попри закінчення «холодної війни», дезінтеграцію СРСР, зарубіжна історіографія залишилася на протилежній радянській методології системі координат при висвітленні афганських подій, участі в них СРСР та США.

3. Автор не тільки аналізує зміст десятків понять, застосованих у проаналізованій літературі для визначення: введення військ до Афганістану; участі ССРСР в афганському конфлікті; сил, що протистояли уряду Афганістану і радянським військам; їх самих та особового складу тощо. Він порівнює базисний зміст цих понять із формою і змістом введення й перебування ОКРВ в Афганістані. Унаслідок такого порівняльного аналізу доводиться, що найбільш адекватним визначенням форми й бойового, політичного змісту участі СРСР, його контингенту у подіях в Афганістані є «воєнно-політична спецоперація», в її воєнному, політичному (та й більш широкому) розумінні, а не «війна», «афганська війна», тим паче «радянсько-афганська війна», чи то «агресія», «окупація» тощо.

Сили, що протистояли уряду Афганістану та ОКРВ, визначаються у політичному плані як «антиурядові мусульманські партії та організації» (АМПО), а у військовому – «незаконні озброєні формування» (НОФ). При цьому важливо враховувати один нюанс, закладений автором в останнє визначення. Це не просто групи, загони, їх угруповання, що мали зброю, а саме озброєні США та їх союзниками по латентній коаліції, яка, насамперед, протистояла режимові Народно-демократичної партії Афганістану (НДПА) і ОКРВ. Саме цей категоріально-понятійний апарат відпрацювала українська історична школа дослідження воєнно-політичної спецоперації СРСР в Афганістані 1979–1989 рр., до створення якої А.Костира, разом зі співавтором багатьох попередніх праць – С.Червонопиським – доклав чимало зусиль.

4. На основі аналізу розвідок української школи, автор виходить на історіософське осмислення спецоперації. За обґрунтованим визначенням: «Воєнно-політична спецоперація СРСР в Афганістані 1979–1989 гг. – це специфічне, інтегроване явище всесвітньої історії другої половини ХХ ст., перший двобій світової спільноти з міжнародним тероризмом, ісламським екстремізмом, наркотероризмом під час кульмінаційного зіткнення СРСР та США у межах «холодної війни», яка закінчилася поразкою СРСР, світової соціалістичної системи, що призвело до глобальних геополітичних трансформацій на планеті».

Визначення базується на вилученому автором із дослідження детермінаційному ланцюжку: державний переворот 27 квітня 1978 р. («Квітнева (Саурська) революція») в Афганістані – громадянська війна – втручання третіх сил (насамперед, відкрите – СРСР та приховане – США) – введення (грудень 1979 р.) й бойова присутність ОКРВ – остаточне його виведення (лютий 1989 р.) – падіння режиму НДПА (1992 р.) – ескалація міжусобної війни моджахедів – їх боротьба з ісламським рухом «Талібан», перемога останнього (1996 р.) – перетворення Афганістану на базу міжнародного тероризму, ісламського екстремізму та світовий наркоцентр – антитерористична операція США і НАТО (2001 р.).

5. А.Костира не без підстав вважає наведене визначення історіософською концепцією подальших досліджень спецоперації, що може виконати роль об'єднавчої концепції для вітчизняних дослідників теми в умовах методологічного та концептуального вакууму, що утворився в пострадянський період. У плані підняття досліджень із теми до наукового рівня, пропонується повернутися до діалектики та міждисциплінарності.

На прикладі «нового політичного мислення» часів перебудови, автор вважає повну деідеологізацію міжнародних відносин утопією, за що й «поплатився» СРСР. Наголошується на необхідності вбачати в ідеології (радянській, буржуазній) «сукупність ідей» без класового поділу на прогресивні, чи реакційні тощо. При цьому важливо мати на увазі, що поряд із панівною існували й існують інші ідеї, погляди. Про це свідчить аналіз і радянської, і зарубіжної історіографії, в яких є і будуть роботи, що «випадають» із панівного ідеологічного, методологічного ряду.

6. Зміст другої – джерелознавчої – частини монографії не обмежується вивченням масиву історіографічних та архівних джерел, а й містить розгляд пізнавальної, наукової цінності інших джерел – музейних, гербів, прапорів, нагород, пам'ятників тощо. Автор обґрунтовує періодизацію формування корпусу історіографічних джерел, здійснює їх класифікацію за 12 видами, вивчає пізнавальний рівень кожного, проводить критику деяких джерел, аналізує

публікації архівних документів у ЗМІ, монографіях, уточнює, скільки із введених до наукового обігу у 1993 р. довідником «Архивы Кремля и Старой площади» подаються у пізніших виданнях як уперше опубліковані.

7. Висвітлення обмежників наукового дослідження спецоперації, обґрунтовані висновки джерелознавчого дослідження, без перебільшення, приголомшують. У корпусі історіографічних джерел питома вага монографій не перевищує 2%, та й то більшість із них розглядає спецоперацію на рівні глав та розділів. На тлі безмежного масиву архівних джерел до наукового обігу введено трохи більше 50 архівних документів, які тільки передруковуються. Це стало наслідком збереження й застосування у Росії (яка після дезінтеграції СРСР монополює володіє архівосховищами) архаїчного радянського механізму вибіркового допуску дослідників до архівів. Проте цей механізм набув сучасних рис: монополізація, комерціалізація, дискримінація за національною ознакою дослідників із СНД, що автор відчув особисто. На тлі архівного безмежжя, за 20 років після закінчення спецоперації, у Росії не видано жодного збірника документів із проблематики спецоперації. У той же час, як установив А.Костиря, збірник таємних документів ЦК КПРС, міністерств оборони, закордонних справ із російських архівів на Заході видано ще у 1995 р. Як кажуть, коментарі зайві.

8. Міждисциплінарний авторський підхід до розкриття теми закладено вже у назву та структуру дослідження. Водночас, у кожній із частин застосовується дослідницький інструментарій багатьох наук. При аналізі джерельної бази, окрім основного джерелознавчого метода «аналіз-синтез», використовуються напрацювання архівістики, архівної справи, літературо-, мово-, музеєзнавства, текстології, геральдики, фалеристики, нумізматики тощо. Взаємопереливання, взаємодія трьох частин монографії – історіографії, джерелознавства, бібліографії – і дали той високий науковий і пізнавальний результат дослідження.

9. Водночас необхідно застерегти читачів проти ставлення до видання як чогось «чисто» наукового, сухого й нецікавого, цікавого тільки обмеженому колу фахівців. Автор порушив таке відношення до спеціальних наукових праць, обравши оригінальну логіку та стиль, літературну мову подачі матеріалу, тому книга читається легко (де неможливо було уникнути спеціальних термінів, то вони наведені у словнику, що додається).

В історіографічних працях (що є рідкісним явищем у науці), як правило, історіограф розкриває погляди різних авторів з обраної теми, мало що додаючи від себе. А.Костиря активно вступає в полеміку, розкриває свої наукові погляди, дає особисті оцінки, нерідко досить несподівані й оригінальні (такий підхід найбільш притаманний розділу 3 «Полемічні сюжети в історіографії спецоперації»). Це піднімає науковий і практичний рівень дослідження, а також читацького інтересу та сприйняття, що важливо, зважаючи на широку адресацію книги.

10. Чимало історичних міфів, як радянської, так і пострадянської доби, «луснуло» на сторінках монографії. Тільки два приклади. Усталеним стало твердження про замовчування за радянських часів бойових дій ОКРВ. Однак базуючись на ретроспективному, бібліографічному покажчику видань та публікацій за темою, уперше укладеному й систематизованому автором у третій частині монографії, він підрахував, що якщо з 1979 по 2008 рр. вийшло друком 1095 книг та статей, то в радянський період (1979–1991 рр.) видано 498. Із них до перебудови (1979–1984 рр.) – 92 (50 книг і 42 статті) і за часів перебудови (1985–1991 рр.) – 406 (207 і 199 відповідно).

Після аналізу лаконічного тексту постанови Другого з'їзду народних депутатів СРСР (24 грудня 1979 г.) «Про політичну оцінку рішення щодо введення радянських військ до Афганістану в грудні 1979 року», здійсненого в монографії, не залишається підстав вважати цю постанову як таку, що, по-перше, взагалі дала якусь оцінку, по-друге, визнала рішення Політбюро ЦК КПРС зокрема та спецоперацію взагалі «політичною помилкою», тим паче «злочином», на чому нерідко наголошують необ'єктивні автори. Таких прикладів у дослідженні чимало.

11. Монографія А.Костирі одночасно виконує декілька функцій: наукову, практичну, пізнавальну, довідкову, навчальну, узагальнюючу. І це, окрім вищевикладеного (та більш не висвітленого), ще більше піднімає значимість дослідження і його оцінку. Взагалі треба підкреслити, що не кожна історична тема має таке фундаментальне опрацювання, яке отримала спецоперація в монографії, тому А.Костиря заслуговує на наукову повагу та вдячність учасників бойових дій в Афганістані – «афганців».

Вузькі місця, недоліки монографії можливо б виявилися при порівнянні з подібними науковими розробками, але їх бракує у вітчизняній, радянській та пострадянській, зарубіжній історіографіях. Видання не має аналогів. Однак головний недолік монографії полягає у мізерному накладі – 500 примірників. А книга заслуговує на видання масовим накладом, бо об'єктивно відповідає на багато питань суспільства, учасників бойових дій в Афганістані та, насамперед, про причини спецоперації, її підсумки, ціну, оцінку, про сенс частки життя «афганців», «за річкою», тобто в Афганістані.

Таким чином, три частини монографії – по суті, три самостійних дослідження А.Костирі. Об'єднання їх в одне видання дозволило досягти головної наукової мети – комплексно й на міждисциплінарній основі проаналізувати періоди, етапи становлення й розвитку історіографії теми, оцінити досягнутий рівень вивчення та висвітлення спецоперації, сучасний стан джерелознавчої бази досліджень, найбільш повно презентувати систематизовану бібліографію.

О.І.Гуржій (Київ), С.С.Падалка (Київ)

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.

Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. – К., 2009. – 376 с.

На початку ХХІ ст. об'єднана Європа стала багатозначним поняттям, що означає передусім спільний ринок і середовище, привабливе для конкуренції, символізує зразкове суспільство небаченого рівня соціального єднання, і, нарешті, засвідчує велику політичну роль на світовій арені. Проте всі ці переконливі переваги діяльності потужного інтеграційного об'єднання з майже шістдесятирічним досвідом наполегливої роботи не виключають численних проблем, суперечностей, дискусій, що постійно виникають у далеко не безхмарному майбутньому Європейського Союзу. Вони торкаються майже всіх сфер діяльності ЄС. Але найбільш спірними залишаються питання щодо переваг та небезпек подальшого поглиблення інтеграційного процесу, розширення географії співтовариства, складності та суперечливості в ньому позицій лідерів новоприйнятих країн. Переконливим підтвердженням цього стало одне з останніх доленосних рішень саміту глав урядів країн – членів ЄС (листопад 2009 р.) щодо виконання умов Лісабонського договору про запровадження посад президента та міністра закордонних справ Європейського Союзу. Незважаючи на те, що Чехія останньою врешті-решт ратифікувала угоду, вона одержала далеко неоднотайне схвалення політичними елітами нових членів ЄС.

Достатньо переконливими видаються аргументи одного з найавторитетніших політичних діячів країн Центральноєвропейського регіону, екс-президента Польщі Л.Валенси, який ще напередодні листопадової зустрічі лідерів країн ЄС розкритикував систему виборів першого голови Європейської ради. «Запровадження посади президента – це передусім символ, який засвідчує, що країни ЄС хочуть йти в одному напрямку під мудрим і сильним в очах населення керівництвом. Це основний мандат для того, щоб ефективно вести Євросоюз у майбутнє і конкурувати із дедалі сильнішими «тиграми» з інших континентів», – зазначає Л.Валенса і наголошує, що замість цього можна побачити «неясну бюрократичну гру». На думку екс-президента Польщі, ЄС не вперше відступає від фундаментальних принципів демократичного функці-

онування й ухвалення рішень. Наводячи як приклад практику відмови від референдумів, Л.Валенса наголошує на тому, що в ЄС «мають більше вірити в мудрість народів, які входять до об'єднаної Європи».

Цей доволі довгий екскурс в останні події реформування владних структур ЄС може здатися читачеві далеким від предмета обговорення даної рецензії. Проте вищеописаний епізод із новітньої історії Європейського Співтовариства засвідчує непересічну наукову, політичну й практичну значущість оригінального видання «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу», яке щойно вийшло друком за авторством авторитетних українських істориків-всесвітників – доктора історичних наук, професора С.В.Віднянського та доктора історичних наук А.Ю.Мартінова. Це фундаментальне наукове дослідження подає біографії п'ятнадцяти політичних діячів, що відіграли важливу роль на різних історичних етапах європейської інтеграції, які своїми ідеями, поглядами та діяльністю суттєво вплинули на розвиток та формування сучасної моделі об'єднаної демократичної Європи. Книга дає ключ до розуміння найгостріших проблем ЄС в довготривалому процесі закладання концепції європейської інтеграційної системи, створення та розвитку її інституцій, поступовому, неухильному розширенні членства, особливо потужній хвилі вступу до Європейського Співтовариства країн колишнього соцтабору, що кардинально змінило обличчя об'єднаної Європи, поставило перед нею широкий спектр якісно нових проблем, пов'язаних насамперед із розходженням думок лідерів країн-членів щодо доцільності подальшого розширення її географічних кордонів, а, отже, містить корисний історичний досвід щодо найбільш вдалих шляхів їх вирішення.

Автори монографії, на наш погляд, цілком виправдано обрали об'єктом свого дослідження найяскравіші постаті європейського політикуму, видатних представників народів Німеччини, Франції, Італії, Австрії, Великобританії, Польщі, Чехії, Росії, які доклали багато зусиль, а інколи присвятили все своє життя справі служіння об'єднаній Європі, намаганням переконати європейську спільноту в безальтернативності загальноєвропейських цінностей, що мали посилити як позиції ЄС у світі, так і надати кожній країні-члену співтовариства реальні можливості у прискоренні їх економічного, політичного, соціального розвитку, в інтелектуальному і духовному піднесенні життєвого рівня громадян, усвідомленні ними причетності до загальноєвропейських демократичних надбань.

Автори наукового видання ввели в науковий обіг й обґрунтували у вступній частині до книги, красномовно названій «Європа – це мрія про єдність», поняття, що вичерпно характеризує та об'єднує всі постаті, які розглядаються у книзі, – «батьки-засновники Європейського Союзу» – і віддзеркалює сенс їхнього життя: фундація та об'єднання загальноєвропейських демократичних цінностей в усіх сферах діяльності людини, успішне конкурування ЄС з іншими світовими центрами та інтеграційними системами. Слід зазначити, що характерною особливістю представлених в науковому виданні історичних портретів батьків-засновників об'єднаної Європи є широке історичне тло, на якому вони творили загальноєвропейську, а подекуди і світову історію.

У презентації кожного з представлених у монографії політичних діячів є гасло, що влучно передає ідею, вкладену ними у власну концепцію творення та функціонування Європейського Співтовариства, що супроводжується неупередженою оцінкою внеску кожного у складний процес формування та втілення мрії про єдність народів Європейського континенту.

Автори розпочинають виклад політичних біографій фундаторів спільного європейського дому з австрійського політика, науковця, публіциста Ріхарда Куденхов-Калергі, одного з головних ініціаторів створення ще 1926 р. Пан'європейського союзу, а після закінчення Другої світової війни – засновника та голови Європейського парламентського союзу, а згодом і почесного голови Європейського руху. Ставши свідком подій двох світових воєн, Р.Куденхов-Калергі залишився вірним ідеї Пан'європейського союзу, хоча в політичних колах все частіше луна-

ли думки про те, що Європа остаточно втрачає провідну роль у світі. Автор нового пан'європейського проекту докладав чимало зусиль для реалізації справи свого життя, що було втілено в 1947 р. у створення Європейського парламентського союзу, а його мрії щодо запровадження європейського громадянства, розробки європейської конституції поступово, але неухильно, впроваджуються в наш час, підтверджуючи правоту видатного європейця.

Наступний нарис присвячено громадському і державному діячу, політику і публіцисту, філософу і гуманісту, першому президенту Чехословацької республіки Томашу Гаррігу Масарику. Багато його відомих сучасників відзначали дивовижне поєднання характеру «лева» та «філософа на троні» і сходилися на тому, що якби були створені Сполучені Штати Європи, то він найбільше підходив би на посаду їх президента. Причому гаслом його політичної діяльності, безперечно, був би захист малих народів, серед яких не останнє місце посідав і український. Т.Масарик під час свого чотиримісячного перебування на українських землях незмінно виступав щирим прихильником національно-визвольних змагань українського народу і активно співпрацював із провідними діячами УЦР: М.Грушевським, С.Петлюрою, В.Винниченком. Провідна ідея, яку відстоював Т.Масарик, – проголошення права кожної нації на самовизначення, власне державотворення, захист своєї самобутності і неповторності. Особливо його хвилювала доля слов'янських народів, зокрема малих, і держав на Європейському континенті, послідовним захисником яких він виступав усе своє життя. І хоча його ідеалам судилося реалізуватися лише в останнє десятиріччя ХХ ст., безальтернативний європейський вибір центральноєвропейських народів став підтвердженням правоти геніального пророка долі великих і малих народів Європи Томаша Гарріга Масарики.

Першим громадянином об'єднаної Європи одностайно називають француза Жана Моне – видатного дипломата, послідовного прихильника ідеї міждержавного союзу, в якому він убачав найоптимальніший шлях вирішення всіх проблем континенту. Стівідсотковий прагматик, він усім своїм життям доводив людству, що ідея об'єднаної Європи – єдиний можливий шлях її розвитку, що має забезпечити оптимальне поєднання національних та загальноєвропейських інтересів, який народи Європи мають пройти крок за кроком, долаючи серйозні перешкоди на шляху до спільних досягнень. Доля дарувала йому довге життя, майже в дев'яносторічному віці він став свідком результатів багаторічної наполегливої діяльності згуртованої команди європейців, яким удалося досягти спільної мети – збудувати спільний дім.

Чи не найбільш суперечливою особистістю на європейському видноколі безумовно виступає один із піонерів європейської інтеграції та одночасно євроскептик Уїнстон Черчілль. Його позиція на міжнародній арені повною мірою віддзеркалює традиційні пріоритети британської зовнішньої політики щодо збереження рівноваги сил у континентальній Європі. Заклик У.Черчілля до створення за зразком США Сполучених Штатів Європи зайвий раз підтвердив позицію Сполученого Королівства, яке, залишаючись прихильником ідеї об'єднаної Європи, завжди надавало США ролі важливого стратегічного партнера. Поєднання цих, на перший погляд, опозиційних одна одній ідей задля послідовного захисту національних інтересів вдалося гідно пронести через усе життя воістину великому політику ХХ ст. Уїнстоніві Черчіллю.

Одним із найавторитетніших фундаторів об'єднаної Європи, безсумнівно, виступає визначний француз Шарль де Голль. На відміну від У.Черчілля, він, не знаючи жодних компромісів, будь-якими засобами захищав проект єдиної Європи «від Атлантики до Уралу», наголошуючи на тому, що його ідея передбачає насамперед створення «Європи Вітчизн», а не проект наднаціонального утворення. Коли ж на заваді цьому ставали позиції не менш авторитетних світових політиків, Ш. де Голль беззастережно захищав європейські ідеали, навіть якщо для цього він змушений був кілька разів накладати вето на вступ до ЄЕС Великобританії, або приймати складне рішення про виведення французьких збройних сил із військових структур Північноатлантичного альянсу.

Гідним продовжувачем справи служіння ідеалам єдиної Європи у французькому політикумі став Жак Делор – голова Європейської комісії в період поглиблення основних напрямів європейської інтеграції та розширення її повноважень, автор концепції створення спільного європейського ринку, запровадження Шенгенської угоди, міжнародний координатор щодо узгодженості сторін у процесі прийняття Єдиного європейського акту, прихильник високих стандартів соціального ринкового господарства, скептик щодо перспектив прискороного вступу до ЄС постсоціалістичних країн Центральної Європи і водночас адепт партнерських відносин із Російською Федерацією, який вважав, що в умовах сьогодення інтенсивне розширення ЄС не сприятиме якісному об'єднанню Європи.

Не менш авторитетно лунає авторська думка щодо потужного представництва в проекті єдиної Європи німецьких політиків. Безсумнівно, усіх їх об'єднує ідея відродження сильної демократичної Німеччини у дружній сім'ї європейських народів. Водночас, кожен із них заклав у фундамент цієї визначної європейської спруди свою власну доленосну цеглину: Конрад Аденауер – архітектор німецького національного відродження, засновник християнсько-демократичної партії, однієї з визначальних політичних сил повоєнної Німеччини, який своєчасно спромігся усвідомити переваги об'єднання європейських народів у порівнянні з німецьким національним єднанням; Віллі Брандт – автор та реалізатор нової східної політики, відродження т.зв. «німецько-німецьких відносин», що стало першим кроком до майбутнього об'єднання країни, і в кінцевому підсумку мало забезпечити успішну реалізацію загальноєвропейських інтересів, насамперед спільну безпекову політику та співробітництво задля захисту засад європейської демократії, послідовний прихильник розширення ЄЕС; Гельмут Шмідт – палкий прихильник німецько-французького зближення й тісного співробітництва, прибічник курсу активного просування ЄЕС на міжнародній арені та інтенсифікації відносин із соціалістичними країнами Східної Європи; Гельмут Коль – безпосередній виконавець ідеї об'єднання Німеччини, її перший канцлер, авторитет якого зміг подолати багато пересторог західних лідерів і переконати їх у тому, що досягнення німецької національної єдності не порушить світової рівноваги, а, навпаки, сприятиме зміцненню загальноєвропейської та міжнародної стабільності, один із підписантів доленосного Маастрихтського договору 1992 р. про створення Європейського Союзу, прихильник посилення ролі європейської групи НАТО, адвокат центрально-європейських країн в їх прагненнях вступу до Північноатлантичного блоку, симпатик запровадження Євроконституції на шляху до формування спільної європейської ідентичності; і, нарешті, Ганс-Дітріх Геншер – лідер Вільної демократичної партії ФРН, що вивів її на третє місце німецького політичного Олімпу, прихильник ідей соціального лібералізму, активний учасник процесу створення Європейської комісії, захисник пріоритетності європейського політичного співробітництва та стратегічності західнонімецько-американських відносин, особливо у процесі розрядки міжнародної напруги, та радянсько-німецького консенсусу у процесі відновлення єдиної Німеччини, один із творців проекту спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС.

Михайло Горбачов – радянський лідер періоду т.зв. «перебудови», який в умовах неухильного наростання потужних кризових явищ у СРСР був змушений поступово налагоджувати конструктивний діалог із західним світом. Концепція розбудови «спільного європейського дому», виведення військ з Афганістану, незворотний процес розпаду «імперії зла», одностороннє виведення радянської ядерної зброї із країн Центрально-Східної Європи, революційні процеси у державах-сателітах Кремля, проголошення курсу на лібералізацію економічних та соціальних відносин, радянсько-американські домовленості щодо скорочення ядерних озброєнь, розпуск Ради економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору і, в кінцевому підсумку, розпад СРСР – неповний перелік заходів за активної участі М.Горбачова, що сприяли завершенню «холодної війни» та започаткуванню епохи народження оновленої Європи.

Вацлава Гавела автори книги по праву називають символом демократичних змін у Центрально-Східній Європі. Саме ця яскрава, багатогранна постать посідає гідне місце серед батьків-засновників об'єднаної Європи як представник її оновленої частини. Послідовний опозиціонер до комуністичного режиму, палкий борець за права людини, захист яких став лейтмотивом програмного документа «Хартія-77» та багатьох інших гострих публіцистичних праць В.Гавела, в яких він порушував проблеми зловживання властей, необхідності протидії цьому з боку демократичної опозиції, сутності дисидентського руху. Переслідування та ув'язнення зробили з В.Гавела палкого борця за демократизацію Чехословаччини, сприяючи прискоренню перемоги «оксамитової революції», обранню президентом країни та започаткуванню складного процесу постсоціалістичних трансформацій, консолідації чеського суспільства, вступу країни до НАТО, а згодом і ЄС. «Єврооптиміст» В.Гавел користується беззаперечним авторитетом як у Чехії, так і на міжнародній арені.

Служінню ідеї відродження європейської духовності присвятив своє життя Папа Римський Іван Павло II (Кароль Йозеф Войтила). Про цю постать можна із впевненістю сказати, що його роль у відродженні європейської культурної єдності та невпинній популяризації християнських моральних переваг годі переоцінити. Ще в юнацькі роки, на власному досвіді усвідомивши, що історія має духовну основу, Іван Павло II присвятив своє подальше життя благодійній справі відродження спочатку польських національних, а згодом загальнолюдських суспільних цінностей, зокрема у процесі подолання духовного розколу Європи. Він намагався протиставити марксизму християнський гуманізм, у роботі з молоддю прагнув виховувати високу моральність як невід'ємну складову людської особистості, сприяв духовній підготовці до лібералізації соціалістичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи. Як авторитетний духовний та інтелектуальний лідер Іван Павло II намагався надати максимальної відкритості католицькій церкві, подолати ментальний розкол Європи. Він став символом єдності церкви без внутрішніх кордонів та перешкод, що має забезпечити широкі перспективи духовного, цивілізаційного розвитку. Іван Павло II продемонстрував унікальні дипломатичні здібності, що безперешкодно долали «залізну завісу» на шляху до єднання народів Європи, штучно роз'єднаних радянським тоталітарним режимом. Численні зустрічі з впливовими державними діячами протилежних політичних таборів проходили під гаслами християнського єднання європейських народів, що в майбутньому стало запорукою успішного соціального, економічного та політичного об'єднання народів Європи. За підтримки Івана Павла II Ватикан офіційно привітав проект першої Конституції ЄС.

Останній персонаж книги – представник Італії Романо Проді, голова Європейської комісії переломного для об'єднаної Європи періоду кінця 1990 – початку 2000-х рр., часу масштабного розширення ЄС та запровадження євровалюти. Досвідчений і мудрий політик він багато у чому сприяв реформуванню діяльності єврокомісарів щодо підвищення їх дієвості, відповідальності, рівня ефективності у процесі реалізації рішень. Із цією метою Р.Проді виступив творцем реформи, що мала посилити діалог між Європарламентом та Єврокомісією. Виступаючи прихильником подальшого розширення ЄС, він ініціював розгляд питання розробки стратегії розвитку союзу у XXI ст., акцентував на необхідності врахування складних, глобальних за характером процесів, а, отже, посилення зовнішньополітичної діяльності ЄС. І хоча скептична позиція Р.Проді щодо європейських перспектив України виглядає на перший погляд надто категоричною, було б корисно прислухатися до його порад щодо загальної лібералізації економіки, реалізацію якої має забезпечити нова генерація українських політиків, відкритих для суспільства, здатних об'єднати позиції та інтереси українського народу. Незважаючи на те, що політична кар'єра Р.Проді на сьогоднішній день завершена, до його ідей та задумів ще неодноразово звертатимуться нові покоління європейських політиків.

Кожен із репрезентованих у книзі представників європейського політикуму, що справили неповторний вплив на процес творення теоретичних засад ЄС, розробку його стратегії, тактики в конкретних історичних умовах, трансформаційних

процесах, пов'язаних із переходом до якісно нових етапів європейської інтеграції безумовно заслуговує на особливе місце як в європейській, так і у світовій історії новітнього часу. Водночас хотілося б побажати авторам праці не завершувати цікавий і корисний для України науковий проект і продовжити дослідження діяльності багатьох інших гідних європейців, прізвища яких наразі залишилися поза увагою авторів.

Насамперед це стосується представників центрально-східноєвропейського політикуму, чий багатий політичний досвід та авторитетна думка щодо сучасних загальноєвропейських проблем і перспектив розвитку об'єднаної Європи лунає на весь світ і потребує пильної уваги з боку лідерів країн-членів ЄС. Безумовно, такою постаттю є екс-президент Польщі, лауреат Нобелівської премії миру 1983 р. (присуджено за діяльність із підтримки прав робітників), вірний друг українського народу Лех Валенса, прізвище якого вже згадувалося на початку рецензії. Син теслі, електрик Гданської судноверфі, засновник першої у Центрально-Східній Європі незалежної профспілки «Солідарність», що стала ініціатором великомасштабних страйків у Польщі на початку 1980-х рр., він володіє багатим політичним досвідом, що в умовах сьогодення заслуговує на пильну увагу особливо з боку українських політиків-єврооптимістів, мета яких полягає у прискоренні вступу України до ЄС.

На особливу увагу дослідників заслуговує наступник Л.Валенси на посаді президента Польської Республіки – Александр Квасневський. Засновник та голова Соціал-демократичної партії Польщі, співзасновник Демократичного лівого союзу, депутат сейму, двічі поспіль президент країни, А.Квасневський на цій високій посаді максимально сприяв вступу Польщі до НАТО та ЄС. Нині він очолює Європейську раду з питань толерантності та взаємоповаги і виступає одним з ініціаторів політики «відкритих дверей» в питанні розширення ЄС.

Гідним продовжувачем ідеї європейської єдності Шарля де Голля серед французьких політиків беззаперечно виступає Жак Ширак, колишній президент країни. Він заявив себе послідовним прихильником запровадження євровалюти як основи європейського спільного дому, неодноразово закликав населення країни проголосувати в підтримку Європейської Конституції.

Британські лідери традиційно вбачали своє покликання у захисті національних інтересів в усіх структурах ЄС: Гарольд Макміллан мав серйозні наміри реорганізувати інститути Спільного ринку та створити надійну безпекову систему європейського регіону під спільним американо-британським патронатом; Едвард Гіт, якому нарешті вдалося домогтися вступу Сполученого Королівства до ЄЕС, що було визнано найвизначнішою подією британської зовнішньої політики з часів перемоги у Другій світовій війні; Тоні Блер, послідовний прихильник Європейської Конституції, Європейської конвенції з прав людини та європейської політики безпеки, який щиро вірить в європейський проект, і став справжньою знахідкою для єврофедералістів у процесі підготовки до обрання президента ЄС.

Одним із прикрих упущень авторів у процесі написання книги є цілковите ігнорування гендерного підходу. Хоча насправді жіночий чинник знайшов своє потужне представництво у процесі побудови єдиної Європи. Насамперед варто звернутися до постаті Маргарет Тетчер – прем'єр-міністра Великобританії у 1979–1990 рр., жінки-політика, яка вигідно вирізнялася навіть на тлі високопрофесійного оточення, представленого лідерами держав-членів ЄЕС 1980-х рр. Її неповторний стиль та політичні методи, що протягом не одного року визначали курс Великобританії у процесі євроінтеграції, безумовно, заслуговують на особливу увагу.

Одне з провідних місць в авангарді «старої Європи» в умовах сьогодення, беззаперечно, посідає ще одна представниця «слабкої» статі – Ангела Меркель, тверда позиція якої щодо тимчасового призупинення розширення ЄС, аргументована реальною загрозою нормального функціонування, багато у чому визначає офіційну позицію Європейського Співтовариства у цьому питанні. І хоча А.Меркель виступає прихильницею надання Україні статусу асоційованого члена ЄС, її думка про те, що цей статус не передбачає автоматичного членства, звучить достатньо

переконливо. Сподіваємося, що авторам при перевиданні книги вдасться виправити «історичну несправедливість» і звернутися до персоналій жіночої статі, що на різних етапах стали творцями та реформаторами потужного процесу європейського єднання.

Сучасні світові інтеграційні процеси охоплюють усе більшу кількість держав. «Старожилом» і одночасно «піонером» у цьому напрямку виступає Європейський Союз, який, народившись як суто західноєвропейське явище, на початку XXI ст. претендує на загальноєвропейський масштаб. Його унікальність полягає в тому, що під дахом спільного європейського дому зібралися представники різних націй, кожна зі своїми традиціями, культурою, менталітетом. Дискусія з приводу характеру, сутності та рушійних механізмів інтеграційних процесів можлива, але беззаперечним залишається той факт, що європейська інтеграція просувалася вперед завдяки звуженню конфліктного поля національних держав-членів ЄС, які крок за кроком змушені були делегувати частину свого національного суверенітету європейським інститутам. У процесі вирішення суперечностей між країнами-членами ЄС незмінно фігурував людський чинник, особистісні риси політиків, що представляли державу на міжнародній арені і в Європейському Співтоваристві зокрема. Дослідження взаємовідносин країн ЄС через призму поглядів їхніх політичних лідерів дозволяє краще зрозуміти сутність існуючих проблем, внутрішні мотиви у процесі схвалення рішень, шляхи виходу із кризових ситуацій. У цьому контексті подальше вивчення визначних персоналій, що присвячують своє життя служінню спільній справі побудови єдиної Європи не втрачає своєї актуальності. Хочеться сподіватися, що серед потужної когорти визначних діячів ЄС у найближчий час постануть гідні представники української нації, а, значить, з'явиться нове поле наукового дослідження їх діяльності.

Позитивно оцінюючи оригінальний науковий доробок визнаних вітчизняних фахівців з європейської історії, хочеться сподіватися, що підготовлена ними монографія буде гідно зустрінута науковою, студентською й політичною спільнотою, викличе жваве обговорення та сприятиме прискоренню реалізації природного європейського вибору України.

О.С.Черевко (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

В.В.Пришляк (Луцьк)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ У ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ»

Старовинна Волинь та її справіку «місто столечное» – середньовічний Лучеськ – уже не вперше приймає конференції високого рівня. Так, 17–19 травня 2006 р. на історичному факультеті Волинського державного (з 2007 р. – національного) університету ім. Лесі Українки з ініціативи Українського історичного товариства відбувся III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». 5–6 жовтня того ж року центр досліджень проблем соціальної історії Інституту історії України НАНУ спільно з університетом провели тут міжнародну наукову конференцію-семинар «Соціальні групи та соціальна мобільність у середньовічній і ранньомодерній Європі».

21–24 вересня 2009 р. історичний факультет Волинського національного університету ім. Лесі Українки знову гостинно відчинив свої двері для медієвістів і «ранньомодерністів» з України, Росії та Польщі. 22 вересня 2009 р. пленарне засідання міжнародної наукової конференції «Волинська земля у житті середньовічної Європи» відкрила змістовна й цікаво подана доповідь д-ра іст. наук, завідувача кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», проф. *Н.Яковенко* (Київ) на тему «Волинь, Волинська земля – заплутана біографія імені», де йшлося про перші писемні згадки, що фіксують появу та функціонування для окремої території історичного терміна «Волинь» («terra Voliniensis») на пограниччі Русі (Галицької) та Поділля у XIV – на початку XV ст. Цікаво, що друге, переглянуте і виправлене видання докторської дисертації автора – монографії «Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна» (К., 2008) – ще раз ґрунтовно акцентувало на витоках та соціальній структурі такої елітарної групи краю, якою була місцева українська знать. Власне, тому Волинь у цей період із-поміж усіх регіонів, за слушним висловом М.Грушевського, виглядала «найбільш аристократичною українською землею».

На пленарному засіданні були заслухані змістовні доповіді, з якими виступили: д-р іст. наук, завідувач кафедри музеології Санкт-Петербурзького державного університету, проф. *О.Майоров* (Санкт-Петербург, Російська Федерація) – «Русько-візантійські відносини на початку XIII ст.: до проблеми другого шлюбу князя Романа Мстиславича». Російський дослідник дотримується думки про візантійський родовід «великої княгині Романової», матері короля Данила і князя Василька Романовичів, яка походила із візантійської династії Ангелів і була старшою донькою василевса Ісаака II та племінницею його брата, згодом також імператора Олексія III. Автор висловив припущення, що шлюб Романа Мстиславича зі знатною візантійкою міг бути укладений як результат, а, можливо, і умова військово-політичного союзу галицько-волинського князя з Олексієм III Ангелом в останні роки XII ст., наслідком чого стали успішні виправи князя Романа проти половців, що зупинило їх спустошливі набіги на Візантію.

Найперший ініціатор проведення цієї конференції на Волині, провідний український спеціаліст з історії середньовічної держави доби Романовичів – д-р іст. наук *О.Головко* (Київ) – у своїй доповіді «Волинська земля в політичній діяльності Данила та Василька Романовичів» підкреслив значення цього регіону як первісного ядра формування та становлення княжчої держави Романовичів із центром у новій, очевидно, спеціально збудованій ближче до рідних теренів, столиці – Холмі. На думку вченого, коронацію князя Данила Романовича (грудень 1253 р.) у Дорогичині слід розглядати у контексті активної західної та північної політики Волинської землі, володарі якої прагнули не лише підняти свій престиж на міжнародній арені, але й висловлювали претензії на лідерство у Русі. Походи монгольського полководця Бурундая на Литву і Польщу, в яких змушений був узяти участь Василько Романович, завдали значної шкоди Волинській землі, проте

і після них король Данило докладав чималих зусиль у справі збереження суверенітету своєї держави. Зрештою, назва докторської дисертації та недавньої монографії О.Головка «Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя» (К., 2005) промовляють самі за себе.

Польський медієвіст, ад'юнкт інституту історії та міжнародних відносин Бидгощського університету ім. Казимира Великого д-р *Д.Домбровський* (Бидгощ, Польща) у доповіді «Політична ситуація на Волині близько 1170 р.» на основі аналізу Іпатіївського, Галицько-Волинського літописів і старопольських хронік (В.Кадлубека та ін.) наголосив на окремих суперечливих моментах внутрішньої історії регіону, зокрема на протистоянні представників двох близьких гілок генеалогічної лінії Мономаховичів за Дорогобузьку, Шумську, Пересопницьку волості, міста Погориння та утвердження тут київської династії Мстиславичів-Ізяславичів. Варто згадати також про нову ґрунтовну студію польського дослідника, яка нещодавно вийшла друком у Кракові (*Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*). – Kraków, 2008).

Знаний в Україні медієвіст-генеалог княжої доби д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка, провід. наук. співроб. відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ *Л.Войтович* (Львів) виголосив доповідь на тему «Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави», в якій докладно проаналізував династичні підстави князя з литовського роду на спадщину Романовичів, його переваги над іншими претендентами, слушно підкресливши виняткову роль у спробах відновлення колишньої могутності цієї центрально-східноєвропейської держави. Зазначений малодослідженій тематиці, між іншим, присвячено одну з останніх книг автора (*Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти*. – Біла Церква, 2006).

На пленарному засіданні було також виголошено доповіді д-ра іст. наук, завідувача кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, проф. *Ю.Макара* (Чернівці) – «Річ Посполита «двох народів»: що з «третім»?»; канд. іст. наук, доц. кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету ім. Лесі Українки *С.Панишка* (Луцьк) – «Чинники процесу формування території Волинської землі у давньоруський період»; канд. іст. наук, доц. кафедри історії стародавнього світу і середніх віків *А.Бортнікової* (Луцьк) – «Надання магдебурзького права Луцьку в XV ст. (привілеї 1432 і 1497 рр.)».

Конференція працювала за такими напрямками: джерелознавчі, історіографічні та методологічні проблеми дослідження історії Волині; археологія регіону, формування Волинської землі; територія, населення, господарство, суспільство; Волинська земля в період Київської держави, етнічні, соціально-економічні, політичні та культурні процеси; суспільно-політичні, міжнародні, економічні, культурні та етнодемографічні процеси на Волині в добу Галицько-Волинської держави; Волинь у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, адміністрація, судочинство і право, економіка, соціальні процеси, міжконфесійні відносини, модернізаційні процеси, культурне життя тощо.

У перший день представницького форуму науковці відвідали історико-культурний заповідник «Старий Луцьк», луцький Верхній замок Любарта XIV–XVI ст., Музей волинської ікони. Після пленарного засідання на учасників конференції, дорогою на оз. Світязь, де на оновлений університетській базі відпочинку «Гарт» були заплановані секційні заняття, чекала змістова екскурсія до старовинної перлини краю – «княжого города» Володимира-Волинського, де можна було оглянути експозицію історичного музею, місця нових археологічних розкопок, неповторні історико-архітектурні пам'ятки, а також побувати у Святогірському Свято-Успенському Зимненському монастирі.

23 вересня 2009 р. учасники конференції плідно працювали у новій конференційній залі та на свіжому озерно-хвойному повітрі – в альтанках на березі неповторного Світязя – у чотирьох секціях: «Середньовічна Волинь: питання джерелознавства, історіографії та методології» (керівники – проф. Н.Яковенко (Київ), проф. О.Карліна (Луцьк)); «Археологія та культурна спадщина княжої Волині» (проф. М.Кучинко (Луцьк), проф. С.Пивоваров (Чернівці)); «Волинська земля часів Київської та Галицько-Волинської держави» (д-р іст. наук О.Головка (Київ)); «Волинь за литовсько-польської доби та у пост-середньовічний час» (проф. Л.Тимошенко (Дрогобич), доц. В.Пришляк (Луцьк)).

Конструктивній роботі у секціях передувало своєрідне продовження пленарного засідання, розпочатого у Луцьку, вправним модератором якого стала проф. Н.Яковенко. Доповіді, які спричинили жваві дискусії, виголосили канд. іст. наук, викладач Національного університету «Львівська політехніка» *С.Терський* (Львів) – «Середньовічна Пересопниця у системі поселень Галицько-Волинського князівства наприкінці XIII – на початку XIV ст.»; канд. іст. наук, доц. кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара *Г.Виноградов* (Дніпропетровськ) – «Волинь як складова ідеальної державної моделі Романа Мстиславича (межа XII–XIII ст.)»; польські дослідники з інституту історії Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Скłodовської, з яким історичний факультет ВНУ ім. Лесі Українки підтримує тривалі та плідні контакти на рівні наукового стажування, архівної евристики та історико-краєзнавчої практики викладачів і студентів, ад'юнкта, д-р габілітований *Д.Купіш* (Люблін, Польща) – «Повітове військо Волинського воеводства у XVII ст.» та ад'юнкта, д-р *Є.Тернес* (Люблін, Польща) – «Сеймики на Волині у другій половині XVIII ст.: організація і функціонування».

Археологи з Волинської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ – «Волинські старожитності» *С.Панишко*, *О.Златогорський* (дир.), *В.Баюк*, *С.Демедюк* репрезентували колективний мультимедійний проект про найновіші археологічні розкопки та розвідку пам'яток середньовічної Волині й Полісся.

Під час роботи секцій цікаві доповіді та власні розвідки представили археолог, канд. іст. наук *Б.Строцьєв* (Тернопіль) – «Південно-Західна Волинь напередодні раннього середньовіччя»; канд. іст. наук, доц. *О.Щодра* (Львів) – «Торговельні зв'язки Волинської землі з Візантією та Північним Причорномор'ям у X – першій половині XIV ст.: історія досліджень»; аспірант *В.Денисюк* (Луцьк) – «Стосунки Волинського князівства та половецького Степу наприкінці XII – першій половині XIII ст.»; канд. іст. наук, доц. *А.Петрик* (Дрогобич) – «Боярські політичні угруповання Волинської землі та їх вплив на трансформацію Галицько-Волинського князівства»; магістр історії, аспірант Європейського колегіуму польських та українських університетів *О.Баран* (Люблін, Польща) – «Соціальний склад та правовий статус міського населення Галицько-Волинського князівства»; канд. іст. наук, проф. *Л.Тимошенко* (Дрогобич) – «Релігійні інституції Волині та Берестейська унія»; канд. іст. наук, доц. *С.Біла* (Дрогобич) – «Унійні процеси в Луцько-Острозькій єпархії в історіографії XIX ст.»; канд. іст. наук, доц. *І.Ворончук* (Київ) – «Структура та типологія волинської шляхетської родини XVI – першої половини XVII ст.»; ст. наук. співроб. *В.Кравченко* (Київ) – «Ратуша у Володимирі наприкінці XVI – на початку XVII ст.»; здобувач *В.Баран* (Луцьк) – «Суспільні відносини на Волині у другій половині XVI – першій половині XVII ст. (на прикладі Крем'янецького повіту)»; канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *Н.Зіневич* (Київ) – «Цигани у пізньосередньовічній Волині»; канд. іст. наук, доц., докторант *В.Пришляк* (Луцьк) – «Волинська примітка у польсько-австрійському трактаті 1727 р. про українську торгівлю з Сілезією»; завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків, канд. іст. наук, проф. *О.Карліна* (Луцьк) – «Образ волинського міста в історіографії XIX – початку XX ст.» та ін.

На завершення роботи у процесі підсумкового обговорення та дискусій було висловлено низку слухних пропозицій. Цілком доречною є, зокрема, заувага ст. наук. співроб. відділу джерел княжої і козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, авторитетного публікатора архівних джерел XVI–XVII ст. *В.Кравченка* (Київ) стосовно нагального вирішення за посередництва Державного архіву Волинської області, бібліотеки ВНУ ім. Лесі Українки питання копіювання найважливіших справ із фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, які стосуються минувшини регіону (приміром, актових книг Луцького магістрату XVII–XVIII ст. та інших матеріалів) із метою поживлення вивчення малодосліджених проблем середньовічної та ранньомодерної Волині серед місцевих молодих істориків.

Ініціаторами та безпосередніми організаторами конференції «Волинська земля у житті середньовічної Європи» виступили Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Волинська обласна державна адміністрація, Волинська обласна рада, Луцька міська рада, «Волинські старожитності» (філія ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАНУ) та особисто д-р іст. наук, головний консультант депутатської фракції Верховної Ради України *О.Головка* за діяльної підтримки народного

депутата від Волинської області В.Карпука, декан історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки, канд. іст. наук, доц. кафедри новітньої історії України А.Шваб, заступник декана, канд. іст. наук, доц. кафедри давньої і нової історії України Я.Шабала. Університетський редакційно-видавничий відділ «Вежа» підготував до друку збірник матеріалів конференції.

І.Ю.Тарасенко (Київ)

НАУКОВІ ЧИТАННЯ У МУЗЕЇ-МЕМОРІАЛІ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Конотопська битва 1659 р. мала непересічне значення в історії України, відтак цілком логічним було видання 11 березня 2008 р. указу Президента України «Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві». Відповідно до нього відбулася низка заходів, серед яких слід вирізнити наукові читання, що їх провів 9 жовтня 2009 р. єдиний в Україні музей-меморіал гетьмана Івана Виговського у с. Руда Жидачівського р-ну Львівської обл. (директор С.Ревуцький) разом зі Львівською галереєю мистецтв (директор Герой України Б.Возницький). Відкриваючи конференцію, останній підкреслив необхідність глибокого дослідження життя й діяльності І.Виговського, подолання фальсифікацій та стереотипів, що стосуються його особи, Конотопської битви й взагалі історії України доби Руїни. *Б.Возницький, С.Ревуцький* та *В.Пшик* презентували збірник статей попередньої наукової конференції у Жидачеві (2008 р.) «Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Гадяцької угоди» (Львів, 2009 р.). Учасників наукових читань привітали крайовий отаман Прикарпатської Січі *В.Стинячів*, письменник і кінорежисер *З.Суходуб* та ін.

Першу із заявлених доповідей (д-р іст. наук., проф. *Ю.Мицик*, канд. іст. наук *І.Тарасенко* (Київ)) було присвячено безпосередньо гетьману: «Класики польської історіографії другої половини XVII ст. про І.Виговського (В.Коховський, С.Твардовський)». У ній зазначалося про малодосліджені сюжети найвизначніших польських хронік XVII ст., які стосувалися українського гетьмана. Зокрема, було звернено увагу на звітку В.Коховського, згідно з якою молодий І.Виговський навчався разом із Б.Хмельницьким в езуїтській школі у Львові. Також вказувалося на деякі незнані досі документи польських архівів, які свідчать про діяльність його в останній період життя як барського старости. Пов'язаним із даною доповіддю було повідомлення аспірантки *Є.Литвиненко* (Київ), яка розглянула дані про І.Виговського та Конотопську битву у німецькій хроніці «Театр Європи». І хоч вони займають небагато місця, містять помилки і неточності, ця хроніка чимало прислужилася в поширенні знань про Україну й гетьмана І.Виговського у тогочасній Європі. Повідомлення д-ра іст. наук *Т.Чухліба* (Київ) стосувалося значення Конотопської битви в контексті європейської історії. Завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян Чернігівського державного педуніверситету д-р іст. наук, проф. *С.Леп'яко* проаналізував формування ідеї «Козацького князівства» й внесок у цю справу І.Виговського. Д-р іст. наук *В.Брехуненко* (Київ) порівняв концепції Люблінської та Гадяцької уній, а д-р іст. наук *М.Пасічник* (Львів) розглянув основні етапи біографії політичного опонента І.Виговського – переяславського полковника Т.Цицюри.

Науковий співробітник Конотопського краєзнавчого музею *Ш.Акічев* зосередив увагу на успішній обороні Конотопа 1659 р., підкресливши полководницький талант її організатора полковника Г.Гуляницького. Доповідь була доповнена демонстрацією документального фільму, знятого безпосередньо на місцях боїв. Військові аспекти гетьманування І.Виговського розглянула студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія» *Н.Матяш* («Гетьман І.Виговський і Миргородський полк»). Важливих біографічних сюжетів стосувалися повідомлення *В.Пшика* (Львів) («Землеволодіння гетьмана І.Виговського») й канд. іст. наук *В.Рудоги* («Деякі зауваги до заповітів Івана Виговського та Олени Стеткевич»).

Окремий блок доповідей було присвячено Жидачівщині, оскільки саме тут містилися маєтності І.Виговського, його дружини Олени та сина Остапа. Це – повідомлення завідувачів кафедр Львівського національного університету ім. Івана Франка д-ра іст. наук, проф. *Л.Войтовича* («Жидачівське князівство – Жидачівська земля – Жидачівський повіт»), д-ра іст. наук, проф. *М.Кріля* («Конфесійна боротьба на дрогобицько-самбірському Підгір'ї у першій половині XVII ст.»), а також канд. іст. наук *В.Слободяна* («Церкви Любомльського староства за часів старости Івана Виговського»).

Для учасників читань було організовано цікаву культурну програму, що включала відвідини Музею-меморіалу Івана Виговського, екскурсію до трьох галицьких замків – Золочівського, Олеського, Підгорецького тощо. Безумовно, наукові читання у Музеї-меморіалі Івана Виговського стали новим кроком як у дослідженні життя й діяльності цього гетьмана України, так і у справі вивчення одного з найцікавіших регіонів нашої країни.

Г.Ю.Баженова (Київ)

МІЖНАРОДНА ЛІТНЯ ШКОЛА «ВИВЧЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ РОСІЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ У ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ»

Період інтенсивної діяльності науковців, зокрема істориків, фактично збігається з початком навчального року. Однак тенденції останніх років свідчать про те, що і літо (традиційний період відпусток) також можна використати з користю. Навіть більше, поєднати корисне з приємним. Особливе місце у цьому контексті відводиться літнім школам – кількатижневим тематичним зібранням наукової молоді з різних країн та установ. Характерно, що ця форма міжнародної наукової комунікації стає дедалі популярнішою, оскільки дає дослідникам змогу у стислі терміни ознайомитися з останніми досягненнями провідних учених різних наукових шкіл і напрямів, а також з історико-культурними пам'ятками місця проведення сесії. Регулярно такі зібрання проводить центр східноєвропейських студій Варшавського університету та інститут міждисциплінарних досліджень «*Artes liberales*» Варшавського університету. Традиційними стали також літні школи молодих учених країн СНД у рамках Міжнародної асоціації інститутів історії країн СНД та ін.

Одним із таких зібрань стала наукова сесія «Вивчення та викладання російської спадщини у глобальному світі», проведена 17–29 липня 2009 р. поблизу Лівадії у Криму. Її ідейними натхненниками виступили доктор історичних наук, професор історії Університету Темпл у Філадельфії (США) В.Зубок та його дружина, канд. психол. наук О.Вітенберг. Ця школа стала логічним продовженням дворічного циклу курсів підвищення кваліфікації, які протягом 2007–2008 рр. В.Зубок проводив для молодих викладачів гуманітарних і соціальних наук класичних університетів та педагогічних вузів Російської Федерації. Фактично ці курси були спробою підтримати периферійну науку в Росії за допомогою коштів фонду Карнегі. Важливим для В.Зубка як організатора таких наукових сесій стало забезпечення і збереження міждисциплінарності в їх роботі, що передбачало запрошення фахівців різних дисциплін. Як результат, поряд з істориками у межах курсів працювали також соціологи й економісти.

Осміслення нагромадженого досвіду та результатів роботи курсів спонукало В.Зубка до проведення літньої наукової школи міжнародного формату. Цю ідею фінансово підтримали фонди Карнегі та «Русский мир», які й забезпечували умови роботи форуму. Важливо, що під час його підготовки було реалізовано декілька новаторських ідей. Зокрема, у роботі школи взяли участь як російські, так і американські викладачі, причому вдалося зібрати вчених, які досягли неабияких висот у своїх галузях. По-друге, до викладання було запрошено науковців, які стали продуктом «відпливу мізків» передовсім тих, хто вже досяг наукових та викладацьких висот у США і вільно спілкується як російською, так і англійською мовами. Окрім того, організаторам удалося поєднати цей проект із «поверненням мізків». У результаті вони познайомили вчених, які залишили Росію у 1980 – на початку 1990-х рр., із молодим поколінням, яке виростало на пострадянському просторі за останні 15–20 років.

Учасниками літньої школи у Криму стали 29 осіб, яких було обрано з-поміж 100 кандидатів. Вони представляли наукові установи та навчальні заклади України (Київ), Польщі (Люблін), Росії (Архангельськ, Вологда, Єкатеринбург, Москва, Новосибірськ, Омськ, Оренбург, Перм, П'ятигорськ, Самара, Саратов, Твер, Тобольськ, Тула, Чита, Ярославль), Білорусії (Мінськ), Молдови (Кишинів), Вірменії (Єреван), Киргизстану (Бішкек) та США (Лонг-Біч (шт. Каліфорнія), Чикаго (шт. Іллінойс), Мейкон (шт. Джорджія), Вашингтон (округ Колумбія), Міссула (шт. Монтана)). Основним критерієм відбору учасників було поєднання кандидатами наукової діяльності в галузі історії, культури та мови з творчим викладацьким досвідом. Незаперечною заслугою організаторів форуму стало те, що вони дали можливість зустрітися і працювати у межах одного проекту представникам різних дисциплін.

Важливо наголосити, що до викладацького колективу літньої школи у Криму ввійшли вчені зі світовими іменами: професори *В.Красних* (філологічний факультет Московського державного університету ім. М.Ломоносова), *О.Цветкова* (декан психологічного факультету Санкт-Петербурзького державного університету), *Г.Касьянов* (Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ), *А.Зубов* (Московський державний інститут міжнародних відносин), *О.Міллер* (Центральноєвропейський університет, Будапешт), *Ю.Сльозкін, Л.Літл, А.Юрчак* (університет Берклі, США), *І.Поллок* (університет Браун, США) і *П.Чапм* (Гарвардський університет, США). Вочевидь, за такого вдалого підбору лекторів першочерговим завданням організаторів було зробити їхній коефіцієнт корисної дії максимальним. Для цього В.Зубок і О.Вітенберг спробували «підігнати» учасників школи під професуру, щоб кожний із викладачів мав свою маленьку аудиторію. І такий підхід виявився досить вдалим.

Основна мета форуму полягала в обговоренні та розробленні комплексних освітніх стратегій із навчання російській історії, культурі та мові в Росії, на пострадянському просторі, а також у країнах Європи та США. Для реалізації цієї мети на загальне обговорення було винесено такі тематичні блоки: 1) Російська імперія: спадщина і пам'ять у сучасній Росії та сусідніх країнах; 2) російськомовна радянська культура та її спадщина (вплив) у пострадянському просторі й у російськомовних діаспорах; 3) проблеми викладання російської історії, літератури і мови у США та Європі; 4) війна «національних історій» та історична політика на пострадянському просторі; 5) російська мова як *lingua franca*; 6) викладання російської спадщини та «покоління 2000-х»: культурологічні й методологічні спостереження тощо.

Загалом за час роботи сесії її учасники, серед яких була й автор цієї замітки, прослухали 23 лекції та взяли участь у 6 круглих столах на такі теми: «Російсько-радянська інтелігенція як історичний феномен», «Росія та її сусіди за “комунальною квартирою”: Радянський Союз – імперія чи багатонаціональна держава?», «Діалог істориків та славістів – що б ми хотіли черпнути один в одного?», «Суспільні перетворення після соціалізму. Країни колишнього Радянського Союзу. Антропологічний, політичний та історичний аналіз», «Війна “національних історій” та історична політика на пострадянському просторі», «Чи можливо викладати “безмотивну історію“?».

Під час роботи літньої школи всі її учасники мали можливість презентувати свої дослідницькі проекти і монографії, обговорити стратегії викладання гуманітарних дисциплін у сучасному поліетнічному та полікультурному світі, а також запропонувати власне розв'язання проблем, що виникають у викладанні. Окрім того, молоді науковці змогли почути, оцінити й порівняти змістову наповненість лекцій і стилі викладання досвідчених учених із різних країн. Одним із досягнень школи, на думку організаторів, стало обговорення проблеми «перекладу» російської спадщини у широкому сенсі мовами інших культур. А успішна реалізація цього проекту безпосередньо пов'язана з вивченням російської мови як іноземної. Вочевидь, для молодих американських славістів школа у Криму стала важливим стимулом для дослідження російської мови і культури, оскільки допомогла їм оцінити все багатство та переваги поліфонічного культурного сплкування.

Наприкінці роботи школи відбулася презентація двотомної фундаментальної монографії «История России. XX век» (Москва, 2009 р.). Підготовлена понад сорока авторами з Росії, України та інших країн під загальною редакцією професора А.Зубова книга налічує майже дві тисячі сторінок тексту, сотні фотографій і мап. Ця праця є спробою подивитися на історію Росії кінця XIX – початку XXI ст. та долю її суспільства без радянських чи пострадянських міфів, виробити нові підходи до її історії і продовжити дореволюційну традицію історієписання та історіософії.

Насичений науковий порядок денний доповнювався цікавою культурною програмою. Учасники форуму відвідали Севастополь, Балаклаву, Херсонес, а також палаци Дюльбер, Лівадійський, Воронцовський і будинок-музей А.Чехова в Ялті. Науковий діалог разом із культурним дозвіллям сприяли налагодженню ділових і дружніх стосунків між учасниками та викладачами.

Підсумовуючи результати роботи двотижневої літньої школи поблизу Лівадії, організатори залишилися задоволені творчим спілкуванням і доброзичливою атмосферою. Досвід цієї літньої школи може бути корисним і для українських науковців. По-перше, участь у міжнародних наукових форумах, конгресах, круглих столах, школах тощо дає молодим ученим чудову нагоду перевірити власний рівень професійної підготовки. По-друге, попри спільне історичне минуле із сусідніми країнами, як нам видається, ніхто не заохочує іноземців (перш за все росіян, поляків і турків) до вивчення української історії та формування деміфологізованого зовнішнього погляду на наше минуле. Водночас в Україні є що почерпнути й історикам сусідніх країн. У цьому плані надзвичайно корисним стало б налагодження співпраці з українськими вченими в американській діаспорі, українознавцями Росії та Польщі. А результати такої співпраці сприяли б наближенню вітчизняної історичної науки до світового рівня.

Щороку десятки українських істориків беруть участь у найрізноманітніших міжнародних наукових конференціях, круглих столах, школах і форумах, зокрема й за межами своєї країни. Залишається вірити, що в недалекому майбутньому іноземні вчені також стануть учасниками аналогічних заходів в Україні, організованих вітчизняними істориками, та будуть заохочені вивчати українську історію, адже умови для цього є.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Абросимова С.В., Парамонов А.Ф.

Дмитро Яворницький та його родовід. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 112 с.

Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні: 36. наук. ст. за матеріалами «круглого столу» 29 травня 2008 р. / Гол. ред. М.І.Степаненко. – Полтава: ТОВ АСМІ, 2009. – 216 с.

Блокий С.

Довідкова книга з культурної спадщини України: Метабібліографія, зміст біографічних та інших словників тощо. Робочий зошит / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, Центр культурологічних студій, 2009. – Вип.4/7: Джерела до культурологічних студій. – 514 с.

Бондарчук П.М.

Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 381 с.

Вавричин М.

Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: Атлас репродукцій / Гол. редкол. Я.Дашкевич. – К.: ДНВП «Картографія», 2009. – 224 с. (серія «Пам'ятки картографії України»)

Вдовиченко О.О.

Село на нашій Україні: Коротка історія села Погибляк за матеріалами експозиції Погибляцького народно-го красазнавчого музею / Гол. редкол. О.Резнт. – К.: Снопіс, 2009. – 116 с. (серія «Історія регіонів України»)

Віднянський С.В., Мартинюк А.Ю.

Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 376 с.

Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Мат. міжнар. наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. / Відп. ред. І.Р.Юхновський. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 447 с.

Горбулін В.

Без права на покаєння. – Х.: Фолио, 2009. – 379 с.

Два века отразилось в них...: Фотолетопись черкесской аристократии середины XIX – начала XX века / Сост. А.К.Шапарова. – Нальчик: Кавказская здравница, 2008. – 148 с.

Демченко Т.П.

Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посіб. – Чернігів: ВАТ РВК «Десянська правда», 2007. – 72 с.

Дешко Л.О.

Каразінська каплиця. – К.: Вид. Андрощук П.С., 2009. – 84 с.

Дмитренко М.А.

Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.

Дмитрук В.

Вони боролися за волю України: Видання здійснене з нагоди відзначення 100-річчя від дня народження Провідника ОУН С.Бандери та 65-ї річниці створення УПА / Гол. ред. Д.Головенко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 724 с.

Доба гетьмана І.Мазепи в європейській історії: міфи і реалії: До 300-річчя воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи за державну незалежність України: Мат. Міжнар. наук.-теорет. конф. Київ – Батуурин, 7–8 листопада 2008 / Співголови редкол. В.А.Смолій, В.П.Андрущенко. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – 316 с.

Екстракт 150: У 2 ч. / За заг ред. Л.Івшиної. – К.: Українська прес-група, 2009. – Ч.1. – 1040 с. (серія «Бібліотека газети «День»)

Екстракт 150: У 2 ч. / За заг ред. Л.Івшиної. – К.: Українська прес-група, 2009. – Ч.2. – 576 с. (серія «Бібліотека газети «День»)

Жалоба І.

Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення) / Відп. ред. Ю.І.Макар. – Чернівці: Книги-XXI, 2004. – 520 с.

Іваненко О.

Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / Відп. ред. М.М.Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 320 с.

Іваненко В., Романець Н.

Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 – початку 30-х рр. – Дніпропетровськ: Арт-прес, 2009. – 256 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т.1. – 544 с.

Канцелярія Новосербського корпусу / Упор. В.Мільчев, О.Посунько. – Запоріжжя: ЗНТН, 2005. – Т.7. – 442 с. (серія «Джерела з історії Південної України»)

Кафарський В.І.

Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності. – К.: Логос, 2008. – 560 с.

Кирилюк Ф.М.

Історія зарубіжних політичних вчень нової доби: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 414 с.

Ковалінський В.

Київські мініатюри. – К.: Купола, 2009. – Кн.VIII. – 336 с.

Колісник Р.

Військова управа та українська дивізія «Галичина»: Діяльність Військової управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943–1945. Вид. друге, доп. – К.: Ярослав Вал, 2009. – Т.40. – 312 с. (серія «Ба українознавства»)

Кондратенко О.

Українська академічна історична наука (1944–1956 рр.) / Відп. ред. О.С.Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 284 с.

Коншин Д.

Рассказ о своей жизни... – Запоріжжя: ЗНТН, 2008. – Вип.21: Старожитності Південної України. – 272 с.

- Коритко Р.**
Корона Данила Галицького: Іст. роман. – Л.: Тріада-палос, 2008. – 492 с.
- Корсак І.**
Капелан армії УНР: Роман. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 176 с.
- Котляр М.Ф.**
Княжа служба в Київській Русі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 252 с.
- Кулчишин М.**
Мурафа і Клекотина (давнина і сучасність): Куточки Поділля. – К.: Логос, 2009. – 320 с.
- Лиман І.**
Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2004. – 400 с.
- Листування Євгена Деслава / Упор., вступ. ст. Ю.Мицика. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2009. – Т.4: Джерела з історії української еміграції. – 360 с.**
- Лукас Е.**
Нова холодна війна: Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. – К.: Темпора, 2009. – 488 с.
- Малаков Д.**
Київ 1939–1945. Post scriptum. Фотоальбом. – К.: Варто, 2009. – 224 с.
- Малаков Д.**
Прибуткові будинки Києва. – К.: Київ, 2009. – 384 с.
- Мемуари та щоденники / Упор. А.Бойко, В.Мільчев; редкол. В.Андрєєв, В.Бех, Г.Боряк та ін. – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2006. – Т.9: Джерела з історії Південної України. – 632 с.**
- Міхнік А.**
У пошуках свободи: Есеї про історію та політику / Упор. І.Хруслінська. – К.: Дух і літера, 2009. – 554 с.
- Мунін Г.В.**
Визначні пам'ятки Західної України / Гол. редкол. Ю.О.Карягін. – К.: Книга, 2008. – 176 с. (серія «Культурно-історична спадщина України»)
- Нариси з історії Дрогобича: (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.) / Наук. ред. Л.Тимошенко. – Дрогобич: Коло, 2009. – 320 с.**
- Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси. – Л.: Піраміда, 2009. – 632 с.**
- Ольховський І.**
Кривава Волинь. – К.: Гарт, 2008. – Кн.1: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 рр. – 248 с.
- Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та шляхи їх подолання (2007 р. – вересень 2008 р.) / За ред. В.М.Яблонського. – К.: НІСД, 2009. – 108 с.**
- Полтавська битва 1709 р.: погляд крізь призму трьох століть 1709–2009: 36. наук. ст. / Відп. ред. В.О.Мокляк. – Полтава: ТОВ АСМІ, 2009. – 312 с.**
- Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва / Відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 258 с.**
- Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій: Наук. дослід. і док. / Упор. В.Щербатюк, О.Березовський; гол. редкол. В.Колесник. – К.: Синопис, 2009. – 208 с. (серія «Історія регіонів України»)**
- Про землю і про людей святошинських. – К.: Еліт-прес, 2008. – 448 с.**
- Реабілітовані історією. Вінницька обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Вінниця: ДП ДКФ, 2007. – Кн.2. – 848 с.**
- Реабілітовані історією. Дніпропетровська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2008. – Кн.2. – 1118 с.**
- Реабілітовані історією. Донецька обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.: Донецьк: КП Регіон; СПД Бледнов, 2007. – Кн.4. – 640 с.**
- Реабілітовані історією. Донецька обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.: Донецьк: КП Регіон; СПД Бледнов, 2008. – Кн.5. – 624 с.**
- Реабілітовані історією. Донецька обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.: Донецьк: КП Регіон; ФОП Колесніченко, 2009. – Кн.6. – 592 с.**
- Реабілітовані історією. Житомирська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Житомир: Полісся, 2008. – Кн.2. – 768 с.**
- Реабілітовані історією. Київська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.: Основа, 2006. – Кн.2. – 1040 с.**
- Реабілітовані історією. Кіровоградська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Кіровоград: МПП «Антураж», 2008. – Кн.1. – 660 с.**
- Реабілітовані історією. Кіровоградська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Кіровоград: МПП «Антураж», 2005. – Кн.3. – 536 с.**
- Реабілітовані історією. Кіровоградська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Кіровоград: МПП «Антураж», 2007. – Кн.4. – 523 с.**
- Реабілітовані історією. Луганська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Луганськ, 2008. – Кн.3. – 735 с.**
- Реабілітовані історією. Миколаївська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.: Миколаїв: Світогляд, 2008. – Кн.4. – 654 с.**
- Реабілітовані історією. Полтавська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.: Полтава, 2006. – Кн.4. – 736 с.**
- Реабілітовані історією. Тернопільська обл.: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Тернопіль: Збруч, 2008. – Кн.1. – 728 с.**
- Репан О.**
Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 рр. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 195 с.

- Ричка В.**
«**Вся королівська рать**»: (Влада Київської Русі). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 180 с.
- Розп'яте Голодомором Поділля**: Зб. док. і мат. про Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині / Гол. редкол. М.П.Вавринчук. – Хмельницький, 2008. – 717 с.
- Свербигуз В.**
Гетьманські студії. – К.: Стилос, 2009. – 52 с.
- Сливка Л.**
Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.) / За заг. ред. В.Качкана, М.Романюка. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. – 220 с. (серія «Золотий грифон»)
- Сокирко О.**
Український рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709 р. – К.: Темпора, 2009. – Ч.1. – 80 с.
- Сокирко О.**
Український рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709 р. – К.: Темпора, 2009. – Ч.2. – 104 с.
- Сокульський А.Л.**
Козацька Хортиця: Історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва. – Запоріжжя: КПУ, 2008. – 766 с.
- Старик В.**
Від Сарасва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921: Між націоналізмом і толерантністю. – Чернівці: Прут, 2009. – 184 с.
- Старовойтенко І.**
Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.
- Сторінки воєнної історії України** / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Вип.12. – 412 с.
- Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 рр.** в умовах глобалізаційних викликів: Мат. парламент. слухань у Верховній Раді України 17 червня 2009 р. / За заг. ред. В.І.Полохала. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
- Татаринів С.Й.**
Православ'я Бахмутського краю – погляд крізь століття: Іст. нарис: 1020-річчю хрещення Русі-України присвячено. – Артемівськ: Печатний двір, 2009. – 124 с.
- Темушев В.Н.**
Гомельська земля в кінці XV – першій половині XVI в.: Територіальні трансформації в пограничному регіоні. – Москва: Квадрига, 2009. – 192 с. (серія «Історико-географічні дослідження»)
- Україна – Польща**: важкі питання: Мат. VII Міжнар. наук. семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 24–26 травня 2000 р. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – Т.7. – 300 с.
- Україна – Польща**: важкі питання: Мат. VIII Міжнар. наук. семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 6–8 листопада 2000 р. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – Т.8. – 342 с.
- Україна XX ст.**: культура, ідеологія, політика / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.15, ч.1: На пошану д-ра іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України В.М.Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народж. та 35-річчя наук. праці. – 344 с.
- Україна XX ст.**: культура, ідеологія, політика / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.15, ч.2: На пошану д-ра іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України В.М.Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народж. та 35-річчя наук. праці. – 349 с.
- Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр.**: Біографічний довідник / Упор. Н.Мудра. – Л.: Світ, 2004. – Вип.1. – 192 с.
- Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр.**: Біографічний довідник / Упор. Н.Мудра. – Л.: Світ, 2006. – Вип.2. – 192 с.
- Усна історія Степової України** / Гол. ред. А.Бойко. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – Т.5. – 460 с.
- Усна історія Степової України** / Гол. ред. А.Бойко. – Запоріжжя: АА Тандем, 2009. – Т.6. – 464 с.
- Формування митної мережі Південної України (1775–1819)** / Упор. Ю.Головко. – Запоріжжя: ЗНТН, 2007. – Т.8. – 608 с. (серія «Джерела з історії Південної України»)
- Цегельський Л.**
Русь – Україна і Московщина – Росія. Іст.-політ. розвідка. – Л.: Апріорі, 2007. – 104 с.
- Шевченків край**. Іст.-етногр. дослідж.: До 195-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка / Кер. авт. кол. В.Щербатюк, гол. редкол. Є.Моїсєєв. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с. (серія «Історія регіонів України»)
- Яворницький Д.**
Твори: У 20 т. / Гол. ред. П.Сохань. – К.: Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – Т.3, кн.1. – 496 с. (серія «Історія, краєзнавство, археологія»)
- Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська*

CONTENTS

On 60th Anniversary of «Ukrainian Historical Journal» Editor-in-chief
the NASU Academician V.A.Smolii's Birth 4

HISTORICAL ARTICLES

On 20th Anniversary of the People's Movement of Ukraine creation

K y l' c h y t s' k y i S.V. Birth of the People's Movement of Ukraine	8
A n d r o s h c h u k O. V. V.Chornovil and the Idea of Federalization of Ukraine: the Views Evolution	22
B a z h a n O.H. Attempted Counteraction of USSR KGB Formation and Functioning of the Restructuring People's Movement of Ukraine	35

***

M o t s y a O.P. Ethnic Processes in the Indigenous Environment at the Stage of Early and Modern History of Ukraine	41
--	----

***

B l a n u t s a A.V. The Land Market in the Grand Duchy of Lithuania in 1529–1566: Source Studied, Legal and Socio-economic Aspects	52
B i l o u s N.O. Union of Lublin in 1569: Historiographical Views and Interpretations (<i>On 440th Anniversary of the Union of Lublin</i>)	65
R o m a n o v a O.O. Waiting for «miracle» as the Basis of Popular Piety (Kyiv Ecclesiastical Province, XVIII century)	84
S a v c h e n k o S. V. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). «Lost» and «Faithful» Parish in the Opinion of Orthodox Missionaries in South Ukraine at the Beginning of XX c. (According to Materials of «Ekaterinoslavskie Eparkhial'nye Vedomosti»)	107
H o n c h a r e n k o O.M. (<i>Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi</i>). For the Question of Local Participation in the Rescue of Jews in The Reichskommissariat Ukraine (1941–1944)	128
S h v y d k y i V.P. Famine of 1946–1947 as the Deviant Events Burst in Ukraine	142

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

K o s m y n a V.H. (<i>Zaporizhzhya</i>). Civilization History Analysis in Light of N.Luhmann System Theory	165
P i n c h u k Yu.A. The Question of National Consciousness in M.Kostomarov's Article «Getmanstvo Brukhovetskogo»	179
H o n c h a r O. T. Mykola Kostomarov in Search of Historical Portrait of Ivan Mazepa (out of Epistolary Sources)	190
P e r k u n V.P. Ukrainian Sphragistic Studies in 1991–2008: State and Research Prospects	199

BOOK REVIEWS

D m y t r i y e n k o M.F. O.O.Kryzhanovs'ka. Secret Organizations: Masonic Movement in Ukraine	216
H u r z h i i O.I., P a d a l k a S.S. A.A. Kostyrya. Historiography, Source Study, Bibliography of the USSR Special Operation in Afghanistan (1979–1989)	220
C h e r e v k o O.S. S.V.Vidnians'kyi, A.Yu.Martynov. United Europe: from Dream to Reality. Historical Essays about Founding Fathers of the European Union	223

CHRONICLES OF LIFE

P r y s h l i a k V.V. (<i>Luts'k</i>). International Scientific Conference «Volyn region in the Life of Medieval Europe»	230
T a r a s e n k o I. Yu. The Scientific Reading in the Hetman Ivan Vyhovs'kyi Museum-memorial . .	233
B a z h e n o v a H. Yu. International Summer School «Learning and Teaching of Russian Heritage in a Global World»	234

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine)	237
--	-----